

Василь Шейко

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА
В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РОКІВ**

Монографія

Харків
2020

УДК 316.343-057.85:323.27]:94(477)“1917/1921”

Ш 39

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 7 від 31 січня 2020 р.)*

Монографію виконано в рамках фундаментальних досліджень
Харківської державної академії культури за темою
«Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти»,
затвердженою в УкрІНТЕІ (держ. ред. номер 0109V00511)

Рецензенти:

С. М. ВОЛКОВ

*доктор культурології, професор, заступник директора
Інституту культурології Національної академії мистецтв України;*

Л. В. СТАРОДУБЦЕВА

*доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри медіа-комунікацій
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;*

М. В. ДЯЧЕНКО

доктор філософських наук, професор Харківської державної академії культури

Шейко В. М.

Ш 39 Інтелігенція і влада в часи Української революції 1917–1921 років :
монографія / Василь Шейко. — Харків : ХДАК, 2020. — 474 с.

ISBN 978-966-8308-71-0

У монографії на підставі різноманітних методологічних засад аналізуються проблеми взаємин старої інтелігенції та влади в часи Української революції 1917–1921 років. Висвітлюються питання диверсифікації поглядів інтелігенції на різні влади і режими, включаючи і радянський. Хронологічно вказані питання, розглянуті починаючи з часів революційних подій кінця XIX — початку XX ст. і до початку 20-х років XX ст., коли голодомор, нова економічна політика, зміновіхвіство та українізація кардинально вплинули на долю старої інтелігенції та її ставлення до більшовицького режиму в Україні. При цьому монографія спирається на фундаментальний аналіз існуючих джерел та літератури, особливо з малодосліджених проблем.

Для науковців (культурологів, філософів, істориків, мистецтвознавців тощо), викладачів, аспірантів, докторантів, митців, працівників культури і всіх, хто цікавиться проблемами історії та теорії культури України.

УДК 316.343-057.85:323.27]:94(477)“1917/1921”

ISBN 978-966-8308-71-0

© Шейко В. М., 2020
© Типографія «Мадрид», 2020

Зміст

Передмова.....	4
Розділ I. Історіографічно-джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження	8
1.1. Інтелігенція і влада в часи Української революції: аналіз джерел та літератури	8
1.1.1. Галузева історіографія	8
1.1.2. Узагальнена історіографія	28
1.1.3. Персоніфікована історіографія	40
1.1.4. Історіографія за окремими сферами культури	58
1.2. Українізація та інтелігенція в часи Української революції: історіографічний аспект.....	71
1.3. Методологія дослідження.....	87
Розділ II. Інтелігенція і влада під час революційних подій кінця XIX — початку XX століття.....	109
2.1. Інтелігенція і влада в Україні у вирі революційних подій	109
2.2. Українізація та культура України на початку XX століття.....	125
2.3. Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція України	154
2.4. Інтелігенція і радянська влада в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика взаємин	171
Розділ III. Диверсифікація поглядів інтелігенції на владу під час Української революції 1917–1921 років.....	195
3.1. Трансформація взаємин старої інтелігенції і влади	195
3.2. Еволюція поглядів старої інтелігенції	219
Розділ IV. Трансформація поглядів інтелігенції різних галузей культури під час Української революції 1917–1921 років.....	242
4.1. Учителство й Українська революція	242
4.2. Художня інтелігенція	268
4.3. Літературна та медична інтелігенція	284
4.4. Науково-педагогічна інтелігенція	300
4.5. Наукова інтелігенція.....	320
Розділ V. Інтелігенція України в процесі імплементації радянським режимом своїх політичних і економічних доктрин часів Української революції 1917–1921 років	334
5.1. Інтелігенція і влада в Україні на початку НЕПу	334
5.2. Інтелігенція під час голодомору на початку 20-х років XX століття	359
5.3. Інтелігенція та українізація в часи Української революції 1917–1921 років ..	369
5.4. Інтелігенція, влада та процеси зміновіхівства в Україні	391
Замість післямови	414
Список джерел та літератури.....	424
Іменний покажчик	464

Передмова

Перш за все слід підкреслити, що проблема старої інтелігенції, її взаємин з різними владами в часи Української революції 1917–1921 років, соціального статусу в суспільстві, ролі у вирішенні нагальних питань того карколомного й одного з найкращих і найскладніших періодів історії України — уся ця та подібна тематика 100-річної давнини особливо актуальна нині. Адже історичні обставини тих буремних років багато в чому нагадують події й ситуацію в сьогоденній Україні. І тому важливо проаналізувати вказану проблематику, що має допомогти зробити результативні висновки для прийняття доленосних рішень для сучасної України, її народу, інтелігенції, лідерів, майбутнього. Зараз, як і в часи Української революції 1917–1921 років, Російська Федерація, її керманічі розв'язали і ведуть агресивну гібридну війну проти України, її народу, інтелігенції, еліти, прагнучи сформувати і використати п'яту колону. Як і тоді, сьогодні різноманітні та політично різнобарвні політичні партії та їх лідери в Україні здійснюють агресивну боротьбу за лідерство. При цьому частина із них веде проросійсько налаштовану політику, підриваючи єдність сил інтелігенції і народу України. Може саме тому соціальні дослідження свідчать про те, що 5,1 % населення України сьогодні лише частково довіряє різним політичним партіям, а повністю — лише 0,4 % опитаних. І майже 80 % «респондентів не вбачають серед політичних партій і рухів таких, яким вони могли б довірити владу в Україні, і стільки ж не знають політичних лідерів, які можуть ефективно керувати нею» [256, с. 4].

По-друге, в процесі вивчення проблеми інтелігенції України з'ясувалося, що ці питання користувалися значною увагою і дослідницьким попитом в 60–80 роках в істориків, соціологів, історіософів, філософів, культурологів — особливо Російської Федерації. І менш за все ними цікавилися вчені самої України. На сьогодні, на жаль, впадає в око певна недооцінка актуальності вказаних проблем. І лише у зв'язку з 100-річчям Української

революції 1917–1921 років з'явилася значна кількість публікацій, переважно публіцистичного характеру в різноманітних періодичних виданнях. До того ж, слід зауважити, що видання і дослідження радянської епохи вирізнялися, зрозуміло, «класовим підходом» до тематики, за яким самій інтелігенції надавалось місце в соціумі як «прошарку» між робочим класом і селянством, а стара інтелігенція вважалась ворожою і суто буржуазною, чужою робітничо-селянському середовищу і більшовицькому режиму в Україні.

А оскільки саме стара інтелігенція володіла усіма знаннями, духовними цінностями, то, за догматами ортодоксальних марксистів, їй необхідно було примусово залучити на свій бік, «використати» для будівництва нового суспільства, а потім, по мірі підготовки своєї, нової інтелігенції переважно із робочих і селян, будь-яким шляхом стерти її з політичної, професійної та соціальної сфер, що й було здійснено — на кінець 30-х років стара інтелігенція перестала існувати як соціальне угруповання, її фізично або морально знищили вщент.

Окрім того необхідно зауважити, що в публікаціях, присвячених інтелігенції радянських часів, йшлося переважно про формування нової робітничо-селянської інтелігенції під орудою диктатури пролетаріату та комуністичної партії в Україні і менше усього приділялося уваги старій інтелігенції. Якщо ж мова йшла про стару інтелігенцію часів Української революції 1917–1921 років, то дослідники апелювали до часів громадянської війни, хоч війну Україні нав'язали керманічі Російської Федерації та інших країн світу. До того ж, автори подібних публікацій зосереджували увагу на взаєминах старої інтелігенції України і радянської влади, хоч за вказані роки в Україні налічувалося більше чотирнадцяти різних режимів і влад як внутрішнього, так і зовнішнього походження.

Щодо публікацій пострадянського періоду, в часи, коли Україна поновила після розпаду радянської імперії свою незалежність, то вони, як правило, були есеїстичного характеру, розміщувалися переважно в періодичних виданнях на шпальтах

газет і були пошуковими. Їх автори робили спробу за допомогою нових методологічних принципів і методів висвітлювати події тих часів, поступово відсторонюючись від методології ортодоксального марксизму. До того ж, автори почали розширювати спектр взаємин старої інтелігенції України за рахунок вивчення її взаємин з іншими владами, рухами та режимами, які існували в різні часи Української революції 1917–1921 років. Більше того, з'являються публікації, в яких усе більше приділяється уваги окремим лідерам, окремим представникам старої інтелігенції, їх долі, окремим групам інтелігенції різних сфер і галузей виробництва, культури та мистецтва.

У зв'язку з вищевказаним метою цього дослідження є спроба аналізу комплексу проблем, пов'язаних із соціальним, психологічним, економічним та моральним статусом старої інтелігенції, її взаєминами і настроями стосовно різних влад і режимів, включаючи і радянський, часів Української революції 1917–1921 років. При цьому основну увагу передбачається направити на висвітлення долі не тільки в цілому старої інтелігенції як соціально-професійної групи, як соціально-культурного феномену, за словами Г. В. Касьянова [208, с. 4], а й окремих представників її різних груп. Окрім того, автор прагнув охопити усі інші аспекти вказаної тематики, які не знайшли відповідного висвітлення в науковій та науково-популярній літературі. Водночас основним для дослідження є маловідомий, або зовсім невідомий матеріал центральних та місцевих архівів України, який вперше вводиться в науковий обіг.

Автором цієї монографії для вирішення поставлених дослідницьких завдань зроблено спробу використання порівняно нових чи уже давно існуючих принципів і методів, які раніше мало або зовсім не застосовувалися під час вивчення вказаних проблем. До них слід віднести: культурологічні методи і принципи, компаративний підхід, методологію психоаналізу, синергетичний, соціокультурний підходи, а також інші міждисциплінарні методи і принципи, пов'язані з культурологічною сферою та вможливають всебічно і системно розкрити тематику щодо

старої інтелігенції та її взаємин з різними владами, режимами і рухами часів Української революції 1917–1921 років. До того ж, враховуючи фактично кризову ситуацію в галузі методології, особливо в гуманітарній сфері, в монографії окремий підрозділ присвячено порівняно новим принципам і методам дослідження, які застосовуються в гуманітаристиці і які зокрема були використані в процесі дослідження.

Завдяки застосуванню нових методологічних підходів, на думку автора, вдалося здійснити спробу проаналізувати проблеми диверсифікації поглядів різних груп старої інтелігенції часів Української революції 1917–1921 років, її взаємин з різними владами, рухами і режимами, включаючи і радянський, висвітлити її катастрофічно важке соціальне, політичне, матеріальне, етично-психологічне положення і становище тої пори. При цьому автор прагнув зосередити свою увагу на тих аспектах вказаних питань, які були або малодослідженими, або висвітлювалися до цього з позицій ортодоксального марксизму.

Автор сподівається, що матеріали і результати дослідження стануть у нагоді всім тим, хто цікавиться проблемами культурології, історії та теорії української культури, зокрема питаннями інтелігенції часів Української революції 1917–1921 років. Матеріали і результати дослідження, викладені в монографії, можуть допомогти в роботі дослідникам, які займаються вказаною тематикою, викладачам у підготовці навчально-методичних матеріалів для гуманітарних курсів вищих навчальних закладів. Автор сподівається, що ця монографія сприятиме пошуку шляхів реформування та подальшого розвитку культури України, допоможе їй інтегруватись у сучасне інформаційне суспільство, знайти своє місце в планетарній цивілізації.

І, нарешті, автор з розумінням ставиться до дискусійності обумовленої проблематики і, враховуючи її складність та недостатню досліджуваність, перш за все у культурологічному аспекті, аж ніяк не претендує на остаточне вирішення вказаних проблем. Водночас автор висловлює сподівання, що монографія стане приводом для творчого обміну думками та подальшого плідного дослідження висвітлюваних проблем.

Розділ I. Історіографічно-джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження

1.1. Інтелігенція і влада в часи Української революції: аналіз джерел та літератури

У розділі аналізуються матеріали як різноманітних архівних і друкованих джерел, так і друкованих видань, а також дисертаційних досліджень, в яких ідеться про вказану тематику. У підрозділах окремо аналізуються матеріали, присвячені безпосередньо долі старої інтелігенції, окремим видатним представникам старої інтелігенції та керманічам різних режимів і влад, тобто — персоніфікована історіографія, а також дається огляд літератури та джерел, які присвячені представникам інтелігенції за окремими сферами культури. Окремо виділені підрозділи щодо процесів українізації та ролі інтелігенції в них, а також — методології дослідження, оскільки ця сфера довго знаходилася в кризовому стані на усьому пострадянському просторі, включаючи й Україну. При цьому основна увага приділяється найменш дослідженим аспектам проблем старої інтелігенції, її взаємин з різними режимами і рухами під час Української революції 1917–1921 років.

1.1.1. Галузева історіографія

У підрозділі аналізуються джерела та література, в яких ідеться про трансформацію поглядів старої інтелігенції в процесі її взаємин з різними владами під час Української революції 1917–1921 рр. Водночас основна увага приділяється характеристиці літератури щодо диверсифікації поглядів старої інтелігенції під час її взаємин з радянським режимом, який остаточно окупував Україну і який потім диктував науковцям свої ідеологію і позицію взаємин зі старою інтелігенцією.

Методологічною основою написання підрозділу послуговували культурологічні принципи й методи. Особлива увага

приділяється компаративістським принципам і методам, які дали змогу детальніше проаналізувати основні праці, присвячені взаєминам старої інтелігенції з різними, і передусім радянською, владами в часи Української революції 1917–1921 років.

Це пояснюється переважно тим, що саме більшовицький режим остаточно переміг в Україні і в подальшому нав'язував свою концепцію та ідеологію інтелігенції. До того ж, він «подбав» про те, щоб в архівах залишилися матеріали тільки радянського «походження».

Новизна підрозділу полягає в тому, що завдяки культурологічній методології вдалося детально і всебічно проаналізувати літературу та джерела, які були присвячені диверсифікації поглядів старої інтелігенції в її ставленні до різних влад. Щоправда, за вказаними причинами перевага надавалась висвітленню взаємин старої інтелігенції із більшовицькою владою в процесах українізації під час Української революції 1917–1921 років.

Практичне значення підрозділу полягає у тому, що його результати можуть бути використані під час подальшого наукового дослідження вказаної тематики, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів з проблем культурології, зокрема історії та теорії культури й української культури.

Сьогодні, як ніколи за останні десятиріччя та, мабуть, загалом у ХХ — на початку ХХІ ст., ми, відзначаючи 100-річчя подій Української революції, аналізуємо події того періоду та їхній вплив на еволюцію незалежної України, на взаємини влади та інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр. У зверненні Президента до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. в березні 2017 р., аналізуючи помилки в боротьбі за незалежність України, наголошувалось, що «було б помилкою говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України... Українська ідея, якою до того протягом десятиліть цікавилася лише вузьке коло національної інтелігенції, масово оволоділа

селянами і пустила корені в середовищі робітництва» [407]. Президент далі відзначив, що «і Центральна Рада, і Українська Народна Республіка, і гетьманат, і Директорія проторували той шлях, яким Україна нині йде у майбутнє. І за це ми маємо бути вдячні визначним фігурам того часу: Михайлу Грушевському, Володимирі Винниченку, Павлу Скоропадському, Симону Петлюрі, Євгену Коновальцю, Дмитру Донцову, Євгену Петрушевичу та іншим. І вдячні мільйонам українців, які усвідомили свої національні та громадянські права» [407]. «Сьогодні, — зазначив Президент, — як і сто років тому, Україна захищає свою незалежність від російського агресора» [407].

Зважаючи на важливість вказаних революційних подій, за рішеннями Верховної Ради України у 2017 р. було відзначено 100-річчя з початку Української революції 1917–1921 рр. та утворення української Центральної Ради, яка, як відомо, розпочала колосальну за обсягом й історичною значимістю роботу з організації національно-визвольного руху в Україні [428].

Під час Української революції 1917–1921 рр. тривала жорстока боротьба за владу в Україні як внутрішніх сил, так й інтервентів. За цей час змінилося більше чотирнадцяти різних влад як від внутрішніх, так і зовнішніх сил. І всі вони прагнули залучити стару інтелігенцію на свою сторону. Адже без старої інтелігенції, яка здобула освіту і вишкіл в умовах царату, жодна соціальна сила не могла ані завоювати владу, ані утримати її і, тим більше, здійснити спробу відновлення соціального життя чи побудувати принципово нове суспільство. Як відомо, в остаточному варіанті під час громадянської війни та інтервенції владу вдалося захопити більшовицькому режиму. Радянська влада за будь-яку ціну планувала завоювати симпатії старої інтелігенції. Розуміючи, що основна частина старої інтелігенції не сприймала нову владу і сподівалася на її тимчасовість, радянська влада планувала підготувати свою робітничо-селянську інтелігенцію. Але для цього необхідно було багато років і великі кошти, чого на той час вона не мала. Тобто радянський режим був приречений на потребу будь-яким шляхом, будь-якими методами залучити до співпраці стару інтелігенцію,

плануючи нею скористатися, допоки підготує власну інтелігенцію. Як визначав сам ідеолог комунізму В. І. Ленін: «Капіталізм, — свідчив він на II Всеросійському з'їзді рад народного господарства 25 грудня 1918 р., — залишив нам величезну спадщину, залишив нам своїх видатних спеціалістів, якими ми повинні неодмінно скористатися і скористатись в широкому масовому розмірі, пустивши всіх їх у хід. Гаяти час на підготовку спеціалістів з наших комуністів нам абсолютно ніколи, бо зараз вся справа у практичній роботі, в практичних результатах» [300, с. 383]. До того ж, він неодноразово змушений був підкреслювати, що «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий...» [305, с. 168]. Більше того, В. І. Ленін закликав не тільки до «використання» старої, як він підкреслював, «буржуазної» інтелігенції, а мріяв про її перевиховання в комуністичному дусі. Він наголошував, що «не можна, нема з чого будувати комунізм інакше, як з людського матеріалу, створеного капіталізмом, бо не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її...» [275, с. 94–95]. На словах, як бачимо, проблема здавалася не такою й складною. На практиці ж це обернулося трагедією, адже зрештою стару інтелігенцію «використали», силою примусивши служити більшовицькому режиму. А потім, коли сформувалася нова, робочо-селянська, вихована на комуністичній ідеології інтелігенція, стару інтелігенцію майже всю розсіяли, розстріляли, знищили тюрмами, каторгами і репресіями.

За минулі роки історико-культурологічна наука накопичила багато праць з означеного питання. Їх умовно можна розподілити на розвідки, які вийшли друком до відновлення незалежної України і в часи її існування. До того ж, література, яка охоплює період існування СРСР, багато в чому була однотипною з тією, що присвячена безпосередньо Україні, адже УРСР фактично входила складовою частиною до СРСР.

Передусім охарактеризуємо основні праці цієї тематики, які вийшли за роки незалежної України. Цікаві аналітичні

розвідки В. Ф. Верстюка, завідувача відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України Національної академії наук України. Вони присвячені аналізу матеріалів революційних подій 1917–1921 рр., які друкувалися на сторінках Українського історичного журналу за всі роки його існування [51; 52]. Загальна оцінка матеріалів революційних подій була справедливо однозначною: «Дотримання партійних постанов, — пише він, — було альфою й омегою радянських істориків» [52, с. 105]. Для дослідження становить інтерес оцінка В. Ф. Верстюком опублікованої наприкінці 1989 р. на сторінках Українського історичного журналу статті Ю. Ю. Кондуфора «Великий Жовтень і доля інтелігенції». «Національні сюжети теми, — пише В. Ф. Верстюк, — автор подав дуже стисло і доволі однозначно» [52, с. 115]. Необхідно, на наш погляд, у цьому випадку повторити наведену В. Ф. Верстюком цитату зі статті Ю. Ю. Кондуфора: «В період найрізкішого зіткнення протиборствуючих сил, коли народ встановлював свою радянську владу, Центральна Рада, Директорія, партії та їх лідери, що входили в ці державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу» [52, с. 115]. З подібними оцінками не можна беззаперечно погодитися. Саме тому слід окремо охарактеризувати ґрунтовно статтю Ю. Ю. Кондуфора щодо інтелігенції [237].

Загалом, як підкреслює автор, у статті висвітлюються складні й суперечливі процеси в лавах старої інтелігенції України у зв'язку з жовтневим переворотом у Росії. Зрозуміло, що стаття концептуально і змістовно базувалася й не могла не базуватися на марксистсько-ленінській методології з опорою на «класовий» і «комуністично-партійний» підхід. Відомий сучасний дослідник Української революції 1917–1921 рр. В. Ф. Верстюк навів красномовну, вказану вже раніше цитату зі статті Ю. Ю. Кондуфора. Насправді ж така загалом негативна оцінка вказаної статті, на нашу думку, не зовсім відповідає дійсності з точки зору внеску Ю. Ю. Кондуфора в розробку тематики «Українська революція 1917–1921 рр. та інтелігенція».

Адже вказана стаття, в якій аналізуються наявний на той час історіографічний і джерельний матеріал, суттєво поповнила фактографічну скарбницю проблематики «інтелігенція і революція». Більше того, автор, вказуючи на три прошарки, які мали матеріальне тяжіння до тих чи інших так званих класів, зауважує, що «... автоматично зараховувати ці три категорії інтелігенції до трьох таборів, що діяли на арені політичної боротьби напередодні революції, було б непростим спрощенням... Та це лише дуже приблизна схема, яка постійно змінювалася в різний час, причому іноді — кардинально» [237, с. 5]. З іншого боку, Ю. Ю. Кондуфор припустився непослідовності в оцінці поведінки старої інтелігенції під час революції в Україні. Так, він стверджує, що «якщо в центрі країни Жовтень був зустрінутий повсюдними актами саботажу старої інтелігенції, то Україна практично цієї форми боротьби з новою владою не знала... Основні сили української інтелігенції витрачалися на інше — підтримку національного руху, очолити який намагалася Центральна Рада» [237, с. 6]. І додає: «Маніпуляція з владою, здійснена Центральною Радою, що сама складалася в основному з представників інтелігентських кіл і підтримувалася ними, проголошення УНР, яке створювало ілюзію появи української буржуазної державності, поставили основні верстви інтелігенції в лави противників соціалістичної революції» [237, с. 7]. Суперечлива позиція автора свідчила про неоднозначне становище в часи Української революції 1917–1921 рр. і самої інтелігенції. Ситуація ускладнювалася і німецько-австрійською окупацією України, денікінщиною, вступом на територію республіки окупаційних військ Антанти, армії Польщі тощо. Усе це зрештою, як стверджує Ю. Ю. Кондуфор, зумовило посилення «національної ідеї» серед старої інтелігенції [237, с. 7]. Можна погодитись із твердженнями автора, що ті процеси, які завершилися в РСФСР до весни 1919 р., в Україні тривали аж до завершення громадянської війни, тобто до кінця 1921 р. [237, с. 7]. Особливу увагу автор приділяє тій категорії інтелігенції, яка і до Жовтневого перевороту в Росії співпрацювала з більшовиками, або була на той час серед членів їхньої партії.

Ю. Ю. Кондуфор стверджує, що для інтелігенції України саботаж радянської влади не був характерним. «Вчителі, медики, службовці, — пише він, — залучені до роботи в нових державних установах, «справно» виконували свої обов'язки, до речі, не тільки при владі Рад, а й при інших владах, що часто змінювалися тут. Почуття відповідальності перед народом нерідко брали в них гору над політичними поглядами, симпатіями та переконаннями. Чимало з цих інтелігентів щиро вірили в те, що вони ... захищають національні інтереси українців...» [237, с. 9].

Загалом можна погодитися, що серед певної частини національно налаштованої української інтелігенції в період Української революції 1917–1921 рр. були подібні настрої. Однак слід зауважити, що і вчителі, і медики, і службовці, як правило, не були соціально однорідними, а тому й політичні симпатії та гасла були в них різними. По-друге, основна маса незаможної інтелігенції України, особливо її сільська частина, змушена була працювати при всіх владах, у тому числі й радянській, передусім, щоб вижити фізично і підтримати матеріально свої родини. Не можна не вказати й на те, що значна частина старої інтелігенції була віддана своєму вибору професії, професійному покликанню. Щодо національно налаштованої інтелігенції України, то слід зауважити, що з усіх влад, які перебували в Україні, найбільшу антипатію вона відчувала до радянської влади, яка прийшла в Україну на багнетах російських більшовиків. І Ю. Ю. Кондуфор запитує: «Чи можна звинувачувати українського інтелігента в контрреволюційності за віру в такого роду ідеали, як ми це робили ще так недавно? Очевидно, ні. Інша справа — об'єктивна оцінка діяльності та програм буржуазно-націоналістичних партій...» [237, с. 9]. І ці твердження не відповідають дійсності. Аналіз численних джерел і літератури, компаративні практики свідчать, що радянську владу нав'язували українському народу більшовики Росії силоміць, що основна маса населення України підтримувала національно налаштованих Центральну Раду, Українську

Народну Республіку, гетьманат, Директорію та повстанський рух, що був спрямований проти більшовицького режиму.

Далі автор всупереч своїм попереднім гаслам твердить, що найбільший прошарок інтелігенції України — вчителі — згуртувалися після Жовтневого перевороту в Росії навкруги Всеукраїнської вчительської спілки, створеної у квітні 1917 р., яка активно підтримувала Центральну Раду та партії, що до неї входили. Спілка, до речі, закликала вчителів до активної боротьби з радянською владою та її освітньою політикою [237, с. 10]. І підтверджує, що бойові контрреволюційні формування зі зброєю в руках боролися проти радянської влади і їх очолювали, як правило, вчителі [237, с. 11]. Далі науковець у традиційному дусі трактує питання зміни світоглядних і професійних устремлінь різних прошарків старої інтелігенції України. Щоправда, автор, висвітлюючи історію Української академії наук, вказує, що тривалий час не визнавалась дійсна історія її створення, і підкреслює, що Академія була створена в часи гетьманату і за активної його підтримки [237, с. 12].

Ю. Ю. Кондуфор приділяє велику увагу тому прошарку старої інтелігенції України, який довгий час у період Української революції 1917–1921 рр. дотримував з різних причин нейтральної позиції. «Зауважимо, — пише дослідник, — що політика воєнного комунізму з її нетерпимістю, безкомпромісністю і жорстокістю аж ніяк не сприяла залученню на бік Радянської влади тих інтелігентів, що хиталися. Саме ця політика була однією з причин переходу одних представників даної частини інтелігенції в табір противників, а інших — в еміграцію... Логіка класової боротьби, доведеної до останнього, катастрофічного ступеня в період громадянської війни, неминуче викликала і в одному, і в другому протиборствуючих таборах дії, не лише антигуманні за своїм характером, а й просто злочинні щодо людини» [237, с. 14]. Радянський режим, як правило, пропагував ідею, що стара інтелігенція «гнила» і є «більше, ніж вороги». А сам А. В. Луначарський, посилаючись на постулати В. І. Леніна, стверджував, що «у закінченому соціалістичному

суспільстві інтелігенції не буде» [237, с. 15]. І такі заяви були непоодинокі, а «факти невинуватих насильств щодо інтелігенції, на жаль, численні. Створювався своєрідний стереотип недовіри до неї» [237, с. 16]. І все це вело, як правило, значні кола старої інтелігенції або в стан ворогів радянського режиму, або — в еміграцію. Розпочалася еміграція з України старої інтелігенції, наприклад, 1917 р. — в Польщу і Німеччину, а дещо пізніше, після падіння гетьманату, через Одесу в Німеччину. Основна ж частина інтелігенції емігрувала разом з військами Петлюри в 1919 р., а потім в 1920 р. — після закінчення радянсько-польської війни [237, с. 17].

«Вибір того чи іншого табору відбувався поступово в процесі нагромадження і критичної оцінки політичного досвіду. Був він тяжким і болісним», — вказує Ю. Ю. Кондуфор [237, с. 18].

Загалом стаття Ю. Ю. Кондуфора, в якій подається деяка нова інформація, певною мірою містить спробу корегування окремих догматичних марксистсько-ленінських класових оцінок за проблемою «Жовтневий переворот та інтелігенція». Як ми переконалися, хоча і все ще з позицій марксистсько-ленінських догм, але була здійснена спроба висвітлення національного моменту за темою поведінки старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 рр.

У подібному ключі написана й стаття Ю. М. Гамрецького, яка також присвячена проблемі інтелігенції і Жовтневому перевороту в Україні [84]. Автор, базуючись на марксистсько-ленінській ідеології, зробив спробу історіографічного аналізу наявної на той час літературно-джерельної бази з питань «Інтелігенція і революція». І, зрозуміло, автор пише про інтелігенцію як «прошарок». Водночас він висвітлює передусім і переважно долю тієї інтелігенції, яка давно пов'язала свою долю з більшовицькою партією. Щодо старої інтелігенції, то автор стверджує, що вона на 1920 р. погодилася співпрацювати з «народною владою» [84]. Приділяючи значну увагу аналізу кількісного складу старої інтелігенції України, Ю. М. Гамрецький висновує, що конкретна картина переходу основної маси старої

інтелігенції і студентства на сторону радянської влади «поки що не відтворена» [84]. А от з таким висновком, в основному, можна погодитись, хоча, як вже наголошувалось, у деяких розвідках були зроблені перші кроки в цьому напрямку.

Особливий інтерес для цього дослідження має стаття О. Д. Бойко, присвячена саме проблемі української інтелігенції й революції, з'ясуванню сутності загального і особливого в їхніх суспільно-політичних взаєминах [33]. Авторка також приділяє увагу малодослідженій на той час темі про роль української інтелігенції в національно-визвольному русі в революційні часи 1917–1921 рр. Можна погодитись з автором, що поодинокі розвідки про українську інтелігенцію, як правило, стосуються її взаємин в часи Української революції з радянською владою і практично не розглядають питання її взаємин з іншими владами, яких у часи революції налічувалося близько чотирнадцяти. Водночас більшість з них відносить завершення налагодження стосунків інтелігенції з радянською владою до 1920–1921 рр. І автор правильно, на наш погляд, зауважив, що стара інтелігенція, хотіла вона того чи ні, залучалася до роботи, як правило, у порядку трудової повинності в 1918–1921 рр. Значна частина її емігрувала, і не тільки з політичних мотивів, а й у зв'язку з колосальними матеріальними труднощами — голодом, розрухою, епідеміями, очікуванням можливих в будь-який час репресій більшовицького режиму тощо [33, с. 217–219].

Можна погодитись з О. Д. Бойко і в тому, що автори поодиноких праць за означеною тематикою основуються, як правило, на радянсько-партійних документах і практично не використовують джерельну базу інших влад, партій, рухів, їхню мемуаристику, документи, джерела емігрантського походження та інше [33, с. 219].

Авторка робить спробу визначити «особливе» на історичному шляху української інтелігенції. Як не дивно, все звелось до особливостей її складу і розвитку до революції, посилення завдяки інтелігенції буржуазних партій національного спрямування, її активності з лютого по жовтень 1917 р. І автор додає,

що процес зближення з радянською владою старої інтелігенції уповноважився тимчасовими перемогами «контрреволюційних» режимів [33, с. 220]. Як бачимо, наявний поверховий «класовий» партійно-радянський підхід до визначення «особливого» української інтелігенції того часу. «Оскільки переважна частина українського населення, — продовжує О. Д. Бойко, — була представлена селянством, українська інтелігенція являлась у своїй масі дрібнобуржуазною, вона виражала погляди різних прошарків українського села, в основному заможних» [33, с. 220]. Виходить, і національна ідея, і національна культура, і національний рух, і національна інтелігенція — усі вони буржуазні, дрібнобуржуазні й представляли заможне село?! І як же з цим погодитись?! Ні, це не відповідає дійсній картині Української революції 1917–1921 років. Дивно, що дослідниця непереконливо веде мову про якихось «напівінтелігентів» [33, с. 220]. Радянська влада, за словами авторки, робила усе, щоб усунути стару інтелігенцію від політичного життя [33, с. 221]. А це вже зрозуміло, адже радянській владі необхідно було мати «покірну» інтелігенцію, «безголосу», яка б допомагала їй здійснювати свою мрію про «комуністичний рай».

З іншого боку, можна погодитись з тим, що «основна її маса (інтелігенції) заявила про аполітичність, а зайнята позиція нейтралітету дозволила професійно співпрацювати як з Радянською владою, так і з іншими політичними режимами» [33, с. 222]. З цим можна погодитись, оскільки в значній частині інтелігенції не було іншого виходу в ті жорстокі і трагічні для України часи.

Українська інтелігенція дійсно активно виступила в національно-визвольній боротьбі проти царату [33, с. 223]. Слід додати — а потім і проти більшовицького та інших режимів, які прагнули поневолити Україну, її народ, інтелігенцію. Авторка стверджує, що «... після Жовтня 1917 українська інтелігенція в масі підтримала Центральну Раду... Українська ж інтелігенція протягом усього цього періоду, за рідкісним виключенням, виступала єдиним національним фронтом, помітне політичне

розшарування в її середовищі почалося після Жовтня і посилювалось після проголошення 25 грудня 1917 р. Української радянської республіки» [33, с. 228]. З деякими з цих зауважень можна погодитись, але далі авторка суперечить цьому й самій собі. «Яскраво вираженого масового саботажу державних службовців, — стверджує вона, — учителів, медиків та інших, тут не спостерігалось, хоча окремі випадки, безумовно, мали місце» [33, с. 230]. Авторка суперечить не тільки собі, але й дійсності того часу. Адже основна маса української інтелігенції не визнала радянську владу і активно виступала проти неї і часто — зі зброєю в руках.

А далі ще цікавіше: «З початком австро-німецької окупації, а особливо після розгону Центральної Ради і проголошення гетьманської влади, Україна стала одним із вогнищ всеросійської контрреволюції» [33, с. 230]. Тобто: «Хто не з нами, той проти нас» і — контрреволюціонер?! Радянська влада, — твердить авторка, — з великою недовірою ставилася до інтелігенції України, особливо — до національно налаштованої» [33, с. 231]. І це зрозуміло, адже українська інтелігенція була для неї буржуазною з дрібнобуржуазним світоглядом. Позицію української інтелігенції до радянської влади в 1919 р. О. Д. Бойко охарактеризувала як «прихований саботаж» і «недоброзичливий нейтралітет», що начебто сприяло подальшому розмежуванню інтелігенції [33, с. 231].

Після поразки А. Денікіна і С. Петлюри частина інтелігенції, яка їх підтримувала, боячись репресій радянської влади — емігрувала. «Друга частина інтелігенції, — пише необґрунтовано авторка, — зробила свій вибір на користь радянської влади» [33, с. 237]. Це не відповідає дійсності. Якщо подібне і спостерігалось, то з незначною частиною інтелігенції. Загалом вона, під тиском і за умов репресій, трудової повинності та необхідності елементарного виживання, змушена була погодитись на професійну співпрацю з радянським режимом.

Дослідниця слушно зауважує, що процес налагодження радянською владою ділової співпраці з інтелігенцією України

розтягнувся до середини 20-х років. І підкреслює, що віхами на цьому шляху стали рішення XII з'їзду РКП(б) з національного питання, політика радянської влади щодо української еміграції, зокрема повернення в Україну М. С. Грушевського [33, с. 235]. Зрозуміло, що з'їзди партії миттєво національне питання не вирішували. А політичне розмежування інтелігенції щодо радянської влади необґрунтовано і традиційно зводиться до її кваліфікації і соціального стану [33, с. 235]. Як відомо, на той час відомий науковець з проблем інтелігенції С. О. Федюкін стверджував, що вказаний «водорозділ» відносно інтелігенції до радянської влади проходив не тільки між групами інтелігенції, а й всередині них [33, с. 236].

Не можна погодитись і з тим, що до кінця громадянської війни в середовищі української інтелігенції в її ставленні до радянської влади не було чіткого політичного розмежування між соціальними групами. А в основі визначення її політичних позицій домінував соціально-національний фактор, який довгий час переважав над соціальним [33, с. 236]. По-перше, національне не існувало без соціального. По-друге, в роки Української революції 1917–1921 рр. основна маса української інтелігенції однозначно не сприймала радянську владу і сподівалася на її тимчасовість.

Пишучи про відомих науковців, авторка спрощено трактує перехід їх переконань від радісного сприйняття національного звільнення 1917 р. до начебто свідомого сприйняття «соціалістичної революції» [33, с. 238]. Авторка помилково сприймає вимушене визнання радянської влади за дійсне. Адже подальші події доведуть правоту означеного. Авторка, до речі, водночас вказувала на долю В. К. Винниченка, М. С. Грушевського, О. І. Білецького та ін.

До речі, далі в статті йдеться про діяльність Директорії, В. К. Винниченка, С. В. Петлюри, що оцінюється як діяльність ворогів радянської влади, які начебто зрадили інтереси України [33, с. 239]. О. Д. Бойко нагадує, що Українська академія наук, як і Українська академія мистецтв, створені, за своїм

статутом, як Академії, діяльність яких не повинна була залежати від будь-якого уряду [33, с. 240–241].

Однак слід зауважити, що всі уряди, які панували в Україні в роки революції, докладали немало зусиль, щоб підкорити діяльність цих та інших українських академій, закладів культури, освіти та мистецтва тощо. Зі свого боку представники української інтелігенції робили все, що було в їх силах, для збереження та продовження їхньої справи. Так, наприклад, В. І. Вернадський, як президент Української академії наук, робив усе для продовження її існування при всіх владах. «У справах Академії, — пише авторка, — йому приходилося зустрічатись з міністрами уряду гетьмана Скоропадського, з наркомом освіти Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України В. Затонським, з генералами Добровольчої армії. У справах Таврійського університету він у 1920 р. бував у чиновників Врангеля, а потім налагодив доброзичливі стосунки з головою Кримревкому Б. Куном» [33, с. 242]. Тобто свої наукові інтереси вчені ставили вище політичних симпатій та антипатій.

Слід зауважити, що радянська влада приділяла значну увагу лідерам української еміграції, прагнучи, завдяки цьому, залучити інтелігенцію України до співпраці. Авторка нагадує у зв'язку з цим випадок із біографії В. К. Винниченка, який у 1920 р. звернувся до КП(б)У з проханням прийняти його до лав комуністичної партії. Завдяки рекомендації Комінтерну, згоді ЦК РКП(б) та В. І. Леніна, В. К. Винниченко був прийнятий до лав Компартії України, введений до складу ВУЦВК і призначений заступником голови Раднаркому України та наркомом іноземних справ. Насправді ж В. К. Винниченко відмовився від такої пропозиції і виїхав назавжди за кордон у політеміграцію [33, с. 245–246].

Для цього дослідження являє інтерес стаття О. Д. Бойко, яка висвітлює питання пошуку українською інтелігенцією шляхів національного самовизначення в 1917–1920 рр. [34]. Авторка з марксистських позицій робить спробу надати оцінку дореволюційній інтелігенції України, яка для неї була «прошарком».

У зв'язку з відсутністю в Україні сильної національної буржуазії національна інтелігенція стала керманічем національно-визвольного руху. Її керівним органом стала утворена в березні 1917 р. Центральна Рада, свого роду своєрідний парламент України. Його головою став М. С. Грушевський, а заступниками — В. К. Винниченко і С. О. Єфремов. Українська інтелігенція одностайно підтримала Центральну Раду, яка як громадська організація очолила боротьбу українського народу за своє національне визволення. І дослідниця підкреслює, що російська інтелігенція, яка мешкала в Україні, до Центральної Ради і її політики ставилася переважно негативно. Українське питання вона тлумачила, — за словами О. Д. Бойко, — як «ніж у спину революції» і пропонувала почекати до скликання Установчих зборів. Частина ж російської інтелігенції кадетського спрямування ставилася негативно як до ідеї автономії України, так і до національно-культурного руху. Однак вона хоча і була не проти української мови в початковій школі, але заперечувала щодо її введення у вищих навчальних закладах, вважаючи її примітивною мовою, мовою «для домашнього вжитку» [34, с. 2–6].

Стосовно ж української інтелігенції, яка була під час царату русифікована і стала російськомовною, то основна її частина дотримувалася нейтралітету до національного питання або приєднувалася до лав російської інтелігенції в Україні. До речі, навіть серед інтелігенції, яка підтримувала Центральну Раду, не було єдності, передусім щодо національного питання та національного руху. Одна частина інтелігенції виступала за національну автономію України, інша — за радикальні вимоги перед Тимчасовим урядом щодо незалежності України і критикувала Центральну Раду за «плазування» перед ним [34, с. 6–7].

Слід зауважити, що О. Д. Бойко характеризує й різні партії, за якими йшла інтелігенція. Ідеться про українську партію соціал-федералістів (С. О. Єфремов, А. В. Ніковський, Д. І. Дорошенко), українську соціал-демократичну робочу партію (В. К. Винниченко, С. В. Петлюра). І хоча між ними існували певні ідейні розбіжності, їх об'єднувало те, що вони були

українськими партіями і виступали за національні інтереси українців. Окремо діяла українська партія соціал-самостійників, які теж виступали за національну ідею [34, с. 7–8].

І якщо після Лютневої революції відбувся своєрідний пролив у піднесенні ефективної діяльності української інтелігенції, то Жовтневий переворот у Петрограді зумовив оголошення незалежності Української Народної Республіки. Однак надії на мир з Російською Федерацією не виправдалися, відбувся розрив з більшовицьким Раднаркомом Росії. І стримане ставлення української інтелігенції до більшовицької влади змінилося на відверто вороже. Інтелігенція розцінила, що Росія прагне позбавити Україну її суверенітету. Показово, що на виборах до Установчих зборів у листопаді 1917 р. українські партії отримали 77 % голосів, водночас як більшовики і їхні прибічники — всього 10 %. І вже в січні 1918 р. більшовицькі орди посунули на Україну, намагаючись на штиках багнетів принести й насадити свій режим в Україні [34, с. 9–12].

І почалася більшовицька збройна навала в Україну. Унаслідок жорстокого і кривавого більшовицького терору у тому ж Києві за 5 днів бандитами Муравйова розстріляно більше 5 тис. киян, здебільшого це були офіцери та представники української інтелігенції. Потім відбулися переговори в Бресті, повернення УНР і Центральної Ради за допомогою німців, які окупували Україну. Останні підтримали переворот, у результаті якого до влади приходять гетьман П. П. Скоропадський. Його практично не підтримала жодна з українських соціалістичних партій, як і основна маса інтелігенції, частина якої емігрувала за кордон. І хоча гетьманський уряд зробив чимало добрих справ і в державотворенні, і в національній науці, освіті та загалом у національній культурі, його, за допомогою більшовицького режиму, соціалістичні партії повалили [34, с. 12–14]. Але в цілому між лідерами українських партій і керівниками різних урядових структур постійно точилися дискусії та сварки, що зумовило розкол серед інтелігенції [34, с. 15]. До того ж, співпраця лідерів Центральної Ради, Української Держави і

Директорії з іноземними державами, які прагнули здобути Україну в якості колонії, негативно вплинула на національний рух, національно налаштовану інтелігенцію. З іншого боку, більшовицька влада робила все, щоб підкорити Україну. Про це, зокрема, свідчить і резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка передбачала проведення такої національної політики, яка б гарантувала суверенітет українському народу, вирішення національного питання і створення сприятливих умов для діяльності самої інтелігенції [34, с. 12–16]. Однак насправді все обернулося на негативне ставлення більшовицької влади в Україні до суверенітету українського народу, до національного питання, національного руху і самої інтелігенції. І це зумовило нову хвилю еміграції української інтелігенції. А представники і значна частина тієї інтелігенції, що залишилися в Україні, очолили боротьбу українського народу за своє національне визволення [34, с. 16–17]. «Тому зміна політичних орієнтацій української інтелігенції, — висновує О. Д. Бойко, — нам вбачається як пошук шляхів національного самовизначення України, яке вона допускала в межах будь-якого суспільного ладу» [34, с. 17].

Цікаво висвітлені проблеми уроків гетьманату, національної ідеї та інтелігенції України стосовно сучасних умов у статті І. П. Смешка [515]. Зокрема стверджується, що тільки національна ідея змогла б об'єднати навколо гетьмана і Захід, і Схід України. Це могло б створити соціальну базу для руйнівних процесів для української незалежності, ворожих і популістських гасел на кшталт — «Земля селянам», «Заводи і фабрики — робітникам», «Війна палацам», «Уся влада — Радам». Подібні соціалістичні гасла, на жаль, поділялися і М. С. Грушевським, і українськими есерами, і соціал-демократами М. Ю. Шаповалом, С. В. Петлюрою і В. К. Винниченком. І автор переконливо доводить, що ці гасла неминуче вели до перемоги в Україні російських більшовиків, які для цього навіть загравали певний час з «українізацією» культурного життя в зросіянізованій Україні [515, с. 14].

Але П. Скоропадський, на відміну від С. Петлюри і В. Винниченка, передбачив подібний сценарій, коли «молох більшовизму» переможе і «більшовизм, знищивши всіляку культуру, перетворив би нашу країну на висохлу пустелю, де з часом усівся б капіталізм, але який! Не той слабкий, м'якотілий, який жеврів у нас досі, а всесильний бог, у ногах якого буде плазувати той-таки народ» [515, с. 14]. Подібне містилося й у відкритому листі до Головного отамана С. Петлюри полковника П. Болбочана, який очолив державний заколот проти Гетьмана. В опублікованому 26 січня 1919 р. листі він, герой боротьби з більшовиками на сході України і в Криму, з обуренням писав: «Бідна Україна, ми боремося з більшовизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд УНР йде на зустріч більшовизмові й більшовикам! Ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях; а лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці, замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями» [515, с. 14]. І цей лист, як пише автор статті, вартував життя мужньому офіцерові — його катували і розстріляли за наказом С. Петлюри у тому ж 1919 році [515, с. 14].

Автор статті І. П. Смешко зауважив, що: «Павлу Скоропадському вдалося за короткий час зробити для України досить багато. Він нормалізував економіку і відновив діяльність державного апарату, ввів національну грошову одиницю, стабілізував фінансову систему, запустив українські школи, університети, театри та створив заново Національну академію наук і Національні архів і бібліотеку» [514, с. 6].

І ще. Сьогодні актуальна тема — творення Української православної автокефальної церкви (Томоса). А це нас цікавить, оскільки за цим стояла і стоїть не тільки церковна паства, але й численні її прихильники, зокрема й інтелігенція. Саме цьому присвячена стаття А. Маслакова, у якій нагадується, що Центральна Рада відклала означене питання [325]. П. Скоропадський збирався щось робити, але не встиг, а С. Петлюра вже 1 січня 1919 р. підписав «Закон об автокефалии Украинской

православної церкви и ее высшего правительства». Однак Константинополь не встиг його затвердити — закінчилась влада Директорії [325].

Отже, можна стверджувати, що аналіз джерел та літератури, у яких йшлося про взаємини інтелігенції і різних влад, зокрема і радянської, під час Української революції 1917–1921 рр., свідчить про актуальність і малодослідженість указаної проблематики. У наявних, переважно есе і статтях, документальних джерелах, які збереглися та стосуються обраної тематики, йдеться головним чином про взаємини інтелігенції з радянською владою в часи Української революції 1917–1921 рр. і надзвичайно мало праць, присвячених взаєминам інтелігенції з іншими режимами і владами, яких на той час у різні роки революції налічувалося більше чотирнадцяти. Багато в чому це пояснюється тим, що більшовицький режим тричі за вказаний час встановлювався в Україні і, завдячуючи російським більшовицьким воєнізованим формуванням, остаточно закріпився в Україні. З цим також пов'язано і те, що джерельна база стосовно інших режимів і влад того часу мало збереглася, радянська влада доклала зусиль, щоб взагалі їх не існувало, залишилися тільки її джерела. І дослідники радянського періоду, базуючись на марксистсько-ленінській догматичній доктрині, висвітлювали, добровільно чи вимушено, те, що було вигідно радянському режиму. Зрозуміло, що всі влади, режими внутрішніх і зовнішніх сил вороже ставилися до української ідеї, ідеї незалежності України, національного руху та самої української інтелігенції як керманіча і основної сили цього руху. Аналіз джерел і літератури за вказаною тематикою також свідчить, що і до сьогодні існує нагальна актуальність у дослідженні на новій концептуальній методологічній основі проблем взаємин інтелігенції з різними владами і режимами в часи Української революції 1917–1921 рр. Водночас, враховуючи означені об'єктивні обставини, автор змушений приділяти основну увагу взаєминам інтелігенції з більшовицьким режимом часів революції. Адже кожне нове слово, кожне нове ім'я,

кожні нові документально підтверджені дані щодо представників старої інтелігенції України доповняють трагічну історію її долі. Зрештою, як ми вкотре переконалися, стара інтелігенція була варварськи використана і знищена більшовицьким режимом в Україні. Та ж її частина, яка встигла емігрувати, також була змушена, внаслідок жебрацького існування, шезнути з історичної арени.

Як не дивно, соціально-політична, економічна і навіть дещо військова ситуація в Україні під час Української революції 1917–1921 рр. нагадує, певною мірою, сучасну ситуацію в Україні. Це і боротьба різних політичних угруповань між собою за владу, і вплив на суспільство, і розбід, розшарування і безпорядки, які прокотилися країною, і гібридна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, і втручання іноземних держав у внутрішні справи і зовнішню політику Української держави, і різнобарвна поведінка різних верств українського суспільства, української еліти, української інтелігенції, і боротьба різних сил й угруповань за або проти незалежності України та її культури, і невизначеність шляхів подальшого економічного, політичного і духовного розвитку суспільства, і, нарешті, навіть боротьба за Томос, за створення Української православної автокефальної церкви та багато інших екстраполюючих положень тих часів і сьогодення... І помилки минулого, на жаль, дедалі більше повторюються в карколомній ситуації сучасності. І це трагічно. Саме тому так необхідно досліджувати й аналізувати події Української революції 1917–1921 рр., її не стільки позитиви, які, безсумнівно, були наявні, скільки ті негативи, які зумовили трагічні наслідки для Української держави, українського народу, для української інтелігенції та української незалежності. Як відомо, Президент України у Зверненні до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. зазначив, що «Сьогодні ми не стільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим» [407].

1.1.2. Узагальнена історіографія

У підрозділі аналізуються джерела та література, в яких, окрім іншого, йдеться про трансформацію поглядів старої інтелігенції в процесі її взаємин з різними владами під час Української революції 1917–1921 рр.

Метою цього підрозділу є аналіз джерел та літератури, які були присвячені питанням трансформації поглядів старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 років. При цьому основна увага приділяється літературі щодо взаємин інтелігенції з радянською владою в часи революції як владою, яка перемогла і остаточно окупувала Україну і нав'язувала свою ідеологію дослідникам. До того ж, архіви, як правило, зберігали переважно матеріали про взаємини старої інтелігенції з більшовицьким режимом.

Методологічною основою підрозділу послуговували культурологічні принципи і методи. Особлива увага приділяється компаративістським принципам та методам, які надали змоги детальніше проаналізувати основні роботи, присвячені взаєминам старої інтелігенції з різними і, перш за все, радянською, владами в часи Української революції 1917–1921 років.

Результатом дослідження підрозділу є детальний аналіз основної існуючої на сьогодні літератури і джерел щодо проблеми диверсифікації поглядів старої інтелігенції в її ставленні до різних і, перш за все, радянської влади в часи Української революції 1917–1921 років. При цьому основна увага приділяється аналізу літератури і джерел, в яких йдеться про взаємини інтелігенції з радянським режимом. Це пояснюється переважно тим, що саме більшовицький режим остаточно переміг в Україні і в подальшому нав'язував свої концепції та ідеологію інтелігенції. До того ж, він, як ми вже зазначали, «подбав» про те, щоб в архівах залишилися матеріали лише радянського «походження».

Новизна підрозділу полягає в тому, що завдяки культурологічній методології вдалося детально і всебічно проаналізувати літературу та джерела, які були присвячені диверсифікації поглядів старої інтелігенції в її ставленні до різних влад.

Щоправда, за вказаними причинами перевага надавалась висвітленню взаємин старої інтелігенції із більшовицькою владою під час Української революції 1917–1921 років.

Практичне значення підрозділу полягає у тому, що його результати можуть бути використані в ході подальшого наукового дослідження вказаної тематики, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів з проблем культурології, зокрема — історії та теорії культури й української культури.

Передусім детальніше охарактеризуємо основні праці цієї тематики, які вийшли друком до відновлення незалежної України. Своєрідним підсумком наукових розвідок того часу були фундаментальні колективні роботи, присвячені питанням формування і розвитку радянської інтелігенції [518]. Одразу необхідно зауважити, що ця група праць підготовлена в дусі радянських часів і вірності комуністичним догматам, і найціннішим у них є їхній фактичний матеріал, який у будь-якому «обрамленні» з позиції комуністичної концепції надає загальну картину подій радянської дійсності, зокрема стосовно обраної тематики. Оцінку на той час подібних фундаментальних праць ми можемо знайти і в нашій рецензії [789].

З наукових доробків, присвячених формуванню радянської інтелігенції, революції та владі, виокремлюються своєю фундаментальністю праці С. О. Федюкіна [551; 552].

Обігово проаналізуємо і праці за означеною тематикою, у яких розглядається, зрозуміло з позицій комуністичної ідеології, становлення інтелігенції в Україні за радянських часів. Серед них виокремлюються роботи Л. Г. Чижовської, А. О. Буравченкова та Н. К. Щур, у яких розглядаються питання боротьби більшовиків за інтелігенцію під час революцій в Україні. Окремі аспекти проблем взаємин влади та інтелігенції досліджуються і в монографіях, що були присвячені питанням становлення радянської культури. Особливе місце серед них посідає фундаментальна монографія І. Д. Золотоверхого [158], в якій автор, висвітлюючи процеси генези радянської культури, порушує й окремі питання взаємин старої інтелігенції і влади.

Із чисельних розвідок, в яких автори розглядають питання старої інтелігенції України, слід виокремити роботу Ю. О. Курносова і А. Г. Бондар [36]. З'являються і дисертації, в яких аналізується розвиток культури, а також ті, що присвячені безпосередньо проблемам старої інтелігенції України в 1917–1920 рр. До таких, наприклад, належать розвідки С. К. Гутянського [101] та С. П. Михеєва [332], О. О. Ребрика [476], В. П. Литвинової [309]. Зазвичай, у них автори на підставі комуністичної ідеології трактують фактичний матеріал стосовно деяких аспектів питання залучення старої інтелігенції на сторону радянської влади під час Української революції 1917–1921 рр.

Майже всі подібні дослідження необґрунтовано стверджують, що до середини 20-х рр. більшість старих спеціалістів пройшли шлях від позиції очікування і коливання до свідомої та щирої участі в соціалістичному будівництві. У них стверджувалося, що начебто стара інтелігенція й ідеологічно сприймала радянський режим. У цьому випадку, на наш погляд, змішуються два поняття — вимушений перехід основної маси старої інтелігенції до професійної співпраці з радянською владою і прийняття її політичних догматів. І якщо стара інтелігенція загалом до середини 20-х рр. змушена була погодитися на професійну співпрацю з радянським режимом, то про її «політичне перевиховання» годі вже й говорити.

З усіх відомих на початок 70-х рр. ХХ ст. наукових праць з означеного питання особливий інтерес становлять розвідки і дисертація В. П. Литвинової. Щоправда, вона, опираючись, зрозуміло, на марксистсько-ленінській ідеології, водночас відзначається багатством фактичного, переважно архівного, матеріалу і досить ґрунтовними висновками щодо старої технічної інтелігенції України, зокрема і в 1917–1921 рр. Цікаво, що автор трактує означене питання, базуючись на концепції С. О. Федюкіна [551, с. 33; 552, с. 26]. Зокрема В. П. Литвинова стверджує, як і С. О. Федюкін, що водорозділ ставлення старої інтелігенції до радянської влади проходив не між групами інтелігенції, як було раніше прийнято стверджувати, а всередині

цих груп. З цим твердженням ми погоджуємося. У дисертації В. П. Литвинової, на жаль, майже не висвітлюються питання ролі профспілкових організацій, пролеткультів та зміновіхівства в долі старої інтелігенції України.

Отже, дисертації й праці, які існували на кінець 70-х рр. ХХ ст., лише фрагментарно висвітлюють питання долі старої інтелігенції України в часи Української революції 1917–1921 рр. Вони свідчать, що основна увага в них приділялась долі учительства та інженерно-технічної інтелігенції. До того ж, дослідження вказаних питань, зрозуміло, здійснювалось на основі комуністичної ідеології та більшовицьких догматів.

Окремо слід відзначити деякі праці, присвячені проблемам формування радянської інтелігенції України [170; 538]. У них науковці, хоча й обігово, але розглядають проблеми взаємин влади та інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр. Оприлюднюючи цікавий фактографічний матеріал, дослідники в традиційно комуністичній трактовці порушують і питання старої інтелігенції України під час Української революції 1917–1921 рр.

Однією з фундаментальних праць із проблем української інтелігенції є монографія Г. В. Касьянова [208]. У ній досліджуються питання історії української інтелігенції в складний і трагічний період 1920-х – 1930-х рр. ХХ ст. Основна увага приділяється створенню так званої «нової» інтелігенції, яка відрізнялася від старої інтелігенції робітників і селян своїм, як пише дослідник, соціально-класовим походженням та соціально-психологічними характеристиками. До того ж, у монографії приділяється значна увага трагічним соціально-політичним подіям, що були основою означених процесів. Показово, що автор детально, з нових, не комуністично-догматичних методологічних основ висвітлює і трагічну долю фактичного знищення старої української інтелігенції. Щоправда, на жаль, розгляд питання щодо долі старої інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр. не входив у плани Г. В. Касьянова.

Варто вказати і на джерельну базу означеної тематики, яка є надзвичайно широкою. Значний документальний матеріал

знайдено у фондах різноманітних архівів, рукописних фондах бібліотек, збірках документів, статистичних видань, у фондах громадських організацій, преси, періодики тощо. Так, наприклад, під час роботи над темою було вивчено більше 20 найвідоміших журналів того часу, зокрема: «Більшовик України», «Летопись революции», «Бюллетень агитатора», «Известия ЦК КП(б)У», «Политработник Украины», «Кадры», «Комуністична освіта», «За масову комуністичну освіту», «Бюллетень Центрального архівного управління УССР», «Наука и техника», «Культурный фронт», «Культурная революция», «Вестник АН УССР», «Вестник статистики Украины», різноманітні бюллетені з різних питань народного господарства, культурного будівництва тощо.

Виявлені та використані матеріали із більше 15 газетних видань того часу: «Правда», «Коммунист», «Більшовик», «Пролетарий», «Народний учитель», «За культурну революцію», «Літературна газета», «Геть неписемність», «Учительська газета», «За коммунистическое просвещение», «Література і мистецтво», «Вісті ВУЦВК» та ін.

Також вивчені та оброблені документи основних архівів України, зокрема було фронтально оглянуто більше 400 справ 45 фондів різноманітних колишніх державних партійних і профспілкових органів та організацій всеукраїнського і регіонального масштабу.

Таким чином, вивчено велику кількість документів, переважно архівних, матеріали яких і становлять джерельну базу цього дослідження. До того ж, розглянуто й використано документи, що містилися у виданих збірках. Так, за вказаною тематикою видано кілька багатотомних збірок документів. У 1957 р., наприклад, побачило світ двотомне видання, присвячене вищій школі Української РСР, в якому автори розмістили і документи періоду 1917–1921 рр. [59; 60]. Водночас видано збірку документів з історії створення і діяльності Академії наук України [201]. В означених виданнях оприлюднені документи, що стосуються й історії української інтелігенції в період Української революції 1917–1921 рр.

Цікаві дані за означеною проблематикою знаходимо у виданнях, які підготовлені учасниками або керманичами тих подій. Так, В. К. Винниченко оприлюднив своє видання, яке, як відомо, складалося із декількох частин. У них він робить спробу висвітлення історії відродження української нації в часи Української революції. Водночас здійснюються авторські аналіз та оцінка поведінки різних верств населення, зокрема інтелігенції, дореволюційних подій, Центральної Ради, Української Народної Республіки, Гетьманщини, Директорії [54–56].

На сьогодні тематика «інтелігенція і влада», «інтелігенція і революція» поповнилась значною кількістю різноманітних публікацій. Так, у статті О. Балицької висвітлюється питання участі української інтелігенції в українізації шкіл з березня 1917 р. по квітень 1918 р. [8]. Загальні публіцистичні уявлення про культуру, політику та інтелігенцію подаються в брошурі Р. Т. Гром'яка [94]. Частково порушують це питання і автори монографії про ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» в радянській Україні з 1917 по 1938 рр. [134].

Цікаві й своєрідні роздуми про ставлення інтелігенції України до влади, про її роль у розвитку суспільства містяться в статті О. М. Кіндратець [213]. Щоправда, матеріал статті присвячений здебільшого сучасному стану перетворення суспільства. Подібні роздуми про інтелігенцію, націю та державність містяться і в брошурі А. Кліма [216].

Становить певний професійний інтерес для висвітлення обраної тематики і монографія І. А. Коляди [222]. Дослідник присвятив свою розвідку молододослідженому аспекту — функціонуванню української інтелігенції в Росії другої половини ХІХ — початку ХХ ст., що надає певні концептуальні підґрунтя для аналізу обраної нами тематики.

Для вивчення тематики дослідження має певну цінність і стаття В. О. Копилова [239], присвячена одному із відомих творців державності, який зробив свій внесок у розвиток вказаної тематики в часи Української революції 1917–1921 рр. Причому автор свідчить, що В. К. Липинський надавав інтелігенції вирішальну роль у творенні держави та нації. Ролі інтелі-

генції в українському суспільно-політичному житті різних історичних епох у визначенні відомого громадсько-політичного діяча Л. Г. Лук'яненка присвятили свою статтю І. Б. Кривдіна та І. М. Чістякова [250].

Слід згадати і роздуми О. Кривицької про роль української інтелігенції в партійному будівництві під час буремних 1917–1918 років [251].

Особливо зацікавлюють праці В. П. Петрова, в яких аргументована концепція про те, що знищувальні тенденції більшовизму ніде і ні в чому не виявлялися так безжалісно, невибачно і так гостро, як у ставленні до української інтелігенції й особливо під час Української революції 1917–1921 рр. І це було проявом людиноненависницької комуністичної політики, в якій панував принцип «хто не з нами, той — ворог, якого треба знищувати» [389; 390].

Для дослідження обраної проблематики необхідним є аналіз монографії Ю. В. Телячого, що присвячена українській літературно-мистецькій інтелігенції в національно-культурному відродженні в часи Української революції 1917–1921 рр. [533]. Фактографічний матеріал цієї монографії надає певну можливість аналізувати соціальні та політичні позиції літературно-мистецької інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр.

Монографія підготовлена на основі широкої джерельно-історіографічної бази, що надало змогу автору охарактеризувати творчу діяльність літераторів і художників, визначивши їхні здобутки в галузях літератури та образотворчого мистецтва. Можна з упевненістю заявити, що аналіз автором наявної на сьогодні джерельно-історіографічної бази дає підстави стверджувати, що обрана нами тематика і до сьогодні ще чекає на свого дослідника, хоча існує чимало праць, автори яких опосередковано торкаються нашої тематики або окремих її аспектів.

Ю. В. Телячий, за його твердженнями, мав на меті довести, що в часи Української революції 1917–1921 рр. літератори та художники зробили значний внесок у національно-культурне

відродження в ті жахливі часи розрухи, голоду, епідемій, громадянської війни, більшовицької навали, іноземної інтервенції, зміни більше десяти різних влад, режимів та політичних рухів тощо. Усе це свідчить зайвий раз про те, що стара інтелігенція, попри карколомні історичні обставини, продовжувала свою діяльність при усіх владах і труднощах, сподіваючись на кращу долю і чекаючи кінця жахливим подіям того часу.

Оскільки ця монографія основана на широкій джерельно-історіографічній базі й змістовно стосується долі літераторів та художників у часи Української революції 1917–1921 рр., то є потреба детальнішого аналізу цього видання. Так, у вступі Ю. В. Телячий зазначає, що «головним своїм завданням автор бачить відродження узагальнюючої панорами культуротворчої діяльності української інтелігенції в часи національно-культурного відродження (1917–1921 рр.)» [533, с. 6].

Аналізуючи питання участі української інтелігенції в суспільному житті напередодні революції 1917 р., автор нагадує, що Україна на початку ХХ ст. вражала значним відсотком неписьменного населення — відсоток грамотності становив 16,4, з вищою освітою налічувалося близько 24 тис. осіб, а з середньою спеціальною — близько 17 тис., тобто — 41 тис. «дипломованих спеціалістів». А загалом, за даними всеросійського перепису 1897 р., частка інтелігенції Російської імперії, яка була зосереджена в Україні, становила 13,6 % усіх діячів науки, освіти, літератури і мистецтва [533, с. 50]. Показово, що на час перепису в Україні проживало 46 тис. українців із середньою чи вищою освітою, тобто лише 0,3 % всього населення [533, с. 58].

Лютнева революція 1917 р. спричинила в Україні зростання національної свідомості, особливо серед інтелігенції, яка виявила готовність і здатність до національно-культурного будівництва [533, с. 70]. Принаймні подібні настрої були притаманні передусім національно налаштованій інтелігенції України.

Автор, розглядаючи діяльність літературних і художніх фахівців часів Української Центральної Ради, зосереджує увагу на діяльності представників інтелігенції в організації роботи

керівних структур в означених сферах. Подібна картина постає і при висвітленні періодів гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії УНР. «Надзвичайно складні реалії 1917–1921 рр. за УНР, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР в Україні, — висновує Ю. В. Телячий, — не завжди сприяли продовженню культурних перетворень і підтримки літературно-мистецької інтелігенції з боку держави та її частини суспільства» [533, с. 144]. «Отже, — наголошує автор, — ... в 1917–1921 рр. в Україні відбувалися процеси з активізації діяльності національних літературно-мистецьких інституцій, створення яких раніше гальмувалося російським царизмом. Ініціатором їх організації виступила передова творча інтелігенція» [533, с. 178].

Цікавими з точки зору новизни фактографічного матеріалу є підрозділи, присвячені літературно-мистецькій періодиці й книговидавничій і виставковій діяльності літераторів та художників України тих часів. Автор підкреслює, що «важливою складовою культуротворчої діяльності української інтелігенції в 1917–1921 рр. стали результати творчості, визначення конкретного особистого внеску її представників у розвиток таких важливих структурних елементів вітчизняної культури, як художня література, образотворче мистецтво, літературна критика та мистецтвознавство» [533, с. 248]. І автор монографії доводить це, згадуючи імена десятків нових і вже відомих представників літературно-художньої інтелігенції, яка так активно проявила себе у відродженні національно-культурного руху в Україні.

І, нарешті, в останньому, п'ятому основному розділі монографії автор зосередив увагу на здобутках української літературно-мистецької інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр. Цей розділ охоплює більше третини змістовного обсягу монографії. Головна увага в ньому приділяється питанням внеску інтелігенції в українську літературу, досягненням митців у галузі образотворчого мистецтва та активізації літературно-мистецької критики. Водночас Ю. В. Телячий висвітлює означені питання із залученням маловідомих матеріалів

щодо діяльності на ниві національно-культурного відродження і представників емігрантських літературно-мистецьких кіл. Показовим, знову ж таки, є факт висвітлення долі сотень представників літературно-мистецької інтелігенції та їхніх праць, які, попри поразку Української революції 1917–1921 рр., зробили духовний і політичний внесок у національно-культурну скарбницю України, у справу подальшого будівництва незалежної української держави.

Слід зауважити, що автор монографії в полемічному запалі, охоплений громадою ґрунтовного і цікавого фактографічного матеріалу, недооцінює або не згадує тих жахливих умов, у яких творили і жили, а точніше — виживали, представники літераторів та художників, як, до речі, і основна маса старої інтелігенції. Щоправда, у висновках до монографії автор нагадав, що «Жовтневий переворот 1917 р. у м. Петрограді, а потім збройне насильницьке встановлення більшовицької влади в Україні призвели до трагічних соціальних катаклізмів і духовних втрат, національного розбрату. Війна радянської Росії з УНР і поразка останньої були сприйняті значною частиною інтелігенції як узурпація демократичних завоювань соціально-визвольного руху і як крах українського національного відродження» [533, с. 410]. До того ж, слід нагадати, що відсоток національно налаштованої інтелігенції в Україні серед старої інтелігенції був мізерним, незначним за кількістю, а відсоток літературної інтелігенції та її представників серед художників — ще меншим. Але це не применшує значного внеску Ю. В. Телячого в розробку означеної тематики. Щоправда автор монографії аж ніяк не переймався і не мав на меті аналізувати процеси взаємин старої інтелігенції загалом і різних режимів та влад під час Української революції 1917–1921 рр. Однак ця фундаментальна монографія надає багатий матеріал для роздумів щодо обраної нами тематики.

Питання взаємин інтелігенції та влади під час Української революції 1917–1921 рр. порушують й автори деяких дисертаційних робіт. Так, наприклад, у дисертації Л. В. Кравчука

розглядаються питання культуротворчої діяльності та освітньої проблематики доби Української революції. Щоправда автор пильну увагу приділяє культуротворчій діяльності різних освітніх організацій [245].

Про політику гетьмана П. П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва в 1918 р. йдеться в дисертації О. П. Машевського [327]. Зауважимо, що дослідник зосередив свою увагу переважно на заходах освітнього відомства. Якщо в подібних працях не порушувалося завдання висвітлення ролі інтелігенції у культуротворчих процесах, то в деяких дисертаціях ці питання ставляться. Так, наприклад, у дисертації С. І. Нестулі аналізується діяльність представників наукової та творчої інтелігенції з розбудови Всеукраїнського Археологічного комітету [348]. У дослідженні науковець хронологічно розглядає і період Української революції 1917–1921 рр. Однак, автор надає перевагу не стільки розгляду ролі інтелігенції у вказаному процесі, скільки приділяє увагу процесу формування апарату управління ним.

Слід зазначити, що за останні роки оцінка подій Української революції 1917–1921 рр. докорінно змінилася. «Із проголошенням незалежності України, — як справедливо і обґрунтовано стверджує відомий український історик В. Ф. Верстюк, — кольорова гама подій 1917–1921 рр. поступово почала втрачати суцільне червоне забарвлення, спочатку розбавляючи, а трохи пізніше й замінюючи його синьо-жовтими тонами» [51, с. 15]. На сьогодні, до речі, дослідники обґрунтували доцільність розгляду подій того часу в Україні як події Української революції 1917–1921 рр. [246, с. 1].

Слід зауважити, що до 100-річчя Української революції видано кілька статей, присвячених подіям тих часів. Так, з'явилося дослідження В. І. Сергійчука, присвячене Центральній Раді, яка характеризувалася як уособлення реалізації вікового прагнення українського народу до незалежності [505].

Існують й інші видання, які висвітлювали події Української революції 1917–1921 рр. Серед цих видань виокремлюють

енциклопедичні збірки. До них, наприклад, належить Універсальний словник-енциклопедія [549]. Такі дослідження надають матеріал для розуміння політичної і соціальної діяльності тих часів.

У деяких працях зроблена спроба аналізу взаємин влади й народу, «верхів» і «низів» у часи Української революції 1917–1921 рр. Так, наприклад, П. М. Кралюк присвятив свою статтю подібним питанням [247]. Науковець стверджує, що Україна, починаючи з ХІХ ст., мала слаборозвинену українську національну свідомість. І це було пов'язано з розпорошеністю української національної еліти, яка частинами входила то до складу Російської імперії, то до Польщі, то до Угорщини, то до Румунії тощо. Адже українські землі в різні часи належали різним державам, які «дбайливо» нав'язували свою культуру цим частинам української інтелігенції. Автор убачає, що основними причинами поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. була саме «розбалансованість» української еліти й народних мас. «... За часів гетьманату, — пише П. М. Кралюк, — були зроблені значні кроки в розбудові державних структур і культурних інституцій. Але, на жаль, гетьманська влада зневажливо ставилася до українського національного руху. Дистанціювалася вона й від українського населення» [247, с. 21]. Як відомо, подібна політика гетьманату багато в чому зумовила його падіння.

П. М. Бондарчук присвятив своє дослідження національно-культурній політиці більшовиків в Україні на початку 1920-х рр. Водночас у ній з нових критичних методологічних позицій кінця 90-х рр. ХХ ст. науковець частково порушує і питання взаємин влади й інтелігенції 1917–1921 рр. [37]. Автор справедливо зазначає, що події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (як тоді формулювали — В. Ш.), що продемонстрували палке і непохитне прагнення українців до державної незалежності і розвитку української культури, змусили більшовицький режим в Україні в грудні 1919 р. на VIII партконференції РКП(б) прийняти резолюцію «Про радянську владу в Україні». У ній задекларовано можливість начебто

вільного розвитку української мови і культури. Але навіть подібні формальності не могли бути здійснені, адже основна територія України на той час була зайнята ворожими для більшовиків силами, а основна ланка керівництва в Україні централізовано підкорювалася Москві. І це призвело до посилення еміграції з України та викликало посилення невдоволення народних мас.

Цікаво висвітлені проблеми уроків гетьманату та національної ідеї України стосовно сучасних умов в статті І. П. Смешка [515]. У ній, як уже було вказано, стверджується, що тільки національна ідея змогла б об'єднати навколо гетьмана і Захід, і Схід України.

Отже, аналіз джерел та літератури, у яких йшлося про взаємини інтелігенції і різних влад, зокрема і радянської, під час Української революції 1917–1921 рр., зайвий раз надає підстави стверджувати про актуальність і малодослідженість означеної проблематики. Як уже вказувалося, соціально-політична, економічна і навіть дещо військова ситуація в Україні під час Української революції 1917–1921 рр. нагадує, певною мірою, сучасну ситуацію в Україні [407].

1.1.3. Персоніфікована історіографія

У підрозділі аналізуються джерела та література, в яких ідеться про трансформацію поглядів лідерів старої інтелігенції в процесі їхніх взаємин із різноманітними владними режимами періоду Української революції 1917–1921 рр. Детально охарактеризовано розвідки, де розглянуто диверсифікацію поглядів лідерів старої інтелігенції в процесі взаємин із радянським режимом, що окупував зрештою Україну і котрий згодом нав'язував представникам науки власні ідеологію та позицію щодо взаємин зі старою інтелігенцією.

Українська революція 1917–1921 рр. відзначилася тривалою, непримиренною боротьбою за владу, в якій брали участь як внутрішні сили, так й інтервенти. За цей час, як уже підкреслювалося, змінилося більше чотирнадцяти різних влад. Обидві

сторони прагнули привабити стару інтелігенцію на свою сторону, адже без цих фахівців, навчених і вишколених ще за царату, жодна соціальна сила не могла ні здобути владу, ні утримати її, тим більше, здійснити спробу відновлення соціального життя чи сформувати принципово нове суспільство.

Особливий інтерес під час дослідження теми викликає література, присвячена персоналіям, котрі, як правило, брали безпосередню участь у подіях Української революції 1917–1921 рр. Такі статті почали з'являтися переважно до 100-річчя Української революції, починаючи з 2016 р. Так, наприклад, у статті І. В. Журжи, головного наукового співробітника Центрального державного архіву громадських об'єднань України, йдеться про долю відомого українського державного діяча М. С. Грушевського [140]. Авторка справедливо наголошує, що його ім'я тісно пов'язане з державним відродженням України, Українською Народною Республікою (УНР), Центральною Радою УНР та його головуванням в УНР протягом 1917–1918 рр. І хоча І. В. Журжа присвятила свою статтю сфабрикованій радянськими карально-репресивними органами справі «Українського національного центру», в якій організатори ганебного фабрикату прирекли М. С. Грушевського стати ключовою фігурою, у ній вона розглядає й окремі питання його діяльності за часів Української революції. Так, зокрема, йдеться про його активну діяльність в еміграції, де М. С. Грушевський, набуваючи ще більшого авторитету серед старої української інтелігенції України, сприяв її подальшому єднанню навколо ідеї національного відродження. У подальшому, як відомо, репресивна тоталітарна радянська система зробила все, щоб знищити М. С. Грушевського, його рідних і однодумців серед старої інтелігенції [с. 140].

Діяльності М. С. Грушевського як видатного вченого і політика присвятив свою статтю і С. Грабовський [91]. Автор, зокрема, свідчить, що «... у квітні того ж 1917-го саме Грушевський розпочинає організаційну підготовку до створення Української академії наук, яка через півтора року по тому постала як реальність завдяки зусиллям перед усім Миколи Василенка та Павла

Скоропадського...» [91]. Автор показує, що М. С. Грушевський, незважаючи на тимчасові невдачі і поразки в боротьбі за незалежність України і відновлення її державності, непохитно вірив у незалежне майбутнє України: «... більшовики за допомогою страхітливих репресій змогли повернути українців у неволю; проте вже ніколи Україна не опускалася до рівня Малоросії, її не можна вже було скинути з шальок геополітики...» [91]. І сьогодні відзначається слухність цих переконань, адже імперська політика керівництва сьогодишньої Російської Федерації спрямована на спроби вернути Малоросію, позбавити Україну її незалежності, зазнає краху.

Ціла серія статей вийшла друком на честь 100-річчя проголошення П. П. Скоропадського гетьманом України [528; 529]. Про становлення і функціонування держави на чолі з гетьманом П. П. Скоропадським йдеться в статті Л. Сулими [524]. Особлива увага приділяється проблемам творення Української держави та внеску гетьманату в розбудову української культури, освіти та науки. У статті Ю. І. Терещенка, присвяченій також 100-річчю проголошення гетьманства в Україні, наголошується, що «руйнація гетьманату Павла Скоропадського українськими соціалістами призвела зрештою до катастрофи, поразки національно-визвольних змагань і втрати української державності» [535].

У статті В. Рижкова висвітлюється гетьманат з точки зору його учасників. У ній, до речі, підкреслюється, що «за Скоропадського в містах кипіло й вирувало культурне життя... Українська мова за гетьмана була під державною охороною. У містах почали виходити газети українською мовою. Почалася українізація шкіл і вищих навчальних закладів. Хоча, ймовірно, гетьманська влада продовжувала багато з того, що не встигла зробити Центральна Рада. У навчальних закладах запроваджують предмети, яких раніше не існувало: українська історія, українська література...» [482]. І хоча автор дещо перебільшує внесок і можливості гетьманату П. П. Скоропадського, загалом з його деякими зауваженнями і застереженнями можна

погодитись. До речі, історик Г. В. Папакін у своєму інтерв'ю газеті «День» спробував проаналізувати причини невдач уряду П. П. Скоропадського. «Аграрне питання, — стверджує він, — привело Гетьмана до влади, але воно ж його цієї влади і позбавило... Крім того, забракло професійної і водночас патріотичної інтелігенції, яка підтримала би Скоропадського» [378]. З автором інтерв'ю можна погодитись, оскільки поразка гетьмана була пов'язана і з тим, що його вороги об'єдналися раніше, ніж його прихильники [378].

Про фундаментальний історичний внесок уряду гетьмана П. П. Скоропадського в скарбницю державотворення і українську духовність свідчить і К. Ю. Галушко [82]. Автор доводить неспроможність звинувачень деяких недоброзичливих авторів гетьмана в «антиукраїнськості». Адже дійсно його внесок у творення української державності і культури беззаперечний. Водночас К. Ю. Галушко наголошує, що для гетьмана на той час не було соціальної сили, на яку б він міг покластися. Він хотів мати підтримку серед дрібних землевласників-козаків, котрі мали відродити козацький прошарок. Водночас як П. П. Скоропадський декларував «власність на землю», більшовики роздавали землю селянам. До того ж, селянські повстання посилювалися австро-німецькими каральними заходами [82].

В. Є. Панченко у своїй статті, теж присвяченій П. П. Скоропадському і В. К. Винниченку, аналізуючи причини поразки гетьманату, відзначає те, що в цьому проявилася і неоднозначна, зневажлива до пересічних людей позиція лідера соціалістів В. К. Винниченка, котрий відіграв значну роль у поваленні гетьманату. Адже він і його прибічники мали утаємничену домовленість про співпрацю з цього питання з російськими більшовиками. Автор свідчить про істеричні рефлексії В. К. Винниченка, який у грудні 1918 р. заявляв, що «немає у нас нації. Є темний, осоловілий від усіяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції і сердито бурчить» [376]. Подібну точку зору висловлює і Ю. І. Терещенко у своїй статті. «Можна лише

увияти собі, якою стала б Україна, якби українські соціалісти разом із більшовиками не здійснили своєї кайнової роботи і не зліквідували б Другий гетьманат. Але історія не толерує умовного способу» [534].

В останній час з'явилася серія статей, переважно публіцистичних, в яких основна увага приділяється особі П. П. Скоропадського. Так, наприклад, Г. В. Папакін свідчить про подальшу еволюцію його поглядів у перші роки еміграції, коли гетьман зазнав ідеологічної трансформації від федералістичних ілюзій до необхідності розвитку незалежної української держави. Саме подібним чином П. П. Скоропадському вдалося порвати взаємини зі своїми колишніми однодумцями, котрі обстоювали ідею тісних зв'язків майбутньої України з відновленою Росією [380]. Про новий підхід і спробу нової оцінки гетьманату свідчить публікація В. Рижкова [482].

Ґрунтовну оцінку книги «АВЕ. До 100-ліття гетьманату Павла Скоропадського» [2] надає відома журналістка Л. О. Івшина у статті, розміщеній у газеті «День» [172]. Вона обґрунтовано стверджує, що П. П. Скоропадський за сім місяців свого правління зробив колосальний внесок в історію розвитку Української держави, української освіти та української культури. «Сім місяців Скоропадського, — зазначає Л. О. Івшина, — це Українська академія наук (заснована за його керівництва і продовжує існувати досі), Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми і опери, Українська державна капела, Український симфонічний оркестр. До цього ще треба додати відкриття двох університетів, створення відносно дієздатного державного апарату, стабілізацію фінансової системи, визнання Української Держави 30 країнами та українські дипломатичні місії в 23 країнах» [172, с. 6]. Вона також справедливо нагадує, що всі ці колосальні за масштабами і змістом історичні зрушення відбулися за сім місяців і в умовах війни, фактичної іноземної окупації та навали більшовиків. Авторка намагається аналізувати причини, які

привели до падіння гетьманату. Одною із них називається акт не підтримки українською інтелігенцією режиму П. П. Скоропадського, який, до речі, зазначав: «В українців є жахлива риса — нетерпимість і бажання досягти всього одразу. Але хто бажає здобути все і одразу — той в підсумку нічого не отримає. Коли я говорив українцям: “Зачекайте, не поспішайте, створюйте свою інтелігенцію, своїх фахівців з усіх галузей державного управління” — вони одразу ж категорично заявляли: “Це неможливо!”» [172, с. 6]. І це теж була одна із причин поразки гетьманату.

Слід також нагадати і про те, що нещодавно вийшла друком книга О. Михайлової «Павло Скоропадський. “Крім негідників, усі підуть за мною”» [331], у якій здійснена спроба надати політичний портрет гетьмана П. П. Скоропадського [528].

Слід зауважити, що політиці уряду П. Скоропадського присвячено і декілька дисертаційних досліджень. Так, дисертація О. П. Машевського стосується важливої теми: політика гетьмана П. П. Скоропадського та його уряду в освітній, науковій і мистецькій сферах [327]. Щоправда автор не мав на меті розгляд питання взаємин інтелігенції і влади на той час.

І насамкінець, слід, на нашу думку, згадати і відомі зацікавленим читачам спогади Павла Скоропадського [510], адже саме вони надають як загальне, так і безпосереднє детальне уявлення про історичні події часів гетьманату. Водночас Павло Скоропадський як історична постать, як керманіч Української держави тієї пори яскраво свідчить про досягнення і недоліки в будівництві самостійної держави, її економіки, її зовнішньої та внутрішньої політики, її культури, її боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів на шляху побудови суверенної держави — України. Характеризуючи політику Павла Скоропадського в галузі культури, головний редактор Ярослав Пеленський у передмові зазначив, що гетьман «Як засновник Української академії наук, Державного українського університету в Києві, Державного українського університету в Кам’янці-Подільському, 150 гімназій по всій Україні та цілої

низки вищих науково-педагогічних мистецьких установ, він розумів краще, ніж тогочасні політики і певні представники академічного середовища, потребу державної підтримки національної науки» [510, с. 27].

Аналізуючи події минулого, П. П. Скоропадський, як уже зазначалося, зауважував, що в українців є риса, яка пов'язана з нетерпимістю і прагненням добитися всього і одразу. Він при цьому наводить приклад щодо російської мови, яку вони прагнули цілком витіснити, згадує, як прийшлося довго переконувати депутацію, яка наполягала на українізації університету Св. Володимира. П. П. Скоропадський твердив, що інтелігенції на Україні майже немає. Скоріше за все, на його думку, це напівінтелігенти. Він радив українцям зачекати, не поспішати, створити свою інтелігенцію, своїх спеціалістів в усіх галузях державного управління [510, с. 52].

Гетьман свідчить, що він та його уряд багато уваги приділяли мистецтву, особливо українському. Так, було створено Державний драматичний театр, Державний оркестр, школу кобзарів, національний музей тощо, які мали приділяти пильну увагу українським питанням [510, с. 228–229]. Його уряд також опікувався шкільною справою, підняттям заробітної плати вчителям, боротьбі з антагонізмом, який існував між російським та українським персоналом учителів [510, с. 230–231]. До того ж, гетьман твердив, що культурний клас українців дійсно дуже малочисельний. При цьому зауважував, що є багато людей, які палко люблять Україну і бажають їй культурного розвитку [510, с. 233]. Тобто гетьман ратує за співпрацю української та російської культур, української та російської інтелігенції.

П. Скоропадський писав, що при існуванні й вільному розвитку російської й української культури ми можемо розквітнути [510, с. 234]. І, як приклад, наводить факт широкого й успішного задіяння відомих російських учених під час заснування Української академії наук.

З іншого боку, Павло Скоропадський виступає проти «вузького українства» як продукту, привезеного нам з Галіції,

культуру якої, на його думку, повністю пересаджувати нам немає ніякого сенсу [510, с. 233], хоча при цьому він демонструє повагу і до культури галичан. У цілому виважена політика в усіх соціальних, економічних, культурних, зовнішніх і внутрішніх питаннях дозволила Павлу Скоропадському за короткий термін створити самостійну Українську державу і в складних умовах налагодити її повноцінне функціонування і досягнути міжнародного визнання.

У деяких працях здійснено спробу аналізу особливостей взаємин влади й народу, «верхів» і «низів» в часи Української революції 1917–1921 рр. Так, наприклад, П. М. Кралуок присвятив свою статтю подібним питанням [247]. Автор стверджує, що Україна, починаючи з ХІХ ст., мала слаборозвинену українську національну свідомість. І це було пов'язано з розпорошеністю української національної еліти, яка частинами входила до складу Російської імперії, Польщі, Угорщини, Румунії тощо. Адже українські землі в різні часи належали різним державам, які «дбайливо» нав'язували свою культуру цим частинам української інтелігенції. На думку автора, основними причинами поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. була саме «розбалансованість» української еліти й народних мас. «... За часів гетьманату, – відзначає П. М. Кралуок, – були зроблені значні кроки в розбудові державних структур і культурних інституцій. Але, на жаль, гетьманська влада зневажливо ставилася до українського національного руху. Дистанціювалася вона й від українського населення» [247]. Як відомо, подібна політика гетьманату призвела до його падіння.

Для цього дослідження головний інтерес становлять фундаментальні видання безпосередніх учасників подій Української революції 1917–1921 рр. До таких, наприклад, належить двотомне видання праць відомого вченого, письменника, політичного діяча тих часів С. О. Єфремова. Видання зосередило близько 800 статей, надрукованих на шпальтах газет у 1917–1920 рр. І це дійсно була публіцистика революційної доби. Як підкреслюється в анотації до першого тому, у виданні міститься

авторська візія еволюції Української революції 1917–1921 рр., зокрема: тематика українського національного руху, українсько-російських відносин, політична позиція Центральної Ради, її взаємини з Тимчасовим урядом, діяльність Української Народної Республіки та Української Держави за гетьманату, Директорії, більшовицького та білого режимів, зростання лівих радикальних настроїв суспільства, сприйняття більшовицького руху та режиму як антикультури, яка заперечувала духовні надбання минулого [136]. «Єфремов вважав, що не глибина соціальних потрясінь, а національна освіта і книга є рушієм суспільного прогресу» [136, с. 5]. Крізь увесь том проходить тематика неприйняття різних влад і режимів, окрім національних сил, і надія на тимчасовість, особливо більшовицького руху [136, с. 567]. С. О. Єфремов не сприймав і гетьманат П. П. Скоропадського. Більше того, він осуджував інтелігенцію, яка сприяла гетьманату. «Деякі українські круги, — зазначив він, — докотилися аж до гетьмана. За мальованою самостійністю йде й мальований заступник її, вихвачений із архіву минулого...» [136, с. 509].

У другому томі публіцистики революційної доби С. О. Єфремова містяться матеріали періоду з 9 травня 1918 по 30 травня 1920 р. [137]. І в цьому томі розміщені матеріали, у яких, поряд з визнанням окремих державних і культурницьких акцій, підтверджується негативна оцінка гетьманату П. П. Скоропадського [137, с. 295–296]. Останній, за словами С. О. Єфремова, «узурпував владу» і залишив після себе «смердючу спадщину», що не зовсім відповідало дійсності і з чим не можна погодитись без певних заперечень. Щодо політики радянської влади в Україні С. О. Єфремов обґрунтовано продовжує доводити, що вони «... принесли з собою руїну, насильство, нищення української культури» [137, с. 327]. Більшовицький режим, який силою зброї нав'язувала Україні Російська Федерація під миролюбною завісою словоблуддя, С. О. Єфремов звинувачує в тому, що він «... грабує, нищить і плюндрує все на своєму шляху, вирізує українську інтелігенцію і заступників власті і

проводить своє діло, зовсім незважаючи на миролюбні заяви більшовицького просвітительства» [137, с. 304].

Цікаві думки С. О. Єфремова стосовно Української академії наук, яку університети «Юга Росии» звинуватили в «шовіністичності». Діяч у жовтні 1918 р. аргументовано доводить, що це наклеп і брехня російської антиукраїнської пропаганди [137, с. 387]. Так, С. О. Єфремов у статті «Не некролог», надрукованій 8 жовтня (25 вересня) 1919 р. в газеті «Промінь» [135], розглядає Українську академію наук, існування якої поставили під сумнів у своїх висновках університети «Юга Росии» із Ростова. «В теперешнем виде академия недопустима..., ибо украинская академия носила шовинистический характер», — наголошувалося у вказаному висновку [137, с. 387]. Слід розуміти, що йшлося про спробу закриття УАН Денікінським режимом зі ставкою в Ростові, який нещадно душив усе українське. У відповідь на такі зауваження С. О. Єфремов аналізує склад засновників академії: М. П. Василенко, В. І. Вернадський, Д. І. Багалій, М. Ф. Кащенко, Й. Й. Косоногов, Б. О. Кістяківський, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький, О. В. Сперанський, С. П. Тимошенко, Є. К. Тимченко, М. І. Туган-Барановський, П. А. Тутковський, С. Л. Франкфурт, В. Л. Модзалевський та ін. Саме вони готували перший статут УАН і були переважно росіянами за походженням. До того ж, дехто з них був членом Російської академії наук. І ніхто із них не міг хибувати і не хибував на «шовіністичність». С. О. Єфремов убачає сутність питання і відповідь на нього в змісті програмної доповіді В. І. Вернадського, який, зазначаючи про національне значення академії, сказав: «Оно заключается в том, что новая академия должна способствовать росту украинского национального самосознания и украинской культуры путем широкого и глубокого, проникновенного научного изучения прошлого и настоящего украинского народа и его соседей...» [137, с. 388]. І, зрозуміло, денікінським прислужникам, прибічникам ідеї «єдиної і неделимої Росии» аж ніяк не могла сподобатись Українська академія наук, яку вони прагнули заборонити. С. О. Єфремов

завершує статтю твердженням про те, що він пише «...зовсім не некролог по небіжчикові, а тільки деякі дрібниці з фізіології сучасних настроїв» [137, с. 389]. Він сміливо переконує читачів у правильності національної ідеї, української науки та її носіїв — національно налаштованої інтелігенції. Також цікаві й оцінки С. О. Єфремова щодо денікінського режиму в Україні. Він наводить гасла А. Денікіна щодо мовної політики: «Об'являю державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, — проголошував Денікін, — але вважаю абсолютно недопустимим і забороняю переслідування малоросійської мови» [137, с. 451]. І далі С. О. Єфремов кепкує над більшовицьким режимом, який у черговий раз втік і сподівається, що він не повернеться, так і не реалізувавши ідею «побудови раю на землі». І тут же заявляє, що «кожен режим може здаватись раєм, рівняючи до совітського пекла» [137, с. 485].

Загалом подібні рідкісні видання, в яких відомі учасники подій Української революції 1917–1921 рр. оцінюють ці події, виявляють певні механізми бурхливого, карколомного і часом непередбачуваного характеру, свідчать про складність і трагічність взаємин старої інтелігенції України й різних влад і режимів, складно переоцінити. Вони, так би мовити, надають загальну картину соціально-політичного життя як підґрунтя взаємин інтелігенції України й різних влад і режимів часів Української революції 1917–1921 рр.

На сьогодні ми маємо з вказаної тематики й численні статті, також присвячені окремим видатним діячам, ученим, воєначальникам тих бурхливих часів. Т. С. Осташко, наприклад, розглянула діяльність В. К. Липинського, котрий, як вказує авторка, у своїх розвідках не раз звертався до інтелігенції, яка, на його думку, не витримала іспиту на державність. Згідно з думкою науковця, Українська держава мала служити не вузькопартійним інтересам, а забезпечувати вільний гармонійний розвиток усіх верств населення. В. К. Липинському також належить авторство «теорії еліт». Еліта, як він уважав, повинна брати на себе відповідальність за стан справ у суспільстві й

державі. Не даремно його називали «генеральним конструктором української державності» [369].

М. Чадук присвятила свою статтю М. П. Василенку як міністру освіти Української держави, котрий багато зробив за часів гетьманату в галузі освіти, науки і загалом — української культури. Еволюційність поглядів характеризує його улюблений вислів: «Я ворог насильства в царині культури» [768].

Видатному українському історикові і громадському діячеві М. П. Василенку присвячена стаття і Н. Кулик [260]. Учитель, професор, міністр, академік — це тільки деякі штрихи кар'єрного шляху М. П. Василенка. Усе своє життя він присвятив науці. Одним із провідних напрямів його освітньої і наукової діяльності, особливо на посаді міністра освіти уряду гетьмана П. П. Скоропадського, був процес українізації. Саме завдяки багато в чому йому в 1918 р. відкрито Український державний університет в Києві й Кам'янці-Подільському та створено Українську академію наук. Він постійно й наполегливо пропагував еволюційний шлях українізації, усе життя боровся проти «насильницької українізації», за що його постійно критикували радикально налаштовані діячі українського руху [260, с. 15].

З'явилися статті, присвячені окремим постатям з оточення гетьмана П. П. Скоропадського. Так, наприклад, І. Р. Сюдюков зробив спробу надати політичний портрет І. О. Кістяківського [527]. «І. Кістяківський, — справедливо зауважив автор, — менш відомий, ніж такі постаті з оточення гетьмана, як Липський, Лизогуб, Дорошенко. Проте роль цього злого генія Скоропадського була тоді відчутною» [527]. І. Р. Сюдюков характеризує І. О. Кістяківського, зважаючи на його дійсно вражаючий послужний список: міністр внутрішніх справ, прихильник (поміrkований) українського національного руху, гетьманського уряду, відповідальний за безпеку держави; генеральний суддя, сенатор загального зібрання Державних зборів Української держави, особа, котра ініціювала створення Державної варті гетьманату, що оберігала його від зазіхань ворогів, насамперед більшовиків; заступник голови української делегації на перего-

ворах з укладення мирного договору з радянською Росією; прихильник (аж до листопада 1918 р.) незалежного курсу України, супротивник укладання «федеративного договору» з «білою», не більшовицькою Росією. Автор з подивом відзначає, що після всього пройденого подальший шлях І. О. Кістяківського відзначився «амплітудою» у зворотному напрямі. І. Р. Сюдюков, насамкінець, нагадує досить злу, але багато в чому справедливу, характеристику діячів цього «злого генія Скоропадського» відомим політичним діячем того часу С. П. Шелухіним:

«Сажають по тюрмах учителів, — писав він, — земських діячів, суддів, діячів народної освіти, найбільш ненависних русифікаторам — і все українців та українців. Грамота пана гетьмана про гарантії особи і її свободи сим дискредитується. Судебний устав і влада прокуратури — касуються. Авторитет влади цілком касується, бо та влада, яка не визнає законності, вживає терору, не може мати авторитету. Як діти дивитимуться на вчителів, народ на земських діячів, підвладні — на старших, коли тюрма всіх принизила...» [527].

Чимало статей присвячено відомому політичному діячеві, голові Директорії Народної Республіки, воєначальнику С. В. Петлюрі. Так, І. В. Лосев спробував розвінчати деякі міфи щодо його діяльності [316, с. 27]. «... У Києві в ту епоху влада змінювалася мало не шістнадцять разів, схід і південь країни майже не контролювалися, в Україні діяли німецька армія, австрійська армія, польська, російська біла й російська червона, війська Франції, Британії, Греції, отамани Н. Григор'єв, Н. Махно й багато інших. Величезні шматки території України були окуповані» [316, с. 27]. Ця загальна характеристика ще раз нагадує нам жахливу і жорстоку картину боротьби різних сил і країн за Україну, яку вони хотіли приборкати і не дозволити стати незалежною. І окремо автор статті здійснює спробу довести, що С. Петлюра не брав участі в єврейських погромах, він розмірковував начебто навіть про створення єврейської автономії. І, з іншого боку, стверджує автор, більшовицькі погроми євреїв Червоної армії відбувалися насправді [316, с. 27].

Водночас історик Л. М. Жванко в есе про основи «людяної політики української держави» [139] підкреслює, що «власні амбіції, наприклад, того ж Винниченка або Петлюри, ставилися вище від інтересів держави» [139]. І це багато в чому було дійсно так. Окрім того, ці фактори негативно вплинули на перебіг Української революції 1917–1921 рр. До того ж, С. Махун у своїй статті підкреслив, що голова Директорії і Головний Отаман війська УНР так і не усвідомив помилковості та невиправданої поспішності свого союзу з Ю. Пілсудським, який завжди мріяв зробити Україну своєю колонією, а тема незалежності України для нього була лише ширмою його дійсних мрій про федералізацію Речі Посполитої з Україною. І вказаний союз вів до того, що на той час національні й культурні потреби українців повністю ігнорувалися Польщею [326].

П. М. Кралюк присвятив свою розвідку одній із яскравих і трагічних фігур боротьби за незалежність часів Української революції 1917–1921 рр. — Ю. Й. Тютюннику. Його біографія досить типова для тих часів — брав участь як унтер-офіцер у Першій світовій війні, далекий родич Т. Г. Шевченка, з січня 1918 р. визнавав УНР і вів боротьбу з більшовиками. Потім опинився в таборі червоних. У лютому 1919 р. очолюваний ним військовий загін об'єднався з отаманом Н. Григор'євим, котрий перейшов на сторону радянських військ, щоб вести боротьбу з денікінцями і військами Антанти. І це можна було пояснити патріотичними почуттями учасників подій тих часів. Практично базуючись на тих же патріотичних почуттях у травні 1919 р. як Ю. Тютюнник, так і Н. Григор'єв повертають зброю проти ворогів незалежності України — більшовиків, і воюють за УНР — влітку 1919 р., а восени — проти денікінців. Потім Ю. Тютюнник як генерал-хорунжий практично очолював два походи проти більшовиків. Однак більшовики обдурили його і заманили у свої тенета, зломивши його морально, використавши у своїх цілях, розстріляли. Як зауважує автор, такою була доля багатьох інтелігентів, котрі були віддані національній ідеї. «І не герой, і не злочинець. Жертва. Це була

трагічна особистість, яка гірко спокутувала свою провину», — зауважив автор статті [248].

Про одного із найталановитіших літературознавців, публіцистів першої половини ХХ ст., громадського і політичного діяча А. В. Ніковського написала у своїй статті Н. Кулик [259]. Саме А. В. Ніковський був організатором і першим Головою Українського національного союзу, який того ж року створив Директорію. «Між тим, — зазначав А. В. Ніковський, — серед української інтелігенції все більше поширювалися антибільшовицькі настрої» [259, с. 15]. Про це свідчило і створення в Києві підпільної організації «Братерство українських державників. БУД». А. В. Ніковський виконував обов'язки міністра закордонних справ в уряді УНР за часів С. Петлюри. І, зрозуміло, він змушений був після поразки Директорії емігрувати, де, за його словами, «люди не живуть, а доживають» [259, с. 15]. Надзвичайно цікаві роздуми А. В. Ніковського і оцінка історії Української революції 1917–1921 рр. Зауважимо, що це був аналіз непересічного учасника тих подій, у ньому відчуваються біль і туга за національний рух, незалежну державність України. «Невтішна сторінка нашої історії, — зазначав він, — безпосередній потяг до авантюриництва, нечесності й легкоумисності, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди. Цей напрямок азійського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Центральної Ради, загубив справу. Тепер вони мало не всі тут принаймні «видніші». Вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис. Власне, з 1921 року в мене ілюзій вже не було. І те, що я тепер довідався, лиш скріпило мої думки. Шкода тих, що за тими ватажками йшли» [259, с. 15]. Дійсно, гіркі, болісні, сумні й багато в чому правильні оцінки тих карколомних і трагічних подій Української революції 1917–1921 рр. Ці події, ця трагічна сторінка історії України творилася за безпосередньої участі української інтелігенції. До того ж, як і в тисячах подібних випадків, доля і цього видатного сина українського народу завершилася трагічно, — його після 10 років радянської в'язниці більшовицький режим стратив [259, с. 15].

Та ж Н. Кулик надрукувала статтю, присвячену відомому освітньому діячу, педагогові, творцю української школи — В. Ф. Дурдуківському [258]. Авторка справедливо свідчить, що він був національно налаштованим інтелігентом, як і М. В. Лисенко, М. П. Старицький, Л. Косач-Квітка (Леся Українка), М. С. Грушевський, В. Б. Антонович, Є. Х. Чикаленко, О. Я. Кониський та ін. У той же час він познайомився з Б. Д. Грінченком, який давав тоді уроки національної освіти [258, с. 14]. Однак, як з'ясувалося, ідея національної освіти, національної школи почала реалізовуватися лише після революційних подій 1917 р. У той час В. Ф. Дурдуківський став активним членом Товариства шкільної освіти. Саме воно ініціювало відкриття з березня 1917 р. Першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка, директором якої став спочатку П. І. Холодний, а потім В. Ф. Дурдуківський.

Цікаво відзначити, що вже після Лютневої революції 1917 р. в Україні йшлося про українізацію освіти як таку. Як відомо, дослідники радянської доби за вказівками радянської влади і партійних органів змушені були пов'язувати українізацію освіти, культури в Україні з рішенням більшовицької партії в 1923 р., однак уже на початку ХХ ст. в Україні національно налаштовані представники української інтелігенції порушували питання національної освіти, а після Лютневої революції 1917 р. вони дискутували вже про українізацію освіти як такої. Н. Кулик, узагальнюючи свідчення українських дослідників цього періоду, підкреслює, що «...українізація існуючих навчальних закладів у Києві й по всій Україні під час правління всіх трьох проукраїнських урядів — Центральної Ради, Директорії, гетьманату — зіткнулася з відвертим саботажем цих процесів з боку російськомовної громади... Тому українізація школи відбувалася дуже повільно» [258, с. 14]. Авторка згадує прізвища найвідоміших освітянських подвижників тих часів. До них належали відомі педагоги, громадські діячі, такі як: В. К. Прокопович, Й. Ю. Гермайзе, Л. Є. Чикаленко, В. І. Липківський, М. Ф. Русова, М. В. Лисенко, Л. Т. Білецький,

Л. М. Старицька-Черняхівська, М. П. Кравчук та ін. І це, як слушно твердить авторка, лише декілька представників тодішніх освітянських подвижників. У вказаній Першій українській гімназії бували, наприклад, С. О. Єфремов, М. К. Зеров, М. С. Грушевський, М. Т. Рильський. З 1921 р. гімназія була реорганізована в Першу трудову семирічну школу ім. Т. Г. Шевченка [258, с. 14].

Однак В. Ф. Дурдуківському і національно налаштованій інтелігенції дедалі важче було пристосовуватися до антиукраїнської політики більшовицького режиму в Україні. І вже влітку 1929 р., як відомо, В. Ф. Дурдуківський, а згодом і 45 найкращих представників національної освітньої інтелігенції потрапили на лаву підсудних за сфабрикованою радянським режимом справою під назвою «Спілка визволення України». Зрозуміло, що більшовицький режим, силоміць нав'язаний Російською Федерацією, прагнув підкорити українську інтелігенцію, а якщо це не вдавалося, то тих, хто не скорявся, просто безжалісно розстрілювали. Так гинули кращі сини і доньки української інтелігенції, яку до кінця 30-х рр. XX ст. більшовицький режим фактично знищив.

Українському громадському і культурному діячеві, меценату Є. Х. Чикаленку, як одному із відомих представників української інтелігенції, присвятила свою статтю Т. С. Осташко [368]. Його вважають одним з авторів концепції національного відродження України. Зустрівши з піднесенням Лютневу революцію, він присвятив себе цій ідеї. Саме на його квартирі в березні 1917 р. відбулися збори української інтелігенції, на яких і обговорювалася ідея національного об'єднання, яка згодом трансформувалася у створення Української Центральної Ради [368].

Нині актуальна тема — творення Української православної автокефальної церкви (Томосу). Це зацікавлює, оскільки за цим стояла і стоїть не тільки церковна паства, але й чисельні її прихильники, зокрема й інтелігенція. Стаття А. Маслакова саме цьому і присвячена [325]. У матеріалі нагадується, що Центральна Рада відклала це питання на потім. П. Скоропадський збирався щось робити, але не встиг, С. Петлюра вже

1 січня 1919 р. підписав «Закон об автокефалии Украинской православной церкви и ее высшего правительства». Однак Константинополь не встиг його затвердити — завершилася влада Директорії [325].

Таким чином, аналіз джерел та літератури, де розглядалося питання взаємин лідерів інтелігенції і різноманітних режимів, радянського зокрема, періоду Української революції 1917–1921 рр., свідчить, що вказана проблематика актуальна і мало-досліджена. У наявних (у більшості випадків це есе і статті) документальних джерелах, що стосуються означеної тематики, переважно аналізується проблема взаємин лідерів інтелігенції з радянським режимом у добу Української революції 1917–1921 рр. Відчутно бракує розвідок, де б розглядалися взаємини лідерів інтелігенції з представниками інших влад, котрих тоді в різні етапи революції існувало більше чотирнадцяти. Загалом цей факт можна пояснити тим, що більшовики тричі за означений період встановлювали свою владу в Україні і, залучившись підтримкою власних воєнних сил, остаточно утвердилися в Україні. Повторимо, що джерельна база інших тогочасних режимів майже не збереглася, а представники радянської влади зробили все, аби вони взагалі зникли, натомість існували лише її свідчення. Дослідники, котрі аналізували радянський період, основуючись на доктрині марксизму-ленінізму, подавали перебіг подій, за власної ініціативи чи під тиском, лише так, щоб це задовольняло радянський режим. Беззаперечно, влади, режими внутрішніх і зовнішніх сил, усі без винятку, не схвалювали українську ідею, можливість здобуття Україною незалежності, власного національного руху, виступали проти українських інтелігентів як керманічів і потужної сили означеного руху. Згідно з аналізом джерел і літератури, присвячених указаний тематиці, можемо відзначити: нині нагально актуальні дослідження, що б малу в основі новий, концептуальний методологічний базис проблем взаємин лідерів інтелігенції з різноманітними режимами періоду Української революції 1917–1921 рр.

Отже, у зв'язку з означеними об'єктивними обставинами, автор вимушено приділяє головну увагу взаєминам лідерів

інтелігенції з більшовиками доби революції, оскільки кожний новий факт, кожна нова постать, кожні нові дані, які документально підтверджені і висвітлюють долю старої інтелігенції України, доповнять непросту та складну історію її долі. Діячів старої інтелігенції та її лідерів варварськи використала, знищила більшовицька влада, яка на той час окупувала Україну. Ті ж, хто встиг втекти в еміграцію, потрапили в жебрацьке існування і також зникли з історії.

1.1.4. Історіографія за окремими сферами культури

У підрозділі аналізуються джерела та література, в яких, окрім іншого, йдеться і про трансформацію поглядів різних верств старої інтелігенції в процесі її взаємин з різними владами під час Української революції 1917–1921 рр. Основна увага, як уже вказувалося, приділяється характеристиці літератури щодо диверсифікації поглядів різних верств старої інтелігенції під час її взаємин з радянським режимом, який остаточно окупував Україну і який потім диктував науковцям свої ідеологію і позицію взаємин зі старою інтелігенцією.

Так, наприклад, до 100-річчя Української революції видано немало статей, присвячених подіям тих часів. Однією із перших стала робота В. І. Сергійчука, присвячена Центральній Раді, яка характеризувалася як уособлення реалізації вікового прагнення українського народу до незалежності [505]. Існують й інші видання, які висвітлювали події Української революції 1917–1921 рр. Серед них виокремлюються енциклопедичні збірки. Вони надають матеріал для розуміння політичного і соціального стану тих часів. До них, зокрема, належить Універсальний словник-енциклопедія [549].

Аналізуючи літературу з питань взаємин влади та різних верств старої інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр., звертаємо увагу на розвідки науковців, освітян в Україні. Серед них слід згадати відому працю В. М. Терлецького, у якій йдеться про історію Академії наук України [536]. На жаль, фундаментальний матеріал подано крізь

призму застарілої комуністичної ідеології. До того ж дослідження відзначається і фактографічними помилками. Так, наприклад, не можна погодитись із датою заснування Академії наук — 1919 р. Це було повтором традиційної спроби радянського режиму приписати собі факт заснування Академії наук України [536, с. 23], хоча автор і визнав, що це відбулося раніше [536, с. 25]. На відміну від означеної розвідки, у статті Ю. О. Храмова і С. П. Рудої з нових об'єктивних методологічних засад висвітлюють заснування Української академії наук та її розвиток до 1928 р. [562].

Під час дослідження обраної тематики слід відзначити статтю Л. Д. Кістерської та О. К. Янковського, в якій ідеться про наукову інтелігенцію в пореволюційну добу [214]. Саме в цій розвідці висвітлюються взаємини наукової інтелігенції і влади. «Незважаючи на широкий спектр політичних поглядів, властивих інтелігенції на Україні, стосовно науки і вищої школи, вона практично на всіх етапах одностайно виходила з їх автономії, несумісності з ідеологією, пріоритету загальногуманітарних цінностей над класовими. Що ж до національного аспекту — тут, навпаки, існували найсуперечливіші, нерідко безкомпромісні позиції» [214, с. 71]. Під час революції, як відомо, багаторазово мінялись владні режими. Інтелігенція, як це записано було і в статуті Української академії наук, позиціювала себе поза політикою будь-яких режимів. «Академія наук..., — підкреслювалось у її статуті, — повинна вести без перерви свою аполітичну культурно-освітню роботу, необхідну народові» [214, с. 71–73]. До того ж там само підкреслювалось, що її члени повинні зректись своїх політичних амбіцій [214, с. 73]. Щоправда, практично всі уряди, які з'являлися в Україні в той час, робили все, щоб підкорити собі, своїй політиці і Академію наук, і саму інтелігенцію. Як зазначив у 1919 р. один з лідерів більшовицького перевороту К. Радек: «Інтелігенція була найозлобленішим ворогом радянської влади після нашої Жовтневої перемоги» [214, с. 74]. А в Україні подібне вороже ставлення інтелігенції до радянського режиму посилювалося ще й національними питанням.

Важливим для нашого дослідження є цікавий матеріал О. В. Яся, розміщений у тижневику «Дзеркало тижня» [798]. Автор обґрунтовано свідчить, що ідея створення академії наук в Україні турбувала науковців країни всю останню третину XIX ст. І це не випадково. Адже в цей час у багатьох слов'янських країнах цю ідею реалізували. І тільки в Україні під тиском імперського режиму її не вдалося втілити в життя [798, с. 10]. Після Лютневої революції 1917 р. з'явилась можливість реалізації цієї ідеї. За ініціативи М. С. Грушевського 29 березня при Українському науковому товаристві в Києві створено комісію для розробки статуту і заходів щодо створення академії наук. Однак обставини того бурхливого часу не дозволили реалізувати ідею. Потім, під час гетьманату Павла Скоропадського, проект академії набуває державного значення. Він був палко і результативно підтриманий тодішнім міністром освіти та мистецтв, істориком права М. П. Василенком і самим П. П. Скоропадським. Комісію, яка розробляла документацію майбутньої академії наук, очолив академік Російської академії наук, відомий учений В. І. Вернадський. Однак між В. І. Вернадським і М. С. Грушевським, якого запросили до участі в розробці документів, виникли суттєві суперечності, які призвели до відмови М. С. Грушевського брати участь у роботі комісії, тобто в «гетьманському» проекті академії. До речі, окрім концептуальних протиріч, М. С. Грушевський категорично виступав проти того, щоб академія наук була державною інституцією, прагнути створення інституції як незалежної асоціації вчених України [798, с. 10].

Важливо, як зазначає автор статті, нагадати, що 9 липня 1918 р. в кабінеті міністра М. П. Василенка розпочалася серія нарад комісії стосовно створення академії наук. У них брали участь — академік В. І. Вернадський (голова), професори Д. І. Багалій, М. Ф. Кащенко, Б. О. Кістяківський, Й. Й. Косоногов, А. Ю. Кримський, ректор університету Св. Володимира Є. В. Спекторський, професори Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко, П. А. Тутковський, завідувач Центральної дослідницької станції

Всеросійського товариства цукрозаводчиків С. Л. Франкфурт. Слід зауважити, що на фінішній стадії роботи М. С. Грушевському запропонували стати Президентом академії наук, однак він відмовився [798, с. 10]. Гадаємо, що не останню роль у подібних ситуаціях відіграла політична платформа того часу. Адже німецько-австрійська армія та адміністрація, яку запросили лідери Центральної Ради в Україну, вважаючи її неспроможною до реальної співпраці, підтримали обрання гетьманом України П. П. Скоропадського. А М. С. Грушевський був творцем і лідером Центральної Ради.

Як відомо, 14 листопада 1918 р. гетьман Павло Скоропадський підписав Закон Української Держави «Про заснування Української академії наук в м. Києві» і призначив 12 академіків. А 27 листопада 1918 р. відбулися загальні збори академії, на яких президентом Української академії наук (УАН) обрано всесвітньовідомого вченого В. І. Вернадського, а вченим секретарем — А. Ю. Кримського. 30 листопада П. П. Скоропадський затвердив В. І. Вернадського президентом УАН, а М. Ф. Кащенко і М. І. Туган-Барановського — керівниками відділень — фізико-математичного і соціальних наук. Дещо пізніше Д. І. Багалія затверджено керівником історико-філологічного відділення [798, с. 10].

Автор указаної статті також нагадав, що потім колективу УАН довелося вести гостру політичну боротьбу з представниками Українського наукового товариства, особливо під час існування Директорії УНР, потім після захоплення Києва денікінськими військами УАН чинила супротив спробам реорганізувати її в російський заклад. У подальшому більшовицький режим почав агресивну репресивну політику проти Української академії наук як самостійного закладу, прагнучи перетворити її на «кишеньковий» орган радянського впливу на інтелігенцію [798, с. 10].

Цікаві факти щодо створення Української академії наук подані і в одній із публікацій Г. В. Папакіна. Особливо слід наголосити на мотивації М. С. Грушевського та його прибічників

щодо форм, змісту, концепцій та термінів створення академії наук в Україні. Вони не бажали поспішати зі створенням освітнього закладу, обґрунтовано стверджуючи, що українських учених було на той час обмаль, особливо в соціальній, гуманітарній сфері, у яких переважали російські вчені і яких наприкінці 1917 р. ставало дедалі більше. Адже після Жовтневого перевороту більшовиків значна їх маса перебралася в Україну. І М. С. Грушевський та його прибічники побоювалися навали російських учених, що могло призвести до створення не національної академії наук, а філіалу Російської академії наук в Україні. По-друге, вони сподівалися на тимчасовість влади гетьмана П. П. Скоропадського [379]. До того ж основна маса українських національних партій не підтримала гетьманат і не тільки не розпочала співпрацю з ним, але й організувала переворот проти нього, заручившись при цьому підтримкою більшовиків Росії.

Особливо дослідників проблем інтелігенції України зацікавлює освітянський рух і безпосередні його учасники — учителі. І це не дивно, адже саме вчителі завжди були і є найбільшим прошарком інтелігенції. Означену тему почали розглядати ще на початку 20-х рр. ХХ ст. Так, наприклад, відомий політик, державний діяч, освітянин радянської доби Я. П. Ряппо видав друком свої перші статті, присвячені п'ятирічному підсумку освітянського руху в Україні. У них, до речі, зрозуміло, з позицій радянської ідеології, автор порушує і питання взаємин інтелігенції, зокрема вчительства, з різними, передусім радянською, владами [493].

Зважаючи на те, що Я. П. Ряппо обіймав посаду заступника Наркомосу України, він мав змогу аналізувати значний фактографічний матеріал, який був недоступний для інших. До того ж, Я. П. Ряппо оцінював матеріал стосовно взаємин радянської влади з інтелігенцією з політичних позицій керманічів радянського режиму. «Передусім уся інтелігенція, — свідчив Я. П. Ряппо, — яка далі Лютневої революції не пішла, стала по ту сторону барикад. З перших же днів Жовтневого перевороту

вона дотримувала тактики активних саботажу і спротиву... Частина була розпорошена, частина емігрувала, частина погодилася на капітуляцію, а широкі маси інтелігенції, котрі залишилися на місцях, поступово розпочинали роботу з радянською владою. Вельми уперто трималися професура і учительство, які брали участь в усіх антирадянських рухах і операціях... Чітку лінію поки витримують поряд з російською чорносотенною еміграцією частина української інтелігенції, яка орієнтується і до сьогодні на «Українську Народну Республіку» з Петлюрою, автокефалістами та іншими авантюристами на чолі» [493, с. 3–4].

Отже, згідно з цитатою, стара інтелігенція України не сприйняла Жовтневий переворот, не визнала радянський режим і підтримувала будь-які влади, які виступали проти більшовиків. Подібна ситуація спостерігалася і на початку 20-х рр. ХХ ст. Якщо частина інтелігенції і погодилася на професійну співпрацю з радянським режимом, то робила це, зазвичай, вимушено, під тиском репресій і необхідності фізичного виживання. До того ж, представники інтелігенції, сподіваючись на тимчасовість різних режимів і влад, яких під час української революції було більше чотирнадцяти, змушені були виконувати професійну роботу при усіх цих владах. Тобто заслуги в цьому радянської влади не було.

«Мало того, — пише Я. П. Ряппо про інтелігенцію, — вона долучилася до громадянської війни, беручи участь у всіх етапах її, створенні усіх угруповань Української Центральної Ради, гетьмана, німців, Петлюри, Антанти, Денікіна, Врангеля, поляків, — до бандитів включно. Кваліфікована її частина (професура, адвокати, педагоги та ін.) брала участь у керівництві цією боротьбою, а її низи — пересічне міщанство, офіцери, сільські вчителі і священники — перебували в самій гущі громадянської війни» [493, с. 6]. Автор, сам, на нашу думку, того не розуміючи, свідчить, що основна маса майже всіх груп і верств старої інтелігенції України виступила рішуче і вороже, часто зі зброєю в руках проти більшовицького режиму, який несла Російська

Федерація на своїх багнетах. Зі свого боку радянська влада відповідала жорстокими, кривавими методами щодо інтелігенції за її «бандитські», як вона кваліфікувала, антирадянські виступи.

Цікаво Я. П. Ряппо охарактеризував ставлення інтелігенції до різних влад: Тимчасового уряду, Центральної Ради, радянської влади (в три етапи), гетьманщини, Директорії, денікінщини та інших влад. Водночас усі влади, зрозуміло, окрім радянської, які виступали проти більшовицького режиму в Україні і які підтримувала стара інтелігенція, характеризуються негативно — як антирадянські. Єдина влада, як стверджує Я. П. Ряппо, радянська, начебто бажала «ощасливити» український народ і його інтелігенцію [493, с. 7–9]. Насправді все завершилося трагічно — стара інтелігенція була фактично знищена, а український народ радянський режим довів до голодомору і загрози вимирання.

Як відомо, радянська влада, як й інші влади, приділяла велику увагу залученню на свою сторону наймасовішого прошарку інтелігенції — учительства. Але останнє не сприймало різні влади, які не відповідали їхнім національним, соціальним, професійним та іншим вимогам. «Сільське вчителство являло собою окрему групу з шовіністськими петлюрівськими настроями. Учительське середовище міських навчальних закладів було переважно уособлене від села русифікаторськими настроями, а професура не мала нічого спільного у своїх устремліннях ні з першою, ні з другою групами. Уже в 1918 р. розпочалося долучення вчителства до спілок під прапором Української Центральної Ради з відвертими гаслами шовінізму» [493, с. 12]. Автор свідчить, що Всеукраїнська спілка вчителів, яка виникла в той час, боролася на території України проти Всеросійської вчительської спілки, але вони обидві виступали проти радянської влади. Мабуть, саме тому радянський режим ліквідував їх у 1920 р. [493, с. 12].

Антирадянські настрої, неприйняття більшовицького режиму в Україні під час Української революції 1917–1921 рр.

демонструвала і мистецька інтелігенція, про що теж свідчить Я. П. Ряппо. «Незважаючи на зосередження всіх органів мистецтва в руках держави, і на жорсткі рамки і завдання, поставлені перед ними в перші три роки революції, мистецтво за своєю суттю і проявом залишалося глибоко буржуазним» [493, с. 28].

Існує немало розвідок, присвячених історії боротьби під час Української революції 1917–1921 рр. за учительські кадри різних влад, зокрема і радянської. Так, наприклад, С. К. Гутянський в одній зі своїх праць порушує вказане питання [102]. Про особливість, кредо та зміст подібних праць тих часів яскраво свідчить цитата із виступу в липні 1960 р. М. С. Хрущова на Всеросійському з'їзді вчителів. «Радянські вчителі з перших років радянської влади нерозривно, кровними путами зв'язали себе з комуністичною партією, її цілями та ідеалами, її практичною роботою...» [102, с. 82]. А це, як уже неодноразово підтверджувалося, було зовсім не так. Однак С. К. Гутянський, як і багато інших дослідників, змушено виправдовував і підтверджував подібні хибні твердження. Щоправда, автори, вивчаючи джерела та літературу з указаного питання, змушені були іноді відходити від подібних догм. «Якщо в 1918 р. і почасти в 1919 р. значна частина учительства ще залишалася глухою до закликів радянської влади, а деяка частина навіть брала участь в антирадянських виступах, то в кінці 1919 р. і протягом 1920 р. настрої учительства різко змінився» [102, с. 84]. Це теж не зовсім правдиво. Настрої основної маси учительства змінювалися постійно під час Української революції 1917–1921 рр., залежно від обставин і політики різних режимів, які утверджувалися в Україні. Водночас вони, зазвичай, не припиняли своєї роботи за будь-яких режимів, умов голоду, епідемії, жорстокої воєнної реальності. Той же С. К. Гутянський свідчить, що, незважаючи на матеріальні нестатки, краща частина вчительства продовжувала виконувати свої обов'язки [102, с. 84]. Це було пов'язано не тільки з любов'ю до роботи, а і з жорсткою матеріальною потребою фізичного виживання. До того ж, усвідомлене вимушене співробітництво вчительства з радянською

владою відбувалося в Україні значно пізніше, що різниться з даними С. К. Гутянського.

У деяких розвідках автори висвітлюють бурхливу жертво-ницьку діяльність інтелігенції України після Лютневої революції, яку вона сприйняла з радістю [8]. Водночас доводиться, що Центральна Рада ефективно підтримувала цю подвижницьку просвітницьку діяльність інтелігенції. Згідно зі статтею, гетьманський уряд П. П. Скоропадського фактично продовжив здійснювати вказану політику в галузі культури, освіти і мистецтва в Україні [8].

Участі інтелігенції в освітньому русі в Україні в добу національно-державного відродження (1917–1921 рр.) присвячено і статтю О. Д. Зубалія та Д. С. Ряценка [159]. У розвідці на матеріалах маловідомої книги С. П. Постернака «З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр.», яку учасник подій видав друком у 1920 р. [412], аналізується хроніка еволюції освітнього руху в Україні в карколомному вирі зміни владних режимів, починаючи з Лютневої революції і завершуючи 1920 р. [159, с. 12–15]. Водночас інтелігенції та її ставленню до різних режимів майже не приділяється уваги. Головно акцентується на впливові освітнього руху на перебіг національно-державного відродження. Щоправда, автори стверджують, що на 1920 р. у більшості шкіл припинився навчальний процес, вирували розруха і жахливе матеріальне зuboжіння вчителів, котрі не отримували зарплати по декілька місяців [159, с. 22]. І з цим можна погодитись. «Крім того, — указується в статті, — значна частина національно свідомої української інтелігенції загалом зайняла вичікувальну позицію щодо культурної і освітньої політики радянської влади» [159, с. 22]. З подібним висновком складно погодитися беззаперечно. Адже саме національно свідома українська інтелігенція не сприймала культурну та освітню політику радянського режиму. І, передусім, тому, що, як слушно пишуть О. Д. Зубалій та Д. С. Ряченко, «радянська освіта потребувала, щоб її органи основували свою роботу не на національному, а на класовому принципі [159, с. 22].

Нині наявні розвідки, у яких розглядаються питання специфіки розвитку загальноосвітньої підготовки вчителя в період національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. У статті Н. Дем'яненко опосередковано йдеться про участь учительства в реконструкції освітньої системи підготовки кадрів для шкіл в часи Української революції 1917–1921 рр. [114]. Цікаво відзначити, що саме тоді за ініціативи та на підставі теорії В. К. Винниченка та В. І. Вернадського започатковано «планетарне спрямування» в процесі підготовки вчителя. В основі цієї теорії — «формування особистості вчителя на засадах єдності національного і загальнонародського, загальнопедагогічної та спеціальної підготовки, зростання духовно-економічного начала в предметах педагогічного циклу» [114, с. 73].

Існують й інші праці, у яких йдеться про літературно-мистецьке життя часів Української революції 1917–1921 рр. Так, Т. С. Осташко розглядає історію літературно-мистецького життя в Україні часів Центральної Ради [370]. Автор свідчить, що після Лютневої революції 1917 р. в Україні митці активізували свою творчість щодо національного відродження. Зробили свій внесок, як вказується в статті, у монументальне мистецтво М. Л. Бойчук і його школа, у графіку — Г. І. Нарбут, в авангардне мистецтво — О. О. Екстер, О. К. Богомазов, В. Н. Пальмов, в поетичну скарбницю — П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, Г. А. Чупринка, в театральне мистецтво — Лесь Курбас, музичне — М. Д. Леонтович, Б. М. Лятошинський, К. Г. Стеценко, О. А. Кошиць та ін. [370, с. 24].

Лютнева революція активізувала і суспільно-політичну діяльність літературно-мистецької інтелігенції. Слід нагадати, що до складу Центральної Ради увійшли відомі на той час діячі української культури: письменник і драматург, відомий політичний діяч В. К. Винниченко, поети М. Сріблянський (М. Ю. Шаповал), М. К. Вороний, С. Павленко (С. П. Шелухін), І. М. Стешенко, знані в Україні літературознавці і мистецтвознавці — С. О. Єфремов, М. Ф. Біляшівський,

Д. В. Антонович, П. І. Зайцев, художники П. І. Холодний, С. Г. Колос, письменники В. С. Бойко, В. М. Леонтович, О. І. Лотоцький, Г. В. Михайличенко, А. І. Заливчий, М. Загірня, В. О. О'Коннор-Вілінська, Л. М. Старицька-Черняхівська та багато інших [370, с. 24].

До того ж часу належить ініціатива інтелігенції щодо створення різноманітних мистецьких товариств і об'єднань. Так, у квітні 1917 р. засновано Комітет українського національного театру. За допомогою діячів Центральної Ради з вересня 1917 р. відкрито Український національний театр, створено Комітет, який мав здійснювати організацію Української академії мистецтв [370, с. 24–25].

Слід зазначити, що на той час ще не було створено апарату Центральної Ради, і роль організатора літературно-мистецького життя виконували діячі громадської організації «Просвіти». Пізніше до цього долучилися мистецькі відділи, створені при генеральному секретаріаті Центральної Ради [370, с. 25–26]. Лютнева революція пожвавила і видавничу діяльність інтелігенції. Особливо високим попитом відзначалася політична та публіцистична література. Так, навесні 1917 р. були популярними брошури М. С. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», С. О. Єфремова «Як люди прав собі добувають», Б. Д. Грінченка «Де ми і скільки нас». У подальшому читацький інтерес трансформувався з орієнтацією на художню літературу [370, с. 28]. Саме тоді, навесні 1918 р., вийшли друком збірки віршів П. Г. Тичини «Сонячні кларнети» та М. Т. Рильського «Під осінніми зорями».

У галузі музичного мистецтва внесок належить композиторам і аранжувальникам (К. Г. Стеценко, М. Д. Леонтович, О. А. Кошиць та Я. С. Степовий). За ініціативи К. Г. Стеценка, О. А. Кошиця та О. К. Приходька було засновано Український національний хор. І, як не дивно, після Лютневої революції та подальших подій окремі діячі мистецтва почали повертатися в Україну — художник Г. І. Нарбут, брати М. Л. Бойчук і Т. Л. Бойчук, мистецтвознавець Ф. Л. Ернст та ін. Той же

Г. І. Нарбут, працюючи в Українській академії мистецтв, сприяв відродженню української книжкової графіки. При цьому він, що було надзвичайно важливо, базувався на національній традиції, зокрема українських граверів XVI–XVIII ст. Як справедливо підкреслює Т. С. Осташко, Г. І. Нарбут застосував і західноєвропейський досвід графіки. У той же час у Києві творили такі митці світового рівня, як В. Г. Кричевський, О. О. Мурашко, М. І. Жук, П. І. Холодний, М. Г. Бурачек, М. Л. Бойчук та історик-мистецтвознавець і художник Г. Г. Павлуцький, котрий, до речі, у той час очолював Комітет щодо створення Української академії мистецтв. Останню врочисто відкрили в листопаді 1917 р. Її першим ректором, як відомо, став відомий художник Ф. Г. Кричевський. У грудні 1917 р. Центральна Рада законодавчо затвердила Українську академію мистецтв, яка стала фактично одним із перших навчальних державних закладів [370, с. 29–33]. Автор указаної статті згадує і про формування відомства охорони пам'яток старовини і мистецтв при Генеральному секретаріаті освіти Центральної Ради. Його очолював відомий етнограф і мистецтвознавець М. Ф. Біляшівський [370, с. 35].

І увесь цей процес активної участі літературно-художньої інтелігенції в національно-культурному відродженні України був призупинений більшовицькою окупацією в січні-лютому 1918 р. Почались арешти української інтелігенції. Особливо жорстоко карали за прихильність представників інтелігенції до української мови, української культури. З кінця лютого з відновленням влади Центральної Ради в Києві національно-культурне відродження продовжилось. Щоправда, повернулася Центральна Рада за допомогою німецької військової сили, яка, розчарувавшись у можливостях Центральної Ради, сприяла приходу до влади в Україні гетьмана П. П. Скоропадського. І з кінця квітня гетьманат розпочав створення Української держави. Що ж стосується національно-культурного відродження, то воно, як не дивно, тривало [370, с. 35–36].

Таким чином, як уже підкреслювалося, можна стверджувати, що аналіз джерел та літератури, у яких йшлося про взаємини

різних верств старої інтелігенції і різних влад, зокрема і радянської, в часи Української революції 1917–1921 рр. свідчить про актуальність та малодослідженість вказаної проблематики. В існуючих, переважно есе і статтях, документальних джерелах, які збереглися і висвітлюють обрану тематику, йдеться головним чином про взаємини інтелігенції з радянською владою в часи Української революції 1917–1921 рр. Надзвичайно обмаль праць, присвячених взаєминам різних верств старої інтелігенції з іншими режимами і владами, яких на той час в різні роки революції існувало більше чотирнадцяти. Багато в чому це пояснюється тим, що більшовицький режим тричі за вказаний час утверджувався в Україні і, за допомогою російських більшовицьких воєнізованих формувань, остаточно закріпився в Україні. З цим також пов'язано і те, що джерельна база стосовно інших режимів і влад того часу мало збереглася, а радянська влада доклала зусиль, щоб вони взагалі зникли, а існували тільки її джерела. І дослідники радянського періоду, базуючись на марксистсько-ленінській догматичній доктрині, висвітлювали добровільно чи вимушено те, що було вигідно радянському режиму. Зрозуміло: усі влади, режими внутрішніх і зовнішніх сил вороже ставилися до української ідеї, ідеї незалежності України, національного руху та самої української інтелігенції як керманіча і основної сили цього руху. Аналіз джерел і літератури за вказаною тематикою також свідчить, що й до сьогодні існує нагальна актуальність в дослідженні на новій концептуальній методологічній основі проблем взаємин інтелігенції з різними владами і режимами в часи Української революції 1917–1921 рр. Водночас, зважаючи на вказані об'єктивні обставини, автор змушений приділяти основну увагу взаєминам різних верств старої інтелігенції з більшовицьким режимом часів революції. Адже кожне нове слово, кожне нове ім'я, кожен нові документально підтвержені дані щодо представників старої інтелігенції України доповнять трагічну історію її долі. Зрештою, як ми в черговий раз переконалися, різні верстви старої інтелігенції були варварськи використані й знищені

більшовицьким режимом в Україні. Та ж її частина, яка встигла емігрувати, змушена була внаслідок жебрацького існування також щезнути з історичної арени.

1.2. Українізація та інтелігенція в часи Української революції: історіографічний аспект

У підрозділі аналізуються джерела та література, в яких, окрім іншого, йдеться і про українізацію у сферах культури під час Української революції 1917–1921 років. Водночас основна увага приділяється характеристиці літератури щодо диверсифікації поглядів старої інтелігенції в процесі українізації при різних режимах, включно з радянським, який остаточно окупував Україну і який потім диктував науковцям свої ідеології і позиції взаємин зі старою інтелігенцією.

Метою підрозділу є аналіз літератури, яка була присвячена, окрім інших, і питанням українізації у сферах культури в часи Української революції 1917–1921 років. У той же час основна увага приділяється літературі щодо взаємин різних верств інтелігенції з радянською владою під час українізації як владою, яка перемогла і остаточно окупувала Україну і нав'язувала власну ідеологію дослідникам. До того ж, архіви, як правило, зберігали переважно свою ідеологему матеріалів про українізацію та взаємини різних верств старої інтелігенції з більшовицьким режимом.

Методологічною основою написання підрозділу послугували культурологічні принципи й методи. Особлива увага приділяється компаративістським принципам і методам, які надали змоги детальніше проаналізувати основні праці, присвячені українізації та взаєминам верств старої інтелігенції з різними, і, передусім радянською, владами в часи Української революції 1917–1921 років.

Результатом дослідження цього підрозділу є детальний аналіз основної наявної на сьогодні літератури щодо проблеми українізації та диверсифікації поглядів різних верств старої інтелігенції в її ставленні до різних влад, і передусім радянської,

під час Української революції 1917–1921 років. При цьому основна увага приділяється аналізу літератури і джерел, у яких йдеться про українізацію та взаємини різних верств інтелігенції з радянським режимом. Це пояснюється переважно тим, що саме більшовицький режим остаточно переміг в Україні і в подальшому нав'язував свою концепцію українізації та ідеологію інтелігенції. До того ж, він «подбав» про те, щоб в архівах залишилися матеріали тільки радянського «походження».

Новизна підрозділу полягає в тому, що завдяки культурологічній методології вдалося детально і всебічно проаналізувати літературу, яка була присвячена українізації та диверсифікації поглядів різних верств старої інтелігенції у її ставленні до різних влад. Щоправда, за вказаними причинами перевага надавалась висвітленню взаємин старої інтелігенції із більшовицькою владою в процесах українізації під час Української революції 1917–1921 років.

Практичне значення підрозділу полягає в тому, що його результати можуть бути використані під час подальшого наукового дослідження вказаної тематики, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів з проблем культурології, зокрема історії та теорії культури й української культури.

На нашу думку, сьогодні актуально проаналізувати проблеми українізації під час Української революції 1917–1921 рр., ролі інтелігенції і культури в цьому процесі. Адже українізація відіграла важливу роль у становленні української державності, української культури, у подальшій долі старої інтелігенції.

Слід зауважити, що самій проблемі українізації в наявній науковій літературі приділяється чимало уваги. Але показово, що вона висвітлюється переважно як крок, започаткований, як відомо, вимушено радянським режимом на початку 20-х рр. ХХ ст. У такий спосіб радянська влада прагнула привернути на свій бік стару інтелігенцію, без якої не могла ані утримати владу в Україні, ані побудувати нове суспільство, так званий «комуністичний рай». У дійсності ж українізація як одна з фундаментальних підвалин української національної ідеї,

ідеї створити незалежну Українську державу була завжди догоїснуючою мрією українського народу, його національно налаштованої демократичної частини інтелігенції, еліти української культури, українського народу. Саме тому метою цього підрозділу є висвітлення історіографії процесів українізації під час культурологічних трансформацій Української революції 1917–1921 рр., показ ролі старої інтелігенції в цих процесах.

Подібна тематика вже розглядалася в кількох попередніх статтях, у яких, до речі, аналізувалася і відповідна джерельна та історіографічна база (див., наприклад, [785]). Однак останніми роками, особливо у зв'язку з відзначанням 100-річчя знаменної події, з'явилося чимало публікацій, у яких науковці з концептуально сучасного бачення порушують і питання українізації. Так, у статті О. Д. Зубалія і Д. С. Рященка йдеться про українізацію освітнього руху в добу національно-державного відродження 1917–1920 рр. Дослідники показують, що вже після Лютневої революції 1917 р. з'являються умови для відродження української ідеї, для українізації шкільної освіти та її вчителів, які об'єдналися у Всеукраїнську учительську спілку. Посилаючись на маловідому книжку учасника тих подій С. П. Постернака [412], автори виокремлюють 10 періодів, які являли собою характеристику різних влад і ставлення їх до українізації освіти [159].

Перший період українізації освіти автори пов'язують з владою Тимчасового уряду до видання Центральною Радою України (ЦРУ) Першого Універсалу (з 27 березня – по 10 червня 1917 р.). Другий – з виникнення влади Генерального секретаріату, «куцою автономією» України і виникнення в ній генерального секретаріату освіти (10 червня – 3 липня 1917 р.). Третій період від видання Другого Універсалу, появи автономії України з 5-ма губерніями, відкриття першої української гімназії і активізації українізації завдяки громадській активності освітян (3 липня – 7 листопада 1917 р.). Четвертий період українізації автори характеризують наявністю Української Народної Республіки (УНР), федерацією з Російською республікою, появою Четвертого Універсалу як свідчення юридичної

державної незалежності (з 9 січня 1918 р.) і розроблення основних законопроектів у справах української освіти (7 листопада 1917 – 25 січня 1918 р.). П'ятий період – тимчасовий прихід більшовицького режиму до Києва, який практично ніяк не встиг проявитися в процесах українізації освіти (січень-лютий 1918 р.). Шостий період відзначився поверненням до Києва Центральної Ради, яка реорганізувала Міністерство народної освіти, порушила питання: про всенародну освіту, єдину загальноосвітню українську школу, розмежування шкіл за національними ознаками, автономію педагогічних рад шкіл (березень–квітень 1918 р.).

Сьомий період українізації освітнього процесу в Україні (30 квітня – 15 грудня 1918 р.) ознаменувався появою гетьманської Української держави, виникненням численних початкових і середніх українських шкіл, відкриттям українських університетів, українських національних мистецьких закладів, Української академії наук тощо [159]. Восьмий період (грудень 1918 р. – січень 1919 р.) означився правлінням Директорії, яка прагнула дотримувати національного курсу, зокрема на українізацію всього культурного і мистецького життя. Насправді ж Директорія мала на меті продовжувати курс українізації, який проводила Українська Центральна Рада [159, с. 14].

Дев'ятий період (лютий-квітень 1919 р.) був пов'язаний з повторним поверненням радянського режиму до Києва. Щоправда, цього разу вказана влада принесла немало конкретних проектів у галузі українізації освіти. Десятий період (вересень-грудень 1919 р.) означився приходом Добровольчої армії до Києва, втратою майже всіх завоювань у націоналізації освітнього процесу. Були закриті українські школи, заборонені українська мова, українські заклади, українська культура загалом. У грудні 1919 р. в Києві радянський режим встановився втретє, і він формально не забороняв використання української мови і, начебто, показово демонстрував поблажливе ставлення загалом до української освіти і української культури [159, с. 14].

Зрозуміло, що означені періоди українізації освітньої системи в Україні 1917–1919 років слід сприймати як умовні і не

без суттєвих зауважень. Але загалом вони надають певну загальну характеристику вказаного явища тих часів. І дійсно, про українізацію освіти до Лютневої революції майже не йшлося. З приходом Тимчасового уряду з'являється формальний дозвіл на українізацію шкіл. Центральна Рада активізувала цей процес. І протягом 1917–1918 рр. виникає немало українських шкіл і до 30 українських гімназій [159, с. 15]. Для українізації освіти важливу роль відіграли проведені за ініціативи голови Центральної Ради М. С. Грушевського два всеукраїнських з'їзди вчителів (квітень, серпень 1917 р.). На них, зокрема, вироблено програму перебудови освіти в Україні на демократичній та українізованій основі. Щоправда, відсутність необхідних коштів, супротив внутрішніх і зовнішніх сил на той час не дозволили реалізувати означені програми [159, с. 16]. До того ж, для українізації шкіл, як і загалом для роботи в школах, не вистачало учителів. Тому було організовано безліч курсів для підготовки учителів. І вже в 1917–1918 навчальному році розпочалася широка українізація початкових шкіл, кількість яких налічувалося більше 5,4 тис. У них працювало близько 62 тис. учителів. Створено понад 100 українських гімназій, педагогічних, медичних, технічних училищ, агрошкіл, курсів ліквідації неписьменності дорослого населення [159, с. 18].

Наприкінці квітня 1918 р. з приходом до влади гетьмана П. П. Скоропадського його міністр народної освіти М. П. Василенко оприлюднив проект українських освітніх закладів. За час гетьманату відкрито понад 150 українських гімназій, Український державний університет у Києві, Український університет у Кам'янець-Подільському, засновані Українська академія наук, Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека тощо [159, с. 19].

З червня 1919 р., коли значну частину України захопили війська А. Денікіна, почалися гоніння на українську мову, українську освіту та загалом на українську культуру. Той режим робив усе, щоб повернути зрусифіковану освіту та знищити

осередки національного відродження. Радянська влада після своєї наступної перемоги в Україні з великою недовірою і підозрою поставилася до української мови, української культури, національного руху в цілому. Вона пропонувала в цій царині свої зрусифіковані програми за образом і подобою того, що робилося в Москві, у більшовицькій Росії. За переписом населення у 1920 р., із 26 млн населення України 47 % було неписьменним, а кількість шкіл, порівняно з кінцем 1918 р., зменшилась більше ніж удвічі. Школи закривались, учителі жевріли без зарплати по декілька місяців [159, с. 20–22]. «Крім того, значна частина національно свідомої української інтелігенції загалом зайняла вичікувальну позицію щодо культурної й освітньої політики радянської влади» [159, с. 22]. А більшовицький режим продовжував нав'язувати «радянізацію» освіти в Україні. «Радянізація» освіти вимагала, щоб її органи будували свою роботу не на національному, а на класовому принципі» [159, с. 22].

Л. Д. Кістерська та О. К. Янковський у своїй статті, присвяченій науковій інтелігенції в пореволюційну добу (1917–1924 рр.), обґрунтовано підкреслюють, що найсуттєвішим надбанням цього періоду був процес українізації. Водночас вони стверджують, що самому поняттю «українізація» різні влади надавали неоднакового змісту. Але в будь-якому разі рушійною силою українізації була національно налаштована інтелігенція [214, с. 71–72].

П. М. Бондарчук у статті про національно-культурну політику більшовиків в Україні на початку 1920-х рр. свідчить, що події національно-демократичної революції 1917–1920 рр. продемонстрували стале і палке прагнення українців до державної незалежності й розвитку української культури. І саме це змусило більшовицький режим в Україні заформалізувати інше ставлення до українських проблем, що набуло відображення в резолюції VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» (грудень 1919 р.). Насправді більшовики продовжували утиски всього українського, що зумовило наступну хвилю

еміграції інтелігенції за кордон та викликало невдоволення народних мас. Той же голова радянського уряду Х. Г. Раковський на II Всеукраїнському з'їзді Рад відверто заявив, що «якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишилася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською» [37, с. 3, 5]. Пізніше ВУЦВК декретом від 27 лютого 1920 р. вимушено і лицемірно оголосив, що «українська мова в усіх цивільних і військових установах повинна застосовуватись нарівні з великоруською» [37, с. 6]. Однак основна маса комуністів, особливо індустріальних районів, була агресивним противником українських заходів, передусім в освіті й культурі. Тобто постанови щодо українізації були, зазвичай, паперовими [37, с. 7].

Про це верхівка більшовицького режиму в Україні досить відверто і заявляла. Так, той же секретар ЦК КП(б)У в статті центральної партійної газети «Комуніст» писав: «Українізація ніколи не була і не є для нас метою, вона є тільки засобом встановити щільний контакт з українськими масами. Практичне значення українізації, це втягти широкі маси української людності в орбіту комуністичних впливів» [37, с. 26–27]. І основні причини подібних настроїв і політики полягали в тому, що російські комуністи ототожнювали українську мову, саму українізацію культури з націоналізмом, а українську мову вважали «нижчою» порівняно з російською. До того ж, українізація, на їхню думку, була несвоечасною і «насильницькою» [37, с. 9, 11].

Зрештою П. М. Бондарчук доходить обґрунтованого висновку, що навіть у такому варіанті, такому вигляді процес українізації при більшовицькому режимі відіграв певну позитивну роль у національно-культурному розвитку українського народу [37, с. 26–27].

Для цього, як вже підкреслювалося, дослідження становить інтерес і стаття Н. Кулик, яка присвячена долі відомого освітянського діяча України В. Ф. Дурдуківського, який так багато зробив для українізації, освіти, особливо в часи Української

революції 1917–1921 рр. [258]. В. Ф. Дурдуківський, як відомо, з юних років присвятив своє життя українській освіті. Мав дружні творчі зв'язки з такими відомими представниками національно налаштованої інтелігенції, як М. В. Лисенко, М. П. Старицький, С. О. Єфремов, Л. Косач-Квітка (Леся Українка), М. С. Грушевський, В. Б. Антонович, Є. Х. Чикаленко, О. Я. Кониський, Б. Д. Грінченко та ін. Саме йому належала ідея створення в березні 1917 р. Першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка. Її першим директором став відомий громадський український діяч П. І. Холодний, а через декілька місяців – В. Ф. Дурдуківський [258, с. 14].

Автор указаної статті справедливо підкреслює, що «... українізація існуючих навчальних закладів у Києві й по всій Україні під час правління всіх трьох проукраїнських урядів – Центральної Ради, Директорії, гетьманату – зіткнулася з відвертим саботажем цих процесів з боку російської громади... Тому українізація школи відбувалася дуже повільно» [258, с. 14]. Саме це засвідчували відомі освітянські подвижники українізації того часу – такі педагоги, вчені, громадські діячі, як: В. К. Прокопович, Й. Ю. Гермайзе, Л. Є. Чикаленко, В. І. Липківський, М. Ф. Русова, М. М. Лисенко, Л. Т. Білецький, Л. М. Старицька-Черняхівська, М. П. Кравчук та ін. До речі, у діяльності гімназії активну участь брали С. О. Єфремов, М. К. Зеров, М. С. Грушевський, М. Т. Рильський та ін. [258, с. 14–15]. Однак В. Ф. Дурдуківському і представникам національно налаштованої інтелігенції усе складніше було пристосовуватись і виживати в умовах смертельної пастки, яку створили більшовицький режим та радянська влада в Україні. В. Ф. Дурдуківського і десятки інших українських патріотів, відданих українській культурі, засуджено, а потім розстріляно за сфабрикованою справою «Спілка визволення України» [258, с. 15]. Українську інтелігенцію представники радянського режиму намагалися поставити на коліна, а хто не скорявся – розстрілювали [258, с. 15].

Слід зауважити, що проблема українізації не тільки стосувалася ідеї створення Української академії наук, а й стала одним

із каменів спотикання в реалізації цієї ідеї. І про це, зокрема, йдеться в статті доктора історичних наук, директора Інституту українознавства, археографії та джерелознавства НАН України Г. В. Папакіна [379]. Як відомо, ідея створення Української академії наук (УАН) виникла задовго до її фактичного заснування. Після Лютневої революції за ініціативи М. С. Грушевського Українське наукове товариство знову поставило на порядок денний цю ідею. І 8 липня 1917 р. навіть була створена для цього комісія в складі відомих учених: А. М. Лободи, Г. Г. Павлуцького, В. І. Лучицького, О. С. Грушевського, М. С. Грушевського, О. В. Корчак-Чепурківського, І. М. Ганицького. З іншого боку, М. С. Грушевський, розуміючи нечисленність українських учених, особливо гуманітарного спрямування, убачав небезпеку можливого створення в Києві філіалу Російської академії наук замість українського наукового центру. І дійсно, наприкінці 1917 р. після Жовтневого більшовицького перевороту російські вчені масово, як і значна частина російської інтелігенції, рушили в Україну. Тому підстави для подібних вболівань реально існували, і М. С. Грушевський та його прибічники воліли чекати нового покоління національно свідомих науковців. Зі свого боку уряд гетьмана П. П. Скоропадського підтримав ідею створення УАН [379]. «Академія наук у його (гетьмана — В. Ш.) уявленні була настільки ж необхідною складовою державотворення, як армія, держава і дипломатична служба, фінансова система, розвиток національної культури і мистецтва тощо» [379]. гетьманат навіть виділив чималі кошти для створення і діяльності УАН. І це в той скрутний час, коли в країні вирували війна, епідемії, голод і розруха. Слід зауважити, що, на думку гетьмана, УАН мала зосередити свої зусилля на українознавчих, насамперед, мовознавчих проблемах. Сам М. С. Грушевський «намагався відмовити Вернадського від участі в “таком правительстве” і “пользование такими деньгами”» [379]. І якщо М. С. Грушевський волів включити як окрему інституцію Українське наукове товариство, то В. І. Вернадський був проти цього [379]. Загалом можна стверджувати, що, як обґрунтовано пише один із сучасних авторів, «Українська

мова за гетьмана була під державною охороною. У містах почали виходити газети українською мовою... Почалася українізація шкіл і вищих навчальних закладів. Хоча, ймовірно, гетьманська влада продовжувала багато чого з того, що не встигла зробити Центральна Рада. У навчальних закладах запроваджують предмети, яких раніше не існувало – українська історія, українська література...» [482].

Цікаву і багато в чому обґрунтовану оцінку фундаментального внеску гетьмана П. П. Скоропадського в українську справу подано на шпальтах «Зеркала недели»: «По-перше, це, звичайно, спроба налагодити роботу державних інститутів, чиновничого апарату і правоохоронних структур, що було вже більш кваліфіковане порівняно з попереднім будівництвом держави. По-друге, розширення міжнародних відносин. У-третьє, широкі заходи по українізації освіти і розповсюдження української мови як державної. Серед кроків у підтримку національної культури і науки можна назвати створення нових університетів та інститутів: Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський державний український університет, Одеський політехнічний інститут, Київський архітектурний, Київський клінічний, Одеський сільськогосподарський... А також мережі культурних (Державний народний театр, Молодіжний драматичний театр, Перша народна опера, Перший український народний хор, Державний симфонічний оркестр ім. М. В. Лисенка та інші) і наукових (Українська академія наук, Національна бібліотека та інші) закладів і колективів» [82]. Ця стаття спрямована, як бачимо, на тих критиків, які вважали гетьмана «антиукраїнським», «гідрою» української контрреволюції. П. Скоропадський натомість вніс колосальний внесок у справу побудови української державності, української культури та загалом українізації всього суспільного життя і розвитку України [82]. І на підтвердження цього слід нагадати, що популярна газета «День» оголосила і гідно провела 2018 рік як рік, присвячений Павлу Скоропадському. Окрім того, газета організувала видання книги «АВЕ. До 100-ліття

гетьманату Павла Скоропадського» [2], яка, більше того, була успішно презентована широкому колу зацікавлених фахівців у Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка» в листопаді 2018 р. [483].

До речі, автором ідеї вказаної книги є Л. О. Івшина, яка й написала передмову до неї. «Гетьман Павло Скоропадський, — пише вона, — найяскравіший приклад із когорти «сильних». Це — явище, це виразний імпульс для українського державотворення і сьогодні. У ненависті до себе він об'єднав усі крайні сили — від більшовиків до «чорної сотні», від соціалістів УНР до «інтелігентних» білоемігрантів. А це, до речі, дуже часто є ознакою історичного діяча значного масштабу — ще й дає багату поживу для роздумів. Більше того, поглянувши на події столітньої давнини, стає зрозумілим, що сім місяців Скоропадського — це історія успіху» [172, с. 6].

Авторка нагадує, про що вже вказувалося, що за сім місяців гетьманату було засновано: Українську академію наук, Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми і опери, Український симфонічний оркестр, два Українських університети тощо. До цього ще треба додати створення відносно дієздатних органів державного апарату, стабілізацію фінансової системи, визнання Української держави 30 країнами, відкриття української дипломатичної місії майже в 23 країнах [172, с. 6]. І усе це створено в жахливих воєнних умовах, умовах розрухи, голоду, епідемій, складної міжнародної ситуації тощо. Як бачимо, умови тих часів дещо нагадують складнощі боротьби України за свою незалежність сьогодні. Науковиця вказує, що, на її думку, однією з причин поразки гетьманату була відсутність української по духу еліти [172, с. 6]. Звичайно, це актуально і сьогодні. По-друге, поразка гетьманату, на думку дослідниці, була пов'язана з тим, що не вдалося вирішити таке фундаментальне питання, як питання власності й місця України в цивілізаційному просторі. Подібне актуально й сьогодні. Тільки земельна реформа,

на думку автора, має «реставрувати» середній клас [172, с. 6]. Аналогії того часу з сучасністю дійсно показують подібність ситуації. Так, наприклад, той же В. К. Винниченко на початку 1919 р. заявляв, що «Україна буде або соціалістична, або ніяка!» [172, с. 6]. Зрозуміло, що В. К. Винниченко ніяк не міг сприймати консервативний курс П. П. Скоропадського. І, як не дивно, він, ведучи перемовини з П. П. Скоропадським, паралельно торгувався з більшовиками за високі посади. «А вже у 1935 році пише у політбюро й називає оточення Сталіна «товаришами», знаючи, що мільйони українців загинули мученицькою смертю, бо в країні лютував голодомор», — пише Л. О. Івшина [172, с. 6]. Дослідниця за аналогією наводить приклад: коли Л. М. Кравчук пропонував керівникам Руху владу, то його керманічі відмовилися, оскільки не хотіли мати справу з висуванцем комуністичного апарату. Авторка риторично запитує: «Хіба це не та ж логіка, яка не дозволила українській інтелігенції підтримувати Скоропадського?» [172, с. 6]. Як бачимо, під час Української революції 1917–1921 рр. різні політики, ті ж соціалісти, готові були заради себе, своїх партійних інтересів погодитись на союз із більшовицьким режимом, а П. П. Скоропадський на це не пішов. І в «Спогадах» Павло Скоропадський далекоглядно попереджав: «Більшовизм, знищивши будь-яку культуру, перетворив би нашу чудову країну у випалену рівнину, де з часом ствердився би капіталізм, але який! Не той слабкий, м'якотілий, який тлів у нас досі, а всесильний Бог, в ногах якого буде плазувати той же народ». І Л. О. Івшина додає: «Правдивість цих слів ми відчуваємо й нині» [172, с. 7].

Слід зауважити, що на настроях національно налаштованої інтелігенції в Україні, особливо в її емігрантських колах, українізація відіграла вельми значну роль [243]. І навіть Симон Петлюра був змушений визнати вплив українізації на ставлення старої інтелігенції до радянського режиму та його політики в Україні [62], водночас визначаючи, що емігранти були «матеріально незабезпечені, пригнічені правовими обмеженнями, вони знаходилися у складному матеріальному стані у зв'язку з

політикою, яка застосовувалася до місцевого українського населення» [62]. Львівська газета «Діло», яку складно запідозрити у зміновіхівстві, у 1923 році також свідчила про жебрацький матеріальний і морально-політичний стан емігрантської інтелігенції [62].

Проблема українізації у справі залучення на свою сторону старої інтелігенції була настільки важливою, що навіть друкований орган КП(б)У і ЦК КП(б)У газета «Коммунист» приділяла значну увагу аналізу означених проблем. Видання відзначало, що українізація та зміновіхівство охопили значну частину емігрантської інтелігенції, що, начебто, набуло відображення й у прихильності до радянської влади таких відомих діячів еміграції, як М. С. Грушевський та Ю. Й. Тютюнник. Останній, як відомо, був «правою рукою самого Петлюри». Водночас співробітники видання звернули увагу читачів на матеріал бесіди варшавської білоемігрантської газети «За свободу» із С. Петлюрою стосовно українізації, яку проводив радянський режим в Україні серед інтелігенції. За твердженням газети «Коммунист», С. Петлюра в мінорному тоні зауважив, що Грушевського і Тютюнника завжди вважав «неблагонадійними» щодо «більшовизму» та не вірить у щирість радянської українізації [235].

На політичну диференціацію старої інтелігенції у зв'язку із запровадженням українізації та нової економічної політики радянським режимом відчутно впливала й українська православна церква. Вона практично стала легальним центром боротьби інтелігенції з більшовицьким режимом в Україні. Українська автокефальна православна церква зародилася в 1919–1920 рр., як прийнято вважати, під впливом національного, петлюрівського руху. Вона обстоювала самостійність у вирішенні організаційних і кульгових питань. А з 5 травня 1921 р. всеукраїнська православна церковна рада визнала українську православну церкву автокефальною, незалежною від московського патріархату [202, с. 169]. Друкований орган ЦК Компартії України газета «Коммунист» характеризувала цей крок

як прояв, на їхню думку, антирадянських настроїв під релігійним прапором [526]. Слід визнати, що автокефальна церква в Україні стала одним із національних центрів боротьби з більшовицьким режимом.

Відзначимо, що під час українізації до спроб вирішення національного питання мали відношення рішення XII з'їзду РКП(б), прийняті у квітні 1923 р. [47]. І хоча таке рішення було на той час формальним, воно, все ж таки, надавало якусь надію на можливості вирішення національних проблем, зокрема українізації. З іншого боку, радянський режим в Україні, декларуючи українізацію, постійно посилював репресивний тиск, особливо на тих представників старої інтелігенції, котрі боролися за національні інтереси і не визнавали радянську владу.

П. М. Бондарчук присвятив свою працю національно-культурній політиці більшовиків в Україні на початку 1920-х рр. В той же час у ній з нових критичних методологічних позицій кінця 90-х рр. XX ст. дослідник частково порушує і питання взаємин влади й інтелігенції 1917–1921 рр. [37]. Автор справедливо вказує, що події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (як тоді формулювали — В. Ш.), які продемонстрували палке і непохитне прагнення українців до державної незалежності й розвитку української культури, змусили більшовицький режим в Україні в грудні 1919 р. на VIII партконференції РКП(б) прийняти резолюцію «Про радянську владу в Україні». У ній була заформалізована можливість начебто вільного розвитку української мови і культури. Але навіть подібні формальності не могли бути здійснені. Адже основна територія України на той час була зайнята ворожими для більшовиків силами, а основна ланка керівництва в Україні централізовано підкорювалась Москві. І це призвело до посилення еміграції з України та викликало посилення невдоволення народних мас.

Насправді ж до української мови, української культури основна маса більшовиків та представників радянської влади

ставились вкрай негативно, а то й відверто вороже. Водночас, знов-таки швидше для формалістики, було запропоновано лідерам різних національно налаштованих партій і рухів увійти до керівних партійних і радянських органів. Так, лідери ліквідованої Української комуністичної партії (боротьбистів) В. М. Еллан-Блакитний і О. Я. Шумський стали членами ЦК КП(б)У, а Г. Ф. Гринько увійшов до складу радянського уряду і очолив Наркомат освіти України. А відомому громадському діячу та письменнику В. К. Винниченку запропонували посаду заступника голови Раднаркому України і наркома закордонних справ. Водночас його обрали до членів ЦК КП(б)У. Проте все закінчилося тим, що В. К. Винниченко невдовзі залишає Україну, і цього разу назавжди [37, с. 7].

Однак, як вже зазначалося, усі ці постанови і пропозиції залишалися зазвичай «паперовими», як і постанови щодо української мови і культури. На думку П. М. Бондарчука, причини подібного полягали в тому, що, по-перше, російські комуністи ототожнювали українську мову з націоналізмом; по-друге, негативно впливали на цей процес умови й наслідки жорстокої громадянської війни; і, по-третє, російськомовні керманічі та обивателі не бажали вивчати українську мову, яку вони вважали «нижчою» порівняно з російською. До того ж, партійні і радянські більшовицькі керівні органи склалися з переважно російськомовних кадрів [37, с. 9]. Саме від громадянської війни походить традиція тлумачення всього українського як дрібно-буржуазного, ворожого. Почалася боротьба більшовицького режиму проти українізації як спадщини петлюрівщини, яка начебто вела «насильницьку» українізацію. Автор справедливо підкреслює, що для радянського режиму політика українізації ніколи не була метою, вона завжди була для нього засобом для оволодіння масами [37, с. 26]. Водночас можна погодитися з висновком дослідника про те, що українізація навіть у такому вигляді відіграла значну роль у національно-культурному розвитку України [37, с. 27].

Про віру в еволюційний шлях українізації свідчить і автор багатьох видань з історії українського кіно В. Н. Миславський

(див., наприклад, [329]). Науковець присвятив цілий підрозділ питанням формування основ українського державного кінематографа в період Української Народної Республіки, Української держави і Директорії. Саме в цьому підрозділі йшлося про тих представників інтелігенції, які й сприяли створенню передумов українського державного кінематографа фактично в часи Української революції 1917–1921 рр. [329, с. 173–178]. Автор нагадує, що П. П. Скоропадський в еміграції, звертаючись до питання української культури, писав, що «у національному питанні вважав необхідним ще сильніше підтримувати національні змагання, але не культивувати в українцях особистої ненависті до Росії і не насаджувати силоміць українську культуру, знаючи, що для розвитку всякої культури набагато більш корисний повільний органічний рост, ніж поверхове і примусове прививання» [329, с. 184]. Там же ми знаходимо свідчення того, що навіть С. Петлюра, якого, зазвичай, звинувачували в радикалізації українізації, виступав за її поступове і раціональне втілення. Він писав, що на той час інтереси українського народу, його інтелігенції загалом не були готові до докорінної українізації [329, с. 185]. Як бачимо, думки про втілення українізації таких різних представників інтелігенції, як П. П. Скоропадський, М. П. Василенко, С. Петлюра співпадають — вони виступили за еволюційний і поступовий процес українізації.

Отже, аналіз джерел та літератури, у яких йдеться про українізацію у сфері культури та диверсифікацію поглядів старої інтелігенції під впливом українізації та взаємин з радянським режимом в часи Української революції 1917–1921 рр., засвідчує, що означені процеси українізації започатковані національно налаштованою інтелігенцією задовго до Української революції 1917–1921 рр. Більше того, той же більшовицький режим, який окупував Україну в боротьбі за залучення на свою сторону старої інтелігенції, був вимушений «підхопити» процеси українізації в Україні. Українізація, особливо у сфері культури, в часи Української революції 1917–1921 рр. протікала

за активної участі інтелігенції, особливо її національно налаштованої частини, що ґрунтовно позначалося на настроях і поглядах різних верств старої інтелігенції. Означене певним чином впливало і на взаємини представників старої інтелігенції України з різними режимами і владами, передусім радянською, яка остаточно окупувала Україну і нав'язувала інтелігенції свою ідеологію, пропонуючи співпрацю. Слід відзначити, що українізація вплинула на вказані процеси, сприяючи переходу частини старої інтелігенції до вимушеної співпраці з радянським режимом.

1.3. Методологія дослідження

На сьогодні методологічні проблеми, особливо гуманітарних наук, потребують нагальних удосконалення та результативного застосування. Саме тому вважаємо за необхідне передусім розглянути теоретичні аспекти різних методологій, застосування яких, на наш погляд, надасть змоги продуктивно вирішити та проаналізувати проблемні питання щодо долі старої інтелігенції в ході Української революції 1917–1921 років. Якщо порівняно новий культурологічний підхід вже успішно застосовується для аналізу проблем культури і мистецтвознавства, то такі методологічні підходи, як компаративістський, психолого-аналітичний, соціокультурний і особливо синергетичний, все ще недостатньо часто використовуються в дослідженнях проблем культури. А застосування їх щодо аналізу проблем старої буржуазної інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 років зовсім практично не відбулося до останніх часів. При цьому автор цієї монографії, враховуючи слабодосліджуваність методологічних проблем, свідомо деталізує історичні аспекти різних методологічних підходів і базує матеріал даного підрозділу на відомих авторських виданнях [783; 784].

Найважливішими тенденціями в сучасній культурній сфері України є *поліпарадигмальність*, *міждисциплінарність* та *інтердисциплінарність*, що передбачає застосування сукупності

пізнавальних можливостей культурологічних, філософських та загальнонаукових підходів і методів, адаптованих до предметного поля культури та мистецтва.

Кожний із парадигмальних підходів до культурологічно-мистецької науки й освіти в Україні як позитивно, так і негативно впливає на її зміст. Так, множинність парадигмальних підходів до змісту культурних наукових і науково-педагогічних проблем має сприяти її багатоаспектності, різноманітності, різноспрямованості, органічному сполученню в її наукових та освітніх напрямках, спеціальностях та спеціалізаціях загально-го, особливого, одиничного, забезпечує адекватність творчим уподобанням.

Парадигмальна динаміка змісту культурологічної науки й освіти має суттєве значення для запобігання застійним явищам у їх поступальному розвитку. Зміна наукових парадигм культурологічно-мистецької науки й освіти — це не механічна заміна однієї її концептуальної моделі іншою чи довільна зміна теорій і концепцій, зумовлена власними вподобаннями окремих учених. Парадигмальна динаміка — це об'єктивний процес послідовної зміни однієї парадигми іншою, удосконалення теоретико-методологічного осмислення базового змісту та структури сфери культури і мистецтва з уточненням наукових та освітніх напрямів.

Одним із визначальних чинників формування цілісної сфери наукових досліджень у галузі культурології є правильний, адекватний викликам сучасного суспільства вибір її парадигмальних засад — пріоритетних теоретичних і методологічних передумов, концептуальних основ, базових принципів, які визначають зміст, структуру, технологію й організацію підготовки означеного профілю [783; 784].

Якщо в природничих і технічних науках методологічні засади наукових досліджень є достатньо визначеними, то в гуманітарних науках, до складу яких належить культурологія, вони перебувають на стадії пошуку й утвердження. Одні методологи кваліфікують цю ситуацію як «кризу методології», інші — як

процес динамічної зміни, трансформації, диверсифікації, ко-еволюції базових теоретико-методологічних засад наукових галузей культурології та мистецтвознавства, які впродовж певного часу перебували на «периферії» методологічного дискурсу, самостійно виборюючи право на існування. Цим можна пояснити й створення специфічних підходів і методів у дослідженні світової й української культур.

Визначення та вибір пріоритетної, базової наукової парадигми в наукових дослідженнях галузі культурології — найскладніше завдання, успішно реалізувати яке можливо лише через системну інтеграцію теоретичних здобутків, результатів досліджень культурно-мистецької сфери. Це — концептуальна модель, наукова теорія, що визнана пріоритетною, базовою, основною під час визначення наукової проблеми, яка вирішується, обґрунтування об'єкта, предмета, мети і завдань наукового дослідження. В умовах плінності й нестабільності змінилося уявлення про культуру та культурологічну парадигму. Наявність різноманітних наукових концепцій культури і мистецтва в поєднанні з новітніми світоглядними засадами презентують існування людини в культурі та мистецтві як складових ноосфери.

Вітчизняним науково-творчим школам культурологічного спрямування притаманні такі ознаки: цілісність, послідовність, спадкоємність, єдність науково-дослідницької тематики, глибина пошуку, загальний інноваційний стиль роботи, відчуття нового, активність, продуктивність, авторитетність тощо. Теоретичне знання культурологів поєднується з таким важливим чинником, як художньо-емоційна рефлексія: фантазія, креативність, інтуїція тощо. Саме сукупність цих ознак забезпечує інноваційність наукового й освітнього процесів. Ефективне використання креативного потенціалу особистості — головне завдання наукової і творчої шкіл. Культурологічний підхід до проблемного поля теоретичної і практичної діяльності сприяє реалізації інноваційних можливостей дослідників [783; 784].

У дослідженнях галузей культурології надзвичайно важливо визначити головні парадигми, принципи, підходи і методи, що надали б змоги фундувати новітні методологічні концептуальні засади вивчення культури. Пошук нових або своєрідна трансформація традиційних методологічних засад потребує систематизації та викладання відомих теоретичних узагальнень методології наукової творчості. Зважаючи на кризу методології в гуманітарній сфері в цілому і в культурологічній зокрема, існує необхідність висвітлити основи традиційних й інноваційних напрямів методології та механізми їх використання в культурологічних дослідженнях.

Нині існує немало розбіжностей у розумінні таких базових понять, як методологія, науковий підхід, метод, методика, технологія наукового дослідження, немає їх єдиної класифікації.

Методологічна невизначеність особливо негативно впливає на вибір основних принципів засад гуманітарних наук, особливо молодих, до складу яких належать культурологія та ін. Зокрема культурологія — специфічна рухлива сума ідей, концепцій і конкретних знань про сутність і типи культур, їх єдність і розмаїття.

Останнім часом популяризується *культурологічний підхід*, який активно набуває статусу загальнонаукової методології, що зумовлено багатоплановістю, багатовимірністю культури загалом і культурології зокрема, яка формується на межі соціальних і гуманітарних знань про природу, людину та суспільство, вивчає специфіку розвитку духовної і матеріальної культури цивілізацій, етносів, націй у культурно-історичному просторі [783; 784].

Стосовно підходів і методів, то кожна наука (зокрема культурологія) здатна запозичити їх з інших наук, пристосувавши до власної специфіки та вирішення власних завдань. Інший підхід полягає в переконанні, що суто специфічних методів немає й у принципі вони неможливі. Коли йдеться про метод тієї чи іншої науки, то поняття метод використовується при цьому в збірному смислі, тому що жодна наука не користується одним

методом, а послуговується в дослідженні цілою системою пізнавальних прийомів.

Культурологічний підхід (метод), сформований у рамках науки про культуру, сприймається як загальнонауковий за межами культурології — в інших галузях знання, зокрема в мистецтвознавстві. У самій науці (в цьому разі культурології) використовуються підходи і методи інших наук. У контексті зазначеного доцільно й актуально обговорити та розкрити суть культурологічного підходу, який останнім часом набуває значного впливу на вірогідність результатів споріднених і суміжних (і не лише) наукових досліджень. Зауважимо: в межах культурології використовуються підходи (методи) герменевтики, соціології, логіки, філософії, математики та ін. Тобто культурологія використовує немало відомих у науці підходів і методів. Однак культурологічним підходом можна користуватися під час вивчення аспектних питань цієї галузі знання.

Усвідомлена методологічна рефлексія дозволяє пізнавати не інтуїтивно, під впливом почуттів, а цілком усвідомлено, аналізуючи досліджувані явища культур. Саме методологічний апарат — згорнута концептуальна модель дослідження, його концентрована «евристична марка» — є критерієм інтелектуальної вишуканості й удосконаленості культурологічних студій.

Під *методологією культурології* слід розуміти комплекс інтелектуальних моделей, академічних традицій, пізнавальних підходів та методів, які групуються навколо концепту «культура». У вужчому розумінні, методологія культурології — це система принципів класифікації теоретичних концепцій, парадигм, шкіл у вивченні культури як цілісного явища. *Методи культурології* — сукупність аналітичних засобів, операцій, які використовуються під час аналізу культури і певною мірою конструюють предмет культурологічної діяльності [783; 784].

Кожний науковець має орієнтуватися в пізнавальних можливостях наукових підходів і методів, їхніх функціях, що дозволить йому визначити найадекватніші для досягнення мети та завдань дослідження.

Методологія виконує певні *функції*:

- забезпечує чіткість постановки проблеми (наукової чи практичної) як за змістом, так і за формою. Інакше кажучи, визначені принципи і методологічні норми уможливають коректно сформулювати наукову проблему;
- здійснює світоглядну інтерпретацію підсумків дослідження. Будь-яке відкриття, будь-які нові факти потребують пояснення і долучення до існуючої знаннєвої системи. Постає проблема: або намагатися пояснити їх з позицій відомої методології, або переглянути деякі її принципи чи віднайти власний, новий науковий підхід чи метод, що зумовить збільшення знань і зміни у світосприйнятті, забезпечить певний інноваційний розвиток науки;
- дозволяє розробляти стратегію розвитку і тактику культурологічної науки та практики. Звісно, вчені, які дотримують різних методологічних принципів, визначають подальші перспективи по-різному.

Таким чином, можна підсумувати: *методологія культурології* — це концептуальний виклад мети, змісту, наукових підходів і методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, вірогідної, систематизованої інформації про культурні об'єкти, процеси та явища.

Специфіка становлення культурології зумовлена її багатомірністю, оскільки формується на межі соціальних і гуманітарних знань про людину й суспільство, вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у культурно-історичному просторі.

Існують принаймні *три моделі* розуміння культурології.

Згідно з першою, культурологія є *метанаукою*, тобто своєрідною меганаукою, яка синтезує знання про культуру, що сформувалися в інших сферах гуманітаристики — філософії, соціології, історії, релігієзнавстві, мовознавстві, мистецтвознавстві тощо.

Відповідно до другої, культурологія — це *міждисциплінарна сфера*, яка має «спільну територію» з науками, що містять знання про ті чи інші аспекти культури [783; 784].

Згідно з третьою, культурологія — це цілком самостійне *пограничне знання*, що має власні специфіку, предмет і методологію, тому лише межує з іншими науками.

Усі три моделі можливі, але найадекватнішою для сучасної науки є друга: культурологія — це міждисциплінарна сфера пізнання зі змінюваними поняттєвими та когнітивними межами. Можливо, тому культурології притаманна відносно вільна міграція методів.

Саме синтетичний спосіб пізнання, не обмежений нормативними межами тієї чи іншої гуманітарної дисципліни, становить специфіку методології культурологічного дослідження.

Методологією культурології є комплекс інтелектуальних моделей, академічних традицій, пізнавальних підходів і методів, які групуються навколо концепту «культура».

Головна теоретико-пізнавальна стратегія культурології як синтетичної міждисциплінарної сфери знання — стратегія методологічного плюралізму.

Культурології притаманні так звані «м'які» (soft) та «си-туативні» (ad hoc) методології. Це зумовлює вільну міграцію методів між культурологією й іншими гуманітарними науками: філософією, історією, соціологією, психологією тощо.

Методологія виконує важливі функції в теоретичній і практичній діяльності культуролога: забезпечує чіткість постановки проблеми, здійснює світоглядну інтерпретацію результатів дослідження, дозволяє розробляти стратегію розвитку науки та практики, стимулює процес їх розвитку, надає конкретних засобів для вирішення поставлених завдань, дозволяє описати й оцінити саму діяльність культуролога. Така методологічна рефлексія є ознакою інтелектуальної вишуканості, академічної коректності та професійності у сфері культурології.

Складність предмета культурології й тісні зв'язки з іншими науками зумовлюють різноманітність підходів і методів, що використовуються для вивчення різних аспектів феномену культури. Поряд з методами, які застосовуються будь-якими науками, існують власне культурологічні підходи і методи.

Перший, найвищий рівень методології культурології, як і інших наук, — *загальнофілософський, діалектичний підхід*. Діалектика як методологія пізнання розкриває об'єктивну діалектику самої дійсності.

До *загальнонаукових* належать підходи та методи, що мають філософське обґрунтування: емпіричний і теоретичний, спостереження й експеримент, виокремлення й узагальнення, абстрагування та конкретизація, аналіз і синтез, індукція та дедукція, опредмечення і розпредмечення, формалізація й актуалізація, історичний та логічний, рефлексивний і аксіоматичний тощо.

Ці підходи й методи однаково забезпечують результативність досліджень як у філософії, так і в інших науках: точних, природничих (астрономії, фізиці, хімії, математиці, біології, медицині та ін.), технічних (електротехніці, машинобудуванні тощо), гуманітарних (філології, психології, культурології, мистецтвознавстві, соціології, історії, юриспруденції та ін.). Відповідно до особливостей досліджуваної проблеми й змісту поставлених завдань, здійснюються *вибір* базових (пріоритетних) підходів і методів та їхнє варіювання під час того або іншого, зокрема й культурологічного, дослідження. У процесі вивчення різних аспектів культури означені підходи і методи застосовуються згідно з поставленими завданнями дослідження, але, зазвичай, початкова фаза дослідження передбачає збір та узагальнення емпіричних даних [783; 784].

У культурології широко застосовують такі методи: аналіз і синтез, індукція й дедукція, опредмечення та розпредмечення, абстрагування, актуалізація й ін. Ці методи доволі повно описані в теоретико-методологічній та філософській літературі, філософських словниках, енциклопедіях і широко використовуються в усіх науках, але в кожній з них мають свої особливості. Усі *базові* підходи і методи зумовлюють фундаментальність досліджень, є ефективним інструментом для всіх наук, незалежно від того, в яких предметних сферах застосовуються.

Не лише зазначені (базові) підходи і методи забезпечують здобуття нових знань про предмет дослідження. Цьому також

сприяють й інші *загальнонаукові методи*, які широко використовуються на практиці: описовий, порівняльний (компаративний), порівняльно-історичний, структурний, типологічний, структурно-типологічний, системний, моделювання, реконструктивний, синергетичний та ін., які часто називають *підходами*.

Методи поділяють на *емпіричні* (описові), які тільки фіксують існуючий стан дійсності (опис, спостереження, експеримент, моделювання), і *теоретичні*, пов'язані з узагальненням емпіричних даних, аналізом сутності явищ, що вивчаються. До загальнонаукових теоретичних методів пізнання належать: системний, діяльнісний, функціональний, типологічний, синергетичний, інформаційний, культурологічний, аксіологічний та ін.

Загальнонаукові підходи і методи становлять особливу групу науково-дослідницьких технологій. Вони розробляються й формуються в тій чи іншій конкретній науці й можуть запозичуватися із суміжних наук, відповідно до поставлених завдань. Однак в умовах запозичення корегуються правила їх застосування згідно зі специфікою конкретної наукової дисципліни, конкретного предметного поля.

Загальнонаукові підходи і методи забезпечують детальнішу розробку проблеми, аналізують предмет дослідження в різних аспектах. Їх особливістю є те, що вони можуть корегуватися, щоразу набуваючи нових властивостей, залежно від предметного поля кожної конкретної науки. Загальнонаукові підходи та методи дослідження посідають у культурології головне місце. В останні роки саме вони багато в чому визначають її змістовий розвиток. Але ефективність їхнього використання безпосередньо залежить від того, наскільки успішно здійснено адаптацію загальнонаукових підходів і методів, відповідно до специфіки культурологічної проблематики.

На основі загальнонаукових методів поступово формуються й спеціальні (конкретнонаукові) підходи і методи, які, зазвичай, використовуються лише в межах певної предметної сфери, що дозволяє здійснювати дослідження з огляду на специфіку конкретної галузі знання.

Серед методів, розроблених безпосередньо в предметній площині культурології, можна назвати: реконструкції культурних полів; моделювання культурних об'єктів; соціокультурний історико-генетичний; мозаїчних реконструкцій; соціокультурних спостережень; соціопсихологічних і соціокультурних інверсій та ін.

Зазначені спеціальні методи, зазвичай, не застосовуються у сфері інших наук у зв'язку з тим, що обмежені особливістю конкретного предмета дослідження, у цьому разі — культурологічного.

Будь-яке наукове дослідження може здійснюватися з використанням спеціальних, а також філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових підходів та методів. Культурологія, як і інші науки, у своєму розвитку повністю залежить від ефективності підходів та методів, методологій дослідження, методик і технологій. Це потребує особливої відповідальності дослідника, культури в сучасному науковому просторі.

У методології культурологічного дослідження слід розрізняти поняття *об'єкта дослідження й культури як об'єкта* дослідження. *Об'єкт* дослідження — той фрагмент навколишньої дійсності, предметного, матеріального світу або ідей, духовного життя, що зацікавлює дослідника не сам по собі, а як *носій* ще не розкритих властивостей, не пізнаних протиріч. Інакше кажучи, об'єкт (носій) необхідний для того, щоб у конкретному явищі або чітко визначеному просторі об'єкта мати можливість виокремити для спеціального дослідження сукупність конкретних властивостей, що безпосередньо цікавлять ученого.

Явища, що становлять безпосередній інтерес для вченого, в методології дослідження позначаються як *предмет* дослідження, а матеріал, у який «уписаний» предмет дослідження, прийнято називати *об'єктом*, тобто носієм досліджуваних властивостей і процесів [783; 784].

Культура може бути як *об'єктом*, так і *предметом* дослідження. Культура — це метаоб'єкт. Вона є носієм тих властивостей, які становлять предмет інтересу різних наук — історії,

соціології, етнографії, археології, психології, медицини, філології, мистецтвознавства, філософії, релігієзнавства та ін. У цьому разі поняття «культура» в системі поняттєвого апарату означених наук набуває іншого змісту, що відповідає інтересам кожної з названих наук. Культура в поєднанні з предметом будь-якої із зазначених наукових дисциплін — лише *зовнішня умова* для виокремлення тих або інших *історичних, соціологічних* та ін. закономірностей. Використовуючи поняття культури під час розробки власного предмета, «культурою» називають особливо значущі історичні фактори, соціальні інтереси, етнічні особливості, традиції та звичаї, археологічні знахідки й інші компоненти предметної сфери кожної з гуманітарних наук. Звісно, культура як явище, пов'язане з усіма процесами життєдіяльності людини, тією чи іншою мірою дотична до предметної сфери будь-якої гуманітарної дисципліни. У зв'язку із цим у кожній з гуманітарних наук одним з об'єктів дослідження є *культура*. Але певна обмеженість унеможливорює гуманітарним наукам зрозуміти й розглядати культуру як *цілісність*. Уявлення про неї складається в межах кожної з них винятково за результатами безпосереднього зіткнення з тією групою властивостей культури, які були виявлені.

У XIX і XX ст. поняття культури набуло поширення серед соціологів, психологів, публіцистів, політиків і навіть широких верств населення. Наприкінці XIX ст. склалася характерна для західної культурології традиція досліджувати культурологію в комплексі *антропологічних дисциплін*. Цей підхід щодо культури вперше застосував Е. Тайлор, визначивши цілісний комплекс знань, вірувань, прав, звичаїв, характерні ознаки та звички, яких набуває людина як член суспільства. У цьому сенсі виокремлюють:

- *описові методи* вивчення культури, які надають можливість перелічити окремі елементи й прояви культури (наприклад, звичаї вірування, види діяльності);
- *антропологічні* — ґрунтуються на тому, що культура є сукупністю продуктів людської діяльності, світом речей, конфронтуючих з природою;

- *ціннісні* — культура є сукупністю духовних і матеріальних цінностей;
- *нормативні* — смисл культури — норми і правила, що регламентують життя людей;
- *адаптивні* — культура — властивий людям спосіб задоволення потреб, особливий вид діяльності, за допомогою якої вони пристосовуються до природних умов;
- *історичний* — культура є продуктом історії суспільства і розвивається завдяки передачі досвіду, якого набуває людина, від покоління до покоління;
- *функціональний* — характеризує культуру через функції, які вона виконує в суспільстві, розглядає насамперед єдність і взаємозв'язок цих функцій;
- *семіотичні* — культура — система знаків, що використовуються суспільством;
- *символічні* — акцентують на використанні символів у культурі;
- *герменевтичні* — головний метод вивчення культури в множині текстів, які інтерпретуються й осмислюються людьми;
- *ідеаційні* — культура — духовне життя суспільства, ідеї та інші продукти духовної творчості, які накопичуються в соціальній пам'яті;
- *психологічні* — зв'язок культури із психологією поведінки людей і вбачають у ній соціально зумовлені особливості людської психіки; дидактичні — розглядають культуру як те, чого людина навчилася, а не успадкувала генетично;
- *соціологічні* — пропонують вивчати культуру як фактор організації громадського життя, сукупність ідей, принципів, соціальних інститутів, що забезпечують колективну діяльність людей [783; 784].

Як бачимо, детальний аналіз культурологічного підходу свідчить, що цей підхід як ніякий інший уможливило ґрунтовний аналіз процесів взаємин старої інтелігенції з різними владами в часи Української революції 1917–1921 років. Адже саме ця малочисельна верства населення була носієм усіх духовних

багатств українського суспільства, усіх надбань культури тогочасного суспільства, яке вирізнилось в основній своїй масі суцільною неписьменністю і поголовною безправністю. І лише культурологічна методологія як багатоаспектна поліпарадигмальна міждисциплінарна дозволяє системно дослідити предметне поле вказаної проблематики. До того ж, культурологічний підхід, як наріжний камінь гуманітаристичної методології, надає змоги здійснити всесторонній, глибинний аналіз еволюції взаємин старої інтелігенції з різними владами в часи Української революції 1917–1921 років.

Компаративний підхід дослідження культури — вивчення культурних процесів і явищ на основі використання методів *історико-порівняльного аналізу* (Comparative Studies) з метою виявлення й ідентифікації подібного (загального, інваріантного) та специфічного (індивідуального, варіативного) в культурах. Інша назва — *крос-культурні дослідження* (Cross-Cultural Studies). Його суть полягає в тому, що він дозволяє порівнювати явища культурного комплексу, проаналізувати їхню сутність. Компаративний підхід — це сучасна методологія порівняльно-історичних досліджень. Проблемне поле компаративного підходу є простором особливої ментальної, цивілізаційної та культурної взаємодії різноманітних форм і типів інтерпретації культур на перехресті західної та східної, класичної та сучасної традицій. Порівняльний метод також активно застосовується в культурології, тому що вможливує, зіставивши культурні феномени й різні культури, виявлення загальних морфологічних особливостей, структури й особливостей культур.

Він дозволяє здійснити порівняльно-історичний аналіз різних культур або конкретних сфер культури в певному часовому інтервалі. Порівнюють загальну для цих культур сферу, щоб виявити їхню відмінність. Компаративний та історико-генетичний підходи безпосередньо пов'язані, часто застосовуються як єдиний підхід пізнання культури.

Компаративний підхід є методологічною базою для порівняльних досліджень, які часто визначають як компаративіст-

ські (компаративістика від лат. *comparatio* – співвідношення, зіставлення, звірення, взаємна згода). Існують декілька дефініцій поняття компаративістики. Компаративістика розглядається як комплексний науковий підхід, тобто сукупність наукових прийомів пізнання, зіставлення, надає можливості порівняти (зіставити) об'єкти, процеси, явища, соціальні інститути різних країн світу, а також ті, що мають мультинаціональні характеристики.

Компаративний підхід особливо активно використовується в сучасній соціальній сфері. Його пізнавальні можливості полягають у тому, що предмет дослідження має бути сконструйованим як соціальна проблема, яка аналізується засобами порівняння (зіставлення) контекстів під час її аналізу і вирішення (культурний, історичний, соціально-економічний контекст проблеми). У цьому разі основа порівняння належить до соціальних систем та інститутів, що аналізуються в одній чи декількох зарубіжних країнах. Найчастіше в культурологічному смислі за допомогою компаративного підходу здійснюється порівняльний аналіз культури України й інших країн світу для визначення спільного і відмінного в цих системах [783; 784].

Предметом дослідження і зіставлення в компаративних працях є закономірності розвитку різних інституціоналізованих систем (політичних, правових, культурних, мистецьких, освітніх) або різні типи поведінки (діяльності) людей у цих системах. Для порівняння особливе значення має правильний вибір *основи*, тобто сукупності властивостей об'єкта, за якими порівнюватимуть і визначатимуть відношення між досліджуваними предметами. Вибір основи порівняння залежить від складності об'єкта і конкретних цілей пізнання. Протиставлення відрізняється від зіставлення тим, що з порівняльних систем виокремлюють один чи декілька об'єктів або розробляється модель, яка слугує еталоном і протиставляється досліджуваним об'єктам. У будь-якому разі для компаративістики найхарактернішим є тип судження «*відмінний*», «*подібний*».

У межах компаративного підходу існують методи:

Порівняльно-типологічний метод, який дозволяє, з одного боку, зіставивши культурні феномени та різні культури, визначити загальні морфологічні особливості, структуру й особливості культур, а з іншого — виявити тип культури, її найхарактерніші і найважливіші ознаки, створити різні типології та класифікації.

Порівняльно-історичний метод, результатом якого є розгляд предмета в його генетичному, історичному розвитку. Виокремлюють кілька видів порівняння: парадигматичне порівняння, за аналогією та ін.

Індивідуалізуючий метод передбачає порівняння індивідуального. Індивідуальність розглядається як особливість.

Зазвичай зіставлення здійснюють з метою: надати нового оточуючій дійсності; упорядкувати наявні чи нові знання; створити модель (прогностичну теорію); сприяти перетворенню дійсності на виявлених науковим способом основах. Сучасні порівняльні дослідження переходять від опису та пояснення характеристик соціальних інституцій (сфер діяльності) в різних країнах до постановки проблем, а від проблем — до специфікацій зв'язків, формулювання і перевірки теорій. Проблеми в цьому разі формулюються не лише практичні, а й концептуальні.

Таким чином, компаративний підхід до вивчення обраної тематики надає змоги виявити та ідентифікувати на основі історико-порівняльного аналізу ознаки загального та особливого процесів трансформації поглядів старої інтелігенції у її ставленні до різноманітних, зокрема і — радянської, влад в часи Української революції 1917–1921 років. Показово, що саме цей методологічний підхід явився певним засобом виявлення особливостей різних представників старої інтелігенції у їх ментальній, цивілізаційній та культурній взаємодії. Оскільки Україна історично і географічно знаходилася на перехресті, перетині соціальних, міграційних та міксаційних процесів західної та східної традицій та культур, то кроскультурний, компаративний підхід дозволив виявити різноманітні форми і типи їх впливу на інтелігенцію.

Психоаналітичний (психологічний) підхід — вивчення культури крізь призму психоаналітичних методів. Прибічники різноманітних психологічних шкіл, вивчаючи культуру, оперують категоріями, що належать до сфери мотивації культурно зумовленої поведінки — мораль, забобони, санкції, заохочення, конфлікт, агресія, страх, структура особистості, лідерство, влада та ін.

Психоаналіз у вузькому значенні — комплекс психодіагностичних і психотерапевтичних методів, розроблених З. Фрейдом (1856–1936) — теоретичний напрям у психології, орієнтований на вивчення та пояснення несвідомих психічних процесів і явищ. Ключові ідеї психоаналізу: едипів комплекс, лібідо, витіснення, сублімація та ін. — перенесені до інших сфер гуманітарного знання культурології, соціології, історії, етики. У широкому розумінні психоаналіз — сукупність теоретичних і прикладних аспектів фрейдизму.

У сучасній культурології існують активні спроби використовувати психоаналітичні методики для вивчення явищ культури. Вони основані на концепціях класичного фрейдизму й неофрейдизму, в яких розвивалися уявлення про значення несвідомого в житті людини й суспільства.

Тлумачачи походження й функції культури, такі її форми, як релігія, мораль, мистецтво, політика, різні психоаналітики конструюють різні несвідомі механізми. Свої клінічні спостереження й метод вивчення неврозів кожний психоаналітик використовує як вихідний пункт для пояснення масових соціокультурних процесів.

Психоаналіз як методологія пізнання культури оснований на цих і подібних уявленнях. Методично психоаналітичні методи передбачають те, щоб, перемігши цензуру свідомості (неправильні уявлення, настанови й упередження), дійти глибинних джерел культурних подій, творчості, поведіння людей [783; 784].

При цьому використовується те, що характерно й для медичної практики психоаналізу. Увага дослідника зосереджується

ся на матеріалі неконтрольованих або недостатньо контрольованих свідомістю думок, почуттів, дій. Мати певне уявлення про них можна, досліджуючи людські сновидіння, забобони, «випадкові» події, зустрічі, спонтанні (непояснені раціонально) вчинки, масові явища, подібні до колективної паніки, моду тощо.

Як бачимо, психоаналітичний підхід, як один із наріжних каменів культурологічної методології, уможлиблює аналіз соціально мотивованої поведінки представників старої інтелігенції під час подій Української революції 1917–1921 років саме в плані вивчення та пояснення несвідомих, психічних процесів і явищ представників старої інтелігенції. Це сприяє розумінню тих глобальних мотивів, які пояснювали соціальну поведінку під час революційних бурхливих подій тих чи інших представників старої інтелігенції, з одного боку, і представників влади, з іншого. І тоді стає зрозумілим, як мораль, санкції, війна, агресія, страх, лідерство, влада, військові конфлікти і таке інше через підсвідомість впливали на соціальну поведінку інтелігенції та влади карколомних часів Української революції 1917–1921 років.

Синергетичний підхід у культурологічних дослідженнях — спосіб аналізу культури з позицій синергетики: науки про процеси самоорганізації в природі та суспільстві. Він ґрунтується на взаємодії двох протилежних сил — перша створює структури, друга — руйнує цю закономірність, відкриту в науковому пізнанні синергетикою.

Предметом синергетики є механізми спонтанного виникнення та збереження складних систем, особливо тих, що перебувають у стані нестабільності.

Синергетика — міждисциплінарний напрям наукових досліджень — вивчає процес самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур у відкритих фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних та інших системах.

Ідеї синергетики репрезентовані та розроблені дослідниками 60–70-х рр. ХХ ст. (Г. Хакен, І. Р. Пригожин та інші), а сам

термін «синергетика» вперше запропонував німецький учений Герман Хакен у 1969 р. Виникнення синергетики стало відповіддю на кризу лінійного мислення, оснований на абсолютизації жорстких причинно-наслідкових зв'язків, тлумаченні хаосу як деструктивного явища, ігноруванні випадковості як несуттєвого фактора розвитку. Нині синергетика перебуває на стадії формування основних концептуальних положень та принципів, які передбачають якісно нову картину світу, порівняно з тією, що сформувалася під час класичної і навіть неklasичної наук та квантово-релятивістської картини світу. Завдяки прогностичним можливостям і методологічним новаціям синергетичний підхід активно використовують у багатьох галузях наукових досліджень.

Згідно із синергетичним підходом, еволюція культури як складної системи відбувається завдяки підвищенню рівня самоорганізації її структури, досконалішої ієрархії множини її елементів.

У культурологічних дослідженнях застосовують не науково-дослідні програми, а загальний синергетичний підхід у його світоглядному і методологічному аспектах. На перших етапах його застосування до людиновимірних систем формуються синергетичні образи, які набувають, порівняно з математичними моделями, децо метафоричної нелінійної еволюції.

Упорядкованість систем характеризується певним співвідношенням порядку і хаосу, які є категоріями синергетики, що позначають протилежні стани та процеси в системі. Але їх не слід ототожнювати з буденними уявленнями: хаос постає не як безлад, відсутність порядку, а радше як домінування процесів дезінтеграції елементів у системі.

Культура, суспільство, відповідно до синергетичного підходу, розглядаються як послідовність деструктивних і креативних процесів. Деструктивний, або дисипативний (від лат. *dissipare* — розсіювати) аспект суперечності спрямований на усунення впорядкованості будь-якої системи, перехід у хаотичний стан. Досягнення максимальної дисипації, ентропії зумовлює протилежні креативно-структуруючі процеси.

Під впливом різних факторів спроможність соціокультурної системи адаптуватися до нових умов зменшується. Система стає нестабільною, розпочинає біфуркацію, відбуваються біфуркаційні, переважають дезінтеграційні процеси.

Синергетика вперше в науковій методології розкрила найважливішу роль хаотичної випадковості (наприклад, вибір подальшої траєкторії еволюції), почала розглядати її як принцип своєї парадигми. Хоча вибір у точці біфуркації випадковий і не має однозначних законів, але здійснюється на основі певних можливостей, які визначаються характерними для існуючого середовища атракторами (*атрактор* — стан, до якого «притягуються» траєкторії руху в просторі).

У суспільстві роль цих атракторів часто відіграють нові ідеї, які збігаються із цілями прогресивної еволюції системи, та діяльність пасіонарних особистостей, спрямована на втілення цих ідей. У момент появи атрактор відіграє, звісно, незначну роль у розвитку системи, але доволі швидко він притягує до себе «траєкторії» еволюції інших елементів системи і перетворюється на суттєво нову прогресивну систему вищого рівня. Утворення нових цілісних структур (систем) у процесі самоорганізації відбувається у фазовому просторі, тобто між точками біфуркації системи. Водночас певні параметри порядку зберігають своє значення на всіх фазах процесу самоорганізації.

Таким чином, синергетичний підхід до соціокультурної динаміки дозволяє збагнути всю складність і хвильовий тип культурних процесів. Коливання виникають тому, що фаза посилення впорядкованості змінюється фазою хаосу і навпаки. Синергетика акцентує на питаннях діалектичного співвідношення необхідності й випадковості, стабільності та мінливості [783; 784].

Синергетична парадигма допомагає розкрити дві основні форми зміни якості відкритих систем. Перша — швидке біфуркаційне руйнування всієї структури існуючої системи культури, а друга — еволюційний процес підвищення якості культури як системи під час біфуркаційних змін її окремих частин.

Безумовно, вирішення проблем розвитку культури, як і інших проблем сучасності, можливе за умови другої форми їх розвитку.

Таким чином, сучасна культурологія визнає, що продуктивним є застосування синергетичного підходу до аналізу самоорганізуючих соціокультурних систем, узгодження дій соціальних суб'єктів на основі певних культурних цінностей. На думку І. Р. Пригожина, цінності — це коди, які ми використовуємо, щоб утримати соціальну систему на певній лінії розвитку. Системи цінностей завжди протистоять дестабілізуючим проявам флуктуацій, які зумовлюються соціальною системою. Але і системи цінностей можуть змінюватися, а тому їй майбутнє може бути представлено в багатьох варіантах.

Отже, синергетичний підхід, як міждисциплінарний напрям наукових досліджень, який уможливорює вивчати процеси самоорганізації та становлення нових упорядкованих явищ та структур з соціальних, фізичних, біологічних, інформаційних та інших систем, у ході аналізу обраних проблем дозволяє досліднику збагнути всю складність і хвильовий тип розвитку революційних процесів трансформації поглядів старої інтелігенції та різних влад. Синергетика акцентує на питаннях діаспектичного співвідношення необхідності та випадковості, стабільності та можливості в процесах взаємин старої інтелігенції та різних влад в часи Української революції 1917–1921 років.

Таким чином, культурологічний підхід, разом із вказаними як допоміжними йому методами, останнім часом набуває статусу загальнонаукової методології і завдяки ємності поняття культури та пізнавальним можливостям культурології — науки, що вивчає культуру як цілісність, надає можливості дослідити безліч природних, соціальних, екологічних, економічних, педагогічних, інформаційних та інших об'єктів і явищ як культурологічні феномени.

Вихідним положенням культурологічного підходу є розгляд сучасного світу як багаторівневої ієрархічної системи «Культура», яка складається з трьох основних відносно самостійних підсистем: «Природа», «Людина» і «Суспільство»,

кожну з яких можна дослідити як культурний феномен. Особливого значення набуває дослідницько-пізнавальний потенціал культури для вивчення людини і суспільства.

Культурологічний підхід інтегрує дослідницький потенціал, набутий науками, які вивчають культуру (філософією культури, теорією культури, мистецтвознавством, психологією культури, соціологією культури, історією культури та ін.), аналізує предмет дослідження як *культурний феномен*. У межах культурологічного підходу культура розглядається як система, що складається і функціонує у взаємодії: об'єктивної (будь-які культурні об'єкти) й суб'єктивної («зліпок» культури і свідомості) форм; раціональної й емоційно-чуттєвої її складової; культурноновачійних механізмів інтеграції культури в усі галузі та сфери людської діяльності; процесів виробництва, поширення (трансляції) і «засвоєння» культурних цінностей тощо.

Дослідницький потенціал культурологічного підходу полягає у:

- а) використанні для досягнення мети й завдань дослідження найточнішого визначення культури;
- б) розгляді процесів та явищ як феноменів культури;
- в) використанні найсуттєвіших ознак культури, її субстанціональних елементів, аксіологічних, функціональних, інструментальних та інших можливостей;
- г) знанні й використанні теоретичних досягнень культурології та її основних складових: історичної, фундаментальної, прикладної антропології.

Культурологічне пізнання і перетворення процесів та явищ зумовлене об'єктивним поділом культури на матеріальну й духовну, зв'язком з нею особистості та суспільства. Людина не лише розвивається в процесі освоєння нею культури, а й доповнює її новими елементами. У зв'язку з цим, засвоєння культурних цінностей є розвитком самої людини і формуванням її як творчої особистості.

У межах культурологічного підходу активно розвивається соціокультурний підхід — теорія і методологія соціокультур-

ного відтворення (репродукції), що акцентує на єдності культури та соціальності, базується на наукових досягненнях культурології, педагогіки, етнографії, соціології, історичної й психологічної антропології, теорії соціальних комунікацій тощо. Культурно-історична теорія Л. Виготського визначає культуру як продукт соціального буття, соціальний конструкт у співучасті в соціальному процесі. Значного поширення набули поняття «соціально-культурний об'єкт», «соціально-культурне середовище», «соціально-культурний простір» тощо.

Соціокультурний підхід передусім сконцентрований на стратегічних соціальних цілях історичного відтворення суспільства з його національною культурною специфікою та системних характеристиках культурно-ціннісних комплексів (як традиційних, так і нових) соціальної адекватності та культурної компетентності нових членів цього суспільства. Його використання забезпечує багатофакторний підхід до вивчення соціокультурного середовища (простору), механізмів зв'язку «соціальної» й «культурної» систем.

Отже, нарешті, в межах культурологічного підходу, як бачимо, було використано і соціокультурний підхід, який базується на наукових досягненнях культурології, педагогіки, етнографії, соціології, історичної та психологічної антропології, теорії соціальних комунікацій тощо. Особливо важливо відзначити, що цей підхід надав можливості відтворити соціально-культурну специфіку процесів, пов'язаних із диверсифікацією поглядів старої інтелігенції щодо ситуації в Україні та владних структур часів Української революції 1917–1921 років [783; 784].

Розділ II. Інтелігенція і влада під час революційних подій кінця XIX — початку XX століття

Проблеми взаємин інтелігенції і влади під час революційних подій кінця XIX — початку XX століття, ролі інтелігенції в розвитку тогочасного суспільства, трансформації політичних поглядів різних прошарків інтелігенції тих часів являли і являють неабиякий науковий та суспільний інтерес як для дослідників, так і для суспільства в цілому. Особлива увага монографії спрямована на висвітлення світоглядних, професійних і моральних та політичних основ найбільш чисельних груп старої інтелігенції. При цьому зроблена спроба аналізу соціального, матеріального і політичного становища інтелігенції під час революційних подій та їх ставлення до тогочасної влади.

2.1. Інтелігенція і влада в Україні у вирі революційних подій

Проблема взаємин інтелігенції і влади під час революційних подій, як відомо, пов'язана зі змістовною, професійною і соціальною позицією інтелігенції під час революційних подій в Росії й Україні, завжди була і є актуальною. Адже саме тоді фундувались принципи, світоглядні, професійні й соціальні підвалини формування інтелігенції в умовах так званої диктатури пролетаріату, в умовах формування й функціонування тоталітаризму. Ці підвалини безсумнівно вплинули й досі впливають на процеси трансформації соціального портрета сучасної інтелігенції незалежної України. Як уже зазначалося, це питання актуалізується і у зв'язку зі 100-річчям з часу початку Української революції та з дня утворення Української Центральної Ради. Певним «детонатором» вказаних подій слугувала Лютнева революція в Російській імперії в 1917 році.

До речі, К. Ю. Галушко, автор статті «Українські виміри Лютневої революції 1917 року в Російській імперії», яка була надрукована в «Дзеркалі тижня», аналізуючи вплив Лютневої

революції в Росії на революційно-демократичні події в Україні в 1917–1921 років, закликає в 100-ту річницю української революції не забувати трагічних уроків тих далеких і сумних подій, які призвели до загибелі як української революції, так і української державності [83].

Слід зауважити, що це питання, незважаючи на певні успіхи в його висвітленні [14; 15; 43; 59; 65; 83; 133; 158; 184; 206; 208; 212; 255; 257; 262; 273; 280–285; 292; 295; 306; 320; 333; 336; 349; 414; 425; 481; 484; 501; 506; 525; 533; 538; 551; 553; 689; 692; 693; 779; 781; 782; 786; 787; 789], досліджено недостатньо. До того ж, переважна кількість праць написана на базі застарілих марксистсько-ленінських догм. І все ж процес взаємин інтелігенції із владою, особливо під час Української революції 1917–1921 років, все ще потребує ґрунтовного вивчення. Окрім того, специфіка вказаної проблематики полягає не стільки у висвітленні процесу політичної орієнтації самої інтелігенції, що в цілому вже має певну концептуальну наукову визначеність, скільки у показі деталей цих процесів, людських доль у карколомному вирі української революції та світових подій тих часів. І головне — слід показати сумні події тих часів, які мають певні аналогії з сучасними процесами в Україні і попереджують про недопустимість та можливу трагічність їх повторів сьогодні. Тобто аналіз подій Української революції 1917–1921 рр. має на меті й запобігання подібних помилок у сьогоденній Україні.

Водночас необхідно наголосити, що дослідження проблеми динаміки взаємозв'язків влади та інтелігенції, шляхів формування інтелігенції, її політичних, професійних і світоглядних позицій на різних історичних етапах, як і еволюція суспільства в Україні, в цілому неможливо вивчити поза аналізом марксистсько-ленінських концепцій щодо інтелігенції.

Як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс ставили питання про необхідність залучення старої інтелігенції до соціалістичної революції та виробничих процесів побудови нового суспільства. Однак ці питання ставились переважно в умоглядному аспекті, оскільки про практичне втілення подібних ідей не

йшлося й була надія на можливе активне позитивне сприйняття соціалістичної революції старою інтелігенцією, тому що на той час ідеї марксизму користувались у значної маси інтелігенції неабиякою популярністю. З іншого боку, для В. І. Леніна подібні питання ставали не стільки в теоретичній, скільки в практичній площині. Щоправда, до вивчення цих питань В. І. Ленін звернувся задовго до Жовтневого перевороту 1917 року. Характеризуючи соціальний статус інтелігенції, положення в структурі суспільства, він наголошував, що вона «не є самостійний економічний клас і не становить через це ніякої самостійної політичної сили...» [280, с. 177]. «Інтелігенція, — вказував В. І. Ленін, — через те й зветься інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві» [281, с. 326]. В. І. Ленін і партія більшовиків приділяли велике значення залученню старої інтелігенції до своїх лав та до революційних подій. Уже тоді В. І. Ленін планував формування інтелігенції із освічених революціонерів з робочих і селян — «робочої інтелігенції». «В Росії, — підкреслював В. І. Ленін ще в 1899 р., — вже є ця «робітнича інтелігенція», і ми повинні докласти всіх зусиль до того, щоб її лави постійно збільшувалися..., щоб з її лав виходили керівники російської соціал-демократичної робітничої партії» [285, с. 257].

Водночас В. І. Ленін аналізував і ставлення до інтелігенції буржуазного суспільства в цілому, як і різних її прошарків зокрема. Так, в проекті Програми більшовицької партії (1899 р.) в якості однієї із суттєвих проблем революційного руху ставилось питання про залучення до нього народних учителів, «...які перебувають у такому приниженому, і матеріально і духовно, становищі, які так близько спостерігають і на собі особисто відчувають безправність і пригноблення народу, що поширення серед них співчуття соціал-демократизмові не підлягає (при дальшому зростанні руху) ніякому сумніву» [295, с. 228–229]. Слід віддати належне В. І. Леніну. Він добре розумів, що стара інтелігенція у своїй основній масі політично мінлива, хоч і

може стати потужною силою в боротьбі з царизмом. Тому він ставив завдання «прагнути виділити елементи революційної демократії, щоб з ними разом ударити по самодержавству» [273, с. 190].

З іншого боку, В. І. Ленін чітко розумів, що «російська інтелігенція і російське селянство, як соціальні верстви, зіставлявані з пролетаріатом, можуть бути опорою тільки буржуазно-демократичного руху» [306, с. 351]. Слід зауважити, що події революції 1905–1907 рр. підтвердили подібну поведінку основної маси інтелігенції. Вона дійсно взяла участь у першій російській революції [133]. Однак після її поразки, — як і писав В. І. Ленін, — «... маса буржуазної інтелігенції, яка була недавно демократичною і навіть революційною, повернула тепер назад від демократії і від революції» [283, с. 92]. Щоправда, було б хибно звинувачувати всю інтелігенцію в зраді соціал-демократії. Адже найбільш демократичні представники інтелігенції продовжували боротьбу з царизмом у складі революційного руху.

Стосовно тогочасної інтелігенції України можна з упевненістю стверджувати про подібну Росії ситуацію з одним суттєвим вирізняючим моментом — національним та децю іншою розстановкою і співвідношенням політичних сил. Так, в Україні, де більше ніж у центральній Росії переважало селянство, значно сильніше відчувався вплив дрібнобуржуазної ідеології та націоналістичних ідей. Про це, до речі, йшлося в резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» [184, с. 36].

Зауважимо, що кращі представники української інтелігенції вели постійну боротьбу з царизмом за своє національне визволення, за розвиток національної культури, мови та літератури. Показово, що до Жовтневого перевороту В. І. Ленін і більшовики досить адекватно та позитивно оцінювали національний рух інтелігенції України. Той же В. І. Ленін підкреслював, що «для українців і білорусів, наприклад, тільки людина, яка в мріях живе на Марсі, могла б заперечувати, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження мас

до володіння рідною мовою та її літературою тут ще відбувається» [292, с. 86]. Слід зауважити, що вже в ті роки В. І. Ленін фундував теорію панування класового підходу до оцінки інтелігенції, шукав джерела для майбутнього формування соціалістичної, пролетарської інтелігенції. «В кожній національній культурі є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, — підкреслював В. І. Ленін, — бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну» [284, с. 118].

Царизм, як відомо, жорстко пригнічував українську культуру, прагнув тримати народ України в жебрацтві і темряві. Рівень письменності українців на той час був навіть нижчим, ніж у інших народів Росії. Так, за переписом 1897 р. серед росіян, українців і білорусів було 23,3 % грамотних, водночас відсоток в Україні в губерніях з перевагою українського населення (Волинь, Чернігів) ледь досягав відповідно 9 і 16 % — 25 млн українців і 7 млн білорусів були фактично позбавлені як школи, так і друку рідною мовою. Під забороною залишались і їх література та театр [158, с. 37].

Слід зауважити, що більшовики значно поширили свою агітаційну роботу серед різних верств інтелігенції, набуваючи досвіду в справі залучення її на свій бік у боротьбі з царизмом. Активізувалась і робота більшовиків серед українського студентства. І, як наслідок, в Київському університеті, наприклад, охранка в листопаді 1907 р. зафіксувала масову роботу студентських революційних гуртків. Під час революції студентство Одеси взяло участь у страйках, створивши свій революційний орган «Коаліційний комітет». До речі, у тій же Одесі до страйків долучилися різноманітні прошарки інтелігенції, включаючи навіть аптекарів, митрополичих співаків та учасників імператорського балету [158, с. 39, 46].

Під час першої російської революції значна частина демократично налаштованої інтелігенції України активно долучила свій голос до протестів проти царизму та його антинародної

політики. Серед них були письменники М. М. Коцюбинський, І. Я. Франко, І. С. Нечуй-Левицький, В. І. Самійленко, В. С. Стефаник, професор з європейським ім'ям — А. Ю. Кримський, художники М. Г. Бурачек, Ф. С. Красицький та ін. Основна маса активної інтелігенції групувалась у своїй протестній діяльності навколо журналу гумору та сатири «Шершень», який проіснував з лютого по липень 1906 року [158, с. 40, 44]. Особливо активно підтримав революцію професорсько-викладацький склад вищої школи України. Та ж Одеська лівого крила професура, наприклад, приєдналась до відомої записки 343 учених, в якій вони наполягали на наданні навчальним закладам конституційних прав і відмовлялись без зміни існуючих умов продовжувати заняття [158, с. 58]. Незважаючи на складність ситуації, продовжували свою патріотичну роботу, опираючись на народній творчості, М. В. Лисенко, К. Г. Стеценко, Я. С. Степовий, М. Д. Леонтович та ін. Вони підняли українську музичну культуру до рівня світової класики [158, с. 51–53]. У розвиток педагогічної думки внесли свою лепту й київські педагоги-професори М. Ф. Даденков і О. М. Астряб та ін. [158, с. 58].

І навіть після провалу революції під час реакційної політики царизму професура вищої школи України продовжувала у важких фінансових і моральних умовах свою роботу, розвиваючи національну науку і освіту [158, с. 59, 60]. У цьому напрямі особливо цікавий досвід діяльності інтелігенції України в революційну і пореволюційну добу, досвід, пов'язаний із різними, хоча і нечисельними, науково-творчими товариствами. Одним із таких було, наприклад, Харківське історико-філологічне товариство, яке виникло ще в 1877 р. на базі Харківського університету. До його складу входили вчені зі світовим ім'ям, іноземні представники та деякі учені з інших університетів України. До них належали: в галузі літературознавства — академік О. І. Білецький, професор І. Я. Айзеншток, академік В. П. Бузескул, медієвіст професор А. П. Ковалівський, у галузі історії права — професори М. О. Максимейко, Д. І. Яворницький,

С. А. Таранушенко, історик Д. І. Багалій та ін. [553]. Подібне товариство існувало і при Київському університеті — історичне товариство Нестора Літописця, у Львові — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка та ін. [59]. Показово, що в діяльності подібних товариств інтелігенції України постійно фігурував національний аспект, підкреслювалась національно-патріотична тематика.

У наступні роки Перша світова війна призвела до ще більших репресій проти національно-визвольного руху українського народу та його прогресивної інтелігенції. Однак це не зупинило діяльність кращих представників демократичної культури України — І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, В. С. Стефаника, М. В. Лисенка, М. К. Заньковецької та ін.

Слід зауважити, що успіх боротьби інтелігенції України за національну культуру та національну незалежність залежав від рівня загальної культури населення, який на той час в Україні та Росії в цілому був вкрай низьким, особливо у тих сферах, які мали б сприяти духовному зростанню населення. Так, в 1914–1915 рр. в Україні (в межах 1939 р.) налічувалось усього 15568 початкових і середніх шкіл, в яких навчалось 1678128 учнів і працювало 46739 учителів. При населенні 25 млн осіб в Україні на 1 тис. осіб, які навчалися у загальноосвітніх школах, припадало всього лише близько 67 учнів. За рівнем освіти Україна на той час посідала одне з останніх місць в Європі [158, с. 69]. Про антинародну політику царизму в галузі народної освіти яскраво свідчить той факт, що царизм на утримання адміністративно-поліцейського апарату, суду та тюрми витрачав у півтора рази більше, ніж на потреби народної освіти [484, с. 198]. До того ж, самодержавство утримувало 52869 церков, 573 монастирі і 235 тис. церковнослужителів [349, с. 13].

Нагадаємо, що царизм уважав школи і вищі навчальні заклади засадами вільнодумства, свободи слова і свідомо гальмував розвиток вищої освіти, особливо — в національних околицях, до яких належала й Україна. На початку 1914–1915 навчального року на території України, яка, як відомо, входила

до складу Росії, функціонувало 19 вищих навчальних закладів, в яких навчалось 26695 студентів [262, с. 40]. Слід наголосити, що значна частина із них була відкрита на приватні пожертвування і за ініціативи місцевого населення. До того ж, дві третини вищих навчальних закладів [ВНЗ] були розташовані в Харкові і Києві, де концентрувалась основна маса студентства. Показово, що у трьох університетах України — Харківському, Київському й Одеському — 40 % студентів навчались на юридичних факультетах, які виховували, як правило, відданих царизму чиновників для державного апарату [59, с. 15–16]. Про це, до речі, свідчать і факти про соціальний склад студентів дореволюційної України. У трьох вказаних університетах України, наприклад, навчались: діти чиновників і дворян — 36 %, духовенства — 7,5 %, заможних громадян і купців — 12,2 %, міщан і ремісників — 24,3 %, представники заможних верств сільського населення — 14,5 %, інші — 4 % [320, с. 3]. Подібна картина була типовою для усієї України того часу. Адже в 1914 р., наприклад, тільки дворяни і вихідці із буржуазних верств населення складали 64 % студентів ВНЗ [689]. До того ж, зауважимо, що в дореволюційній Росії, як, до речі, й в Україні, середня і дрібна буржуазія, являючись найчисельнішими верствами міського населення, прагнули використати у своїх інтересах школу, у тому числі й вищу [15, с. 63, 69]. Стосовно ж дітей робочих та бідних селян, то їм в умовах самодержавної Росії здобути освіту було практично неможливо. Це пояснювалось передусім прагненням царизму не допустити дітей робочих і бідних селян до вищої освіти, яку царизм уважав, як наголошувалось, цитаделлю вільнодумства. І все ж таки на противагу вказаному діти робочих і бідних селян складали в Росії до 5 %, в Україні в 1914 р. приблизно 4 % студентства [212, с. 61; 59, с. 16–18].

Слід зазначити, що для студентів — вихідців із робочих і бідних селян створювались надзвичайно несприятливі побутові і морально-політичні умови, що часто сприяло самогубству таких студентів. Тільки з жовтня 1909 р. по березень 1910 р. серед студентів і учнів Києва було зареєстровано 9 самогубств, 18 їх

спроб [59, с. 16–18]. Нелегким було і життя рядових викладачів ВНЗ. До того ж, Росія, як і Україна, мала обмаль викладачів ВНЗ. Так, у Росії на 1916 р. налічувалось всього 6655 викладачів ВНЗ. Із них в університетах працювало 1877 (28,1 %) професорсько-викладацького складу, у вищих жіночих курсах і загальноосвітніх ВНЗ – 1568 (22,8 %), технічних ВНЗ – 1417 (21,4 %), медичних – 373 (5,3 %), педагогічних – 193 (2,9 %) та ін. [506, с. 35]. В Україні ситуація була ще більш невтішною.

Після поразки Першої російської революції царизм посилив утиски проти демократичної інтелігенції, особливо у вищій школі. Так, тільки в Київському політехнічному інституті в 1911 р. були вимушені залишити роботу 11 найбільше кваліфікованих демократично налаштованих професорів. Водночас важелі поновлення лав інтелігенції, особливо через так званий інститут професорських стипендіатів, були віддані в розпорядження найбільш реакційних верств інтелігенції. Унаслідок вказаного поновлення лав вчених ВНЗ штучно гальмувалось, хоча потреба в таких кадрах постійно зростала. Так, в Україні в 1913 р., наприклад, у трьох університетах налічувалося усього 448 викладачів, у тому числі – 173 ординарних і 58 екстраординарних професорів, 240 приват-доцентів і 13 викладачів [59, с. 16–18].

Слід зауважити, що основна маса професорсько-викладацького складу, за невеликим винятком, мала майже принизливий юридичний статус. Протягом довгого часу до Жовтневого перевороту 1917 р. професори призначалися на посаду царськими міністрами, а їхня діяльність знаходилась під постійним контролем влади. Особливо в принизливому стані існували приват-доценти. Оплата їх праці була часто нижчою, ніж в університетських службовців. Вони, як правило, не мали права приймати іспити у студентів за курсами, які читали, тощо. Ще у більш принизливому безправ'ї і на жебрацькому окладі перебували асистенти і лаборанти ВНЗ. І хоча у стінах ВНЗ не вщухала боротьба між прогресивними й вірнопідданими владним структурам викладачами, царизму за допомогою реакційно

налаштованої професури вдавалося утримувати вищу школу у сфері свого впливу і в інтересах пануючих верств населення країни [59, с. 20–21].

До того ж, система підбору і атестації кадрів вищої школи передбачала поряд із іншими реакційними й принизливими процедурами необхідність подання документів про політичну благонадійність. Останнє мало стати бар'єром проти проникнення неугодних владі в систему вищої школи [336, с. 11–12].

Реакційна, вірна царизму інтелігенція посідала владні позиції і в тому ж Київському університеті, в якому працювали такі професори правого толку, як відомий психіатр І. О. Сікорський, професор славистики Т. Д. Флоринський та ін., які відверто зневажливо ставились до української культури. З іншого боку, в Одеському університеті, професура якого ще в 1905 р. виступила із закликом убезпечити університети від політичної боротьби, теж спостерігались антиукраїнські настрої [59, с. 21].

У той же час у вищій школі дореволюційної України всупереч антинародному курсу самодержавної влади і її прихильників серед інтелігенції в скарбницю історії української культури і науки внесли свою лепту такі відомі вчені, як професор Київського університету зоолог О. О. Коротнєв, ботанік С. Г. Навашин, математик Д. О. Граве, геолог П. А. Тутковський, терапевт Ф. Г. Яновський, хірург М. М. Волкович, історик М. В. Довнар-Запольський, філософ О. М. Гіляров та ін. У тому ж Харківському університеті подібну роботу вели такі відомі вчені як лінгвіст О. О. Потебня, математики О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, Д. М. Синцов, фізики О. П. Грузинцев і Д. А. Рожанський. Не відставав у цьому напрямку й Одеський університет, в якому на початку ХХ ст. працювали історик Є. М. Щепкін, математик С. П. Ярошенко, фізіолог Б. Ф. Веріго, психолог М. М. Ланге та ін.

У розвиток технічної думки та освіти в Україні зробили суттєвий внесок професори Київського політехнічного інституту — В. Л. Кирпичов, М. І. Коновалов, С. А. Іванов, М. М. Тихвінський, М. А. Артем'єв, Є. О. Патон та ін. [59, с. 29].

У дореволюційну добу в скарбницю української культури, мистецтва значний неоціненний внесок зробили фундатор української класичної музики М. В. Лисенко, відомий піаніст і педагог В. В. Пухальський, композитор Р. М. Глієр та ін. [59, с. 28].

Таким чином, в процесі демократичного руху в Україні поступово формувалися прогресивні традиції вищої школи. Щоправда участь інтелігенції в революційній боротьбі проти царизму була непослідовною і суперечливою. І в цьому випадку складно не погодитись з висновком В. І. Леніна про те, що «...матеріальні інтереси цієї інтелігенції прив'язують її до абсолютизму, до буржуазії, змушують її бути непослідовною, укладати компроміси, продавати свій революційний і опозиційний запал за казенну платню або за участь у прибутках чи дивідендах» [282, с. 434].

Зауважимо, що В. І. Ленін вже тоді мав на меті завоювання на сторону пролетаріату інтелігенції, надаючи важливого значення необхідності працювати в найширших колах інтелігенції, особливо — студентства, що давало уже тоді позитивні наслідки [59, с. 31–32]. Зауважимо, що демократично налаштоване студентство і викладачі вищої школи України активно виступили за повалення царизму, а потім підтримали Тимчасовий уряд, хоча останній нічого суттєвого не міняв у ставленні до культури того ж українського народу, відмовивши Україні навіть в обмеженій автономії [414].

Особливий інтерес у руслі нашого дослідження становить прошарок учителів. У Росії на початок 1917 р. налічувалося 280 тис. учителів, із яких майже 60 тисяч працювало в Україні. При цьому зауважимо, що дореволюційне вчительство було неоднорідним і з точки зору соціального походження, і матеріального становища, і умов праці, особливо — міста і села, і, нарешті, — політичної орієнтації [43, с. 10].

Царизм прагнув закріпити учительство, особливо ту її частину, яка за своїм майновим становищем, за своїми інтересами була близька до влади, надаючи їм вищу платню. До цієї

категорії належало фактично все міське учительство. Іншим було ставлення царизму до сільського учительства, особливо учителів так званих народних шкіл, які за своїм жебрацьким статусом наближалися до низових верств сільського населення [333, с. 2].

Становище вчителя в національних околицях Росії, зокрема в Україні, було ще гіршим і складнішим, адже воно загострювалось у зв'язку з русифікаторською політикою, політикою національного гноблення царизмом. І все ж, як підкреслював голова ЦК Профспілки працівників освіти УСРР О. М. Мізерницький, знаходилося чимало вчителів, передусім сільських, які активно виступали проти політики царизму [333, с. 2].

Слід зауважити, що Лютневу революцію 1917 р. вчительство України в основній своїй масі зустріло з ентузіазмом, хоча саме народне вчительство, особливо сільське, тісно пов'язане з трудящими масами, після Лютневої революції знаходилося у важкому матеріальному становищі й безправному положенні. Багато з них влітку і восени 1917 р. не отримали заробітної платні та не мали достатньо їжі і тепла [43, с. 11]. На відміну від них становище міського вчительства було набагато кращим і значно вирізнялось від загальної маси учительства.

Необхідно підкреслити, що наймасовіший прошарок учительства працював у початковій школі, яка знаходилась у жалюгідному становищі, особливо в роки Першої світової війни, коли значну частину прогресивно налаштованого учительства мобілізували на фронт. Хвиля великодержавного шовінізму на той час захопила і значну частину інтелігенції. Навіть такі відомі діячі, як Г. В. Плеханов, В. Г. Короленко виступили за ідею «захисту вітчизни». А поети-футуристи взагалі заявили, що поезія бажає їздити «на передку орудія у шляпі із помаранчевих пір'їв пожежі» [551, с. 30]. Щоправда, в Україні знайшлися представники передових кіл інтелігенції, які публічно виступили проти розгулу шовінізму. Так, професор М. Ф. Сумцов мав мужність виступити в пресі проти чорносотенця, співробітника «Російської думки», який надрукував есе під галасливою

назвою «Етюдник націоналізму». М. Ф. Сумцов визначив його як «Етюди по людиноненависництву». «Великий націоналізм німецький і великий націоналізм великоросійський, — підкреслював М. Ф. Сумцов, — два чоботи пара і народам від них — чи то будуть німці, чи то росіяни, — одна біда: війна, насильство (гвалтування), сльози і кров» [525]. Такі погляди підтримувала й значна частина демократично налаштованої інтелігенції України, наприклад, члени відомого в Україні Харківського філологічного товариства [553, с. 64].

Після поразки самодержавства значна частина учительства пішла за буржуазними і дрібнобуржуазними партіями і, скоріше підсвідомо, наївно повірила Тимчасовому уряду. На перехід за подібної позиції серйозний політичний вплив мали Всеросійський учительський союз (ВУС), де панувала верхівка привілейованого відданого владі міського вчительства, і Всеукраїнський учительський союз (ВУУС), створений в Україні у квітні 1917 р. на зразок ВУС. Слід зауважити, що ВУУС майже беззаперечно підтримав Тимчасовий уряд і Центральну Раду. На подібну точку зору пристало у своїй основній масі сільське вчительство [43, с. 11–12]. ВУУС вдалось підкорити своєму впливові чимало культурно-освітніх установ, діяльність яких серйозно впливала на вчительство. На місцях, наприклад, налічувалось на серпень 1917 р. більше трьох тисяч осередків таких впливових на той час організацій, як «Просвіти» [43, с. 12].

Зауважимо, що ВУС, який заснував своє відділення в Україні (ВВУС), і ВУУС постійно ворогували. І зрозуміло. Адже ВВУС об'єднував головним чином російське (або російськомовне) вчительство, значна частина яких була вірнопідданою владним структурам і проводила русифікаторську політику. З іншого боку, ВУУС об'єднав переважно сільську інтелігенцію, яка плекала ідею національного визволення. Оскільки ж в кількісному відношенні переважало сільське вчительство, яке було більш демократично налаштованим, ніж міське, то і ВУУС був більш чисельним і демократичнішим, ніж ВВУС. Щоправда, вказану різницю не слід абсолютувати. Адже обидві організації

тяжіли до дрібнобуржуазних кіл українського суспільства тієї пори [333, с. 2].

На хвилі революційних подій після лютого 1917 р. виникають різноманітні професійні об'єднання інтелігенції, особливо чисельні серед учительства. Так, тільки в Катеринославській губернії виникли: Союз залізничних учителів (360 осіб), Союз учителів вищих навчальних училищ, Союз учителів-євреїв, Союз учителів-українців, Катеринославське відділення ВУС і Союз народних учителів Катеринославського повіту. Найбільш впливовим був Союз народних учителів Катеринослава, який налічував близько 400 учителів міських навчальних шкіл [692]. Учительство Катеринославщини тяжіло в цілому до дрібнобуржуазної ідеології, і як пізніше вони визнавали на своєму з'їзді в 1925 р., «... ми тоді були під сильним зачаруванням Тимчасового уряду Керенського, більшості із нас були незрозумілі глибокі ідеї вже тоді наростаючих прихованих соціальних зрушень» [693]. Зауважимо, що таке визнання було зроблено в 1925 р., коли вже діяла радянська влада, існував СРСР і формувался тоталітарний режим. Тому подібні визнання не слід переоцінювати і визнавати їх як однозначні. Хоча і необхідно водночас зауважити, що більшовики вели наполегливу роботу по залученню на свою сторону учительства. Та ж Н. К. Крупська, наприклад, за завданням партії виступила зі зверненням до вчителів на сторінках «Правди», в якому закликала їх об'єднатися під прапором соціал-демократії навколо бюро соціал-демократичної групи учителів Петрограда, яке виникло в березні 1917 р. [255].

У цілому В. І. Ленін і більшовицька партія вели активну боротьбу за симпатії інтелігенції та її демократизацію на свій смак. Особливо активно вони здійснювали агітаційно-пропагандистську роботу серед наймасовіших прошарків інтелігенції, особливо учительства. Однак настрої учителів і, перш за все, сільських, були на боці Тимчасового уряду і Центральної Ради. Так, наприклад, у квітні 1917 р. учителі Звенигородського повіту Київської губернії на своєму з'їзді прийняли постанову

із проханням до міста і земства називати всі школи «народними школами», прийняти їх у своє підпорядкування і забезпечити їх випускникам можливість подальшого навчання. До того ж у резолюції з'їзду зазначалося, що лише навчання рідною мовою дозволить створити вільну українську школу [481, с. 90]. Подібні з'їзди відбулися і в інших губерніях. Питання української школи обговорювалось, наприклад, і на другому з'їзді учителів Лебединського повіту Харківської губернії в травні 1917 р.

Ситуація в країні, активність учителів, мобілізованих на військову службу, примусила Тимчасовий уряд, який відчував небезпеку у зв'язку з революційними настроями учителів, відсторонити педагогів від служби, незалежно від стану їх здоров'я [43, с. 14].

Таким чином, аналізуючи проблему трансформаційних процесів політичних поглядів та еволюції соціального становлення інтелігенції України під час революційних подій початку ХХ ст., ми переконалися, що інтелігенція на той час продовжувала відігравати визначну роль у культурних, соціально-політичних, освітньо-наукових та революційних подіях. Фактичний матеріал свідчить, що в умовах, коли культурний рівень основної маси населення продовжував залишатись одним із найнижчих серед європейських країн, роль інтелігенції в духовному житті України продовжувала бути системоутворюючою. Водночас основна маса інтелігенції, особливо сільської, знаходилась в жебрацькому складному стані та перебувала в безправ'ї, під утиском царизму. Для України ці труднощі множились у зв'язку з національним питанням, адже прогресивна українська інтелігенція вела постійну боротьбу за національне визволення народу, за національну культуру, за рідну мову. Незважаючи на важке становище, основна маса інтелігенції України з початку ХХ ст. і до Жовтневого перевороту залишилась духовним пастирем у боротьбі народу за свою національну незалежність, за українську культуру. Водночас вона являла героїчні масові приклади служіння народу, підтвердила реальне

прагнення зберегти і примножити духовні надбання українського суспільства. І хоча вказаний період свідчить про неоднорідність різних верств інтелігенції із економічної, політичної, соціальної, культурної та національної складових, все ж у цілому вона істотно впливала на соціально-політичні процеси, які відбувалися під час таких складних цивілізаційних подій, як дві революції, Перша світова війна, поява Тимчасового уряду, Жовтневий переворот 1917 р., виникнення Центральної Ради тощо.

Водночас аналіз подій того періоду виявив і спробу В. І. Леніна та більшовицької партії сформулювати своє бачення місця і ролі інтелігенції в Росії й Україні в тогочасному суспільстві, визначити можливі шляхи необхідного залучення інтелігенції до революційних подій на своїй стороні, приступити до їх практичної реалізації. Показово, що вже тоді були визначені як головні — «класовий» підхід до інтелігенції і творення умов для формування соціалістичної інтелігенції в основному із робочих і селян. Характерно, що В. І. Ленін і більшовики трактували у своїй класовій характеристиці інтелігенцію не інакше як «прошарок» між робочим класом і селянством, який мав служити «диктатурі пролетаріату».

І, нарешті, матеріал свідчить, що соціальна функція основної маси інтелігенції, особливо її демократичного ядра, яка допомагає формувати громадську думку суспільства, його морально-етичні основи, концепцію національного визволення, боротьби за українську культуру, мову, — все це мало місце в роки революції і Першої світової війни в Росії й Україні.

Отже, насамкінець, вкажемо, що шляхи формування інтелігенції, її ідеологічна «обробка» в дусі відданості владі, морально-етичний зміст, правова основа, матеріальний стан, умови праці, соціальне положення тощо, — усе це знаходилося і провадилось під постійним й «неусипним» наглядом чиновників царизму, які робили все можливе для підкорення інтелігенції своїм пануючим верствам, своїм самодержавним антинародним інтересам. Подібні процеси були проаналізовані в цій

роботі на матеріалах різних прошарків інтелігенції України. Однак особливий інтерес являла найчисельніша верства інтелігенції — учительство. По-друге, аналіз саме історії еволюції того ж учительства надає змоги розглянути одну з основних особливостей трансформаційних соціально-політичних процесів інтелігенції України — її боротьбу за соціальне визволення, національну культуру і, перш за все, мову. Національне питання було одним із тих каменів спотикання, які загострювали проблему формування інтелігенції, її політичного і морально-етичного обличчя, матеріального та правового стану, соціального положення тощо. Водночас це питання ускладнювало як змагання різних владних структур і партій за інтелігенцію, використання її можливостей у своїх інтересах, так і боротьбу вказаних суб'єктів за нейтралізацію деяких прошарків інтелігенції чи їх частин в їх боротьбі за свої інтереси. Національне питання також впливало на водорозділ за політичними мотивами не тільки між різними верствами інтелігенції, а й на водорозділ у самій інтелігенції, що також найяскравіше проявилось на прикладі вчительства України.

2.2. Українізація та культура України на початку ХХ століття

Історія української культури ХХ ст. — це доба складного та суперечливого розвитку, який, з одного боку, все тісніше та глибше включав Україну до загальносвітового культурного процесу, а з іншого — у воєнних та суспільно-політичних колізіях ламав фундаментальні засади національно-народного буття, нищив витвори культури й самих її носіїв — як творців матеріального добробуту, так і представників духовної сфери: митців, учених, педагогів, релігійних діячів та ін. ХХ ст. являє нам «коливання маятника» від всебічного розвитку культури доби національного відродження 10–20-х рр. до занепаду, виродження, асиміляційних процесів.

Історія української культури ХХ ст. — це свідчення незламного духу народу, який, незважаючи на скрутні обставини існування, постійно тяжів до збереження власної мови, історичної

пам'яті, мистецьких надбань минулих часів та до витворення нових культурних цінностей, які б несли в собі неповторний національний образ світу.

Початок століття був періодом, коли закладалися головні, фундаментальні засади, з яких виходив розвиток культури України в подальші часи. Саме тоді означилися принципово нові важелі культурного процесу, які набувають все більшого значення в сучасних умовах.

Розвиток промисловості, нові наукові відкриття призводили до прискорення технічного прогресу, впливали на повсякденне життя українського народу. Суттєвою особливістю суспільного побуту став загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва; підвищується національна свідомість людей, з'являються нові недільні школи й курси, народні бібліотеки, робітничі просвітницькі товариства, народні університети, театри, самодіяльні гуртки. Радикальні верстви інтелігенції боролися за демократизацію освіти, намагалися поліпшити організацію шкільної справи.

За період з 1897 по 1911 рр. кількість початкових шкіл у східній частині України, що перебувала під владою російського царату, зросла з 13,6 до 18,7 тис. Формувалася мережа професійно-технічних закладів та курсів. Вища освіта залишалася під повним контролем та наглядом російського й австро-угорського урядів, викладання українською мовою практично не велося. Незадовільний стан освіти і потяг народу до культури активізували діяльність громадських організацій та закладів позашкільної освіти. Неабияким впливом користувалися Харківське та Київське товариства грамотності. Вони відкрили недільні школи, народні бібліотеки-читальні, проводили читання, науково-популярні лекції, концерти й театралізовані вистави, займалися видавничою справою.

У Західній Україні поширювалася діяльність «просвіт». На східноукраїнських землях «просвіти» з'явилися під час революції 1905–1907 рр. — в Катеринославі, Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі (всього 9 «просвіт» з

30 філіями). Тут діяльність таких організацій була тісно пов'язана з революційною, національно-визвольною боротьбою, що зумовило значну участь у них опозиційних до царату діячів культури. Так, наприклад, чернігівську «просвіту» очолював М. М. Коцюбинський. Головна відмінність між східно-галицькими та наддніпрянськими «просвітами» полягала в тому, що перші були централізованими, а другі працювали автономно. Крім того, західноукраїнські «просвіти» намагалися стояти осторонь політики, тоді як у Російській імперії в них від початку, і дедалі сильніше, виявлялася тенденція до політизації.

Своїм головним завданням «просвіти» вважали друкування книжок для народу, читання лекцій, здійснення театральних постановок, боротьбу за викладання українською мовою в школах, відкриття бібліотек тощо. Більшість східноукраїнських «просвіт» після столипінського циркуляра 1910 р. було закрито. Широкий розмах просвітянського руху після революції 1917 р. свідчив, що, незважаючи на утиски, просвітянські ідеї охоплювали широкий загальний української громадськості. Робота «просвіт», яка пробуджувала національну та соціальну свідомість народу, пригніченого великодержавною колонізаторською політикою, була актом громадянської мужності, являла цінність навіть у моменти вимушеного «каганцювання» в напівлегальних умовах.

На початку ХХ ст. в Західній Україні з'явився ще один напрям національно-культурної роботи — січовий рух. «Січовики» відроджували традиції запорізької військової справи, пропагували українську національну символіку (малинові козацькі корогви, жовто-синій прапор) і козацьку пісню, відкривали читальні, проводили спортивні змагання. У 1908 р. засновник січового руху К. Й. Трильовський організував Крайовий Січовий Комітет, реорганізований у 1912 р. в Український Січовий Союз. До початку Першої світової війни існувало 516 «січей» та 94 товариства Січових стрільців. Так культурно-освітня діяльність набувала певного політичного забарвлення. Січ готувалась до збройної участі у визвольній боротьбі разом

з іншими поневоленими слов'янськими народами. Західна Україна плекала надію на соціально-державну розбудову. На Сході легальних можливостей боротися за національне самовизначення майже не було.

Досить розбіжною залишалась ситуація з українським книгодрукарством і періодичними виданнями на Сході й Заході України. У Галичині виходила значна кількість газет та часописів українською мовою — журнали «Літературно-науковий вістник» (1898–1914), «Молода Україна» (1900–1903), «Артистичний вістник» (1905), газети «Діло», «Воля» та ін. Деякі видання навіть одержували грошові субсидії. Львів к. ХІХ — поч. ХХ ст. був найпотужнішим у світі центром українського книговидавництва. На Сході України, де друкування українською мовою заборонялося до революції 1905 р., лише в ході революції виникло багато україномовних видань: «Хлібороб», «Рада», «Нова громада». З наступом реакції переважна більшість цих видань припинила існування. Але в Києві почалося видання «Літературно-наукового вісника» під редакцією М. С. Грушевського. Національно-культурну проблематику розкривав на своїх сторінках журнал «Українська хата». У Москві в 1912–1917 рр. існував часопис «Украинская жизнь», редагований С. Петлюрою та О. Саліковським. Нелегально розповсюджувалися видання різних заборонених політичних партій, в тому числі українських соціал-демократів, більшовиків, боротьбистів тощо.

Помітний внесок у розвиток науки, популяризацію позитивних знань робили наукові товариства. При Харківському університеті діяло 8 таких товариств — історико-філологічне, фізико-математичне та ін. Пропагандою технічних знань займалися філії Російського технічного товариства в Києві, Одесі, Харкові та інших містах. У 1910 р. засновано Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке проводило археологічні розкопки, вивчало архівні документи тощо. У 1907 р. в Києві існувало Українське наукове товариство, що опікувалося розробкою та популяризацією українською мовою різних галузей науки.

На початку ХХ ст. церква в Україні продовжувала відігравати важливу роль у побуті та культурному житті, в поширенні освіти, підтримці фундаментальних засад суспільного устрою. Церковне життя Східної України було повністю підпорядковане Російській («Руській») православній церкві — державній церкві імперії. Але заклики до національного оновлення, демократизації релігійного життя, повернення до історичних традицій української церкви постійно лунали зі сторінок ліберальних видань.

У Галичині уніатське духовенство продовжувало відігравати важливу роль у культурному та національному житті народу, обстоючи культурну вартість української мови, народних звичаїв, необхідність поширення освіти. Непересічне значення для Західної України мала діяльність митрополита А. Шептицького (1900–1944), який активно підтримував ідею державності й намагався її здійснити. Як визнавали радянські дослідники, за його керівництва греко-католицька церква в Галичині стала справді українською національною церквою.

Мистецьке життя України розвивалося бурхливо, закладаючи підвалини нового національно-культурного відродження. Період 1905–1914 рр. був часом піднесення українського мистецтва, добою загального зростання художньої майстерності, плідного завершення творчої діяльності таких корифеїв національної культури, як І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, М. В. Лисенко. Зростала нова генерація митців — визначних письменників В. С. Стефаника, В. К. Винниченка, Л. Мартовича, Олександра Олеся та ін., художників М. С. Самокиша, О. О. Мурашка, Г. І. Нарбути, композиторів К. Г. Стеценка, С. П. Людкевича. Постійні творчі зв'язки єднали в культурному відношенні політично та економічно розірвані Схід і Захід України. Нові мистецькі течії, тяжіння до формального пошуку, характерні в цілому для початку ХХ ст., виявлялися в Україні в специфічних формах, пов'язаних з поглибленим вивченням та застосуванням фольклорних традицій. Становлення мистецьких угруповань, які конкурували між собою, було

передумовою вільного творчого розвитку, плюралізму стилів і течій, без якого неможливе плідне художнє життя. Водночас політична ворожнеча «двох культур», запекла газетно-журнальна полеміка, нетолерантність і відсутність взаєморозуміння між діячами культури призводила, за оцінкою І. Я. Франка, до «загального звуження розумового горизонту», примітивного розподілу явищ культури на «чорне» та «біле» — розподілу, що так жорстко вплинув на подальший культурний розвій України.

Серед найдискусійніших питань політичної і культурної історії України початку ХХ ст. залишається проблема вивчення суті й оцінка так званої «українізації». З одного боку, українізацію сер. 20-х — поч. 30-х рр. характеризують як «розквіт», «стрімкий розвиток», «надпотужний якісний стрибок» у культурі [142, с. 5–6]. З іншого — історію цього періоду перетворюють на жупел «насильницької українізації», яким політики лякають російськомовне населення, трактують як подолану загрозу збереженню і розвитку мови, освіти, культури інших національностей в Україні. Що ж являла собою українізація, як відбувалась, що було її передумовами, джерелами, як, врешті-решт, співвідноситься поняття «українізація» з поняттями «національне відродження», «національно-культурний рух», «національно-культурна автономія» тощо?

По-перше, за своєю граматичною структурою вказаний процес був однотипним з поняттями «русифікація», «полонізація» та ін., активно вживаними в російській та українській науковій літературі та публіцистиці вже в середині ХІХ ст. О. І. Герцен писав в «Колоколі» (1861): «Визнаємо ж раз і назавжди за незмінну істину, що нікого не потрібно ані русифікувати, ані полонізувати» [86, с. 209]. Під русифікацією та ін. розуміли асиміляцію іншомовного населення, перейняття ним мови і культурних форм від росіян, поляків, німців... Ідеолог єврейського національного руху В. Є. Жаботинський викривав «приблудних прихильників онімечування, мадяризації або, взагалі, примусової асиміляції іногородців» [138, с. 33]. У росій-

ській мові здавна існував свій відповідник поняття «русифікація» — «обрусение». Пояснюючи останнє слово, В. І. Даль наводить характерний вислів: «Корела й мордва обрусела у нас, а жидову не скоро обрусить» [103, с. 616]. Зрозуміло, що «обрусіння» сприймалося патріотично орієнтованими українцями як негативний деструктивний процес. Сконструйоване за аналогією поняття «обукраїнення» першим застосував, очевидно, М. П. Драгоманов. У статті «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891) він, критикуючи радикальне «національство», відзначав: «Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталося з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам взяти уряд на Україні в свої руки. Які б вони їм «обукраїнення» приписали!» [129, с. 20]. Цікаво, що М. П. Драгоманов пише про «обукраїнення» в гіпотетичному майбутньому і бере слово в лапки, засвідчуючи тим самим, що це мовне новоутворення, неологізм.

Сьогодні ми не можемо стверджувати достеменно, хто і коли вперше вжив слово «українізація»; це питання потребує додаткового дослідження. Можна висловити припущення, що термін з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. і його спорадично вживали до революції 1917 р., доки він не набув «прав громадянства», ставши назвою офіційної політики Центральної Ради. Очевидно, спочатку термін «українізація» стосувався переважно питань освіти. Характерно, що в той же час В. Є. Жаботинський виступав за «гебраїзацію» єврейської освіти [215, с. 11].

Але поступово поняття «українізація» почали застосовувати щодо різних галузей суспільного життя. Так, в 1912 р. на сторінках часопису «Украинская жизнь» В. В. Садовський, аналізуючи заходи земств у національно-культурній сфері, відзначав: «Ми стоїмо при самому початку українізації земської роботи» [499]. У редакторській статті газети «Рада» під назвою «Українізація бібліотек» з'явився заклик до національно свідомого громадянства докласти зусиль, «щоб процес українізації

бібліотек набрав широких розмірів, щоб у всіх бібліотеках, якими користуються українці, обов'язково було заведено українські відділи».

Але, з іншого боку, показово, що в брошурі «отця-засновника» українського радикального націоналізму М. І. Міхновського «Самостійна Україна» (1900), де продекларовано вимогу усунути від влади «росіян (москалів) і змоскалізованих ренегатів» [335, с. 34], поняття «українізація» ми не знаходимо. Натомість є вказівки на «винародовлення» (денационалізацію) українського народу, його інтелігенції [335, с. 43], а також інші терміни, які з середини ХІХ ст. використовували українські письменники, публіцисти і вчені для характеристики боротьби за національні права: «українофільство», «український рух», «українство» [335, с. 52]. Останнє поняття за змістовим наповненням можемо вважати найближчим до «українізації». «Словарь української мови» Б. Д. Грінченка надає таке визначення «українству»: це — «свойство и деятельность украинца в национальном смысле» [512, с. 1946]. Інший ідеолог націонал-радикалізму Д. І. Донцов у своїй підсумковій роботі «Дух нашої давнини» (1944) також не вживає терміна «українізація» — очевидно, з принципових причин, уважаючи, що «доба 1917–1920 рр. ... була доба найбільшого занепаду українського національного духу. І навіть так зване відродження українське, яке припадає на цей час і на початок 20 віку, прийшло з гаслом негачії... традиційно-національного духу» [125, с. 35–36]. Д. І. Донцов твердив, що лише особлива аристократична правляча каста може витворити «окрему формуючу суспільність ідею або думку» [125, с. 43], тому демократичні та соціалістичні гасла українзації для ідеолога не мали сенсу й значення.

Можна зазначити, що як не автором, то принаймні популяризатором терміна «українізація» був М. С. Грушевський [98, с. 48, 102]. Водночас противники національного самовизначення України також активно застосовували слово «українізація», але вкладали в нього негативне значення, залякуючи нав'язуванням неукраїнцям української мови, освіти, культури.

Полемізуючи з такими закидами, М. С. Грушевський відзначав у 1917 р.: «Чи хочуть українці... вигнати з України всіх неукраїнців, жадаючи українізації уряду і всяких установ? Такі страхи можуть пускати або люди нетямущі..., або вороги свободи і нового ладу...». Він вимагав зробити все можливе, щоб в Україні всяка нація, зокрема єврейська, «не винародовлювалась (не денационалізувалась), розвинула свою національну культуру й життя» [98, с. 167]. В. К. Винниченко пригадував, як ремствували противники українізації освіти: «Українці хочять примусово українізувать руських» [54, с. 111]. За свідченням Д. І. Дорошенка, з Києва до міністра освіти О. А. Мануйлова було вислано телеграму з підписами більше ста «корінних малоросів» з протестом проти «примусової українізації школи» [126, с. 122]. Але справжньою метою шовіністичних кіл було, за їхнім власним визнанням, недопущення українізації «тих малоросів, які вважають себе руськими...» [54, с. 115]. Пізніше, вже в радянські часи, О. Я. Шумському на засіданні політбюро ЦК КП(б)У (1926) довелося відбивати ті ж звинувачення в «насильницькій українізації»: «Де і коли я висував лозунг насильної українізації пролетаріату? Але я рішуче протестував проти зворотного лозунгу «ми не будемо насильно українізувати робітників»... До чого ведуть ці лозунги про насильственість, замість пропаганди українізації? Вони ведуть до загострення питання українізації і фактично до зриву рішень минулорічного пленуму» [377, с. 215]. Ті ж самі закиди в «насильницькій українізації» знаходимо сьогодні в «лівій» пресі, в гаслах певних політиків.

Таким чином, від часу появи терміна «українізація» в його сприйнятті виникли дві лінії — позитивна, при якій українізацію розуміли як об'єктивний процес, необхідну сторону національного відродження, і негативна, коли українізацію розглядали як насильну денационалізацію, асиміляцію неукраїнського населення.

У радянській історіографії традиційним був погляд на українізацію як на один з аспектів здійснення «ленінської національної політики». Але передумови для українізації, а точніше

національно-культурного відродження, були спричинені значно глибшими історичними обставинами. Ретроспектива майже піввікової боротьби нашої національної інтелігенції за існування і розвиток української культури є наочним свідченням цього. Достатньо згадати національно-культурницький рух другої половини XIX ст., українське народництво, так званих «українофілів», діяльність М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, І. В. Луцицького, М. С. Грушевського та його брата О. С. Грушевського, Б. Д. Грінченка, С. О. Єфремова, видавництва «Вік» та ін.

Останнім часом питання історії українізації набуває висвітлення в історичній та культурологічній літературі [104; 105; 142; 377; 775]. Автори цих робіт здебільшого підкреслюють об'єктивну зумовленість українізації, аналізують погляди її ідеологів і теоретиків радянської доби — О. Я. Шумського, М. О. Скрипника, Г. Ф. Гринька, В. П. Затонського та ін. Надруковано «самвидавську» працю І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), де докладно аналізуються конкретні заходи українізації [116].

Досі не подолано деякі стереотипи в підході до українізації. Які ж саме?

Перше. Українізація розглядається як політика комуністичної партії, результат перенесення на національний ґрунт проголошеної XII з'їздом РКП(б) політики «коренізації». Так, київський історик, проф. М. І. Панчук розглядає українізацію як напрям здійснення завдань «коренізації» [377, с. 206]. Суть політики «коренізації» щодо України, на його думку, вперше викладено в резолюції VIII Всеросійської партконференції «Про радянську владу на Україні» (1919). Пов'язує українізаційні процеси з «коренізацією» і Ю. Шаповал [775, с. 42–43]. Культуролог О. С. Забужко твердить, що «початок тій сторінці української радянської історії, котра здобула назву «українізація», поклала стаття М. О. Скрипника «Донбас і Україна» (1920)» [142, с. 4]. Львівський історик Я. Р. Дашкевич у виступі на I конгресі Міжнародної асоціації українців також

пов'язував українізацію переважно з комуністичною політикою 1920–1930-х рр. і, негативно оцінюючи саму ту політику, оголосив українізацію свідомою провокацією КП(б)У та органів ГПУ, спрямованою на виявлення та знищення національно свідомих сил української інтелігенції [105].

Друге. Виходячи з однозначного пов'язання українізації з політикою КП(б)У, хронологічні рамки українізації наводили відповідно до тих чи інших партійних резолюцій. Утім, однастайності серед дослідників тут немає, що призводило до плутанини й навіть нісенітниць, як-от у навчальному посібнику С. В. Кульчицького та Ю. О. Курносова «Історія Української РСР» (Київ, 1989) [263], де початок «політики коренізації» помилково пов'язано з XII з'їздом КП(б)У (січень 1934 р.) — очевидно, замість XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). Це, звичайно, напівмеханічна помилка, але вона свідчить про недостатнє навіть серед істориків розуміння конкретного історичного зв'язку українізації із загальнополітичними процесами, її соціокультурного значення.

Третє. Звужено трактують зміст українізації. Це бере свій витоки з історико-партійної літератури радянських часів; так, автори «Нарисів історії Комуністичної партії України» (Київ, 1977) [345, с. 332–333] твердили, що до завдань українізації входили «питання підготовки, виховання кадрів корінної національності, розвитку класової свідомості мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму, розширення сітки шкіл з навчанням рідною мовою, видання літератури: українською мовою, розвитку культури соціалістичної за змістом, інтернаціональної за своїм характером, національної за формою, впровадження української мови в роботу партійного, державного і господарчого апарату». У тому ж річищі, утвореному відповідними партрезолуціями, продовжують розглядати цілі українізації й деякі сучасні дослідники [104, с. 61; 377, с. 206–207; 775, с. 43]. Набагато ширший спектр завдань українізації подавав ще в 1965 р. І. М. Дзюба. Якщо відкинути притаманну «шестидесятництву» риторику щодо «виховання трудящих України в

революційно-класовому дусі», названі І. М. Дзюбою 12 головних завдань українізації досить повно охоплюють спектр цього процесу в 20-ті рр. Але необхідно ще встановити, в якому співвідношенні знаходилися ці напрями, які об'єктивні процеси сприяли (чи, навпаки, заважали) їхньому розгортанню. Залишається невирішеною проблема узагальненого історико-культурного та філософського осмислення українізації.

І, врешті, четверте. Дослідники розглядають українізацію 20-х рр. як завершений, локальний процес (в історичному, звичайно, а не у змістовному плані). Тобто виходить, що українізація народилася в національно-визвольному русі 1917–1920 рр., розгорталася під час закладання підмурків нового ладу як політика правлячої партії і зійшла нанівець з тих чи інших причин. Звідси витікає, що сьогодні можна вважати про можливість «нової українізації», «відродження» її, але сама доба українізації — це перегорнута сторінка минулого, пов'язана з певною розстановкою суспільних сил, підвладна лише історичному дослідю. Але чи насправді це так?

Сумлінний дослідник зобов'язаний запитати: коли з'являється в літературі, в офіційних документах термін «українізація»? Чи дійсно його вперше використано в резолюціях РКП(б) чи КП(б)У, в статтях радянських державних діячів? Навіть поверхове знайомство з питанням змушує визнати: ні, це не так; поняття «українізація» активно застосовували в документах українські національні організації. Центральна Рада — з перших днів її існування. Так, в меморандумі українських організацій Петрограда (30 березня 1917 р.) ставилася вимога «українізації учительських семінарій» [126, с. 116]. Педагогічний з'їзд у Києві (квітень 1917 р.) у своїх постановках закликав «українізувати... старі школи» [54, с. 113]. Резолюція Центральної Ради (квітень 1917 р.) проголошувала: «Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні й признаючи українізацію війська неодільною частиною сеї програми, УЦР піддержує... доконечність виділення українців в українські військові відділи» [54, с. 137]. У меморіалі Центральної Ради,

поданому Тимчасовому урядові (травень 1917 р.), знаходимо вимогу: «Українізацію школи, признану Тимчасовим правительством для народної школи, поширити на середню і вищу школи» [126, с. 81]. Описуючи ситуацію на початку революції 1917 р., В. К. Винниченко писав у роботі «Відродження нації» (1920); «... Лозунг українізації всього життя на Україні, — в школі, в суді, на залізниці, в крамниці, в хаті, в родині, в уряді — цей лозунг... був цілком зрозумілий і легко приємлимий» [54, с. 76].

Отже, можна беззаперечно стверджувати, що політика українізації була офіційною політикою Центральної Ради і тих політичних партій, які остання репрезентувала. Таким чином, доба українізації розпочинається не пізніше березня 1917 р. А загальне визнання гасел українізації, про яке свіжим слідом подій пише В. К. Винниченко, змушує гадати, що сам цей термін не був новим, що його висунуто і обґрунтовано на попередньому етапі національно-визвольного руху. Це підтверджує й учасник національно-визвольної революції, історик Д. І. Дорошенко: «Українське громадянство ще в часи війни (першої світової) ... виступило з поновленими домаганнями українізації... шкільництва» [126, с. 386]. Вивчення джерел дозволяє визнати, що поняття «українізація» виникло для означення процесів національно-культурного розвитку, пов'язаних із загальним плином українського відродження наприкінці ХІХ — на поч. ХХ ст.

Питання виявлення суті й головних етапів національно-культурного відродження в Україні також вважається дискусійним. Переважна більшість дослідників (починаючи від М. І. Костомарова й М. П. Драгоманова) розглядають «умственное движение» к. ХVІ — поч. ХVІІ ст. як першу спробу національно-культурного піднесення. Початок другого національно-культурного відродження (або другого його етапу) одні науковці відносять до кінця ХVІІІ ст. (Р. В. Шпорлюк), інші — до початку ХІХ ст. (І. Я. Франко, М. С. Грушевський; з сучасних дослідників — І. М. Дзюба). Не викликає сумніву, що якісно новими ознаками відрізнялося українське відродження 2-ї

пол. ХІХ — поч. ХХ ст., яке розвивалося, незважаючи на вимушені «антракти» (М. П. Драгоманов). Тому складно погодитися, коли професор Р. В. Шпорлюк (США) у статті «Українське національне відродження» [790] усуває з поля розгляду національно-культурні процеси ХVІ–ХVІІ ст., виходячи з визначення національного відродження як «усвідомлення себе, етносу як нації, як дійової особи історії і сучасного світу». Але здається важливим репрезентований ним погляд, що «процес формування націй на етнічній основі проходив, у трьох фазах чи етапах: академічному, культурному і політичному» [790, с. 159]. Натомість автор цієї статті дотримує думки, що можна вбачати в історії України щонайменше три періоди національно-культурного відродження: к. ХІ — поч. ХІІ ст., коли бурхливого розвитку в боротьбі з полонізацією набули національна література, гуманітарні науки, освіта, релігійно-філософська думка; ХІХ — поч. ХХ ст., коли почали витворюватися власне українські форми культурного життя; і період 1917 — поч. 30-х рр., коли національна культура одержала державну підтримку і змогла утворити національно-культурні інституції, здатні забезпечувати її цілісне функціонування.

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. помічаємо вже широкий спектр галузей української науки і культури, багатовимірну діяльність науковців, митців і публіцистів, свідомих своєї національної належності, прихильників вільного розвитку українства в усіх напрямках культурної роботи. Свідоме витворення власних культурних форм, поява індивідуально-неповторного змісту культурної творчості стали можливими лише тоді, коли український народ, передова інтелігенція були вже спроможними не лише чинити опір денационалізації життя, але й висувати завдання пошуку власних шляхів у науці, освіті, мистецтві, політиці, що і було, по суті, вимогою українізації суспільно-культурних процесів.

Можна стверджувати, що розуміння нагальності українізації виникло ще до появи самого терміна. Так, М. П. Драгоманов у 1881 р. ставив завдання «стремитися просто к усвоєнню

общечеловеческой цивилизации на своем языке» [128, с. 444]. У XIX ст., на його думку, для українського народу «должен был настать час не возрождения, не сохранения, а развития, — и для этой потребности должна была, среди него, родиться та партия, которую называют украинофилами» [128, с. 447]. М. П. Драгоманов фактично пов'язує в єдиній системі поняття «українське відродження», «українофільство» й «українізація» («українення»). Українізація виступає як складова відроджувальних процесів, а українофільство — як свідомо діяльність, спрямована на національно-культурний розвій. Як відзначає акад. О. Й. Прицак, «Драгоманов проповідував, що українство має сенс тільки тоді, коли витворить свою власну культуру європейського типу» [426, с. 113].

Ідеями українізації просякнуті наукові та публіцистичні твори І. Я. Франка. Піддаючи критиці спроби польської правлячої аристократії в Галичині «полонізувати русинів», він вимагає підтримати «регенераційний процес нації, що з важкого духовного і політичного пригноблення звільна, але постійно двигается до нормального життя» [554, с. 481–482]. Відомо, як І. Я. Франко підтримував розвиток української преси, науки, освіти. Продовжуючи цю справу, М. С. Грушевський добирався, «щоб усякі наукові потреби українського громадянства задовольнялися українською наукою, — щоб українство жило своїм власним і повним життям» [95, с. 27]. У 1917 р., на початку нового етапу національного відродження, М. С. Грушевський закликав: «Зістаньмося собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз!» [97, с. 265]. Він накреслив головні напрямки українізаційного процесу, вміщуючи їх у вимоги «повноти політичного і культурного українського життя» [96].

Описуючи головні принципи українізації, В. К. Винниченко відзначав: «Ми, українці, хотіли жити і виявляти себе, як українці, затверджувати своє «я», поширювати його, закріпляти певними нормами» [54, с. 125]. У радянські часи М. О. Скрипник рішуче виступав за підтримку «процесу відновлення, відро-

дження, просування далі розвитку нашої національної культури». Але зміст українізації звужується, набуває прикладного характеру: «Процес українського відродження... з його соціальним пролетарським змістом є умова і засіб... для здійснення соціалізму в нашій країні» [511, с. 243]. Спроба вийти за накреслені партрезолуціями межі українізації кваліфікувалася як контрреволюція. М. О. Скрипник також не уникнув цих звинувачень. На червневому (1933 р.) пленумі ЦК П. П. Постишев заявив, що «справа українізації в ряді випадків опинилася в руках різної петлюрівської наволочі... Ворог намагається сховатися за спиною тов. Скрипника» [438, с. 261]. Але це вже проблема іншого дослідження.

Після того, як висвітлено основні віхи розвитку культурних процесів в Україні кінця XIX — початку XX ст., розглянуто питання про поняття «українізація», її історичні змістовно-хронологічні характеристики, деякі принципи та аспекти становлення і розвитку, є сенс, на нашу думку, детальніше розглянути історичні передумови українізації. Адже саме їх аналіз повинен надати відповідь на питання: що стало першоосновою, джерелом появи вказаного процесу.

В Україні в к. XIX — поч. XX ст. були наявні всі суперечності своєї епохи. У той час різко посилилась залежність України від великих зарубіжних капіталістичних об'єднань та фінансової олігархії. Такі вирішальні галузі промисловості, як металообробна, вугільна, коксохімічна майже повністю потрапили під контроль монополістів Німеччини, Франції, Бельгії, США та інших країн. Україна стала колонією не тільки російського царату, але й західних монополістів, які привласнювали 75 % її загального національного доходу. Хижацьке використання природних багатств доповнювалося жорстокою експлуатацією робітничих мас. Тяжке становище склалось і на селі. Переважна більшість селянства нещадно експлуатувалася землевласниками. Особливо злиденним було життя західноукраїнських селян. Голод і безробіття, здирництво австрійської бюрократії вже наприкінці XIX ст. викликали масову еміграцію населення

в Канаду, США, країни Латинської Америки. Розвиток капіталізму в сільському господарстві зумовив швидке розорення значної кількості господарств, перетворював маси селянства в пролетарів та напівпролетарів. В. С. Стефанік називав це «трагедією усіх хлопів на світі» [522, с. 142]. Вкрай загострені соціальні та політичні суперечності імперіалізму, які обтяжувалися в Росії, у тому числі й в Україні, гнітом самодержавства, різко погіршили економічне становище населення.

Отже, Україна кінця XIX — початку XX ст., одна частина якої входила до складу Російської імперії, а інша — Австро-Угорської, дійсно була охоплена всіма соціально-політичними суперечностями. Тому пропаганда теорії «єдиного потоку» української нації, «єдиної української національної культури» була не зовсім адекватною розгортанню суспільних заворушень.

Широкого поширення набула також теорія культурно-національної автономії. Як відомо, цю програму з національного питання висунули наприкінці XX ст. лідери австрійської соціал-демократії О. Бауер і К. Реннер. У Росії з ідеями «культурно-національної автономії» виступали національні соціалістичні партії, зокрема Українська соціал-демократична робітничча партія (УСДРП). Теорія культурно-національної автономії була тісно пов'язана з уявленнями про безкласовість та «єдиний потік» національної культури. Суть цієї програми: кожен громадянин записується в ту чи іншу націю, і кожна нація становить юридичне ціле, з правом примусового оподаткування своїх членів, з національними парламентами (сеймами), з національними статс-секретарями (міністрами).

Релігійне мислення стало джерелом катастрофальних уявлень про долю культури взагалі, української зокрема. У клерикальних виданнях, промовах із церковних амвонів, у пресі з'явилися попередження християнських богословів, що в майбутньому на людство чекає загибель, а на зміну культурі і цивілізації йде виродження й моральний занепад. Суспільна дійсність значною мірою підтверджувала висновки теологів. Богослови у своїх теоретичних пошуках з питань культури,

науки, мистецтва посилались на факти кризи і морального розкладу західної цивілізації. Складовою релігійних інтерпретацій культури була концепція Страшного суду, після якого передбачався початок Царства справедливості, досконалості, культури [16, с. 132].

У перші роки ХХ ст. створюються національні партії — УДП (Українська демократична партія), «Спілка» (Соціал-демократичний союз), РУП (Революційна українська партія) та ін. Почали виходити нові періодичні видання, просякнуті ідеями «відрубності» України, єдиного потоку історії та культури — «Рада», «Українська хата», «Рідний край» та ін.

Національна орієнтація інтелігенції яскраво виявилася в інтерпретації нею проблем культурного прогресу, шляхів розвитку національної культури. Загалом представники української інтелігенції виступали з претензією на лідерство в теоретичному поясненні проблем національної культури і на забезпечення духовного прогресу народу. На противагу інтернаціоналістичній тенденції, вони підтримували концепцію національно орієнтованого культурного розвитку. Основними складовими цієї концепції було обстоювання елітарної та позакласової культури, принципу її автономного розвитку.

Розуміння культури ідеологами національної ідеї приводило до тлумачення культурних цінностей як складника «духу нації». Ця настанова стала методологічним принципом пояснення культури. Розгляд культурних явищ через призму співвіднесення їх з духом нації призводив до відсіювання тих чи інших культурних цінностей. Явища, які, на думку ідеологів національної орієнтації, виходили за межі ідеї нації, оголошувалися такими, що втратили своє ціннісно-практичне значення. У цьому полягала основна методологічна проблема цієї концепції культури, оскільки об'єкт пізнання в культурі обмежувався виключно виявами «духу нації».

Суб'єктивний підхід до пояснення природи культури приводив ідеологів української національної ідеї до захисту концепції елітарності культури, еліти як носія та єдиноможливого творця національної культури, на противагу «нетворчому

плебсу». Так, один з теоретиків — А. І. Товкачевський — у статті «Партикуляризація цінностей» писав, що «для оздоровлення життя потрібні: демократизація соціального ладу і аристократизація цінностей» [540, с. 300]. Обстоювання ним тези, що тільки закріпленням культури за елітою можна вберегти її від знецінення, стало виявом реакції на бурхливі соціальні заворушення початку ХХ ст.

Слід зазначити, що на обстоюванні елітаризму культури зімкнулись усі консервативні течії суспільно-політичної думки того часу, в тому числі в Україні. Вони одностайно виступили на захист цінностей культури від «зазіхань хама», який, на їхній погляд, загрожує завоюванням цивілізації. Такими ідеями, зокрема, були просякнуті роботи представників київської богословсько-філософської школи Д. І. Богдашевського, В. П. Роднікова, М. С. Стеллецького. О. О. Глаголева, проповіді уніатського митрополита А. Шептицького. Посилення соціалістичного руху, боротьба проти існуючих суспільних відносин викликали в ідеологів національної ідеї принциповий спротив. Так, київський богослов М. С. Стеллецький у праці «Соціалізм — його історія і критична оцінка з християнської точки зору» писав, що соціалізм може бути «поворотом до первісного стану дикунів і до панування кулачного права» [521, с. 563]. А. І. Товкачевський (не безпідставно, як згодом з'ясувалося) додавав: «Я боюсь, що коли прийде вік соціалізму, люди будуть оглядатись на минулу капіталістичну еру, як на золотий вік» [540, с. 300].

Зображуючи «грядущего хама», який по-варварському стирає з лиця землі все накопичене історією, теоретики національної культури тим самим намагались зупинити ту частину творчої інтелігенції, яка просяклася ідеями «визвольного руху народних мас». Заяви про те, що прийдешиє «владарювання пролетаря» розтопче Сікстинську Мадонну (Б. С. Лепкий), знищить культурні надбання людства (А. І. Товкачевський), були спробами критично поставитися до ідей соціалізму, що поширювалися в широких колах не тільки робітників, але й

серед частини зденаціоналізованої інтелігенції. Українська інтелігенція, з насторогою ставлячись до повсталих мас 1905–1907 рр., не знала, куди втекти від бурхливої дійсності. Мотиви втечі від життя знаходимо, наприклад, у творчості О. Луцького, В. М. Пачовського та ін. Декадентство повною мірою відбивало розгубленість та острах діячів культури перед соціальною стихією.

Крім елітаризму, національно орієнтовані концепції відзначали пояснення історії української культури як ізольованого від інших культур явища. З позицій ізоляціонізму трактували проблеми розвитку національної культури М. Євшан, О. С. Грушевський, М. Сріблянський, В. Л. Панейко та інші теоретики. Вони негативно ставилися до ролі цінностей культур інших народів у розвитку та збагаченні національної культури. Так, О. С. Грушевський убачав у контактах української культури з культурами сусідніх народів фактор її занепаду, руйнації і тому закликав ізолювати її від закордонних впливів. Ці діячі висловлювали думку про те, що національне завжди вище, краще, ніж «більш цивілізоване, але чуже». Упередженістю до російських духовних надбань були просякнуті навіть виступи українських марксистів із журналу «Дзвін», що характеризувалися «лівою», революційною фразою. Ідеологи цього журналу пропагували національні концепції як у галузі політики, так і в теорії національної культури.

У цілому позиціям національно орієнтованих теоретиків у тлумаченні проблем розвитку культури був притаманний еkleктизм. З одного боку, вони співали панегірики національній культурі як «вищому над усе». З іншого, виступаючи проти ангажованої «демократичної культури», вони критикували навіть національну культуру, її вищі досягнення. Так, наприклад, М. Євшан намагався принизити художню цінність творів Т. Г. Шевченка.

Деякі представники національної ідеї обстоювали релятивізм явищ культури, їхню неповторність, заперечували будь-яку спробу позитивно пояснити їх функціонування в межах

спілкування культур народів. Історія культури в їхньому баченні виглядала спонтанним, алогічним, випадковим та містичним процесом. Простежити історію розвитку культури, вважали вони, неможливо, оскільки це явище цілком індивідуальне; колективне творення культури неможливе. Звідси робилися песимістичні висновки щодо можливостей освоєння культур інших народів національною культурою. «Чужа» культура — таємниця, пізнати і зрозуміти яку неможливо. Досягнення інших народів, з цієї точки зору, функціонуючи в національній культурі, неспроможні сприяти її піднесенню, розвитку і лише перешкоджають національному самовираженню. Захищаючи національну відрубність, відчуваючи ворожнечу до тенденцій інтернаціоналізації культурного розвитку, ці теоретики іноді проти власної волі спрямовували культуру українського народу в річище провінціалізму.

Інший важливий процес — тенденція до взаємного обміну, спілкування, контактів між культурами різних народів, поза якими складно уявити розвиток національних культур, — відобразився в ідейно-естетичних позиціях діячів революційно-демократичного спрямування. На противагу тлумаченням теоретиків національної ідеї про неможливість і навіть шкідливість взаємодії культур, ці діячі обстоювали ідею розширення культурних контактів.

Проти ізоляціоністських концепцій культури рішуче виступив І. Я. Франко. Він висловлював глибокі думки про те, що національна освіта, література, культура загалом повинні бути за своїм змістом та методом інтернаціональними, що, чим геніальніший митець, тим чіткіше в його творах фігурують безсмертні прагнення та ідеали. І. Я. Франко цінував животворний вплив на українську художню культуру західноєвропейської класики. Значущим митець уважав вплив російської літератури, представленої творчістю І. С. Тургенєва, Л. М. Толстого, М. Є. Щедрина, Г. І. Успенського, М. О. Некрасова та ін.

Відповідаючи авторам галицького журналу «Правда», які зображували історію української культури у відриві від інших

культур, І. Я. Франко писав: «Дивно нам, що се говорить редакція органу політичного, котрій мусять бути відомі реальні факти й обставини, а в числі їх і такі, що більша половина русинів-українців живе в Росії, безпосередньо приклеєна до народу московського, що той народ московський утворив велику державу, до котрої так чи інакше звертаються очі всієї Слов'янщини, що та держава обнімає з двох боків і Галицьку Русь, що той народ московський витворив життя духовне, літературне й наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну, й на нас» [555, с. 363]. Цей вплив, зазначав І. Я. Франко, був відмінний від впливу на українську культуру західноєвропейської класики: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених» [555, с. 362]. А коли галицькі москвофіли зробили спробу звинуватити українську інтелігенцію в «ненависті до всього російського», І. Я. Франко в статті «Щирість тону і щирість переконань» обурено заперечив: «Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вичуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас» [556, с. 354].

Проти національних обмежень у ставленні до художньої скарбниці інших народів виступила і Леся Українка. Поборник світового мистецтва, вона постійно виступала за обізнаність українських митців з досягненнями зарубіжної художньої культури. Письменниця закликала до засвоєння українською культурою кращих надбань світового мистецтва і постійно ратувала за вдалі переклади світової літератури як засіб ознайомлення народу з художніми досягненнями людства.

Ситуація, що складалася на цей час в Російській імперії, залишалася далеко не однозначною. Політична діяльність, окрім кількох років першої революції, була забороненою. Українські партії перебували в стадії становлення, до того ж працювали

в підпіллі. Можливості національно-культурної роботи до революції 1905 р. були несприятливі. У роки революції, з проголошенням демократичних свобод, ситуація дещо поліпшилась. З'являється національна преса, культурно-просвітні заклади, жвавніше книговидавництво. Питання шкільництва і української мови висунулося на перше місце. У 1906 р. уряд дозволяє користуватися українською мовою для пояснення навчального матеріалу, певні зрушення відбулися у вищій школі. Зокрема, в Харківському університеті з 1907/08 навчального року дозволено курси української народної словесності, української мови, історії України. Їх викладали, відповідно, професори М. Ф. Сумцов, М. Г. Халанський, Д. І. Багалій. Проте після третечервневого перевороту ситуація погіршується. З вищої школи зникає українознавство, значних труднощів зазнає періодична преса, посилюється адміністративний тиск щодо діяльності «просвіт». Циркуляром МВС від 2.02.1910 місцевій владі наказано не дозволяти відкриття будь-яких українських культурно-просвітніх установ. Така реакційна політика царського режиму не змінилась до повалення самодержавства.

Звертаючись до проблеми національного відродження, слід акцентувати на ролі, яку відігравали в українізаційному процесі земства, культурно-просвітні громади та кооперативи. Органи місцевого самоврядування — земства та міські думи — на початку ХХ ст. залишалися установами, що значно впливали на ситуацію на місцях, прямо чи опосередковано вони підтримували процес українського відродження. Тут можна виокремити декілька напрямів — підтримка просвітницьких організацій та кооперативного руху, фінансування початкової й спеціальної школи; організація вчительських курсів; підтримка недільних та вечірніх шкіл, преси, бібліотечної мережі тощо.

На кінець ХІХ ст. у Харківській губернії, за повідомленням газети «Харьковская жизнь», існувала лише одна сільська бібліотека — у с. Макарівка Лебединського повіту [503]. На початку ХХ ст. їхня кількість швидко зростає. Спершу відкриття бібліотек опікувалось Товариство грамотності. З 1906 р.

вони перейшли до підпорядкування губернської земської управи, яка і займалася далі відкриттям й комплектуванням бібліотек. У 1907 р. діяло 390 народних бібліотек, а у 1912 р. їх було 775 [119, с. 84–85; 120, с. 119–122]. Харківщина, відзначає з цього приводу газета «Накануне», посідає одне з перших місць в імперії, поступаючись лише В'ятській губернії [375]. Звичайно у більшості тут була російськомовна книга. Та не менш важливим є зміст будь-якої книги. Так, переглядаючи каталог пришкільної вчительської бібліотеки Харкова, знаходимо «Историю Украины и ее народа» О. Я. Єфименко, «Заселение Харьковского края и общий ход культурного развития» Д. І. Багалія, довідкове видання С. Ф. Русової «Что читать по украинской истории и литературе». Серед біографічних видань — книги про Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, К. Д. Ушинського тощо [209].

Завдяки зусиллям земств, просвітніх установ українська книжка потрапляє і до сільських бібліотек. У 1912 р., залежно від повіту, на одну бібліотеку припадало в середньому від 4,4 до 19,3 книги. При цьому читаність українського видання удвічі перевищувала середню [507, с. 37]. Важливі статистичні дані наводить газета «Харьковские новости». У результаті земського дослідження, проведеного в 1906 р. щодо популярності книг, виявилось, що найбільшим попитом користується «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Другими йшли твори Ч. Дікенса [772]. Слід відзначити ще одну цікаву деталь. Серед історичної літератури були надзвичайно популярні російськомовні видання, але присвячені українській, точніше, козацькій тематиці [772]. Певно, користуючись власними дослідженнями, губернська управа нагородила своїх дописувачів у 1908 р. книгами Т. Г. Шевченка та М. В. Гоголя [405, с. 5]. Свідченням суттєвого впливу української книги є ставлення до неї ворогів. У 1914 р., повідомляє журнал «Світло», за наказом шкільних інспекторів в деяких губерніях, у тому числі і в Харківській, почалася масова конфіскація з народних бібліотек та книгарень українських книжок [537, с. 47].

Щодо підтримки періодичних видань, то на дотації земств знаходились переважно прогресивні видання, та й фінансова підтримка їх була більш значущою. Так, для офіціозу «Харьковским губернским ведомостям» у 1911 р. виділено 384 р. 56 к., а для газети «Южный край» та журналу «Хлібороб», відповідно, 2360 р. 50 к. та 1057 р. 50 к. [120, с. 123–125]. «Южный край» друкував на своїх сторінках деякі статті українською мовою, а «Хлібороб» був фактично двомовним місячником. На своїх сторінках він знайомить читача з творчістю М. Л. Кропивницького, друкуючи його «Хліборобські нариси» [254]. Допомігав «Хлібороб» роботі Термінологічної комісії при Київському політехнічному інституті, що збирала та розробляла українську термінологію [561].

Іншим важливим напрямом діяльності земства була організація роботи літніх учительських курсів. Усестороння підтримка цієї справи мала не лише суто педагогічне значення. Курси згуртовували вчителів, сприяли поширенню передових ідей і зокрема необхідності навчання дітей рідною мовою. Під час їх проведення пропагувалася українська література, яку окрім цього можна було й придбати. При проведенні вчительських курсів у 1911 р. було прочитано доклади, автори яких доводили необхідність перевести навчальний процес на рідну мову. Деякі вчителі, повідомляє журнал «Світло», наводили приклади результативності такого підходу з власної практики [396]. Це підтверджує припущення, що деякі педагоги нелегально навчали дітей рідною мовою. Користуючись результатами діяльності курсів, відділом народної освіти земства укладемо каталог книг українською мовою для народних бібліотек, куди ввійшли кращі твори українського письменства для народного і дитячого читання [88, с. 42–46].

Відома своєю реакційністю і близька до урядових кіл газета «Новое время» писала з приводу вчительських курсів в Україні так: «В последнее время началась энергичная работа по обучению учителей-украинцев и по вооружению их познаниями для более успешной пропаганды мазепинства. Главным средством

для этого, как ни странно, послужили летние кратковременные курсы для народных учителей» [145].

У 1911 р. представники земств зібралися на з'їзд, присвячений розвитку народної освіти в імперії. Від Харківщини, повідомляє журнал «Світло», було проголошено доповідь, де, між іншим, повідомлялось, що до програми підвищення народної школи введено новий курс старої і сучасної української літератури. Активну підтримку на з'їзді отримала пропозиція впровадження рідної мови до початкових шкіл, де проживають різні народності. Резолюція з'їзду (п. 68) передбачала в перший період навчання використання рідної мови та матеріалу з побуту і літератури місцевого населення [411, с. 152]. На жаль, ці важливі рішення так і не були втілені в життя. Царський режим приховував від широкої громадськості його постанови, чимало делегатів були піддані гонінням. Невипадково тижневик «Сніп» зазначав, що школа — це місце, де молодому поколінню прищеплюється певний світогляд, тому держави тримають це питання під пильним контролем [558, с. 2]. Боротьба за націоналізацію школи, писав в іншому номері часопис, є по своїй суті національно-визвольною [107].

Серед інших проявів підтримки земствами українського руху слід згадати всеукраїнську акцію, присвячено збиранню коштів на пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Києві. Харківська земська управа у 1908 р. постановила відраховувати протягом п'яти років по 200 р. щорічно [405, с. 5].

Серед просвітніх установ, які сприяли національному відродженню в країні, слід назвати товариство грамотності з філіями в Богодухові, Вовчанську, Кочетку, Сумах, Слов'янську, Старобільську. Активно працювала Харківська жіноча школа, яку очолювала Х. Д. Алчевська. Діяли національні просвітні установи. У 1908 р., за повідомленням преси, засновано «Родину» [546, с. 15]. Така назва товариства не була випадковою і мала подвійне значення, яке залежало від того, як читається літера «и» — російською чи українською. Виходило не «Родіна», а «родина», тобто сім'я. Цю хитрість підмітило

«Новое время», викриваючи український рух [478]. Справді, харківська «Родина» мала виразні ознаки українського товариства і працювала на ниві української культури [548, с. 15]. Те ж саме необхідно сказати про діяльність заснованого в 1912 р. літературно-художнього і етнографічного товариства імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Очолив його дворянин, однодумець М. І. Міхновського К. М. Бич-Лубенський.

Товариство грамотності було найпотужнішою структурою. Воно складалося з комісій: шкільно-педагогічної, видавничої, народних читань тощо. У розпорядженні товариства знаходились початкові школи, бібліотеки, Народний будинок. При видавничій комісії існувала малоруська, що видавала українські книжки. Протягом 1905–1908 рр. вдалося надрукувати 13 назв тиражем від 5 до 10 тис. [171]. Активними працівниками комісії були Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, О. Я. Єфименко. Планувалося видання дешевої україномовної газети, однак через утиски адміністрації робота багато в чому була зведена нанівець.

З 1908 р. у Народному будинку та інших місцях Харкова почали проводитись публічні читання українською мовою [395]. Звучали твори Т. Г. Шевченка, Б. Д. Грінченка, М. В. Гоголя, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. «Не маючи рідної школи й науки, — зазначав дописувач з Харкова на сторінках журналу «Світло», — ми повинні звертати особливу увагу на всякі засоби позашкільної освіти і якомога більш використовувати їх» [395, с. 6].

При Народному будинку працювали три аматорські театральні трупи, дві з яких були українські. Очолювали їх С. А. Хворост і П. І. Зінченко. Інсценізувалися твори українських драматургів М. Л. Кропивницького, М. П. Старицького, І. Карпенка-Карого. Судячи з відгуків такого прискіпливого в українських питаннях тижневика, як «Сніп», рівень постановок був досить задовільним. Правда, тут же підкреслювався синдром «малоросійськості» більшості акторів: «... Ті, які мають нагоду говорити своєю мовою зі сцени, повинні цим користуватися і поза сценою» [157].

Важливу роль у національно-культурній справі на Лівобережній Україні відіграла Х. Д. Алчевська. З нею співпрацював популярний письменник і просвітителю Б. Д. Грінченко. Христина Данилівна зі своїми однодумцями була свідомим «орачем» на українізаційній ниві. В одній зі своїх публікацій у журналі «Світло» вона відзначала: «Психології народу не викоренити, не витруїти з душі народу, вона завжди буде відрізнятися національною особливістю і буде пориватися до того, що ближче і дорожче, як рослина зв'язана з землею тягнеться до світла, до повітря, без яких не може жити» [3]. Недільна школа Х. Д. Алчевської була не лише освітнім закладом, тут проводились національно-виховна робота, свята, вечори, де лунало українське слово, музика, пісня.

У 1908 р. у Петербурзі відбувався з'їзд діячів народних університетів та інших культурно-просвітницьких установ. 26 організацій представляли на ньому Україну [543]. Проведення цього з'їзду, як і його резолюції, засвідчують, що діячі культурно-просвітніх установ обстоювали право кожної нації на самовизначення, необхідність введення рідної мови до освітньої системи [543]. З'їзд мав важливе значення для національно-культурного відродження пригнічених народів, його рішення були орієнтиром для діяльності просвітніх установ. Таким чином, бачимо, як на теренах України, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., попри всі негаразди, формувались історичні передумови українізації духовного життя нації.

Вибух Першої світової війни перервав еволюційний плин розвитку, поглибив вже існуючі суперечності та розколи в українській культурі і спричинив нові, не менш трагічні.

Після захоплення Галичини восени 1914 р. царськими військами голова російської окупаційної адміністрації генерал-губернатор О. Бобринський виклав свою програму: «Восточная Галиция и Лемковщина — искони коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устрой-

ство». Почалася відверта політика русифікації. Але ці імперіалістичні плани не довелося здійснити: внаслідок наступу австро-німецьких військ у червні 1915 р. Галичина майже повністю повернулася до Австрії. Відступаючи, царські війська зруйнували й пограбували українські культурні заклади та наукові установи, в тому числі Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, бібліотеку та музей «Народного дому», музей Ставропігійського інституту тощо.

Ця неприхована антиукраїнська політика призвела до поширення серед галицьких українців настроїв підтримувати австро-угорський уряд, який, хоча і не заохочував національні рухи, але не проводив політику цілковитої заборони українства в головних сферах політичного та культурного життя. У серпні 1914 р. у Львові засновано Головну українську раду, а пізніше — Загальну українську раду, до складу якої увійшли представники трьох провідних західноукраїнських партій — національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Головна Рада закликала український народ боротися за визволення всієї України від російського царату, за утворення незалежної держави. Одночасно на базі січового руху почалося формування легіону Українських січових стрільців (УСС). У 1916–1917 рр. УСС не тільки брали участь у воєнних діях, але займалися культурно-просвітницькою роботою, організацією народної освіти на Волині. До Січових стрільців вступив, зокрема, син І. Я. Франка — Петро.

Трагізм ситуації, в якій опинилися діячі національно-визвольного руху, полягав в тому, що, одержуючи підтримку австрійського уряду, вони тішили себе марними сподіваннями на австро-німецьку допомогу в справі відродження української державності. Воюючи в лавах австро-угорської армії, УСС змушені були направляти зброю проти своїх же братів — українців і росіян. Їхній наївний романтизм розвіювався повільно, поступово.

Оскільки до січових стрільців увійшли представники західноукраїнського студентства, мистецьких кіл, сільської молоді,

пов'язаної з фольклорними традиціями, січовики створили багато нових яскравих пісень, які поширювалися в народі (серед них — «Поставали козаченьки», «Ой, видно село», «Бо війна війною») та віршів. Визначними поетами були О. Й. Бабій, Р. Г. Купчинський, М. Голубець та ін.

Так парадоксальним чином світова війна, розриваючи стійкі культурні контакти, ламаючи українські культурні заклади й осередки, водночас закладала умови нового культурного піднесення, стимулювала зростання національної свідомості народу, наближала бурхливі революційні події.

Як бачимо, розвиток культури України кінця ХІХ — початку ХХ ст., геополітичне становище країни, засилля іноземного капіталу та політичний тягар різних країн, їх вплив на розірвану на шматки націю зумовили зростання самосвідомості українського народу, його інтелігенції, стали основою, підмурками нового явища, яке увійшло в історію як «українізація». Навіть більшовицький режим змушений був, хоча лишень і тимчасово, підкоритись цьому явищу і сприяти розвиткові української культури. Усе це посприяло піднесенню культури країни, духовного буття українського народу.

2.3. Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція України

Метою цього підрозділу є аналіз трансформаційних процесів соціальних, політичних, професійних настроїв старої інтелігенції України після більшовицького перевороту в 1917 р., показ еволюції взаємин інтелігенції і влади.

Методологічною основою підрозділу стали принципи і методи культурології, компаративістики та нарративістики, які дозволили проаналізувати основні процеси різнобарвних взаємин між владою, зокрема і радянською, та старою інтелігенцією, показати її соціальний стан, політичні настрої та професійну спрямованість стосовно, перш за все, радянської влади в Україні після Жовтневого перевороту 1917 року.

Як уже відзначалось в одній із робіт [782], інтелігенція в Україні була нечисленною, але відіграла значну політичну

роль у суспільному житті, формуванні громадської думки, боротьбі за національне визволення, за національну культуру, українську мову і в цілому за піднесення культурно-освітнього рівня населення. Роль інтелігенції, особливо її передових, демократично налаштованих верств, у суспільно-політичному просторі України була тим помітнішою на фоні неписьменності основної маси населення, її безправного положення і жебрацького становища. Демократичні традиції передової інтелігенції України, її служіння духовним, насущним потребам народу в його боротьбі за своє національне визволення, за національну культуру були тими ознаками, які визначили вікову традицію в історії національної інтелігенції [208, с. 5]. Аналіз літератури з цих питань частково приведений автором у попередніх публікаціях [782]. Для аналізу трансформаційних соціально-політичних процесів в лавах інтелігенції напередодні революційних подій Жовтня 1917 р. конче необхідно врахувати ідейні настанови партії більшовиків і її лідера В. І. Леніна. З іншого боку, необхідно розглянути соціальну практику того часу і взаємовідносини владних радянських та партійних структур з інтелігенцією, лінію водорозділу серед інтелігенції, яку породило її ставлення до нової влади і владних радянсько-партійних структур, тобто розглянути різнобарв'я політичного спектра ставлення інтелігенції до нової влади, а нової влади — до старої інтелігенції.

З наближенням подій Жовтня 1917 р. рушійні сили суспільства продовжували поляризуватися. Диференціювались і настрої інтелігенції. «Російська інтелігенція і російське селянство, як соціальні верстви, зіставляювані з пролетаріатом, можуть бути опорою тільки буржуазно-демократичного руху» [306, с. 351]. Подібні висновки В. І. Ленін формулював на підставі досвіду двох попередніх революцій. «... Відлив інтелігенції з лав пролетарської партії, — підкреслювалось у резолюції VI з'їзду РСДРП(б), — який розпочався в 1905 р., став масовим після Лютневої революції, коли класовий зміст діяльності нашої партії неминуче визначив ставлення до неї пролетарських елементів...» [472, с. 191].

Стосовно України події Жовтня 1917 р. додали до соціальних і проблеми національного руху. І якщо пролетаріат і буржуазія визначили свою політичну позицію, то основна маса інтелігенції ще довго не могла змиритися з жовтневими подіями, які потребували негайного політичного «переозброєння» і зміни векторів, політичного самовизнання. Показово, що I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відкрився в грудні 1917 р. в Харкові, проголосивши владу Рад в Україні, визнав Українську республіку як федеративну частину Російської республіки [478, с. 51]. І на це, як бачимо, мала реагувати і реагувала інтелігенція тодішньої України. Зауважимо, подібні вимоги федералізації України з подачі Російської Федерації ставляться і сьогодні. І нині вони викликають бурхливу реакцію різних верств теперішньої інтелігенції і політичного істеблішменту України. Уявімо, які труднощі долали різні верстви інтелігенції у своїй соціально-політичній орієнтації під час Жовтневих подій 1917 р. Значні кола старої інтелігенції ще довгі роки коливались у своїх політичних визначеннях між різними політичними силами суспільства, що вели між собою боротьбу за майбутній шлях розвитку України, її національну культуру. В. І. Ленін підкреслював, що інтелігенція «найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві» [281, с. 326]. До того ж, палітра соціального портрета інтелігенції України на той час і без того неоднорідного і надзвичайно строкатого, як вже наголошувалось, була багато в чому ускладнена національним забарвленням.

Перемогу більшовиків у Жовтні 1917 р. інтелігенція України сприйняла по-різному. Однак основна її маса сприйняла цю подію негативно. До того ж, були надії інтелігенції на дії Центральної Ради, яка усіяко прагнула не допустити перемогу більшовиків у Жовтні в Україні. Лише незначна частина старої інтелігенції вітала радянську владу. Основна ж маса інтелігенції стала на позиції невизнання або саботажу заходів радянської влади. Верхи старої інтелігенції України, за виключенням

окремих її представників, які займали дійсно демократичні позиції, виступали активно і часто зі зброєю в руках, або пасивно, але проти радянської влади. І цю реакцію більшовики передбачили. «Верхам буржуазії і багатій буржуазній інтелігенції: адвокатам, професорам, журналістам, депутатам і т. д., — як підкреслював В. І. Ленін, — майже завжди властиво тяжіти до союзу з Пурішкевичами. З ними зв'язують цю буржуазію тисячі економічних ниток» [287, с. 288]. На відміну від них, як відзначав В. І. Ленін, низи інтелігенції, особливо нова, «селянського звання», «... тисячами ниток зв'язана з масами безправного, забитого, темного, голодного селянства і всіма умовами свого життя ворожа всякій пурішкевичівщині, всякому союзові з нею» [287, с. 288–289]. У тій же роботі «Нова демократія» В. І. Ленін відзначив, що ця інтелігенція повна ліберальних забобон і на плечі робочих лягає завдання допомоги в позбавленні від цих забобон. «Тільки в міру того, як вона переборюватиме ці пересуди, скидатиме з себе убозтво ліберальних ілюзій, пориватиме з лібералами і простягатиме руку робітникам, — судилося їй, новій демократії в Росії, зробити дещо серйозне для справи свободи» [287, с. 289]. Подібним сподіванням не судилося таким чином швидко здійснитися. До того ж, проблема взаємин нової влади й інтелігенції, як вже підкреслювалося, в Україні набагато ускладнювалася національним питанням і гострим перебігом політичних подій. Отже, соціальна практика диктувала на той час свій сценарій взаємин нової влади і старої інтелігенції в Україні.

На момент жовтневих подій і невдовзі після них в 1917 р. низи інтелігенції з непорозумінням, підозріло, а то й войовничо вороже поставилися до Жовтня 1917 р. і радянської влади, яка претендувала на повноту влади в Україні, прагнучи усунути інших претендентів і, перш за все, — Центральну Раду, на яку з надією покладались ті ж національно налаштовані верстви інтелігенції.

Частина низової інтелігенції, перш за все учителі, медпрацівники, технічні службовці та інші її верстви у кращому випадку

не саботували перші заходи нової влади, залишаючись на своїх робочих місцях. Водночас перші тижні радянської влади чисельні верстви учителів, медпрацівників, середнього техперсоналу, банківські службовці, на настрій яких ґрунтовно впливало антирадянськи налаштоване керівництво профспілок, не визнали радянську владу і саботували її заходи.

Окрім верхніх і нижніх верств інтелігенції, існувала й середня верства, яка за соціальним положенням, рівнем життя і політичної орієнтації займала проміжні позиції. Останнє багато в чому пояснює природу більш значних за масштабами і термінами коливань середніх лав старої інтелігенції у визначенні свого ставлення до радянської влади і більшовицької партії.

Необхідно зазначити, що на практиці цей процес протікав набагато карколомніше, різнобарвніше, складніше і надзвичайно болісно. Адже за кожним представником інтелігенції стояли їхні сім'ї, родичі, близькі, знайомі й від рішення кожного інтелігента залежала не тільки його особиста доля, а й доля всієї його родини. Можна назвати немало представників старої інтелігенції України, які всупереч вказаній схемі, стримано або навіть позитивно відгукнулись на появу нової влади і залишались на своїх робочих місцях, тобто продовжували працювати як і до подій Жовтня 1917 р. Однак подібні прояви являлись виключенням із правил, підкреслюючи силу самого правила.

Сама гострота і складність колізій політичної боротьби, різноманітний спектр барв політичної окраси представників різних прошарків і груп інтелігенції, незвичайність, безпрецедентність і заплутаність соціально-політичних ситуацій, в які потрапляв кожен окремий представник інтелігенції, своєрідність середовища кожної верстви інтелігенції, індивідуалізм — у роботі, схильність до колабораціонізму і компромісів тощо призводили іноді до парадоксальних явищ. При цьому хотілося б нагадати зауваження одного відомого вченого, який одним із перших досліджував вказану тематику, — С. О. Федюкіна, що політичні погляди інтелігенції не знали і достатньо різкого розділення на певні групи за своїм ставленням до Жовтня 1917 р.,

що грані ці були вельми умовними і рухливими залежно від обстановки, яка постійно мінялась [551, с. 34]. До того ж, слід врахувати і вплив на інтелігенцію України позиції окремих передових її представників, які позитивно поставилися до Радянської влади. Так, відомий учений-матеріаліст К. А. Тімірязєв перед своєю смертю через лікаря-більшовика Б. С. Вайсберга звернувся до В. І. Леніна і більшовицької партії. «Я завжди прагнув служити людству, — твердив К. А. Тімірязєв, — і я радий, що в ці серйозні для мене хвилини бачу Вас, представника тої партії, яка дійсно служить людству. Більшовики, які проводять ленінізм, — я вірю і переконаний, — працюють для щастя народу і приведуть його до щастя. Я завжди був Ваш і з Вами...» [352, с. 160]. Той же О. Блок засвідчував своє позитивне ставлення до Жовтня 1917 р. [50, с. 363]. Тоді ж вийшла друком його стаття «Інтелігенція і революція», в якій митець з осудом писав про інтелігенцію, яка не визнавала Жовтневу «революцію» [30]. Питання визнання подій Жовтня було позитивно вирішено і відомим вченим О. О. Богомольцем, доля якого тісно пов'язана з Україною, та деякими іншими представниками старої інтелігенції України [394, с. 90].

Відомий лікар М. М. Левчановський згадував, що в грудні 1919 р., коли вирував голод, людей косили епідемії, йшла жорстока і кривава громадянська війна, а О. О. Богомольць не тільки активно працював, допомагаючи людям долати епідемії, а й продовжував наукові експерименти. І на питання згаданого лікаря про те, чим він займається, серйозно і без пафосу відповів, що він «служить революції» [394, с. 96]. Подібна позиція, на наше переконання, пояснюється тим, що окремі представники передової інтелігенції України помилково пов'язували Жовтень 1917 р. з надіями на щасливе майбутнє українського народу.

Одним із перших визнав радянську владу вже відомий на той час філолог-славист, письменник, сходознавець, історик і фольклорист, який володів десятками мов, — професор А. Ю. Кримський. До речі, він був одним із небагатьох учених

дореволюційного часу, які продовжували кращі традиції провітницької, демократичної інтелігенції. Він став одним із засновників і перших керівників Української академії наук [253; 461, с. 178]. А. Ю. Кримський публічно через пресу визнав нову владу [194]. З перших років радянської влади А. Ю. Кримський вів і активну громадську роботу [192]. Визнав Жовтень і відомий математик, професор Д. О. Граве [635]. Він також брав активну участь в організації АН УРСР, став одним із перших її академіків, створив у Києві відому школу алгебри [92; 197].

Визнали Жовтень і продовжували роботу, займаючи демократичні позиції, такі відомі вчені, як: історики України Д. І. Багалій [7, с. 145], О. І. Левицький [338, с. 126], геолог і мінералог П. А. Тутковський, який став академіком АН УРСР і очолив фізико-математичний відділ вказаної академії. До речі, він також покладав надії на щастя українського народу при новій владі [545, с. 19].

Значну підготовчу роботу щодо організації Академії наук України, як уже підкреслювалось, провела група відомих учених, таких як: Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, В. І. Вернадський, В. І. Липський, П. А. Тутковський, М. Ф. Кащенко, О. В. Фомін, Є. П. Вотчал, С. П. Тимошенко, М. І. Туган-Барановський та ін. [7, с. 145]. Усі вони потім увійшли до складу академії.

Подібним чином діяла і частина інтелігенції, яка продовжувала працювати, не особливо звертаючи увагу на часту зміну влад в Україні. Адже вони любили свою роботу, дбали про Вітчизну, не поспішаючи її залишати, і робили все, що могли для свого народу. Часто представники старої інтелігенції продовжували працювати при будь-якій владі, покладаючись не тільки на своє професійне покликання, а й маючи первинну потребу забезпечення життя свого та своїх рідних. Вони, як правило, сподівались на тимчасовість буремних, воєнних і політичних подій і плекали надію на краще життя.

Продовжував подібним чином працювати і відомий гідролог, професор Є. В. Оппоков. Під його керівництвом були осушені десятки боліт, обстежені водні басейни Дніпра, Прип'яті,

річок Полтавщини тощо [80]. Скромно продовжував свою роботу при будь-яких владах на благо своє і суспільства доктор медицини М. І. Козинцев. Потім він візьме участь в роботі медичних закладів радянської влади і вестиме активну громадянську роботу [706].

Не залишить після Жовтня 1917 р. свою роботу і немало представників найбільш замкнутого, корпоративного прошарку старої інтелігенції — інженерно-технічного: професори Катеринославського гірничого інституту О. М. Терпигорєв, Л. Д. Шев'яков, П. Г. Рубін, М. Й. Лебедев [312, с. 37–38]. Незважаючи на похилий вік і труднощі, продовжували плідно працювати: Д. К. Чернов — один із фундаторів металургознавства, який відмовився від пропозиції виїзду за кордон; М. О. Павлов, — за словами академіка І. П. Бардіна, — «батько» російської металургії [13, с. 147, 152]. Гірничий інженер, родом із селянської сім'ї, С. М. Логінов, який пройшов шлях від робочого до керівника одного з підрозділів об'єднання копалень Донбасу, плідно працював усі роки після настання Жовтня [90].

З появою радянської влади і потім після змін різних влад під час революції і громадянської війни в Україні продовжували свою творчу роботу такі видатні представники літератури і мистецтва, як: українські художники О. О. Мурашко, О. К. Богомазов, В. Г. Міллер; одна із засновників українського театру М. К. Заньковецька; відомий новатор українського театру режисер і актор Лесь Курбас; відомі майстри мистецтва К. Г. Стеценко, М. Д. Леонтович, Я. С. Степовий, П. К. Саксаганський; артист опери, відомий соліст М. І. Донець; музикознавець-фольклорист К. В. Квітка; актор, режисер і педагог М. М. Старицька; відомий український кобзар І. І. Кучугура-Кучеренко; музикознавець-фольклорист і педагог М. О. Грінченко та ін. [261].

І знову таки підкреслимо, що у випадках, коли представник інтелігенції походив із робочих або селян, то його визнання радянської влади було, як правило, природнішим. Так, наприклад, складалася доля відомого оперного українського співака

М. І. Донця. Народившись у сім'ї робочого Київського заводу «Арсенал», він став відомим співаком ще до Жовтня 1917 р. У бурхливі місяці 1917 р. його обрали до Ради солдатських депутатів, в якій він керував художньою секцією. Після Жовтня 1917 р. М. І. Донець отримав декілька запрошень для виїзду на роботу за кордоном, і це відкривало перед ним блискучі можливості. Але співак відмовився від них і продовжував працювати в надзвичайно складних умовах на Батьківщині, чимало зробивши для підняття культурно-освітнього рівня українського населення. У 1918 р. художня рада Вищого музичного інституту ім. М. В. Лисенка обирає його професором по класу оперного співу. У бурхливі роки революції і громадянської війни в Україні він активно виступає з сольними концертами, перед військовослужбовцями, організовує концертні бригади для населення. У подальшому продовжував роботу в Харківській і Київській опері, отримавши почесне звання заслуженого артиста УРСР [180; 668].

У цілому ж нечисельна частина старої інтелігенції України, яка дотримувала революційно-демократичних поглядів, ще до Жовтня 1917 р. влилась у лави більшовицької партії. Щоправда, вказані інтелігенти зазнали гострої критики національно налаштованої частини старої української інтелігенції. Особливо нищівною була критика таких представників, які увійшли до більшовицької партії, як сина видатного українського письменника — Ю. М. Коцюбинського, сина відомого вченого — О. В. Довнар-Запольського, В. П. Затонського — викладача політехнічного університету. Їх звинувачували в зраді національних інтересів за їхню співпрацю з більшовиками [158, с. 134].

Отже, після Жовтня 1917 р. в Україні частина старої інтелігенції з різних соціально-політичних причин або визнала нову владу, або просто зайняла очікувальну позицію і продовжувала працювати. Частина ж особливо залежної і близької до старих владних структур інтелігенції саботувала нову владу, її представники часто емігрували за кордон, або увійшли до інших партій і сил, які в Україні та за кордоном продовжували боротьбу з радянською владою. Значна частина націоналістично

налаштованої старої інтелігенції України вороже зустріла жовтневі події, нову владу і разом із Центральною Радою, а потім і у вимушеній еміграції організувала боротьбу проти радянської влади.

Як відомо, класики марксизму, аналізуючи історичний революційний досвід, передбачали подібний сценарій. «Нарешті, в ті періоди, — писали вони в «Маніфесті Комуністичної партії», — коли класова боротьба наближається до розв'язки, процес розкладу всередині пануючого класу, всередині всього старого суспільства набирає такого бурхливого, такого різкого характеру, що невелика частина пануючого класу відрікається від нього і приєднується до революційного класу, до того класу, якому належить майбутнє» [324, с. 418–419].

Однак революційні події в Україні, соціальна практика жовтневих подій, революції і громадянської війни в Україні, коли за короткий час змінилося безліч різного роду й політичного спрямування влад, виявилися набагато складнішими і економічно, і побутово, і соціально, ніж це передбачали класики марксизму та сам В. І. Ленін. В Україні, як уже підкреслювалось, ці події ускладнювались ще й традиційним національним питанням.

У цілому ж основна маса старої інтелігенції України не визнала Жовтень 1917 р. і нову владу. Вона вважала перемогу радянської влади випадковою, жовтневі події 1917 р. — насильницьким переворотом, а нову владу тимчасовою і недовготривалою. Події революції й громадянської війни в Україні спочатку начебто підтверджували подібні надії і сподівання. І про це свідчить часта зміна різних влад у карколомній каруселі революції, громадянської війни в Україні. До того ж, мінливими були і події за межами України. Вказана частина інтелігенції, як правило, продовжувала в тяжких умовах працювати, сподіваючись на падіння нової влади і повернення до старого життя, або здійснення гасел Лютневої революції 1917 р., в які вони у більшості своїй вірили, або сподівались на національне визволення і подальшу працю на благо народу.

Значна частина старої інтелігенції України, яка сповідувала ліберальну ідеологію, після повалення царизму, яке вона зустріла з великою довгоочікуваною радістю, перемогу більшовиків у Жовтні 1917 р. сприйняла як катастрофу усіх своїх сподівань. Типове для такої категорії інтелігенції ставлення виявив, наприклад, відомий інженер І. П. Бардін, який згадував, будучи уже академіком, що він на той час працював начальником цеху Єнакіївського металургійного заводу. Як тільки стало відомо про жовтневі події в Москві і Петрограді, згадував він, директор заводу втік і робочі взяли владу у свої руки. І. П. Бардін як голова союзу інженерів міста на той час, свідчив, що інженерство в цілому виступало за владу капіталістів. Робочі заводу обрали І. П. Бардіна головним інженером і послали на чолі робочої делегації в Петроград за грошима. Час був складний — на Петроград наступали німці, радянський уряд переїхав у Москву, точилась боротьба з голодом: важкі перемовини в Брест-Литовську, від яких залежала і доля України, словом, думав І. П. Бардін, — не до них. Однак більшовики, на подив І. П. Бардіна, не тільки прийняли їх, а й виділили чималі кошти і запропонували участь у проєкті електрифікації Донбасу [11, с. 49–53]. Безумовно, якщо вірити споминам інженера, це вразило його. «Виховані на буржуазних поняттях моралі... ми, старі інженери, — згадував він, — бачили тільки одну сторону революції, яка лякала — руйнацію. І багатьох із нас, інженерів, у тому числі й мене, тобто людей, професія яких — творити і будувати, відвертала саме ця сторона революції, яка, як з'ясувалося потім, була неминучою» [11, с. 52].

Зрозуміло, що подібні свідчення слід розглядати з певною долею критики і сумніву. Адже вони з'явилися не в той же час, коли відбувалися карколомні і бурхливі події в Україні і в Росії, а в не менш страшні і трагічні для інтелігенції — 30-ті роки. З іншого боку, верхівка більшовицького керівництва в Петрограді на той час була свідомо важливості завоювання інтелігенції на свою сторону, особливо — української. І на той час суто класовий, заполітизований підхід до інтелігенції, що

базувався виключно на гвалтівницькій політиці, ще не набув сили і всеосяжності. Більшовики сподівались «мирним» шляхом завоювати симпатії інтелігенції. І як свідчив один із підсудних з надуманої так званої «Шахтинської справи» інженер Ю. М. Матов: «Жовтнева революція усе перевернула вверх дном. Ми не могли поставитись до неї позитивно» [792, с. 41].

Типовою, зокрема і для української інтелігенції, була в цьому аспекті позиція видатного російського фізіолога І. П. Павлова. Ось як характеризував її академік Л. А. Орбелі: «Жовтневу революцію Іван Петрович переживав тяжко, він вважав, що батьківщина загинула, що воюючі держави розірвуть її на частини» [551, с. 40]. Але характерно, що І. П. Павлов був чесним із собою та іншими до кінця, він не боявся владних репресій і дозволяв собі говорити та діяти як уважав за потрібне, виходячи із своїх політичних міркувань і світоглядних позицій, і це робить йому честь. Так, газета «Правда» у вересні 1929 р., відзначаючи його 80-річчя, вказуючи на його великий внесок у світову і російську наукову скарбницю, водночас змушена була вказати на його начебто неправильні суб'єктивні погляди з соціальних питань. Газета «Правда» наголошувала: вчений сприйняв революцію як сумний історичний факт, виступив «проти руйнації культурних цінностей новоспеченими комуністами», звинуватив керівництво більшовицької партії в невігластві і цькуванні науки, обурювався класовою політикою партії в питаннях вищої школи тощо. І на той час це було доречною і далекозорою патріотичною позицією авторитетного вченого зі світовим ім'ям. Про це свідчила і його безкомпромісна, смілива громадянська позиція під час виборів нових академіків в АН СРСР на початку 1929 р., коли І. П. Павлов виступив на чолі групи старих академіків і забалотував трьох комуністів кандидатами в академіки. І, незважаючи на вказане, радянська влада змушена була створювати відповідні умови для роботи і постійно рахувалась з його думками і вчинками [203].

Дещо своєрідна доля після Жовтня 1917 р. в Україні такого прошарку, як письменники, журналісти, літературні критики

та ін. Основна їх маса не визнала радянську владу. Микола Вороний, наприклад, емігрував, Григорій Чупринка примкнув до борців проти нової влади, Володимир Винниченко підтримав боротьбу Симона Петлюри проти радянської влади. Значна частина письменників, яка була національно налаштованою, категорично виступила проти нової влади. На авансцену виходять письменники В. Г. Чумак, В. М. Еллан-Блакитний, Г. В. Михайличенко, які стали своєрідними засновниками пролетарської за походженням і змістом літератури. Пізніше після довгих коливань до них змушені були примкнути П. Г. Тичина, В. М. Сосюра, І. К. Микитенко та ін.

Слід зауважити, що гостра боротьба різних влад, їх часта зміна, жорстокі бої громадянської війни не дозволяли визначитись тим чи іншим колам інтелігенції України, особливо її національно налаштованим верствам. Так, відомий український письменник, видатний гуманіст, гнівний звинувачувач царизму, борець за правду, людина, яка сміливо віддзеркалювала у своїх творах страшну картину жорстокої дійсності, мужньо виступала за народні інтереси, В. Г. Короленко, здавалось би, повинен був із радістю вітати пролетарську революцію, владу робочих і селян. Однак В. Г. Короленко не визнав Жовтень 1917 р. і радянську владу в Україні [123]. Він зміг відчутти небезпеку, яку несли ворожі українському народу російські й іноземні сили разом з радянською владою та більшовицькою партією.

До речі, той же О. М. Горький також відверто, жорстко і часто виступав проти зайвої, як він наголошував, жорстокості стосовно старих спеціалістів. Про що він неодноразово і обурено писав В. І. Леніну, на що той відповідав, що О. М. Горький слухає волення сотень інтелігентів з приводу їх арешту на декілька тижнів і не слухає голосу маси, мільйонів робочих і селян, яким загрожують Денікін, Колчак, Родзянко та ін. «Розтрачувати себе на хникання зогнаних інтелігентів і не писати — для художника хіба не загибель, хіба не сором?» [288, с. 49].

Значно простіше було орієнтуватись у бурхливому морі політичних і соціальних подій того часу тим інтелігентам, які

мали пролетарське походження. Вони, як правило, позитивно зустрічали Жовтень 1917 р., підтримували, як правило, без коливань радянську владу, залишаючись у своїй творчості вірними своєму пролетарському походженню. Так, письменник І. Ю. Ізгур, маючи пролетарське походження, на той час десятки різних видань своїх творів, які мали багаторазові перевидання українською, російською і єврейською мовами, радісно вітав Жовтень 1917 р. Його твори «Да будет свет» і «Здравствуй, коммуна» були удостоєні новою владою літературних премій [707].

Необхідно зауважити, що окремі представники старої інтелігенції України, які спочатку з радістю вітали Жовтень 1917 р., потім кривава реальність боротьби різних сил за владу, терор, голод, розруха, докорінна ломка старого — це та багато іншого змусило їх відвернутися від радянської влади. Подібні настрої такої частини старої інтелігенції влучно характеризував відомий російський майстер сцени — І. М. Москвін. «... Я з радістю прийняв революцію. Але коли почалася жорстока ломка старої спадщини, грішним ділом, трохи розгубився, втратив орієнтир, тому що з під мене витягнули лавку, на котрій я стояв сорок три роки до революції...» [337, с. 109–110]. Складно, зрозуміло, однозначно оцінювати подібні заяви представників старої інтелігенції наприкінці 30-х років ХХ ст., коли реалізувався «класовий» підхід диктатури пролетаріату до старої інтелігенції, коли репресії й утиски, політичне переслідування і «тюремне» перевиховання, страти і гулаги фактично ліквідували основну масу найкваліфікованішої інтелігенції, тобто радянська влада таким чином «перевиховала» їх і «завоювала» на свою сторону. Безумовно, тим, хто залишався, непросто було залишатися самим собою без ризику за кар'єру і життя.

Надзвичайно своєрідно зустрів Жовтень 1917 р. і радянську владу в Україні такий масовий прошарок старої інтелігенції, як учительство. Воно віддзеркалило фактично всі барви своєрідності й складності реакції і поведінки старої інтелігенції. Частина учительства позитивно поставилась до нової влади. До

таких належав, наприклад, учитель Я. Ф. Чепіга (Зеленкевич). Співпрацюючи на перших порах із Центральною Радою, він потім (радше за все вимушено) розпочав професійну співпрацю з радянською владою [334]. Педагогічну роботу він почав учителем сільської школи Катеринославщини в 1895 р., потім став експертом початкової школи м. Київ (1918 р.), співробітником Наркомпросу України (1919 р.), зав. дошкільним відділом Київського губернського відділу народної освіти, деканом, потім проректором Київського інституту народної освіти і, нарешті, — його професором. Мав 139 праць загальним обсягом 500 др. арк., вів значну громадську роботу [541]. У 1926 р. радянські чиновники, освітня громадськість тепло вітали його із 30-річчям педагогічної й наукової діяльності. У цьому випадку було продемонстровано на фактичному матеріалі кар'єрне зростання людини із низового учительства, яка визнала радянську владу і з самого початку служила їй. І таких учителів було чимало [334].

Подібним чином сприйняли нову владу в Україні й немало відомих педагогів, таких як А. С. Макаренко, Т. Г. Лубенець, С. В. Васильченко та ін. Їх згодом підтримали майстри педагогіки О. М. Астряб, С. Х. Чавдаров, М. Ф. Даденков, Г. С. Костюк, Є. І. Вайда, М. П. Бакевич, П. А. Горбатий, М. П. Добровольська, Й. Г. Шестопалов та ін. [349, с. 25, 28].

Частина учительства, зайнявши нейтральну позицію стосовно радянської влади, продовжувала працювати. Так, долаючи сумніви і коливання в ставленні до нової влади, відомий і авторитетний учитель, професійний лідер освіти А. І. Лещенко продовжував виконувати свої професійні обов'язки. Показово, що в тяжкі для України часи він сміливо виступив проти підготовленої групою 22-х київських педагогів вітальної хвалебної декларації на адресу А. І. Денікіна. Він настільки переконливо і патріотично виступив, що збори київських учителів відхилили й осудили таку декларацію [769].

Симптоматично, як вже наголошувалося, що шлях коливань і сумнівів у процесі визнання чи невизнання радянської

влади швидше долали ті вчителі дореволюційної школи, які мали робоче або селянське походження, пройшли школу війни. Саме вони після Жовтня 1917 р. продовжували працювати, складаючи актив по шкільному будівництву на новій основі. Ю. П. Пашковський, А. Ю. Дунаєвський, Н. В. Супруненко, І. М. Гук, П. Стодоля, А. Сергієнко, В. Парфенюк, Я. К. Притика — це лише деякі із вказаних учителів [729]. Так, наприклад, учитель І. М. Краснопольський, будучи вихідцем із бідного селянства, закінчив початкову школу, в 16 років став працювати в сільській школі, віддавав багато часу і сил культурно-освітній роботі серед селян. У 1914 р. його мобілізували на Першу світову війну, в 1917 р. обрано в Центральний солдатський комітет Південно-Західної області, у складі якого вів боротьбу з поміщиками і царизмом. У 1918 р. він повернувся до учительської діяльності в с. Грузянське на Одещині. Пізніше за свою активну роботу на ниві освіти його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора [141].

Подібний шлях пройшла значна частина сільських учителів України. На їхні світоглядні й політичні переконання значно впливали складна політична обстановка в Україні, часта зміна влади, хиткість положення радянської влади, іноземна інтервенція, ступінь вирішення національного питання та ін.

Частина вчителів, які були прогресивно налаштовані та симпатизували простому люду, продовжували обіймати свої посади при різних владах за різними мотивами. Одні сподівались на тимчасовість різних влад, зокрема радянської, інші змушені були працювати, щоб якось підтримувати себе і свої сім'ї на «плаву» життя, деякі з них були закохані в свою професію, дехто після матеріальних і політичних поневірянь почав пристосовуватись до нової влади і т. ін.

Так, наприклад, ще до Жовтня 1917 р. виявив свої симпатії до революції відомий народний учитель О. Ф. Музиченко, який потім чимало зробив для становлення в Україні так званої трудової школи. Через курси підготовки, на яких читав О. Ф. Музиченко лекції, до 1925 р. пройшло не менше 25 тис.

учителів [339]. На п'ятитижневих курсах учителів по підготовці 600 працівників єдиної трудової школи I-го ступеня, які відкрились у Києві 2 липня 1919 р., лекції по теорії і практиці трудової школи, окрім О. Ф. Музиченка, читали такі відомі на той час педагоги, як Я. Ф. Чепіга, І. Бондарев та ін. [188, с. 127]. Продовжували працювати Н. В. Лебедева-Тонашевич, О. Я. Іконнікова, Н. М. Домбровський та ін., які отримали на той час визнання своєю громадською діяльністю на ниві освіти [156, с. 98].

Таким чином, незважаючи на чисельні персоніфіковані приклади визнання або нейтралітету до радянської влади, основна маса старої інтелігенції України не визнала нову владу. Очікуваний нейтралізм, вимушена або реальна аполітичність, надія на випадковість і тимчасовість радянської влади та ін. володіли розумом багатьох представників старої інтелігенції, яка не зупиняла свою професійну діяльність. Основна ж маса старої інтелігенції України не визнала Жовтень 1917 р., зустріла радянську владу вороже і пасивно, або активно протидіяла їй. Значна частина, особливо її заможної верхівки, пов'язаної зі старою владою, стала на шлях таємного або відкритого саботажу заходів нової влади, боротьби з нею.

Як відомо, класики марксизму, а за ними і В. І. Ленін та більшовицька партія сподівались, що процес переходу до радянської влади старої інтелігенції буде недовготривалим і не таким болісним. Соціальна практика, особливо в Україні, де до цього ще додавалась проблема необхідності вирішення національного питання й гострота революційної та громадянської війни, показала, що процеси залучення старої інтелігенції виявилися надзвичайно складними, болісними і довготривалими. І В. І. Ленін, який до цього, наголошуючи на потребі залучення інтелігенції до соціалістичного будівництва, планував, що цей процес протікатиме переважно в мирному руслі, з кінця 1917 р. закликав до «нешадного воєнного придушення вчорашніх рабовласників (капіталістів) і зграї їх лакеїв — панів буржуазних інтелігентів. Ми були завжди організаторами і начальниками,

ми командували — так говорять і думають вчорашні рабовласники та їх прикажчики з інтелігенції — ми хочемо лишитися такими, ми не станемо слухатись «простонароддя», робітників і селян, ми не скоримося їм, ми перетворимо знання в знаряддя захисту привілеїв грошового мішка і панування капіталу над народом» [307, с. 191]. В. І. Ленін підкреслював, що вони не вірять в силу народу і переконані, що «без нас не обійтись». В. І. Ленін стверджував: «Їх нахабний розрахунок не справдиться: освічені люди вже тепер виділяються, переходячи на сторону народу, на сторону трудящих, допомагаючи ламати опір слуг капіталу» [307, с. 192]. А насправді, як ми пересвідчилися на практичному матеріалі, частина старої інтелігенції дійсно з різних причин продовжувала професійну діяльність, частина публічно і, як правило, вимушено визнала радянську владу, але основна маса старої інтелігенції з різних чинників відсторонилась від нової влади і не визнавала її. Саме тому В. І. Ленін почав наголошувати на необхідності насильницьких дій стосовно основної маси інтелігенції, що потім призведе до фактичної фізичної і моральної її ліквідації.

2.4. Інтелігенція і радянська влада в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика взаємин

Як відомо, 17 березня 2017 р. з дня початку Української революції виповнилося 100 років. Верховна Рада України в Постанові «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році» рекомендувала Кабінету Міністрів України у 2017 р. врочисто відзначити кілька пам'ятних дат і ювілеїв, зокрема 100 років від початку Української революції та дня створення Української Центральної Ради (17.03.1917). Мета підрозділу — проаналізувати політику і практику взаємин старої інтелігенції України з радянською владою після Жовтневого перевороту 1917 р. Розгляд джерел і літератури на вказану тематику починався до цього видання в багатьох попередніх статтях [777; 778].

З перемогою більшовиків у жовтні 1917 р. стара інтелігенція в основній масі асоціювала думки про загибель культури, зникнення господаря, замовника і користувача їх продукції, економічної бази, на якій основувалось її благополуччя. «Темним» масам, що прийшли до влади, як уважала тоді більшість інтелігенції, не потрібні ні культура, ні сама інтелігенція. І деякі із них у паніці і страху подумки проклинали «грядущого хама» [67, с. 55]. Слід відзначити, що значна частина найрадикальніше і найворожіше налаштованої до радянської влади інтелігенції сподівалася на тимчасовість нової влади. І це було правдою. Частина інтелігенції пасивно або зі зброєю в руках виступила проти нової влади. Основна маса інтелігенції вважала революцію «авантюрою» більшовиків і відповідала на неї масовим саботажем — активним або пасивним.

В. І. Ленін стверджував, що «робітники і селяни створили Радянську владу, скинувши буржуазію і буржуазний парламентаризм. Тепер важко не бачити, що це було не «авантюрою» і не «божевіллям» більшовиків, а початком всесвітньої зміни двох всесвітньо-історичних епох... Саботаж був розпочатий інтелігенцією і чиновництвом, які в масі буржуазні і дрібнобуржуазні» [274, с. 214]. Як довів час, це все ж таки була «авантюра» більшовиків, що завершилася трагічно для народів, які входили до СРСР, і сподівання В. І. Леніна та більшовиків історія не підтвердила.

Загалом інтелігенція, налякана Жовтнем 1917 р., прагнула повернути минуле, саботувала нову владу, ставала під білогвардійські прапори, у паніці залишала батьківщину.

Необхідно підкреслити, що в Україні цей процес відбувався ще в гостріших і жорстокіших формах, які ускладнювалися спробами інших держав заволодіти нашою країною. Окрім того, ситуація стосувалася і національного питання. Адже прогресивна інтелігенція України вела багатолітню боротьбу за незалежність України, її народу та культури. Отже, часта зміна різноманітних влад, їх політична різнобарвність, іноземна навала, зокрема більшовицька, німецька і білогвардійська,

труднощі громадянської війни по всій Україні, не завжди вдала політика Центральної Ради та її послідовників — усе це впливало на позицію різних верств інтелігенції, з одного боку, та різнобарвних, зокрема радянської, влад в Україні, з іншого. До речі, під час боротьби радянської влади Росії проти України, Центральної Ради проявилися великодержавний шовінізм, недооцінка національного питання, огульне звинувачення української інтелігенції в націоналізмі та антинародності [477].

Так, секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг на Першому всеукраїнському з'їзді вчителів у 1925 р. підкреслював, що «інтелігенція, як і буржуазія, розуміла диктатуру пролетаріату як диктатуру темних робітників, що призвели до знищення культури і цивілізації, тієї роботи, що вела інтелігенція... В Україні до цього долучалося ще й національне питання...» [211]. Про це, до речі, свідчили і результати виборів до установчих зборів, що відбулися в Україні в першій половині листопада 1917 р. Якщо за більшовиків в Україні проголосувало 10 % від загальної кількості голосуючих за делегатство в Установчих зборах, то українські есери, котрих підтримала основна маса інтелігенції, мали найбільшу кількість голосів — 3,4 млн [202].

Отже, інтелігенція України, яка у своїй основній масі була опозиційною до самодержавної влади, позитивно, інколи захоплено поставилася до Лютневої революції і вороже зустріла радянську владу [78; 79; 464; 613]. Водночас слід зауважити, що значна частина інтелігенції України до Жовтня 1917 р. була русифікована [147]. І це, безумовно, впливало на соціально-політичну характеристику і поведінку інтелігенції стосовно радянської влади.

Щоправда, пізніше у 20-ті рр. ХХ ст. лідери української інтелігенції з різних причин і в іншій історичній ситуації дещо по-іншому оцінювали свої позиції й ставлення до радянської влади після Жовтня 1917 р. Вони, констатуючи своє вороже ставлення до нової влади, диктатури пролетаріату, здійснюючи саботаж радянської влади та її заходів, потім, зазвичай під тиском обставин, почали осуджувати свою поведінку в минулі

роки. М. С. Грушевський, котрий протягом двох десятиліть був одним із лідерів інтелігенції України та головою Центральної Ради, змушений був під тиском часу, нових обставин у 20-ті рр. ХХ ст. констатувати: «українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній частині відійшла від народу, впала в контрреволюцію і антисоціалізм» [620].

Цікаво, що подібні заяви, які озвучувалися й оприлюднювалися пізніше, переважно у 20-ті рр. ХХ ст., здійснені або під тиском обставин, або за примусом владних структур, і не завжди відповідали дійсності після Жовтня 1917 р., 20-х рр. ХХ ст. Про подібне свідчить і відомий на той час лист 66 представників різних верств старої інтелігенції «Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства». У ньому визнано, що українська демократична інтелігенція не зрозуміла і не прийняла пролетарську революцію, головним уважала національне питання. У зверненні підкреслювалося: інтелігенція злякалася «хаосу» революції і бажала запобігти в Україні революції, долучити її до парламентської конституційної еволюції за кращими зразками європейської буржуазної демократії [61].

Таким чином, різноманітні джерела свідчать, що основна маса старої інтелігенції України негативно поставилася до перемоги Жовтня 1917 р. і здійснила практичні спроби пасивного або активного спротиву новій владі, саботажу її заходів. В. І. Ленін, аналізуючи неприйняття інтелігенцією заходів радянської влади, наполягав на необхідності припинити саботаж, а «інтелігенцію підкорити радянській владі» [293, с. 293]. Пізніше, коли це вдалось, В. І. Ленін пропонував зміну методів боротьби. Він закликав боротися не з інтелігенцією, а за інтелігенцію, за налагодження співпраці з нею [304, с. 187]. Тобто обмежити силові методи боротьби, переконувати тих, хто вагався в ставленні до нової влади, створити умови для співпраці радянської влади та інтелігенції. Щоправда, у листопаді 1917 р. була створена всеросійська ЧК, а в грудні 1918 р. — всеукраїнська ЧК — для боротьби з контрреволюцією і саботажем. І хоча

влада закликала боротися тільки зі злісними саботажниками, інтелігенція відчувала силові, негативні й загрозливі дії вказаних надзвичайних органів, особливо в подальші роки.

Як відомо, наймасовішим прошарком старої інтелігенції було вчительство, яке, як і більшість інтелігенції, злякалося влади «диктатури пролетаріату», розцінивши її як диктатуру темних сил, що вели до знищення культури, освіти [146]. Учителі, в основній своїй масі, виступали проти нової влади, при цьому сільські — менш активно. Необхідно підкреслити: дещо пізніше, на початку 1925 р. (січень), на Першому всеукраїнському з'їзді учителів у виступі В. П. Затонського (голови Наркомосвіти України) була спроба охарактеризувати національний склад інтелігенції та її роль у вирішенні національного питання. Він наголошував, що, на відміну від професури університетів України, яка була або російською за походженням та настроями, або навіть членами «Союзу російського народу» і була наближена до колишніх панівних класів, сільська інтелігенція, переважно вчителі українського походження і проукраїнсько налаштовані, — перебували ближче до демократичних кіл населення України [146]. До речі, саме сільська інтелігенція активно виступала за позитивне вирішення національного питання і побоювалась, що радянська влада, яка ґрунтувалась на переважно русифікованому складі робітничого класу та частині інтелігенції, руйнуватиме все, що плекала українська, національно налаштована інтелігенція [387].

Зрозуміло, що сільська інтелігенція, яка була представлена переважно українським вчительством, найчисленнішим прошарком старої інтелігенції, мала намір після падіння самодержавної влади покінчити з національним гнобленням і отримати простір для розвитку національної культури. Вона була налякана можливою перспективою русифікації культури русифікованим робітничим класом, який пропагував і насаджував радянську владу диктатури пролетаріату. І, зрозуміло, подібними настроями намагались скористатися активні і пасивні ворожі радянській владі сили. Сподівання на підтримку своїх

настроїв сільська інтелігенція пов'язувала передусім з діями Центральної Ради, яка й підтримувала національно налаштовану інтелігенцію. У відповідь радянська влада погрожувала Центральній Раді судом революційного трибуналу [408].

Архівні матеріали з різних регіонів України свідчать, що процес спротиву радянській владі особливо гостро відбувався в перші роки після Жовтня 1917 р. Найпоказовіше це проявилось в Одесі. Слід зазначити, що інтелігенція дореволюційної Одеси була за політичними настроями і матеріальним становищем одним із найбільших дрібнобуржуазних прошарків старої інтелігенції України.

Як свідчив на II всеукраїнській нараді з питань освіти (серпень 1920 р.) відомий радянський педагог і діяч народної освіти Я. П. Ряппо, котрий працював на той час в Одесі, учительство міста тоді налічувало 4,5 тис. осіб, які одноставно вороже ставилися до нової влади. Ситуація ускладнювалася ще й частою зміною різних влад як внутрішніх, так і зовнішніх. Адже окрім громадянської війни на терені України відбувалась й інтервенція інших держав зі спробою завоювання України. «Мушу сказати, — стверджував Я. П. Ряппо, — що все перше півріччя наша робота в Одесі проходила саме при зміні настроїв орієнтації одеської буржуазії, одеської інтелігенції і населення на що завгодно, але не на радянську владу» [607].

Дещо іншу оцінку подій надають матеріали з'їзду вчителів міста й округу Одеси (грудень 1924 р.), яка, як зазначалося, постійно перебувала у вирі карколомної боротьби за владу в ті часи. Учителство було неоднорідним і за своїми настроями стосовно радянської влади розділилося на три групи. Перша нечисленна група підтримувала співпрацю з новою владою, друга вважала себе аполітичною і дотримувала нейтральної позиції, а третя — заперечувала радянську владу [670].

Доречі, секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Корнюшин, котрий виступив на з'їзді учителів Одеси і викликав жваву дискусію, у заключному слові підкреслив: «Це було не тільки з учительством, але й з усією інтелігенцією. Ми пам'ятаємо

17-ий рік, коли вся інтелігенція в масі своїй відмовилася від робочого класу, від робочої революції» [671]. Особливо активний супротив вчительства був проти заходів радянської влади щодо відокремлення церкви від школи. Учителство не погоджувалося з тим, що школа має стати «класовою кузницею», а пролетаріат — «вождем», «історичною силою розвитку», як свідчив той же Ф. Корнюшин [671]. Загалом він поділяв думку більшості вчителів-учасників з'їзду: «було вчительство, яке пішло безпосередньо з Жовтневою революцією, було таке, яке відступилось, стало пасивним. Було таке, яке приймало активну участь проти Жовтневої революції» [671].

Подібна ситуація спостерігалася і в інших регіонах України. Так, «Катеринославське вчительство 1917 р., як і всеукраїнське вчительство, надовго відкинуло себе від єдиного і вірного шляху і великої задачі йти в ногу з усім пролетаріатом, — вимушено «каялися» учителі Катеринославщини на своєму з'їзді в середині 20-х років ХХ ст., — і в подальшому надто дорого заплатило за остаточне повернення тільки в 1924–25 роках на цей шлях...» [672]. Зрозуміло, що подібні висновки, зазвичай вимушені «визнання» інтелігенції сприймалися критично, оскільки основна маса старої інтелігенції, зокрема й учителство, змушена була пристосовуватися до нової влади, порядків і продовжувати професійну роботу, співпрацюючи з радянською владою. ЦК КП(б)У і радянська влада України здійснювали немало заходів для залучення старої інтелігенції у 20-х рр. ХХ ст. не тільки до активного співробітництва, але й намагалися досягати визнання «праведною» ідеологію радянської влади і більшовицької партії і не тільки на словах, а й на практиці. Так, 12 січня 1923 р. питання посилення впливу комуністичної ідеології на основну масу вчительства через Спілку робітників освіти (Робос) заслухано на засіданні Агітпрому ЦК КП(б)У. У доповіді від Південного бюро ЦК всеукраїнської Спілки працівників освіти М. Доленго наголосив: «Учителство є основним елементом у Спілці працівників освіти. У Спілці вони представлені у більшості представниками демократичних прощарків».

Подібна оцінка поведінки основної маси вчителів під час Жовтня 1917 р. і в процесі поширення на місцях радянської влади не змінилась і наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Так, на V розширеному Пленумі всеукраїнського комітету Робосу (кінець грудня 1930 р.) констатувалося, що «Жовтень усвідомила і прийняла невелика частина учительства» [221].

Загалом партійні й радянські владні структури одноставно визнавали, що «... в великих центрах учительство відіграло важливу роль у великому саботажі, котрим інтелігенція зустріла Жовтневу революцію» [685].

Слід зауважити, що в процесах політичної орієнтації інтелігенції України важливу роль відігравали різні професійні масові і групові її об'єднання. Для вчителів, наприклад, це були: всеросійська вчительська спілка (ВУС) і її відділення в Україні, національно налаштована всеукраїнська учительська спілка (ВУУС) тощо. Більшовики це розуміли і робили все, щоб нейтралізувати їх вплив на вчителів України. Так, В. І. Ленін, виступаючи на I всеросійському з'їзді працівників освіти і соціалістичної культури 31 липня 1919 р., підкреслював, що на початку існування радянської влади масові професійні організації вчителів організували ворожий супротив новій владі [298, с. 122].

На перший погляд було парадоксальним, що, як писав В. І. Ленін, «селянського звання» інтелігенція, яка тісно була пов'язана з масами безправного, голодного селянства, виступила проти радянської влади [287]. У праці «Успіхи і труднощі радянської влади» (1977) (березень–квітень 1919 р.) він підкреслював, що всі фахівці, зокрема й учителі, були вихідцями із класу власників, оскільки злидар-пролетарій від станка і селянин від плуга в університет зазвичай не могли потрапити [303, с. 51]. В Україні, де частина інтелігенції була також тісно пов'язана із буржуазними і дрібнобуржуазними верствами та ідеями, ситуація ускладнювалася жорсткими формами громадянської війни й інтервенції. Окрім того, труднощі доповнювалися багатомісячними традиціями демократичної частини

інтелігенції в боротьбі за національне визволення і національну культуру.

Саботаж інтелігенції, розпочавшись у Росії, поширився і на Україну. За закликом всеросійської вчительської Спілки (ВУС), у грудні у зв'язку з розширенням географії перемоги радянської влади розпочався страйк учителів. Його гаслами були: проведення Установчих зборів; повна недоторканість їх членів; поновлення всіх громадянських прав учителів; поновлення усіх прав міського і земського самоврядування. Педагоги відмовлялися співпрацювати з «незаконною», на їхню думку, радянською владою, яка виступила проти Установчих зборів, і заявили, що перебуваючи в підпорядкуванні, рабстві перед незаконною владою, можна виховувати тільки рабів. Учителі вважали законною владою Установчі збори.

В Україні ВУС підтримували члени її відділень та національно налаштована всеукраїнська Спілка учителів (ВУУС). Страйки вчителів підтримало вчительство Харкова, Одеси, Катеринослава, Полтави і Миколаєва [415; 416]. Зауважимо, та ж ВУУС палко підтримувала Центральну Раду і уособлювала сподівання національно налаштованого вчительства [342]. Щоправда, серед учителів були й ті, хто підтримував нову владу і виступав за співпрацю з нею. Так, у пресі вийшла друком стаття народного вчителя Мазура «Про страйкуючих учителів і пролетарських дітей», у якій автор осудив страйк учителів і закликав повернутися до «русявих голівок ні у чому не повинних пролетарських дітей» [158, с. 136].

Слід нагадати, що радянська влада та більшовицькі організації в Україні, розуміючи важливість залучення на свою сторону старої інтелігенції, уже в грудні 1917 р. через Агітвідділ Центральної виконавчої влади України звернулися з листом, у якому закликали інтелігенцію допомогти новій владі [469].

Секретаріат народної освіти України 22 лютого 1918 р., як і Росія, видав «Наказ Секретаріату народної освіти України про анулювання старих посад в середніх навчальних закладах і заміну їх новими, виборними» [478]. Це була явна спроба по-

збутися в школах антирадянсько налаштованих учителів та їх «ватажків». На думку керманічів радянської влади, у процесі демократизації школи важливу роль повинна відіграти постановна місцевих влад про відділення церкви від держави і школи від церкви [149; 765]. Останні посилалися на реалізацію декрету Раднаркому РРФСР «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади» [112].

Основна маса вчительства не підтримала подібних заходів. Слід зауважити, що і в цьому випадку не було одностайного рішення вчительства.

Радянська влада в спробах закріпити керівництво школою за собою прийняла кілька директив, спрямованих на відсторонення від школи прибічників і комісарів як тимчасового уряду, так і Центральної Ради. Супротив цим директивам карався судом Ревтрибуналу [168]. З цією метою були прийняті на місцях рішення про недопустимість силового закриття шкіл і необхідність відкриття шкіл для всіх національностей та вільного спілкування будь-якою мовою [111; 343; 344; 767]. У документах містився заклик до учителів повернутися до роботи в школах.

На той час радянська влада в Україні робила все, щоб дискредитувати масові профспілкові об'єднання учителів, передусім всеросійську учительську Спілку та її відділення в Україні і всеукраїнську учительську Спілку. Останню, до речі, радянська влада звинувачувала в тому, що вона начебто підмінила всі прагнення інтелігенції одним гаслом — прагненням до самостійної України, тобто звинуватила ВУУС у націоналізмі та антидемократизмі. Окрім того, ВУУС осудили й за те, що вона на своєму з'їзді під час обговорення питання про відділення держави і школи від церкви проголосувала за автокефальну церкву. Щоправда, певна частина членів ВУУС виступила на підтримку нової влади [333, с. 3]. Радянська влада, на противагу ВУУС і ВУС, об'єднавши учителів, котрі підтримали нову владу, у грудні 1917 р. створила Спілку учителів-інтернаціоналістів [685].

Радянська влада використовувала й інші можливості в боротьбі за інтелігенцію. Була спроба нової влади через посилення культурно-освітньої роботи серед населення, яку постійно вела інтелігенція, поступово залучити на свою сторону освітянські лави [151, с. 70]. Подібні заходи доповнювалися конференціями вчителів, організованими радянською владою за участі більшовицьких організацій. Такі конференції були проведені в Харкові, Катеринославі та інших містах. На Харківській міській конференції вчителів, наприклад, на тій, яка відбулася 28–29 січня 1918 р., обговорювалося питання про нагальні потреби шкіл і вчительського персоналу. На ній представники більшовицької партії та радянської влади критикували національну верхівку ВУУС, звинувативши в спробі зіштовхнути інтереси вчительства України та Росії [81].

До речі, об'єднання вчителів-інтернаціоналістів почало активно втручатися в роботу шкіл. Так, в Одесі наприкінці січня 1918 р. вони організовували мітинг за участі учнів шкіл і батьків, котрі не працювали, оскільки саботували заходи радянської влади. Унаслідок прийнято рішення поновити заняття в цих школах, а педагогів, котрі саботували, замінити відданими революції людьми [89].

Учителі Каменського Катеринославської губернії 16 лютого 1918 р. за ініціативи Виконкому Ради робочих депутатів міста прийняли рішення про підтримку радянської влади та її заходів щодо шкільного будівництва.

Слід зауважити, що саботаж вчительства України, особливо сільського, багато в чому фондувався на перспективах можливого вирішення національного питання. Сільська інтелігенція, основною ланкою якої було вчительство, змушена була піклуватись про можливість існування їх самих та їхніх сімей, коли єдиним прибутком була робота. Слід указати, що вчитель, передусім сільський, дійсно був тісно морально і матеріально пов'язаний із найбіднішими верствами населення, відчував не тільки матеріальну, а й духовну потребу у своїй професійній діяльності. І частина вчительства з березня 1918 р. почала

повертатися на роботу, хоча це й не змінило її ворожого ставлення до радянської влади [78].

Вороже ставилися до радянської влади, саботували її заходи не тільки вчительство, а й інші верстви старої інтелігенції. Так, вороже зустріла Жовтень 1917 р. і науково-педагогічна інтелігенція, особливо її привілейовані кола. Зрозуміло, що події 1917 р. зруйнували умови, у яких існувало суспільство та формувалася і функціонувала стара інтелігенція. І природно, що привілейовані верстви науково-педагогічної інтелігенції вороже зустріли радянську владу в Україні. «Вчені, — як підкреслював нарком РРФСР А. В. Луначарський у листопаді 1923 р., — із самого початку виступали проти революції, і чим більше у них було втрат, тим більше вони лютували проти нас» [415]. Вони вважали, що диктатура пролетаріату була синонімом руйнації культури, науки і мистецтва. А коли радянська влада не щезла швидко, то вони почали обстоювати гасла аполітичності та автономії науки і вищої школи. Однак ця верства інтелігенції не завжди залишалася ворожою до нової влади [333, с. 3]. Щоправда, частина із них не витримала таких складних випробувань і диктату радянської влади й емігрувала. «Після Жовтневої революції, — писав у 1919 р. академік АН УРСР К. Г. Воблій, котрий був у 1917–1919 рр. директором Київського комерційного інституту (потім інституту народного господарства), — більшість професорів юридичного факультету Київського університету емігрувала за кордон» [199; 200].

«У перші роки, — стверджував відомий на той час діяч народної освіти, замнаркома освіти УРСР Я. П. Ряппо, котрий виступав з промовою на Першому всеукраїнському з'їзді наукових працівників у лютому 1925 р., — ми зустріли супротив наукових працівників у будівництві нової культури» [490].

В Україні, у роки громадянської війни й інтервенції при частій зміні різних влад, гасло аполітичності серед інтелігенції було надзвичайно поширеним. Воно виконувало функцію своєрідної панацеї від різних бід і дозволяло працювати, займатися улюбленою справою за будь-якої влади. Особливо

це стосувалося академічних і науково-педагогічних верств інтелігенції. Однак хибно стверджувати, що в середовищі науково-педагогічної інтелігенції України, навіть у лавах найкваліфікованіших і тих наукових працівників, котрі перебували в привілейованому становищі, не існувало представників, які виступили за співпрацю з радянською владою. Так, після Жовтня 1917 р. більшість членів відомого в науковому світі Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) зазвичай продовжували свою професійну культурну і громадську культурно-освітню діяльність при всіх владах, які змінювалися в Україні, вони вели свою роботу не тільки в Харкові, але й у Полтаві, Катеринославі, Сумах та інших містах Лівобережної України [553, с. 64–65].

Саботувала радянську владу в Україні й інженерно-технічна інтелігенція. Слід зауважити, що більшість інженерно-технічних працівників (ІТП) була за походженням із буржуазного середовища, здобула освіту в привілейованих навчальних закладах, у роботі була зазвичай пов'язана з іноземним капіталом, який володів половиною російських банків і 40 % російської промисловості [67, с. 156]. Можливо саме тому саботаж інженерно-технічної інтелігенції, особливо її верхівки, був найтривалішим. До того ж, цей прошарок інтелігенції був не численним, високо оплачувався, відзначався елементами кастовості, корпоративності, що проявилось зокрема навіть у тому, що вони носили відмінну від інших форму одягу. Цікаво про це згадував один із представників ІТП, відомий інженер, потім академік І. П. Бардін. «Старі інженери жили досить спокійно, занадто добре, ситно, забезпечено; жили, як поміщики, з окремими садибами і виїжджали на парі коней, як начебто поліцейськи» [11, с. 109]. До того ж, необхідно зважати на особливості управління в промисловості, де домінувало особистісне начало, що також зближувало ІТП з капіталом [15, с. 47, 154, 171]. З іншого боку, основна маса ІТП напряму залежала від волі капіталу і відчувала свою принизливу залежність від грошових надходжень. Крім того, вони, працюючи в робочому

середовищі, не могли не зазнати його впливу. В Україні, де найгостріше відчувались присутність і влада іноземного капіталу, саботаж та супротив новій владі ІТП був особливо жорстким і активним. Цим скористалися, до речі, російські буржуазні кола, яких підтримали й в Україні, і стверджували, що більшовики руйнують культуру та «натравлюють» робочих на інтелігенцію [350]. І хоча подібні гасла були на той час спекулятивними, слід зауважити, що основа подібних заяв — провокаційні спроби посилити ворожнечу між робочими та інтелігенцією [477, с. 219].

Зауважимо, що на той час були випадки, коли робочих і їх владу підтримувала і частина інженерно-технічних працівників. Так було на харківському заводі «Герлях і Пульський» у листопаді 1917 р., на Вознесенських копальнях Донбасу в грудні 1917 р., де частина ІТП виступила за співпрацю з радянською владою. Подібне відбувалося і на Катеринославських копальнях у березні 1918 р. [312, с. 38–39].

Кваліфікована інженерно-технічна інтелігенція емігрувала. Це були не тільки іноземні спеціалісти, а й ІТП корінного походження. Значна частина підприємств і шахт постраждали внаслідок еміграції не тільки інженерно-технічної інтелігенції, а й їх директорського корпусу [791]. Ті ж ІТП, які залишилися на робочих місцях і продовжили роботу, хоча й не визнавали радянську владу, фактично розпочали з нею співпрацювати.

Що стосується тієї групи ІТП, яка відверто вороже поставилася до радянської влади, то вона, як і значна частина старої інтелігенції, на початку існування нової влади сподівалась на її тимчасовість і відмовлялась від будь-яких компромісів з нею. Так, збори інженерів і техніків Харківського паровозобудівного заводу, Харківського залізничного вузла, з'їзди гідротехніків Донецького, Криворізького басейну, третій делегатський з'їзд ІТП Катеринослава і Донецького басейнів, які відбулися в листопаді — на початку грудня 1917 р., прийняли резолюцію про невизнання радянської влади і небажання співпрацювати з пролетаріатом [312, с. 40]. Антирадянську позицію зайняли навесні 1918 р. й управляючі шахтами Донбасу [474].

Зрозуміло, що ворожі радянській владі в Україні сили прагнули не допустити співпраці інтелігенції з новою владою. З цією метою на об'єднаному засіданні представників найпотужніших організацій промисловців у грудні 1917 р. прийнято рішення у відповідь на введення робочого контролю на промислових підприємствах: закривати їх і звільняти робочих та службовців [770, с. 120]. Подібна тактика саботажу застосовувалася і під час націоналізації радянською владою підприємств колишніх власників, як це було на Донбасі, в Харкові, Катеринославі та інших містах.

До речі, типовим проявом різних прошарків інженерно-технічної інтелігенції в ставленні до радянської влади і її перших заходів в Україні була реакція інженерів і техніків Харківського заводу оборонного значення акціонерного товариства «Всеобщая компания электричества» (ВЭК) [467]. Після утвердження радянської влади в Харкові 11–12 грудня 1917 р. завком, до якого, до речі, був обраний представник ІТП — інженер Добружський, і контрольна комісія видали «Циркуляр» № 2, який визначав подальший порядок управління заводом. У ньому зокрема зазначалось, що всі розпорядження заводоуправління можуть мати силу тільки за підписом членів контрольної комісії. У відповідь дирекція заводу розпочала саботаж і 18 грудня з групою відповідальних інженерів (140 чоловік із 600 службовців) залишила завод. Характерно, що загальні збори службовців заводу 22 грудня 1917 р. після бурхливих дискусій підтримали завком, який був прибічником радянської влади [373, с. 210–213]. З 23 грудня 1917 р., коли влада на заводі перейшла повністю в руки робочих, до 18 березня 1918 р. фактично тривав страйк найкваліфікованішого інженерно-технічного персоналу заводу [660]. До речі, учасники саботажу не обмежувалися пасивними формами, а й здійснювали різні спроби чинити активний спротив у вигляді завдання шкоди процесам виробництва [373, с. 214–215]. Наприклад, з метою викликати обурення робочих колишня дирекція приховала переказ значних грошових коштів із Петрограду для виплати

зарплати [660]. Зауважимо, що основна маса саботажників (ІТП) наприкінці березня 1918 р. повернулася на завод [373, с. 215, 217]. Слід зауважити: радянська влада в перші місяці свого існування ще досить лояльно ставилась до учасників саботажу. Так, указаних організаторів тримали під арештом і випустили [661].

Один із членів завкому — робочий селянського походження, професійний революціонер, який став відомим організатором радянської промисловості — Г. М. Завицький згадував, що «завод залишили майже всі службовці, котрі посідали відповідальні пости. Необхідно відзначити, що всі майстри свідомо залишились на своїх місцях, а це надало можливість не припиняти роботу заводу. Після двох перемовин із саботуючими службовцями і арештом їх за розпорядженням Ревкому супротив службовців, нарешті, було подолано і вони повернулися на завод» [467].

Саботували радянську владу, її перші заходи і службовці залізниці України. Так, збори інженерно-технічного персоналу найпотужнішого в Україні Харківського залізничного вузла прийняли рішення про невизнання радянської влади і відмовились співпрацювати з нею [794]. Подібної позиції дотримували й інженерно-технічні працівники Катеринославської залізниці [148]. Пізніше (у 1931 р.) на конференції інженерно-технічних службовців Донецько-Катеринославської залізниці констатували, що в період жовтневих подій, коли робочий клас брав владу у свої руки, буржуазна інтелігенція в переважній більшості відверто саботувала радянську владу.

На той же час і серед цієї ланки інтелігенції були певні представники, котрі визнали невдовзі необхідність професійної співпраці з радянською владою. Інженери заявили, що «хай ватажки руху більшовиків використають усі від них залежні заходи щодо створення психологічної обстановки для подальшої сумісної роботи» [148]. У виступі комісара дороги С. Власенка містилось твердження, що «... ми можемо працювати разом, хоча до революції ставимось по-різному» [148].

Радянська влада, відповідно до постанов В. І. Леніна про необхідність залучення на свою сторону старої інтелігенції, у подальшому розпочала дедалі активніше застосовувати заходи примусу до інтелігенції. За настановами радянської влади інженерно-технічний персонал конфіскованих підприємств, шахт і копалень зобов'язаний був залишатися на робочих місцях, порушники каралися революційним судом. До того ж, Ради і Ревком намагались повернути на підприємства спеціалістів, які залишили свої робочі місця [408].

Таким чином, інженерно-технічна інтелігенція України також по-різному сприйняла нову владу. Основна її маса дотримувала позиції очікування або активного чи пасивного супротиву радянській владі. Особливо агресивно виступила проти неї інженерно-технічна інтелігенція Донецько-Катеринославського басейну, де найактивніше діяли іноземні власники капіталу [41, с. 21, 32].

Нову владу саботувала і основна маса медичної інтелігенції України. Так, впливове товариство лікарів ім. М. І. Пирогова закликала медиків до саботажу радянської влади [204]. І такі резолюції із закликом не допускати співробітництва медичної інтелігенції з новою владою приймали різні масові організації і об'єднання медичних працівників — від сестер милосердя, фельдшерів, фармацевтів до відомих професорів [163]. До того ж, в Україні значна частина медичної інтелігенції своє неприйняття радянської влади, вороже ставлення до неї супроводжувала національними гаслами. Це стосувалося особливо українського села, де лікар був зазвичай одним із небагатьох освічених людей [89].

Другою особливістю у взаєминах медичної інтелігенції України і радянської влади було те, що країна на той час являла собою арену найжорстокіших боїв громадянської війни та інтервенції, де були надзвичайно поширені хвороби і епідемії. У цих умовах лікарям, як і військовим спеціалістам, доводилось у максимально стислі терміни і в найскладніших умовах вирішувати питання ставлення до радянської влади і професійної співпраці з нею.

Важливу позитивну роль у справі взаємин медичної інтелігенції з радянською владою відіграло відкриття нових медичних закладів, гасла про необхідність турботи про здоров'я населення. Як стверджував засновник радянської медицини М. О. Семашко, кращі представники медичної інтелігенції «стали на сторону радянського уряду», переконавшись, що нова влада прагне не руйнації, а поліпшення охорони здоров'я широких мас населення [394, с. 91].

Дещо своєрідно виявили своє ставлення до радянської влади в Україні агрономи, котрі працювали переважно прикажниками в садибах поміщиків. Жовтень 1917 р. зруйнував їх налагоджений комфортний побут [71]. І, безумовно, основна їх маса вороже ставилась до радянської влади [100]. До того ж, селяни, отримавши землю і не маючи досвіду ведення роботи в потужному господарстві, призвели до різкого падіння умов праці та життя значної частини агрономів [70].

Радянську владу в Україні в основному негативно сприйняла й художня інтелігенція, особливо ті її представники, які були причетні до діяльності такої суспільної організації інтелігенції, як «Просвіта». Це була культурно-освітня організація, яка виникла в 60-ті рр. XIX ст. в Західній Україні. Серед її учасників були такі відомі діячі культури України: М. В. Лисенко, Леся Українка в Києві, М. М. Коцюбинський у Чернігові, Панас Мирний у Полтаві тощо («Просвіта»). Деякі письменники України вирушили у внутрішню чи зовнішню еміграцію, дехто взагалі відверто ворожо ставився до нової влади або долучився до сил, що діяли проти радянської влади. У лавах ворогів радянської влади опинилися такі відомі на той час письменники, як В. К. Винниченко, К. Л. Поліщук, М. Є. Івченко та ін. [45, с. 6]. Водночас пишуть перші присвячені революції вірші В. М. Сосюра, Є. М. Григоруk, набувають визнання твори таких українських поетів, як І. Ю. Кулик, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, В. І. Самійленко [158, с. 133]. Більшість поетів та письменників України своє негативне ставлення до нової влади і революції формували, основувавшись на можливості

вирішення національного питання [270]. Профспілки працівників мистецтв також виступили проти радянської влади. Так, керівництво профспілки працівників мистецтв Одеси, наприклад, відверто заперечувало нову владу [609].

Слід зауважити, що окремі представники художньої інтелігенції України позитивно поставились до радянської влади. Так, група українських художників ще влітку 1917 р. за власної ініціативи створила всеукраїнську Академію мистецтв. Після перемоги Жовтня 1917 р. цю Академію мистецтв матеріально і морально підтримала радянська влада, що, безумовно, вплинуло на процеси зближення представників вказаної групи художників з радянською владою [158, с. 127].

Бурхливі революційні й воєнні події вплинули і на театральну інтелігенцію України. Діячі театру розгубилися, його працівники у своїй більшості не розуміли змісту зміни старого світу, якому вони служили впродовж тривалого часу. І основна маса театральної інтелігенції, служителів театру відмовилися від співпраці з радянською владою [29]. Зрозуміло, що радянська влада була зацікавлена в залученні театральної інтелігенції і загалом працівників театру. «Харківський драматичний театр, — підкреслювалося у постанові Виконкому Харківської Ради робочих і солдатських депутатів від 22 січня 1918 р., — є одним із культурно-виховних закладів і своїми художніми успіхами і чудовою постановкою справи заслужив права вважатися одним із кращих на півдні Росії». Радянська влада в тому ж Києві з перших днів 1918 р. видала постанову про необхідність поновлення роботи всіх театрів і кінематографа [342].

Як відомо, на настрої старої інтелігенції впливала позиція масових профспілок мистецької інтелігенції як Росії, так і України. Так, у популярному на той час мистецькому журналі «Апполон» у листопаді 1917 р. були розміщені окремі гасла звернення Спілки діячів мистецтв до інтелігенції. «У міжвідомчій боротьбі, — ішлося в одному з них, — пограбовано Зимовий Палац. Піддалися руйнації Московський Кремль, собори Василя Блаженного і Успенський — художні скарбниці

світового значення» [551, с. 41, 42]. І хоча це було тільки частково правдою, подібні заяви негативно впливали на ставлення старої інтелігенції до радянської влади і бурхливих подій того часу й в Україні.

Необхідно надати належне радянській владі в Україні, яка, зважаючи на ситуацію, вживала певних заходів з охорони культурних цінностей і пам'яток історії та музеїв. Так, Харківська Рада з охорони пам'яток і творів мистецтва прийняла спеціальну постанову [166]. А 26 лютого 1918 р. Катеринославський губвиконком Ради видав розпорядження повітовим радам з охорони пам'ятників старожитності, мистецтв і науки [486]. Цей процес поширився і на периферійні регіони. У Харківській губернії, наприклад, ревком Куп'янська звернувся до громадян Староверівської волості із закликом повернути майно українського драматурга і артиста М. Л. Кропивницького, яке мало велику культурну цінність [158, с. 132].

Слід зауважити, що подібна робота інтелігенції в цій галузі базувалася на значній діяльності інтелігенції ще дореволюційних подій. Так, у травні 1917 р. за ініціативи М. Ф. Сумцова Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ) прийняло рішення об'єднати всі зусилля місцевих осередків інтелігенції з організації охорони історичних і культурних пам'яток в Україні. 1 березня 1918 р. при ХІФТ створено Комісію з охорони пам'яток давнини і мистецтв, до складу якої ввійшло 26 осіб. Головою було обрано члена ХІФТ з 1912 р. відомого професора мистецтвознавства Ф. І. Шміта. І вже на першому засіданні члени Комісії звернулися до радянської влади з проханням вжити необхідних заходів для розшуку всіх документів, бібліотеки та інших матеріалів, які належали видатному діячеві української культури М. Л. Кропивницькому [553, с. 64].

Отже, частина інтелігенції продовжувала свою роботу, незважаючи на зміну влад в Україні. До того ж, як відзначалося, у 1917–1920 рр. влада змінювалася неодноразово. І в цій ситуації радянська влада і більшовицькі організації в Україні проводили політику боротьби із саботажем інтелігенції, намагаючись

розколоти її лави, нейтралізуючи найворожіше налаштованих та приваблюючи тих, хто дотримував позиції сумніву і роздумів.

У цьому аспекті цікавим є досвід потужного вже на той час центру культури України — Харкова щодо приваблення художньої інтелігенції. Так, представників різних художньо-просвітницьких закладів і організацій Харкова запросили 25 лютого 1918 р. в приміщення художнього училища, де на зборах запропонували обговорити питання про створення Ради з організації культури і мистецтва відповідно до плану соціалістичного будівництва. Щоправда, карколомна різнобарвність політичних настроїв різних прошарків художньої інтелігенції не дозволила прийняти єдиного рішення [158, с. 130]. Утім, такими заходами радянська влада досягала певних успіхів у створенні умов для співпраці зі старою художньою інтелігенцією. Ось як своєрідно оцінила цей захід одна із пролетарських газет Харкова — «Известия Юга»: «Вже давно минули часи, коли художнє життя перебувало під опікою капіталізму і царизму в особі меценатів та академій. Настав час майстрам усіх видів мистецтва звільнити свою творчість від панування чужих йому тенденцій. З іншого боку, мистецтво повинно нарешті долучитись до життя пролетарських мас... Цей фактор культури має важливе значення як організуюче започаткування, не говорячи про роль у загальному вихованні» [167]. Таким чином, радянська влада через пролетарську газету визнала важливу роль художньої інтелігенції та мистецтва в будівництві нової культури. Водночас у вказаній статті містилась незгода з позицією Пролеткульту. Керівництво останнього, як відомо, закликала до ліквідації культури минулого, заперечувало необхідність залучення старої інтелігенції до будівництва нової культури. І хоча критика позиції Пролеткульту була поверховою і наївною, сам факт критики позитивно оцінила інтелігенція [167].

Зрозуміло, що саботаж основної маси інтелігенції заходів радянської влади шкодив реалізації її планів побудови соціалістичного суспільства. І В. І. Ленін закликав припинити цей саботаж. Він зазначав, що інтелігенція — професори, учителі,

інженери — використовують свої знання в боротьбі із пролетаріатом, і необхідно цей опір зламати [307, с. 194–195]. При цьому В. І. Ленін підкреслював важливість виховання в лавах пролетаріату практиків-організаторів народного господарства, що, на його думку, мало бути одним із засобів боротьби із саботажем інтелігенції. Однак він змушений був визнати, що і в цьому випадку неможливо обійтися без поради та допомоги інтелігенції, освічених фахівців [277, с. 264]. В. І. Ленін закликав використати всі можливості для подолання саботажу інтелігенції і приваблення її до радянської влади [279, с. 163–164].

Таким чином, політика радянської влади, її зміцнення на всій території України, заходи зі створення певних умов для професійної діяльності мали перші позитивні наслідки. Усі ці та інші фактори закладали основу для поступового переходу основної маси інтелігенції від саботажу і нейтральної позиції до початку професійної співпраці з радянською владою, а ще вірніше — до вимушеної потреби продовження своєї професійної діяльності. Останній фактор підтримувався надією інтелігенції на недовготривалість радянської влади.

Слід нагадати, що в Україні процеси її радянізації та відносин радянської влади з інтелігенцією мали немало особливостей, пов'язаних з Росією, зокрема не тільки з національним питанням й українською революцією, а й з жорстокішою і тривалішою громадянською війною та інтервенцією. До того ж, радянська влада досить довго не могла закріпитися на всій території України. Якщо в Росії радянська влада швидко перемогла і за перші п'ять місяців переважно вирішилась проблема переходу до професійної співпраці інтелігенції з новою владою, то в Україні вона встановлювалась протягом декількох років [551, с. 60–61]. У Києві перший прихід радянської влади завершився через один місяць. Труднощі множились і умовами Брестського миру, за яким розпочалась австро-німецька окупація значної частини України. Додамо, що в Україні була численна кількість дрібнобуржуазних партій, які мали чимало прихильників серед інтелігенції [264, с. 137–138]. Щоправда,

невдовзі більшість із цих партій розкололась, а їх ліве крило повернуло до радянської влади, що також позначилося на політичній позиції та поведінці частини інтелігенції.

Ускладнювали процеси відносин інтелігенції й радянської влади в Україні й ті обставини, що в Україну після своєї поразки перебазувалися різнобарвні політичні сили, які вороже ставилися до радянської влади, та частина інтелігенції Росії, яка підтримувала їх. Усі вони долучилися до тих, хто саботував радянську владу в Україні та її перші заходи.

Ускладнювали взаємини інтелігенції з радянською владою в Україні, пов'язані з діяльністю на той час таких відомих громадських організацій, як Просвіта і Пролеткульт. У діяльності Пролеткульту, поряд з позитивними, були й негативні явища, які базувалися на невизнанні використання спадщини минулого для будівництва соціалістичної культури, а значить і її носія — старої інтелігенції. Стосовно Просвіт, так поширених в Україні і популярних серед національно налаштованої інтелігенції, то вони, на противагу пролетарським культурно-просвітнім організаціям, здійснювали свою роботу національною мовою і дотримували національних інтересів. Останнє зумовило те, що основна маса української інтелігенції надавала у своїй роботі перевагу Просвітам, а не Пролеткульту і пролетарським культурно-освітнім організаціям. Безумовно, подібні явища впливали на визначення ставлення інтелігенції до радянської влади.

Серед чинників, які сприяли налагодженню професійного співробітництва старої інтелігенції з радянською владою в Україні, слід назвати і крах надій старої інтелігенції на Установчі збори, перехід на сторону радянської влади багатьох видатних представників інтелігенції і частини рядових спеціалістів, які і до цього дотримували демократичних позицій, патріотичні почуття національно-налаштованої інтелігенції під час австро-німецької окупації та інтервенції в Україні тощо.

Важливу роль у прискоренні налагодження співпраці інтелігенції України з радянською владою мала спроба створення

громадських асоціацій і об'єднань інтелігенції, яка заохочувала б до співпраці з новою владою. Так, за ініціативи радянської влади в кінці 1917 р. засновано Спілку вчителів-інтернаціоналістів. Статут Спілки передбачав об'єднання тих діячів освіти, котрі визнавали радянську владу [550].

Зрозуміло, що радянська влада та більшовицька партія в Україні, відповідно до ленінських постанов, прагнули використати будь-яку можливість схилити на свою сторону стару інтелігенцію. При цьому В. І. Ленін закликав не відмовлятися від терору саботуючої інтелігенції та застосовувати й інші методи, якщо інтелігенція починає схилятися на сторону нової влади [301, с. 364; 304, с. 185–186].

Розділ III. Диверсифікація поглядів інтелігенції на владу під час Української революції 1917–1921 років

У розділі аналізуються процеси трансформації відносин старої інтелігенції й різних влад в Україні під час Української революції в 1917–1921 рр. Основну увагу приділено трансформації відносин старої інтелігенції з радянською владою, оскільки саме вона, зрештою, перемогла в Україні під час Української революції в 1917–1921 рр. Показано, що більшовицька партія й радянська влада, як і інші влади, турбувалися передусім про свої інтереси, прагнучи використати українське питання для побудови «омріяного» нового суспільства. Їх не турбувала майбутня доля старої інтелігенції або України, їм потрібні були ресурси для реалізації власних згубних глобальних планів побудови соціалізму в усьому світі.

3.1. Трансформація взаємин старої інтелігенції і влади

Актуальність проблеми трансформації відносин старої інтелігенції й радянської влади під час Української революції в 1917–1921 рр. полягає не тільки в необхідності вивчення та переосмислення фактичних подій тих років, а й екстраполяції означених далі подій на сучасність. Адже відтоді минуло 100 років і слід проаналізувати їх, щоб уникнути помилок тих часів.

Методологічною основою написання цього підрозділу стали переважно культурологічні та компаративістські принципи і методи дослідження. Саме вони надають змоги аналізувати події тих часів та їх екстраполяцію на сучасність.

Вивчення різних відносин, передусім радянської влади зі старою інтелігенцією під час Української революції в 1917–1921 рр., громадянської війни та інтервенції свідчить, що ситуація тих років подібна до сьогодення, оскільки вирішуються доля України та її подальший шлях щодо європейського вибору.

Проблема залучення старої інтелігенції на бік радянської влади, що перемогла й в Україні, не мала історичних аналогів і являла собою болісний морально, політично, економічно й соціально карколомно складний процес. Від вирішення цієї проблеми залежала майбутня доля радянської влади загалом і будівництва омріяного нею соціалізму зокрема. В. І. Ленін у доповіді про партійну програму на VIII з'їзді РКП(б) 19 березня 1919 р. наголошував, що питання буржуазних спеціалістів актуальне і в армії, і в промисловості, і в кооперативах, і в інших сферах. Він підкреслював, що це — питання, від якого залежить перехід від капіталізму до комунізму [279, с. 161]; зазначав, що наука, техніка, мистецтво знаходяться в руках спеціалістів, у їх головах, тобто — без залучення буржуазної інтелігенції. В. І. Ленін не вважав можливою побудову комуністичного суспільства [303, с. 51–52]. При цьому В. І. Ленін у своїй праці «Про диктатуру пролетаріату» вказував на ефективні й необхідні, з його погляду, форми та методи вирішення такого питання — не тільки ліквідація саботажу і спротиву інтелігенції новій владі, не тільки нейтралізація інтелігенції, яка чинить спротив, але й створення умов для співпраці та примушення її служити пролетаріату [291, с. 248]. Однак своєрідність такої боротьби полягала в тому, що радянська влада й більшовицька партія постійно заявляли, що ведуть боротьбу не проти, а за інтелігенцію, хоча на практиці переважали силові форми тиску на інтелігенцію та зневажливе ставлення до неї. На публічні відомі докори професора М. П. Дукельського, які містилися у відкритому листі [131], у якому він виступив проти політики більшовицької партії стосовно дореволюційної інтелігенції¹, В. І. Ленін відповів: якщо б комуністи «натравлювали» на інтелігенцію, то за це необхідно було б вішати таких ініціаторів. «Ми, — наголошував він, — не натравлювали народ на інтелігенцію, а заявляли від імені партії і влади про

1 У березні 1919 р. В. І. Ленін отримав листа професора Воронежського сільськогосподарського інституту, голови Центрального управління державних підприємств шкіряної промисловості М. П. Дукельського, який надруковано в центральній і республіканській пресі (Коммунист, 1919, 9 квітня, с. 1).

необхідність створення для інтелігенції кращих умов роботи» [274]. Формально так і відбувалося. Адже в Програмі РКП(б), яка прийнята на VIII з'їзді партії, дійсно наголошувалося на необхідності поміщати буржуазних спеціалістів в товариські умови з масою робочих і таким чином сприяти об'єднанню працівників розумової і фізичної праці [465, с. 51]. До того ж, В. І. Ленін наполягав, що старій інтелігенції необхідно створювати кращі умови для роботи, додавав: примусити працювати «із-під палки» цілу верству населення неможливо [279, с. 162–163]. В. І. Ленін сподівався таким чином забезпечити інтелігенцію від буржуазного впливу морально, матеріально, а потім — й ідеологічно [277, с. 163].

У ленінській концепції формування соціалістичної інтелігенції важливе місце, окрім завоювання старої інтелігенції, відведено питанню навчання робочих і селян науки управління господарством, учитися необхідно було в старих спеціалістів, колишніх буржуазних управителів [296, с. 405]. Однак подібне ставлення до старої інтелігенції не мало підтримки навіть серед деяких комуністів. Так, «ліві комуністи» виступили проти використання старої інтелігенції в соціалістичному будівництві. В. І. Ленін їх не підтримав, відзначаючи те, що сотні тисяч старих спеціалістів, які залишилися в країні, необхідно не ліквідувати, а залучати до будівництва нового суспільства і таким чином перевиховати її в радянському дусі [275, с. 96].

Слід зауважити, що після встановлення радянської влади в Україні на січень 1918 р. вже в лютому 1918 р. починається австро-німецька окупація, з листопада — англо-французька інтервенція із захопленням Новоросійська, Севастополя, Одеси, потім у січні 1918 р. — Херсона, на початку лютого 1919 р. — Миколаєва; у квітні й травні значну частину України зайняли денікінці, з квітня 1920 р. розпочалося нашествя поляків, з червня — врангелівців тощо. І в ці часи за владу боролися різнобарвні політичні сили — від радянської влади до Центральної Ради, гетьманщини, С. Петлюри, Н. Григор'єва, Н. Махна тощо. Практично лише в листопаді 1920 р. в Україні завершилися

бурхливі події, пов'язані з громадянською війною, інтервенцією й карколомним процесом зміни різних влад. Зрештою радянська влада в Україні остаточно перемогла [202, с. 68, 76, 78, 102, 163, 117, 120, 126, 134, 138, 144]. Україна пережила жахливі роки, наслідки яких упродовж тривалого часу відбиватимуться на житті українського народу та його інтелігенції. І, зрозуміло, що в ті самі часи радянська влада змушена була вирішувати передусім питання створення власної армії, що означало першочергову потребу залучення на свій бік військових спеціалістів із неабиякими труднощами. Адже старий офіцерський корпус формувався переважно із представників і вихідців пануючих верств країни. Саме тому більша частина кадрового офіцера, особливо вищого командного складу, долучалася після Жовтня 1917 р. до ворожого новій владі табору. І якщо нечисельна група головним чином молодшого командного складу старої армії без вагань розпочала професійно співпрацювати з радянською владою, то немало представників старого командного складу зайняли очікувальну позицію. На цей процес особливо вплинули факти нападу на Україну кайзерівської Німеччини на початку 1918 р. і білопапської Польщі в квітні 1920 р. Так, підполковник М. Г. Кропив'янський у 1918 р. на Чернігівщині очолив партизанський рух проти австро-німецьких інтервентів. Про розмах цього руху свідчить те, що кайзерівське командування виділило цілий корпус для боротьби з ним, а за голову М. Г. Кропив'янського обіцяло нагороду в 50 тис. руб. золотом [551, с. 126]. У 1920 р. після нападу на радянську державу білополяків до старого офіцерського корпусу звернулася група військових офіцерів на чолі з відомим генералом О. О. Брусиловим. Вона закликала до добровільної служби робітничо-селянській владі Росії, щоб не допустити її розграбування [66]. В. І. Ленін писав: навіть колишні царські генерали визнають несправедливими домагання Польщі і бажають нам допомагати [302, с. 113].

Отже, одним із факторів, які впливали на відносини військових спеціалістів і радянської влади, було почуття патріотизму. Загалом наприкінці громадянської війни командний

склад Червоної армії на одну третину складався з офіцерів і військових чиновників старого вишколу [68, с. 41].

Необхідно зазначити, що питання взаємин військової інтелігенції та радянської влади не набуло одностайного сприйняття й порозуміння. Так, на VIII з'їзді більшовицької партії почалася гостра боротьба між прихильниками ленінського твердження про необхідність залучення воєнспеців до будівництва Червоної армії і тими, хто боровся проти їх використання, як, наприклад, це робили «ліві комуністи», або виступив за огульне й широке залучення старої воєнної інтелігенції, навіть плазування перед нею, як це робили Л. Д. Троцький і його прибічники [546, с. 65–66]. В. І. Ленін змушений був і до VIII з'їзду більшовиків, і після нього наголошувати на необхідності боротися за військову інтелігенцію, її залучення до процесу будівництва Червоної армії, а також використання військових спеціалістів під суворим контролем комісарів [278, с. 7; 294, с. 34]. Щоправда, на той час відповідно до інструкції комісар мав діяти методами переконань, без ворожості у відносинах із воєнспецами [364, с. 301]. До того ж, комісарів на кінець 1919 р. було, наприклад, трохи більше п'яти тисяч, водночас у Червоній армії служили десятки тисяч офіцерів старого вишколу [551, с. 134]. І вже на весну 1919 р. Червона армія в Україні налічувала близько 188 тис. бійців, вона вела боротьбу не тільки з інтервентами і білогвардійцями, а й військами Центральної Ради, яка обстоювала національні інтереси народу України [202, с. 62].

Слід зауважити, що в Україні партійні й радянські органи на той час змушені були приділяти першочергове значення залученню на свою сторону військової інтелігенції. Аналіз матеріалів партійних, державних архівів республіки із цих питань та сам перебіг і результати побудови та успіхів Червоної армії підтверджують зазначене [654; 736; 739]. Радянська влада, її військові органи постійно, у тому ж 1919 р., проводили мобілізацію старої військової інтелігенції до Червоної армії [355; 356]. Відбувалася мобілізація спеціалістів та службовців залізничного транспорту [640], працівників тилових структур [653].

Однак рішення проблеми залучення старих військових кадрів в Україні в умовах постійних воєнних дій було пов'язане з надзвичайними труднощами. Наприклад, у 1919 р. на загальних зборах комуністичного осередку при Харківському губернському військовому комісаріаті 1 липня 1919 р. зазначалось: одним із чинників, який ускладнював залучення старих воєнспеців, було те, що вони, за твердженням більшовиків, у більшості — політично ненадійні. З іншого боку, призначені при них політкомісари були малограмотними й непідготовленими до подібної діяльності. Вирішення вбачалося в підвищенні ефективності контролю за воєнспецами [736]. Водночас військовий комісаріат Харківської губернії для залучення військових спеціалістів застосовував різноманітні способи мобілізації. Так, невдовзі після чергового відновлення радянської влади в Харкові 30 грудня 1919 р. комісаріати відповідно до постанови Ради оборони мобілізували інженерно-технічних спеціалістів у віці до 55 років, які працювали на залізниці з 1905 до 1918 рр., й усіх інших ІТР віком до 50 років, які не працювали на момент мобілізації [739]. Труднощі залучення воєнспеців, як підкреслювали органи радянської влади в Україні, пов'язувались часто з прямим саботажем військовими спеціалістами заходів нової влади, їх переходом на сторону противників радянської влади. Про це, зокрема, свідчить матеріал звіту політвідділу вищої військової інспекції й польового військово-революційного трибуналу при штабі військ Лівобережного регіону України за червень 1919 р. [655].

Щоправда, на той час більшовицькі керманічі були змушені зважати на суверенні права українського народу, гостроту національного питання в Україні. Так, В. І. Ленін закликав поважати суверенні права українського народу та проявляти національний архітакт у вирішенні українських питань [202, с. 65].

Слід зауважити: процес залучення радянською владою старих воєнспеців у роки Української революції, громадянської війни та іноземної інтервенції був надзвичайно складним,

болочим і карколомним. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що військовим спеціалістам в умовах війни та складної політичної різнобарвності влад і політичних сил необхідно було негайно вирішувати питання співпраці або ворожнечі з радянською владою.

Як відомо, В. І. Ленін високо оцінив досвід залучення старих військових спеціалістів до професійної співпраці із радянською владою. У своєму виступі на XVII Московській губернській партійній конференції 13 березня 1920 р. він підкреслив: позитивний досвід залучення до професійної співпраці з радянською владою військових спеціалістів необхідно поширити на фронт праці [48, с. 139].

Після того, як радянська влада повністю перемогла в Україні, постало питання відновлення народного господарства на соціалістичних підвалинах. Здійснення такого плану передбачало залучення старої інтелігенції, старих спеціалістів, без керівництва яких, як визнавав В. І. Ленін, перехід до соціалізму неможливий [305, с. 168].

Слід зауважити, що перші спроби залучення спеціалістів для промислових потреб в Україні відбулися на початку 1918 р., коли в січні скликані за ініціативи Південної обласної ради народного господарства збори інженерів і техніків погодилися допомогти радянській владі у відбудові промисловості. Водночас Південний обласний раднархоз звернувся до технічних спеціалістів із закликом допомогти владі трудящих у господарському будівництві [401]. І вже в перші місяці радянській владі за допомогою Південного обласного раднархозу, заснованого в Харкові, вдалося розпочати створення умов для професійної співпраці з інженерно-технічними спеціалістами [712]. Саме тоді погодилися співпрацювати з новою владою відомі на той час горні інженери, професори: О. М. Терпигорєв, Б. І. Бокій, П. І. Фомін, П. П. Зуєв та ін. [85, с. 73–74; 124].

Однак громадянська війна та іноземна інтервенція в Україні завадили мирному будівництву. Відомий інженер І. П. Бардін згадував: німці грабували заводи, а старі господарі, які повернулися разом із ними, вимагали від імені українського уряду

готову продукцію за будь-яких умов. Війна, голодні часи, відсутність коштів негативно впливали на становище як робітників, так і інтелігенції. І в цих умовах фінансова та кадрова допомога Україні з Москви викликала радість у робочих й подив і нерозуміння в старій інтелігенції [310, с. 53]. Більшовицька влада Росії, розуміючи важливість для неї України, багатой різними ресурсами, заздалегідь резервувала собі можливості експлуатації її територій у своїх інтересах.

Слід зауважити, що на переконання інтелігенції стосовно радянської влади впливали й патріотичні мотиви. Так, значна її військова частина охоче підтримувала нову владу в боротьбі проти інтервенції в Україні. Порівняльна характеристика перших кроків радянської влади та її позитивне, зацікавлене ставлення до старій інтелігенції з грабіжницькою політикою до України австро-німецьких окупантів змушувала лояльніше переосмислювати їхню позицію до радянської влади. Про це, наприклад, свідчить факт поведінки інженерів і техніків адміралтейства, які заявили в червні 1918 р. про свою солідарність з робочими, які відмовлялися співпрацювати з окупаційною владою [249].

Після утвердження радянської влади в Україні на початку 1919 р. основними центрами залучення старих інженерно-технічних спеціалістів до співпраці з новою владою стають науково-технічні відділи губернських раднаргоспів (НТВ), зокрема НТВ, створений у Києві, відігравав своєрідну координуючу роль [712]. Саме НТВ почали долучати інженерно-технічних спеціалістів до вивчення можливостей потужних на той час заводів і фабрик: наприклад, харківського «Гельферіх-Саде», миколаївських «Наваль», «Рассуд», київської «Арсенал» та ін. Для поновлення їхньої роботи створено спеціальну колегію, до якої увійшли найавторитетніші представники інженерно-технічної інтелігенції, зокрема А. В. Круковський, Д. Г. Рейхінштейн, В. Г. Шапошников, Б. П. Іжевський та ін. [310, с. 54].

У подальшому в червні 1919 р. остаточно обрано НТВ Ради народного господарства України, що мав опікуватися УТІ до

господарського й оборонного будівництва. До речі, серед його повноважень — налагодження контактів з науково-технічними товариствами, ВНЗ з метою сприяння господарському будівництву в Україні [445].

Зрозуміло, що виконання таких повноважень потребувало численних науково-технічних фахівців. Саме їх залучення і здійснював науково-технічний відділ Ради народного господарства України, до складу якого ввійшли немало відомих на той час науковців та спеціалістів: професор П. І. Фомін, інженери С. А. Мартинов, В. Ваксов та ін. Відділу вдалося розробити програму діяльності, розпочати облік та мобілізацію науково-технічної інтелігенції, видання спеціальної наукової і технічної літератури [310, с. 54–55].

Перші спроби радянської влади налагодити облік і контроль спеціалістів в Україні здійснено наприкінці 1918 р. Пізніше декретами Раднаркому України «Про мобілізацію технічних сил» від 27 лютого 1919 р. з метою найповнішого залучення на сторону нової влади спеціалістів виконано конкретні дії по їх обліку й використанню для потреб оборони й народного господарства. Наприклад, згідно з указаним декретом запроваджувався обов'язковий облік усіх спеціалістів, які закінчили технічні ВНЗ, а також тих, хто не мав технічної освіти, але пропрацював протягом двох років на посаді керівників промислових, транспортних і сільськогосподарських підприємств. Усіх перелічених фахівців могли призвати на дійсну технічну службу, яка прирівнювалася за ступенем відповідальності до військової. Водночас декрет передбачав створення при губернських раднаргоспсах бюро обліку технічних сил [441]. Слід зауважити, що лише декілька губраднаргоспів, зокрема Харківський, Катеринославський, встигли на той час розпочати реалізацію декрету [714]. Подібні заходи, згідно з декретом РНК України «Про облік і мобілізацію спеціалістів сільського господарства і землеустрою» від 11 березня 1919 р., здійснювались і у сфері сільського господарства [442]. Більше того, декретом «Про звільнення від призову на дійсну військову службу спеціалістів сільського господарства і землеустрою» від

12 березня 1919 р. деяких спеціалістів сільського господарства звільнили від призову в армію і направляли на розвиток цього господарства [359].

На той час мобілізації підлягали спеціалісти й інших галузей народного господарства. Так, постановою РНК УРСР від 31 травня 1919 р. мобілізували всіх спеціалістів радгоспсфери [439]. До того ж, імплементовані радянською владою військово-комуністичні заходи примусового залучення старої інтелігенції до оборони й господарської діяльності пояснюються не тільки і не стільки військовими потребами, скільки неабияким масовим супротивом старої інтелігенції радянській владі у військовій і господарській сферах. Зрозуміло, Українська революція, громадянська війна та іноземна військова інтервенція проти України завдали великих втрат народному господарству. Але водночас вони слугували для основної маси старої інтелігенції сподіваннями на тимчасовість нової влади, повернення старих порядків, колишніх господарів, які, до речі, докладали неабияких зусиль для повернення своєї власності і своїх порядків.

До того ж, досвід подальших подій в Україні, пов'язаних із поверненням старих господарів, зазвичай, надавав матеріали для роздумів представникам старої інтелігенції. Так, за свідченням Південбюро всеросійської ради робочих металістів, після відступу радянської влади влітку 1919 р. почались конфлікти робочих і старої адміністрації, що повернулась разом із денікінцями. Велась політика здобування максимальних прибутків за будь-яку ціну, спостерігалось варварське розграбування природних ресурсів в Україні. Подібні обставини сприяли певним змінам у настроях патріотично налаштованої інтелігенції. Крах інтервенції й білого руху так налякав промисловців, господарів підприємств і адміністративно-технічний персонал, що багато хто з них не залишались, як раніше, на робочих місцях, а тікали разом із білою армією [656; 793].

Слід зауважити, що нова влада постійно контролювала прийом на роботу старих спеціалістів. Наприклад, прийнято

постанову Наркомату праці України «Про порядок прийому на службу відповідальних службовців і спеціалістів радянськими закладами» від 22 травня 1919 р. [451]. Однак ці заходи не гарантували того, що деякі спеціалісти, розпочавши роботу в радянських закладах, часто працювали не стільки на радянську владу, скільки проти неї. Більше того, окремі представники старої інтелігенції використовували свої посади для антирадянської агітації [309, с. 92–94]. Безумовно, радянська влада жорстко боролася з такими проявами, хоча, як підкреслював В. І. Ленін, усе це не вирішувало безальтернативного питання залучення старої інтелігенції до господарської роботи і розбудови культури [296, с. 400–401]. І нова влада в Україні, особливо в перші роки свого існування, у тих архіскладних економічних воєнних та політичних умовах, докладала значних зусиль для залучення на свій бік старої інтелігенції.

Зрозуміло, що на той час радянська влада в Україні ще тільки встановлювалась, а ситуація була нестабільною, напруженою. І це один із основних чинників відносно лояльної, побудованої на спробах переконання і створення умов для роботи старої інтелігенції, позиції радянської влади. До того ж, влада ще сподівалася на швидке «безболісне» вирішення цього питання. Саме тому радянська влада і більшовицька партія в Україні поряд із жорсткою боротьбою зі своїми ворогами серед інтелігенції змушені були акцентувати на методах переконання. Із цією метою керівники КП(б)У і радянських органів на сторінках преси й періодики активно роз'яснювали свою політику стосовно старої інтелігенції, а також пропагували «омріяні» завдання та плани економічного й соціально-культурного розвитку України. Серед відомих на той час публікацій на цю тему можна назвати статтю наркома УРСР з воєнних справ М. І. Подвойського – «Спеціалісти» [403]. Були популярними на той час і такі статті різних авторів, як «Крига зрушилась» [252], «Про воєнспеців» [432], «Економічна програма і РКП(б)» [132]. Значну увагу питанню залучення до радянської влади старої інтелігенції приділяв голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

На засіданні ВУЦВК 12 квітня 1919 р. він спромігся сформулювати питання взаємозв'язків радянської влади й буржуазної інтелігенції України: ту інтелігенцію, яка відкине свої ілюзії як «найманця буржуазії» і захоче співпрацювати з новою владою, влада поставить у такі умови, в яких вона зможе культурно існувати й виконувати свої обов'язки, які на неї покладе робітничо-селянський уряд [309, с. 86].

Отже, радянська влада та її лідери в Україні розпочинали залучати на свій бік стару інтелігенцію, зокрема її науково-технічний склад, використовувати її для зміцнення обороноздатності й господарського будівництва в Україні. І це, безумовно, надавало певні позитивні результати. Навіть деякі відомі спеціалісти похилого віку, які були близькими до наукових кіл у дореволюційний період, позитивно реагували на зовні привабливі гасла радянської влади. У цьому сенсі показова доля відомого інженера, професора технологічного інституту В. І. Альбицького. Він набув визнання як теоретик і практик з водяних турбін, написав немало наукових праць, що неодноразово перевидавалися в європейських країнах. Учений основну увагу приділяв питанням вивчення й використання енергії річок, зокрема Дніпра, на берегах якого особисто ще в 1904 р. керував монтажем водяної американської турбіни, що потім діяла протягом тривалого часу і за радянських часів. Царський уряд виділив йому за його 35-річну діяльність персональну пенсію. До жовтня 1917 р. вчений був членом правої організації «Союз русского народа», з якого його, щоправда, потім виключили за критику монархії. За словами самого В. І. Альбицького, він, незалежно від симпатій чи антипатій до того чи іншого режиму, добровільно продовжував виконувати свої службові обов'язки. Щоправда, з квітня 1917 р. по 1919 р. він добровільно відійшов від справ. Однак, коли радянський уряд України в 1919 р. запросив його до співпраці, хоча йому вже був 71 рік, В. І. Альбицький погодився працювати консультантом із гідротехнічних питань у різних закладах, зокрема в Укрмуктресті [708].

І подібні приклади були непоодинокими. Так, академік О. М. Бекетов співпрацював з новою владою в будівельному

відділі Раднаркому України. Водночас він розробив чимало типових проектів житлових будівель, шкіл, парків, будинків відпочинку тощо. Професор Одеського політехнічного інституту Ч. Д. Кларк, відомий спеціаліст у галузі суднобудування, очолив науково-технічний відділ Одеського губраднаргоспу. У скрутний для населення Одеси час, коли в 1920 р. через відсутність палива зупинила роботу електростанція, Ч. Д. Кларк знайшов заміну дефіцитному паливу і разом з інженером О. М. Штейнгаузом відновив роботу електростанції [311, с. 24].

У роки Української революції, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції позитивне враження на стару інтелігенцію справляли патріотична політика й діяльність радянської влади та більшовицької партії в Україні. І у відповідь на це частина інтелігенції пропонувала свої послуги новій владі. Так, відомий учений, фундатор металознавства й металографії, інженер Д. К. Чернов, відмовившись від численних і багатобічючих пропозицій багатьох іноземних держав, не залишив Батьківщину навіть коли за ним прислали з Англії міноносець [12, с. 147].

Із часом співпрацювати з радянською владою розпочали не тільки деякі інтелігенти, а й окремі групи й асоціації старої інтелігенції. Так, всеукраїнська спілка інженерних організацій і Київська обласна рада інженерів у квітні 1919 р. звернулися до Раднаркому України з пропозицією розробити проекти шлюзування порожистих районів Дніпра [552, с. 119–120]. У лютому 1919 р. голова Київського Раднаргоспу А. Ашун-Ільзек констатував, що науково-технічний відділ отримав пропозицію своїх послуг від інженерів, техніків та їхніх профспілок. До них долучилися окремі представники професури Київського університету й політехнікуму [162].

Означені окремі прояви професійно співпрацювати з новою владою були радше винятком із правила, оскільки значна частина інтелігенції продовжувала саботувати радянську владу, відверто боротися з нею, дехто емігрував, розпочав ділову співпрацю або дотримував позиції лояльного нейтралітету.

Слід зауважити, що значна частина спеціалістів, зокрема її менш кваліфікована й бідніша когорта, змушена була залишатися на робочих місцях при будь-якій владі й таким чином підтримувати своє існування в надзвичайно складний час для України. Завдяки цьому, як згадував відомий інженер І. П. Бардін, той же металургійний завод у Єнакієво продовжував функціонувати при всіх владах. Інженер свідчив, що, наприклад, відступ Добровольчої армії захопив із собою значну частину інженерів, які панічно тікали з України. І. П. Бардін залишився і свідчив у спогадах, що його з денікінцями нічого не пов'язувало. Завод був йому близьким, з ним він пов'язував своє життя, вирішив залишитися з більшовиками. Подібний шлях до професійної співпраці з радянською владою, із більшовиками в Україні був досить поширеним серед спеціалістів [11, с. 62–63].

Ситуація в Україні на той час була надзвичайно складною. У тому самому 1920 р. війна з Польщею, наступ П. Врангеля, окупація частини України інтервентами призводили до остаточної розрухи народного господарства, падіння рівня життя в Україні до критичного рівня. Особливо гостро такі економічні, політичні та моральні життєві негаразди відбивались на непристосованій до таких карколомних змін інтелігенції. І той же голова Промбюро України В. Я. Чубар підкреслював на першому з'їзді губметалів України в середині 1920 р., що в Україні за роки громадянської війни змінилося більше 18 влад, господарство та промисловість занепадали [724]. Архівні документи свідчать, що на той час транспортні шляхи зруйновано, промисловість розвалено, робочу силу розпорошено, основний інженерний персонал утік [725]. І щоб усе це відновити, необхідні були спеціалісти.

На початок 1920 р. чисельність технічного персоналу в Україні, порівняно навіть з 1919 р., зменшилась майже наполовину. У Донбасі, наприклад, налічувалося 60 % вакантних інженерних посад. Характерно, що середній техперсонал більше 90 %, а низький повністю залишалися на своїх робочих

місцях [309, с. 96–97]. Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦП КП) України, аналізуючи роботу на початку 1920 р., констатувало брак спеціалістів, які втекли або були примусово вивезені білогвардійцями під час їх відступу. Поступово ситуація змінювалася на краще, і вже на квітень 1920 р. ЦП КП інформувало: спеціалісти почали повертатися частково самі, а частково через мобілізацію, що дозволило поновити роботу апарату управління кам'яновугільною промисловістю [730].

Слід зауважити, що Промбюро України в 1920 р. здійснило немало конкретних заходів щодо залучення колишніх спеціалістів до господарського будівництва. Так, 20 січня 1920 р. починається мобілізація всіх технічних та інженерних сил, зокрема й тих, що були в Червоній армії або працювали не за фахом. Вирішено пришвидшити випуски інженерно-технічних кадрів у навчальних закладах.

Облік і залучення спеціалістів до господарського будівництва в Україні активізувалися після створення спеціального органу при Українському національно-технічному відділі — Промбюро. А 6 червня 1920 р. створено всеукраїнське Бюро обліку і розподілу технічних сил [444]. Подібні бюро виникали й на місцях [460; 713]. Окрім того, постановою Раднаркому УРСР від 28 грудня 1920 р. проведено мобілізацію всіх спеціалістів транспорту республіки [728].

За неповними відомостями всеукраїнського Бюро обліку й розподілу технічних сил (ВБОРТС), на 1 червня 1920 р. зареєстровано та розподілено по місцях 978 спеціалістів, а на 1 січня 1921 р. їх налічувалося 8173. Таблиця, складена на основі архівних даних [715], надає якісну та кількісну характеристику цих спеціалістів як за рівнем освіти, так і за професійною спрямованістю.

Табл. 1.

Якісна та кількісна характеристика спеціалістів

№ пп	Спеціальність	Освіта			Усього
		вища	середня	практика	
1.	Механіки	910	430	616	1956
2.	Електрики	346	191	97	634
3.	Хіміки	574	201	211	986
4.	Текстильники	25	3	8	36
5.	Землероби, землевпорядкувальники	492	446	674	1612
6.	Гірники	219	37	447	703
7.	Товарознавці	110	4	94	208
8.	Науково-педагогічні працівники	554	7	80	641
9.	Працівники транспорту і будівництва	567	421	409	1397
Усього		3797	1740	2636	8173

Відповідно до Декрету раднаркому УРСР від 27 лютого 1919 р. «Про мобілізацію технічних сил» [441], обліку й мобілізації підлягали і практики, які пропрацювали не менше двох років як керівники на промислових, сільськогосподарських підприємствах і на транспорті. Зважаючи на недосконалість статистики тих років, коли облік спеціалістів здійснювався декількома відомствами, і у зв'язку із воєнним станом у республіці, за якого значна частина спеціалістів утаємничувала свою спеціальність і приховувала зв'язки із ворожими радянській владі силами, дані таблиці не можна вважати ні точними, ні вичерпними. Так, уже на червень 1920 р. на вугільних підприємствах Донбасу налічувалося 244 гірничі інженери, 778 штейгерів і 2500 десятників, що становило майже 65 % довоєнного складу працівників цих категорій [309, с. 104]. Однак десятники, зазвичай, формувалися із практиків, яких в означеній таблиці вказано втричі менше. І подальший перебіг обліку цих фахівців свідчить про неточність доступних первинних даних, наведених у таблиці. Так, якщо на 1 червня 1920 р., коли Бюро

обліку й розподілу технічних сил функціонувало лише три тижні, взято на облік і розподілено на роботу 978 спеціалістів означеної категорії, то на 1 серпня — 1846, 1 вересня — 4798, 1 жовтня — 5116, 1 листопада — 6048, 1 грудня — 6592, 1 січня 1921 р. — 8173 [717]. Водночас, дані таблиці, хоча і приблизно, але відображають у відсотках співвідношення різних груп інженерно-технічних спеціалістів як за професійним цензом, так і за рівнем освіти. Так, вищу освіту мали 46 % інженерів і техніків, середню — 30 %. Одна третина їх складалася із практиків. Загалом по Україні серед інженерно-технічного складу спостерігалася ситуація, яка свідчила про високий освітній рівень спеціалістів, взятих на облік. Подібне співвідношення спостерігалось й за ІТР губерній [169, с. 149]. Так, на 1 січня 1921 р. на обліку інженерно-технічного персоналу перебувало: по Харківській губернії — 1670, Полтавській — 603, Катеринославській — 184, Миколаївській — 924, Одеській — 1864, Донецькій — 318 чол. [716].

Попри певні успіхи з обліку й розподілу спеціалістів, їх постійно бракувало на виробництві: якщо на 1 вересня 1920 р. всеукраїнське Бюро обліку і розподілу технічних сил задовольнило 142 вимоги на спеціалістів, то на 1 січня 1922 р. у відповідь на 1645 запитів на спеціалістів розподілено тільки 417 [716].

Важливими були не стільки облік і розподіл спеціалістів, скільки їх ставлення на практиці до радянської влади. Значна частина спеціалістів у тому ж 1920 р. все ще вела пасивну або активну боротьбу з новою владою і її заходами. І це не було дивним, оскільки основна маса спеціалістів не вірила у творчі можливості робочих та селян і була переконана, що тільки інтелігенція, як «сіль», «мізки» нації, могла творити історію [489]. Певну негативну роль у налагодженні взаємин інтелігенції і радянської влади відіграли корпоративна солідарність та ностальгія за спокійнішим і «ситим» минулим, за тим благополучним соціально-економічним становищем «еліти» в минулому суспільстві.

Важливу роль у налагодженні стосунків старої інтелігенції й радянської влади відіграли професійні спілки. Так, коли

в 1918 р. Україну окупували австро-німецькі війська, більшість профспілок інтелігенції виступили проти загарбників. У травні 1918 р., наприклад, надзвичайний з'їзд багатьох професійних спілок робочих та інженерно-технічних працівників Кальміуського, Макіївського, Маріупольського та Юзівського районів прийняв рішення, спрямоване на організацію супротиву колишнім господарям, що повернулися з окупантами. Останні, прикриваючись німецькими штиками, прагнули отримати надприбутки за будь-яку ціну [667].

У 1920 р. в Україні серед робочих профспілок виникають виробничі інженерно-технічні секції. Перша з них сформована за ініціативи самих спеціалістів металістів Харкова — у червні 1920 р. при Харківському відділі Південбюро ЦК всеросійської спілки робочих металістів. Її головою стає інженер Д. М. Істомін, заступником — інженер Є. Г. Крушаль, секретарем — Д. С. Катков, казначеем — інженер В. К. Мошинський. І 13 червня 1920 р. на установчій конференції цієї інженерно-технічної секції ухвалено рішення про участь у відбудові народного господарства за умови поліпшення матеріально-побутового становища спеціалістів. Цікаво, що в цій заяві навіть не згадується радянська влада [659].

Слід зазначити, що в Декларації, прийнятій на об'єднаному засіданні Ради спілки інженерів, правління інженерної секції всеросійської спілки робочих металістів, Південноросійського товариства техніків і гуртка Фарадея, 27 червня 1920 р. констатувалось: промисловість — украї зруйнована внаслідок Першої світової війни і двох революцій 1917 р., а технічний персонал, за їхнім твердженням, «викинуто за борт» [658]. Немає сенсу детально аналізувати позицію інженерів і техніків у їхній Декларації 1920 р. Важливо підкреслити їхнє негативне ставлення до нової влади, її політики та заходів.

Щоправда, там же містилась згода інженерно-технічної інтелігенції на відбудову народного господарства. Однак як умови ділової співпраці з радянською владою інженерно-технічний персонал висував немало серйозних претензій і умов: вимагали

повної ініціативи у своїх галузях, свободи від будь-якого політичного, партійного, морального тиску й такого побуту, який гарантував би їм можливість нормальної роботи і правильного відновлення інтелектуальної енергії [658].

У результаті об'єднаних зборів представників Ради інженерів, інженерної секції всеросійської ради металістів Південноросійського товариства техніків і гуртка Фарадея було висловлено переконання, що за наявності означених вище гарантій технічний персонал зможе знову повернутися до лав «промислового авангарду» і організованими зусиллями «врятувати промисловість від повної загибелі», оскільки участь промисловості «залежить від роботи технічних сил» [658]. Отже, інженерно-технічна інтелігенція через свою Декларацію вимагала повної свободи й гідних умов для співпраці з новою владою, тобто намагалась реалізувати давно відоме гасло: інтелігенція — «сіль» землі. Зрозуміло, що така позиція на середину 1920 р. була явно неконструктивною. До того ж, становище радянської влади в Україні на той час значно зміцнилося, а представників старої інтелігенції, яка частково добровільно, частково за мобілізацією співпрацювала з новою владою, ставало дедалі більше, особливо завдяки вихідцям із робочих і селян, які поповнювали часто як висуванці або починали набувати досвіду організаторів промисловості. Наприклад, на першому з'їзді губвідділів металістів України в середині 1920 р. у доповіді Донецького відділу губметалів підкреслювалося, що відділ починав свою роботу в жахливих умовах: інженерно-технічний персонал утік — залишилося усього 4 чол. на губернію, господарство повністю зруйновано. І, попри це, проведено значну роботу, про що йшлося на з'їзді працівників райвідділів Донецького губметалу. До речі, на першому з'їзді головних інженерів Центрального правління важкої індустрії (ЦПВІ) 7 лютого 1920 р. заявлено про їхнє можливе лояльне ставлення до радянської влади [723; 727]. А вже на другому з'їзді головних інженерів ЦПВІ в грудні 1920 р. учасники виявили бажання професійно співпрацювати з радянською владою. Цікаво

відзначити, що І. П. Бардін, виступивши як член Президії з'їзду інженерів, закликав до чіткої роботи заводоуправлінь та раціонального розподілу і використання технічних сил України. Подібна ситуація спостерігалася й на конференції Південноросійських секцій інженерів при Південбюро всеросійської ради робочих металістів, яка відбулася в Харкові в грудні 1920 р. [657; 728].

Більшовицька партія і радянська влада в Україні продовжували переконувати стару інтелігенцію та схилити її на свій бік в господарському і культурному будівництві. Це питання для радянської влади було настільки важливим, що навіть у скрутні часи вона здійснювала подібну пропагандистську політику. Так, наприклад, 6 травня, коли поляки захопили Київ, до Харкова прибув Нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський і виступив у будинку драматичного театру з доповіддю про роль інтелігенції в соціалістичному будівництві, у якій він закликав інтелігенцію до співпраці з «трудовим людом» [229]. Багаторазово виступав з подібними питаннями перед інтелігенцією України і Ф. Е. Дзержинський [121, с. 55]. Як свідчив І. П. Бардін, такі виступи сприяли зближенню інтелігенції з новою владою [11, с. 74].

Зрозуміло, що подібна політика радянської влади щодо залучення на свій бік інтелігенції зумовлена не симпатією до неї, а жорсткою необхідністю в ній, оскільки без старої інтелігенції подальша доля нової влади була приречена на крах і поразку. Більше того, у своїх партійних документах більшовики вимушені проголосити за мету створити для роботи інтелігенції відповідні умови. Так, на VIII з'їзді РКП (б) наголошувалося, що буржуазним спеціалістам необхідно було створювати умови для співпраці для об'єднання робітників розумової і фізичної праці [465, с. 51].

Відповідно до цього рішення в Україні партійні та радянські органи здійснили конкретні дії. Так, всеукрревком постановою від 26 січня 1920 р. про організацію цукрової промисловості України заборонив звільняти з посад відповідальний персонал

спеціалістів без узгодження з вищими органами. Згідно з наказом Ради Робочо-селянської оборони від 27 лютого 1920 р. щодо забезпечення Червоної армії та флоту, господарчі органи зобов'язувалися без перешкод брати на роботу техперсонал, примусово евакуйований білогвардійцями. У рішеннях Президії Промбюро України від 26 липня 1920 р. також ішлося про необхідність створення відповідних умов для роботи техніко-адміністративного персоналу. І коли з'ясувалося, що не виконувались подібні розпорядження, то Генкомат внутрішніх справ телеграмою від 18 червня 1920 р. рішуче вимагав від губкомів заборонити використання технічного персоналу заводів, копалень, підприємств оборонного значення на примусових роботах. Долучалось до налагодження співпраці інтелігенції з робочими і центральне правління важкої промисловості, яке на той час об'єднало значну кількість спеціалістів. Так, у лютому – березні 1920 р. за його ініціативи проведено немало конференцій за участі спеціалістів і робочих заводів, у яких затвердились норми взаємин робочих і спеціалістів [311, с. 29].

У процесі залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва радянські й партійні організації надавали, як зазначалося, важливого значення поліпшенню матеріального становища і житлово-побутових умов інтелігенції. Показовим документом у цьому сенсі був Декрет Раднаркому України від 31 серпня 1920 р. «Про поліпшення становища учених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» [449]. Про важливість для нової влади цього питання свідчить і те, що воно перебувало під безпосереднім контролем Голови Промбюро України В. Я. Чубаря [722; 726].

Значний внесок у вирішення питання налагодження співпраці спеціалістів із радянською владою здійснив науково-технічний відділ (НТВ) Промбюро України. Зосередивши навколо себе численну кількість науково-технічних спеціалістів, він провів більше 200 засідань, у яких брали участь і спеціалісти, на яких обговорювали питання відбудови промисловості, вивчення промислових можливостей Донбасу та участь у цих процесах інженерно-технічних спеціалістів [267, с. 11]. У його роботі

брали участь такі відомі на той час спеціалісти, як професори: Л. В. Писаржевський, В. М. Маковський, О. П. Виноградов, П. Г. Рубін, М. О. Іванов, І. Н. Федоренко та ін. [160]. І, як наслідок, Катеринославським науково-технічним працівникам на чолі з НТВ у 1920 р. вдалося вирішити немало значних науково-технічних завдань щодо ефективного відновлення паливно-металургійного потенціалу України, зокрема монтаж електрометалургійної печі на колишньому заводі Шодуар, дослідження проблем низькосортного палива тощо [309, с. 118].

Політика радянської влади в Україні, спрямована на побудову могутньої держави, безумовно приваблювала дедалі більше прибічників із лав старої інтелігенції, які частіше розпочинали співпрацю з новою владою. Недаремно В. І. Ленін підкреслював: необхідно було тих, хто вихований капіталізмом проти робочих, повернути на службу трудящим, вчитися у них, «у наших ворогів», щоб засвоїти їхні знання, культуру [303, с. 55–56].

Отже, на практиці подібні настанови реалізувалися надзвичайно складно й повільно. З одного боку, вороже ставлення основної маси старої інтелігенції до радянської влади, з другого, — багаторічна недовіра й неприязнь робочих і селян до інтелігенції, з третього, — напруженість громадянської війни й іноземної інтервенції на території України, часта зміна численних влад, розруха, руйнації й тотальна нестабільність — усе це і багато іншого ускладнювали відносини інтелігенції та радянської влади в Україні. До того ж, ця влада була нестабільна, та інтелігенція, її основна маса, сподівалася, що вона тимчасова, як і десятки інших влад в Україні з 1917 по 1920 рр. З іншого боку, радянській владі необхідно було терміново, особливо у військовій сфері, залучити старих спеціалістів. І в цих умовах поряд з методами переконання старої інтелігенції основним був примусовий метод, метод мобілізацій. З тими ж, хто відверто ворогував з новою владою, вона вела каральну політику. Тих спеціалістів, які за мобілізацією чи добровільно починали співпрацювати з новою владою, контролювали комісари.

Про це, зокрема, ішлося на IX з'їзді РКП(б) в березні – квітні 1920 р., який наголосив на необхідності товариського співробітництва робочих і техніків-спеціалістів, створенні відповідних матеріально-побутових умов. Загалом рішення партз'їзду РКП(б), які мали діяти і на території України, закликали радянський і партійний апарат, широкі маси трудящих до раціонального використання культури минулого, необхідності розумного ставлення до її носіїв, що володіли знаннями й уміннями, накопиченими людством, тобто до спеціалістів, вихованих буржуазним суспільством [109].

До того ж, з весни 1920 р. на місцях намітився перехід від колективного керівництва до єдиноначального з посиленням робочого та партійного контролю. Так, наприклад, у березні 1920 р. конференція Харківського губкому КП(б)У відзначила необхідність обов'язкового призначення політкомісара на ті підприємства, де управління було довірено спеціалістові [738].

Залучення старої інтелігенції на бік радянської влади відбувалося складно, особливо на місцях. Окрім вищеназваних чинників, на цей процес негативно впливало традиційно недоброзичливе, і навіть вороже ставлення робочих до спеціалістів, з одного боку, і невіра інтелігенції у творчі можливості робочих, з іншого. Наприклад, стенограма I Харківської губернської конференції КП(б)У від 4 листопада 1920 р. свідчить: попри чіткі вказівки IX з'їзду РКП(б), окремі її учасники виступили проти використання спеціалістів у господарському будівництві, проти довіри їм керівних посад, а саме слово «спец» звучало в їх устах принизливо. Щоправда, загалом учасники конференції визнали необхідність залучення до господарського будівництва старих спеціалістів під контролем робочих органів і партійного апарату [744]. Подібні настрої відзначались і в роботі II партконференції Київського губкому КП(б)У, де окремо наголошувалося: спостерігається відвертий саботаж радянської влади спеціалістами, які «бачили» 18 різних влад і сподівались на тимчасовість і цієї влади [735].

Попри зазначене, процес співпраці спеціалістів і робочих поступово налагоджувався. Так, на кінець 1920 р. в складі

заводоуправлінь налічувалося: у хімічній промисловості — 50 % робочих і 50 % спеціалістів, металургійній — 60,2 % робочих і 39,8 % інженерів, у паперовій — 56 % робочих і 44 % технічного персоналу [309, с. 113].

Таким чином, на початок 1921 р. саботаж старої інтелігенції вдалося, передусім у його відкритій, ворожій до радянської влади формі, вгамувати, робочі набули першого досвіду в масовому масштабі керівництва господарським будівництвом, старі спеціалісти змушені були вільно чи за мобілізаціями долучатися до господарського будівництва. Особливо актуальним було питання залучення до оборони республіки воєнних спеціалістів, вирішення якого потребувало стислих термінів і часто вартувало життя. Однак і цей процес мав значні позитивні наслідки. Немало військових спеціалістів розпочали професійну співпрацю з новою владою — радянською. У цьому випадку, як, до речі, і для всієї старої інтелігенції, важливою детермінантою було почуття патріотизму в боротьбі як проти зовнішніх ворогів, так і з економічною катастрофою, яка загрожувала Україні. Окрім того, на настрої старої інтелігенції впливали оманливі задуми нової влади стосовно економічного і культурного будівництва та спроби їх втілення в Україні і вимушена політика радянської влади, спрямована на створення сприятливих моральних та економічно-побутових умов для діяльності старої інтелігенції. Важливу роль у цьому процесі відіграв ентузіазм мас, спрямований на побудову нового суспільства й остаточне закріплення радянської влади, зокрема і в Україні. І як не згадати типовий шлях невизнання Жовтня 1917 р. академіка І. П. Бардіна, який, до речі, свідчив, що в 1920 р. він змінив ставлення до радянської влади. Науковець зрозумів: саме «чавун і сталь є та непорушна броня, якою нова країна повинна захистити своє щастя, свою свободу» [11, с. 69].

Водночас слід зауважити, що радянська влада виконувала вказівки В. І. Леніна, який якийсь визнавав, що стара інтелігенція потрібна лише для початку будівництва нового суспільства, для підготовки кадрів із робочих і селян, а потім її

планувалось «вирізати» за непотребою, як апендицит. Так, Ю. П. Анненков, відомий художник-портретист, згадував про позицію В. І. Леніна щодо мистецтва, інтелігенції: «Я на мистецтві не знаюсь — мистецтво для мене це <...> щось на кшталт інтелектуальної сліпої кишки, і коли його пропагандистська роль, необхідна нам, буде виконана, ми його — дзик, дзик! — виріжемо за непотребою... Загалом до інтелігенції, як ви, мабуть, знаєте, я великої симпатії не маю, і наше гасло «ліквідувати безграмотність» необхідне лише для того, щоб кожний селянин, кожний робочий міг самостійно, без чужої допомоги читати наші декрети, накази, звернення. Мета суто практична. Тільки й усього» [4, с. 269–270]. Так воно, зрештою, і відбулося. Адже наприкінці 30-х рр. ХХ ст. стара інтелігенція практично і фактично з тих чи інших чинників, але за вини радянської влади, припинила існувати [207].

3.2. Еволюція поглядів старої інтелігенції

У підрозділі зроблено спробу аналізу еволюції політичних, моральних, матеріальних та інших настроїв старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 років. На матеріалах архівів, літератури, преси та періодики показано взаємовідносини старої інтелігенції з різними, зокрема і радянською, владами під час революції. Висвітлено чинники і обставини, які впливали на думки та політичні настрої представників старої інтелігенції до різних влад. Основну увагу приділено еволюції взаємин старої інтелігенції та радянського режиму, оскільки саме він, зрештою, у результаті військових дій окупував Україну.

Під час Української революції 1917–1921 рр. йшла жорстока боротьба за владу в Україні внутрішніх сил та інтервентів від різних країн. За цей час змінилося понад чотирнадцять різних влад від внутрішніх і зовнішніх сил. Усі вони прагнули привернути стару інтелігенцію на свій бік, оскільки без старої інтелігенції, яка здобула освіту й вишкіл в умовах царату, жодна соціальна сила не могла ні завоювати владу, ні утримати її, тим

більше здійснити спробу відновлення соціального життя, побудувати принципово нове суспільство. Як відомо, в остаточному варіанті під час громадянської війни та інтервенції владу вдалося захопити більшовицькому режиму. Радянська влада за будь-яку ціну планувала залучити на свій бік стару інтелігенцію. Розуміючи, що стара інтелігенція в більшості не сприймала нову владу та сподівалася на її тимчасовість, радянська влада планувала підготувати свою робочо-селянську інтелігенцію. Але для цього необхідні були багато років і великі кошти, чого на той час у неї не було, тобто радянський режим був приречений на потребу будь-яким шляхом, будь-якими методами залучити на свій бік стару інтелігенцію. Точніше, вона планувала нею скористатися доти, поки підготує свою інтелігенцію [275, с. 95–96]. На словах, таким чином, проблема здавалася не такою складною. На практиці це обернулося трагедією, оскільки зрештою стару інтелігенцію «використали», силою примусивши служити більшовицькому режиму. А потім, коли підросла нова, робочо-селянська, вихована на комуністичній ідеології інтелігенція, стару інтелігенцію в більшості розсіяли, розстріляли, знищили тюрмами, каторгами й репресіями.

Більшовицька радянська влада та її керівники добре розуміли й усвідомлювали, що виграти війну за владу, сформувавши нове суспільство, культуру неможливо без сприяння старої інтелігенції. Для цього необхідно було залучити її на свій бік, принаймні до професійної співпраці.

Нарком освіти України Г. Ф. Гринько в 1920 р. наголошував: «Постійна зміна російських та українських однаково контрреволюційних режимів в Україні ще більше розширила атмосферу гнилої націоналістичної ворожнечі. У цій боротьбі взаємно знищувалися культурні заклади, зникали можливості, отрутою цього гнилого повітря деморалізувалися широкі кадри робітників освіти, уповільнювався необхідний процес ідеологічної «радянзації» інтелігентських мас» [619]. В усіх бідах нарком звинувачував національні сили, які, на наше переконання, єдині боролися за справжні національні інтереси України, водночас, як саме боротьба за владу в Україні різних

сил диференціювала інтелігенцію. Заступник наркома освіти Я. П. Ряппо, зі свого боку, писав: «<...> інтелігенція, учительство і професура протягом трьох років у процесі безперервної зміни влад встигли самовизначитися в таборі гетьманщини, петлюрівщини або денікінщини і, остаточно розбиті, змушені були капітулювати без застережень» [491, с. 2].

Хоча думки керівників Наркомосу тих часів надто суб'єктивні й ідеологічно заангажовані, однак на них слід зважати під час аналізу подій Української революції в 1917–1921 рр.

Нині автор підготував і видав друком кілька статей, присвячених проблемі взаємодії різних влад, зокрема й радянської, зі старою інтелігенцією в часи Української революції в 1917–1921 рр. Мета підрозділу – виконати узагальнений аналіз процесів диверсифікації поглядів старої інтелігенції України в часи Української революції в 1917–1921 рр., який передбачається здійснити і за допомогою документів більшовицької влади, яка силою захопила Україну. До того ж, Україна, як жодна інша держава, перебувала в надзвичайно складному воєнному, політичному, економічному й соціальному стані: десятки різних влад і режимів, інтервенція й окупація значної частини України різними державами та білогвардійськими арміями тощо. Усі вони зазвичай грабували Україну, її громадян, руйнували економічну, національну культуру. А ті національні сили та їхні владні структури, які боролися за незалежність України та її народу, на жаль, зазнали поразки, і зрештою Україну захопила більшовицька влада.

Залучення старої інтелігенції на свій бік було актуальним завданням для всіх режимів, які боролися за владу в Україні, зокрема й радянського, який прагнув створити нове суспільство, що складно здійснити без залучення старої інтелігенції. До початку 1919 р., коли більшовики в черговий раз захопили владу, у галузі культури й освіти функціонували органи, створені Директорією. Показово, що старі працівники залишалися на своїх робочих місцях і за розпорядженням Наркомосу України були звільнені з 1 квітня 1919 р. Тим же, хто бажав

співпрацювати з радянською владою, пропонували подати заяву з відповідною анкетною [571].

Подібне відбувалося в галузі мистецтва. Міністерство мистецтв створено Директорією й функціонувало до квітня 1919 р. Радянська влада призначила свого комісара контролером. Навіть у таких умовах Міністерство народної освіти й Міністерство мистецтв Директорії, за свідченням радянських джерел, продовжували провадити національну політику, як і за Директорії. Лише пізніше, після серії спільних засідань Ради мистецтв Наркомосу, Міністерства мистецтв Директорії, ці органи були об'єднані [164].

Отже, більшовицька влада показово поблажливо ставилася до національних кадрів керівництва культурою. Це пояснюється не тільки нетривкістю влади, складністю військової, економічної та політичної ситуації під час Української революції 1917–1921 рр., але й палким і самовідданим бажанням та прагненням національно налаштованої інтелігенції зберегти свої надбання й можливості для батьківщини. Слід зауважити, що Директорія, бажаючи допомогти національній ідеї, національно налаштованій інтелігенції, запланувала виплатити зарплату за кілька місяців наперед. У відповідь Раднарком УРСР у лютому 1919 р. прийняв декрет [353], який забороняв сплату утримання службовцям державних закладів, яке вони отримували від Директорії. До того ж, серед більшовиків, причетних до партгруппи, яка недооцінювала роль української мови й культури, активно діяли відомі більшовицькі лідери (Г. Л. Пятаков, Х. Г. Раковський, А. С. Бубнов). У результаті в Києві, наприклад, як і в інших містах України, почастишали випадки заборони на ділову переписку українською мовою, а в Одесі українців взагалі вважали національними меншинами [158, с. 177]. З іншого боку, самі більшовики формально на той час осуджували ті влади і партії, які зневажливо ставилися до української культури [322].

Слід зауважити, що боротьба за інтелігенцію різних, зокрема й радянської, влад у роки Української революції 1917–1921 рр. багато в чому залежала від того, на чиєму боці були

«Просвіти». На той час вони здійснювали традиційну культурно-освітню діяльність серед сільського населення й мали підтримку основної маси переважно сільської інтелігенції. Щоправда, деяка частина «Просвіт» схилилася до підтримки пролетаріату та проводила серед них культурно-освітню діяльність. Радянська влада, зрозуміло, прагнула через «Просвіти» залучити на свій бік відповідні прошарки інтелігенції. Але на місцях ставлення більшовицьких керівників до «Просвіт» було неоднотайним і неоднозначним. В одних випадках «Просвіти» звинувачували в націоналізмі, їх утискували та прагнули ліквідувати. В інших регіонах їх уважали контрреволюційними й вимагали заборонити тощо. Становище було настільки складним, що ЦК КП(б)У змушений був після неодноразового обговорення цього питання в червні 1920 р. звернутись із цього приводу до всіх партійних організацій.

Цікаво проаналізувати згадане звернення. «Довга череда панування Центральної Ради, буржуазної націоналістичної республіки, — зазначалося у зверненні, — сприяли росту Просвіт, але, у той же час, надавала їм різко націоналістичний ухил і фактично закріплювала їх за дрібнобуржуазною інтелігенцією й сильнішою заможною частиною селянства. Просвіти, задовольняючи естетичні запити, ставали, у той же час, органами дрібнобуржуазної, націоналістичної ідеології» [615].

Подібна оцінка настроїв національно налаштованої разом із «Просвітами» інтелігенції, яка була прихильницею політики та практики Центральної Ради, свідчить про певні досягнення Центральної Ради й національної інтелігенції у вирішенні національного питання, розвитку національної культури. «Просвіти» відіграли в цьому процесі позитивну й визначну роль. Саме тому радянська влада надавала питанню завоювання на свій бік «Просвіт» важливого значення в контексті залучення до співпраці старої інтелігенції [616].

Щоправда, частина відповідальних партійних і радянських працівників не поділяла означеної точки зору. Так, Голова Раднаркому УРСР Х. Г. Раковський безпідставно вважав

«Просвіти» суто націоналістичними й не вірив у можливості майбутнього української культури та необхідності залучення старої інтелігенції. ЦК КП(б)У на пленумі в листопаді 1920 р. змушений був розкритикувати позицію Х. Г. Раковського щодо невизнання української культури та відмови їй у майбутньому розвитку [158, с. 332]. Більшовики розуміли, що інтелігенція сільських місцевостей України, яка сподівалася на позитивне вирішення національного питання, оцінюватиме радянську владу за її успіхами на національному підґрунті [230]. І в цьому сенсі боротьба за «Просвіти», навколо яких об'єднувалася сільська інтелігенція, це не тільки боротьба за стару інтелігенцію, але й за селянство загалом. Це ще раз підкреслює ту важливу роль, яку більшовицька партія й радянська влада приділяли українським «Просвітам», їх культурно-освітній роботі серед населення.

На той час радянську владу, судячи з документів більшовиків, надзвичайно турбував розмах національної пропаганди національно налаштованої інтелігенції. Про це, зокрема, свідчить і те, що в лютому 1919 р. Раднарком України декретом «Про покарання агітації, спрямованої до підбурення національної ворожнечі» ініціював суворі заходи боротьби з нею. Передбачалося, до речі, за національну пропаганду покарання — від 5 років ув'язнення до розстрілу [354].

Подібні суворі заходи можливо були пов'язані також з ускладненням воєнно-політичного становища України. Готувався до наступу на Україну А. Денікін, прагнула закріпитися в Україні радянська влада, починалася й загострювалася боротьба різних політичних і військових угруповань та отаманських формувань. Частина подібних, особливо отаманських, формувань базувалася на національних настроях різних прошарків населення, зокрема старої інтелігенції. Між різними національно налаштованими силами не було єдності. Більше того, вони, зазвичай, ворогували між собою.

За даними радянських джерел, з квітня по травень 1919 р. зареєстровано 93 національні військові виступи проти радянської влади, а з червня по липень (за 19 днів) на території

тодішньої України, яка була під окупацією радянської влади, зафіксовано 207 виступів. Водночас основна кількість антирадянських виступів відбулася в Київській губернії і найменша — в Харківській. Особливу небезпеку для радянської влади становили виступи отамана Н. Григор'єва, які охопили Херсонщину [644]. До цього додалися численні виступи отаманів на Київщині, що загалом призводило до надзвичайно нетривкого, напруженого в економічному, воєнному і політичному аспектах становища в Україні [644].

Цікавою є брошура голови Раднаркому УРСР Х. Г. Раковського «Боротьба за звільнення села» [643], де він аналізує «контрреволюційні» виступи в Україні в 1919 р. і зауважує: «Опорним пунктом для контрреволюційного та кулацького руху була міська інтелігенція й особливо інтелігенція шовіністична, українофільська. Створена зусиллями Центральної Ради, гетьманщини та Директорії, українська національна інтелігенція, посилена перебіжчиками з Галіції, яка плекала думку про створення націоналістичної української держави, де вона, взявши робочу й селянську бідноту у власні руки, організувала б свою буржуазну владу, отримала б у своє розпорядження державний кошторис — ця інтелігенція не могла не бачити в радянській владі свого найлютішого ворога. Радянська влада пересунула центр ваги з інтелігенції на робочих і селян. Тим самим у Росії, як і в Україні, вона мусила була зустріти з боку інтелігенції саме вороже ставлення. Гасло Української “самостійності” було для українофільської інтелігенції тільки прикриттям класових інтересів. Вона однаково ненавиділа б Українську владу навіть тоді, коли б серед її представників не було б жодного росіянина» [645].

Х. Г. Раковський далі стверджував, що «більшість отаманів — колишні народні вчителі», і навіть якщо вони не йшли в ліси, а залишалися в містах як радянські службовці, так само, як і багато інших чиновників поштово-телеграфного відомства, залізничного відомства, службовці різних відділів виконкомів «під виглядом» службовців радянської влади були «агентами»

Петлюри й «незалежників». Х. Г. Раковський стверджував, що з тих петлюрівських офіцерів, які потрапляли в Червону армію, військові комісаріати часто підтримували отаманщину, навів приклади участі петлюрівських офіцерів у виступах проти радянської влади, яких підтримували вчителі та представники інших прошарків інтелігенції [646].

У брошурі Х. Г. Раковського зазначено, що в боротьбі з радянською владою разом з українською брала участь і частина російськомовної інтелігенції. Наприклад, коли в загонах отамана І. Струка в організації «Союз інвалідів» співіснували як представники «самостійності» України, так і щирі прибічники «єдиної й неділимної» Росії. Сам І. Струк стверджував: «Коли чутки про мій загін рознесли по всій Україні, до мене звідусіль стали збиратися ті, кого переслідували комуністи, — представники інтелігенції, офіцери, вчителі, учні й навіть священики, часто поголені й у цивільному вбранні» [647].

Крім того, у згаданій брошурі Х. Г. Раковського знаходимо висновок про те, що «<...> інтелігенція давала кулакам не тільки отаманів і авторів закликів та звернень, але й відкривала для них радянські склади, вербувала для них у містах усілякого роду спеціалістів, давала їм цінні відомості про пересування радянських армій, споряджала їх радянськими документами» [648].

Таке розлоге й об'ємне цитування голови більшовицького уряду України в 1919 р. виправдано, на наше переконання, наступними чинниками. По-перше, зауважимо, що відповідність фактичного матеріалу означеної брошури можна визнати загалом без особливих обумовлень. Адже голова уряду міг і мав володіти подібним фактичним матеріалом. По-друге, цей матеріал свідчить про значну опозицію серед інтелігенції, особливо села, проти радянської влади. Водночас супротив новій владі був як радикально-активним, так і стихійно-масовим. По-третє, лави інтелігенції, налаштованої проти радянської влади, а їх супротив був відчутним і вкрай небезпечним для цієї влади. По-четверте, більшовицька влада відверто визнавала небезпеку виступів проти неї інтелігентських сил України. По-п'яте,

Х. Г. Раковський визнає, що антирадянські сили очолювалися національно налаштованою українською інтелігенцією, що залишалася вірною Центральній Раді, Українській Народній Республіці, Директорії, які дотримували національної ідеї. Але не можна погодитися з висновком Х. Г. Раковського про те, що українська інтелігенція була керівником «бандитського» руху, що зі старою інтелігенцією слід вести нещадну боротьбу як з «контрреволюційною» силою. Останнє, до речі, виявилось в тому, що на початку 1920 р. за вказівкою Х. Г. Раковського як голови уряду УРСР була розіслана телеграма губревкомам, у якій учительство безпідставно звинувачували в підтримці бандитів і підкреслювалася погроза, що радянська влада цього не забуде [228]. А на той час налічувалося понад 75 тис. лише тих учителів, які змушені були співпрацювати з радянською владою [371, с. 4]. Зрозуміло, що подібні заяви, погрози, обґрунтовані звинувачення та загалом вороже ставлення, яке поширювалося на всю стару інтелігенцію, аж ніяк не сприяло поліпшенню її стосунків з більшовицькою владою. Воно, до речі, суперечило заклику Всеукрревкому від 29 грудня 1919 р. до вчителів взяти участь у створенні радянської школи [150].

Навіть Пленум ЦК КП(б)У у квітні 1919 р. вимушений був прийняти рішення й у середині 1919 р. розіслав директиву на місця про недопустимість деяких керівників партії й держави ототожнювати боротьбу з бандитизмом із боротьбою проти української культури, винним погрожував судом ревтрибуналу [742].

Диверсифікація поглядів старої інтелігенції України в часи Української революції 1917–1921 рр. пов'язана з історією численних дрібнобуржуазних партій. Адже значна частина інтелігенції підтримувала різноманітні політичні партії в Україні, їх крах теж впливав на зміну орієнтації інтелігенції на різні, зокрема радянську, влади. Однак перевагу більшість української інтелігенції, особливо національно налаштованої, надавала партіям, рухам і владам, які боролися під національними прапорами за реалізацію національних гасел. Насправді лідери

подібних партій, рухів та влад у боротьбі з радянським режимом часто йшли на компроміси з різними силами та країнами, завдаючи шкоди національним інтересам. Мотивація подібних дій переважно зводилася до вимушеного вибору — або більшовицька влада, або союз з іншою, яка обіцяла допомогу в боротьбі за національну незалежність проти більшовиків. «Українська національна буржуазна інтелігенція, — змушений був визнавати в еміграції колишній голова Української Центральної Ради М. С. Грушевський, — переслідуючи свої зрозумілі побуржуазному національні інтереси, відіграє роль легалізатора ворожих прагнень, закликаючи до будівництва української державності буржуазні сили Європи за ціну нечуваних в історії знущань над українським народом: віддаючи його економічне майбутнє, культурну творчість, незалежність у руки цинічних ворогів його національної та соціальної свободи <...> польської шляхти, румунських бояр, московських царських генералів і поміщиків, за спиною яких стоїть міжнародний капітал» [620].

Така політика дрібнобуржуазних партій і влад серйозно впливала на настрої старої, особливо національно налаштованої інтелігенції України, не на користь останніх. Саме подібними явищами спекулювала радянська влада в Україні та більшовики Росії під час залучення на свій бік необхідної для неї старої інтелігенції.

«За часи громадянської війни, — визнавав М. С. Грушевський, — в Україні, починаючи з 1918 р., значна частина декласованої української інтелігенції була загнана подіями в кут, вона дедалі більше відривалась від народних українських мас і поривала з визвольними українськими традиціями, шукаючи в європейській капіталістично-буржуазній реакції підтримки своїх політичних планів і готуючи тим ярмо для свого народу» [621].

Слід зауважити, що дрібнобуржуазні партії й інтелігенція, яка їх підтримувала, робили все, щоб перешкодити більшовицькому режиму залучити стару інтелігенцію. «Українська інтелігенція, — підкреслював С. О. Єфремов, — мусила кон-

флікувати з тими, хто дотримував позицій Жовтня та створював пролетарську державу. У цьому конфлікті, який тягнувся вельми інтенсивно в перші роки революції 1917–1921 рр., ми зазнали поразки» [488].

Не виправдалися надії значної частини старої інтелігенції України, пов'язані з можливістю повернення до «звичного», «старого», комфортного минулого за допомогою білогвардійського руху, П. Врангеля, А. Денікіна та білопольської Польщі. З іншого боку, значна частина національно налаштованої української інтелігенції, яка плекала надії на Центральну Раду, Українську Народну Республіку, гетьманат, Директорію, не дочекалася здійснення своїх мрій щодо національного відродження України. Не виправдалися надії цієї верстви інтелігенції й на національну місію С. Петлюри, у яку так вірила національна інтелігенція України.

Отже, ні окупація України військами А. Денікіна, ні польська, ні австро-німецька інтервенції, з одного боку, ні Центральна Рада, гетьманат, Директорія, з іншого, з різних причин не виправдали сподівань різних прошарків старої інтелігенції. Одні не змогли реалізувати національну ідею, інші — здійснити мрію про «загублений і повернений рай» минулого [418]. Загалом це призвело до розпачу, розгубленості та загострення ворожнечі серед старої інтелігенції України, що ще кардинальніше активізувало політичну диверсифікацію поглядів інтелігенції та позначилося на її ставленні до різних влад. Цим скористалася більшовицька влада в Україні, пропагуючи свої, переважно, привабливі, але формальні та фальшиві декларації «щасливого» майбутнього для української старої інтелігенції.

Слід зауважити, що взаємини старої інтелігенції України й радянської влади, попри показові та зовні привабливі обіцянки й заходи цієї влади, були напруженими та сповненими взаємоворожнечі. Про це свідчить, як вже підкреслювалося, відомий відкритий лист професора М. П. Дукельського В. І. Леніну [131], у якому професор звинувачує більшовицьку владу в припиненні старої інтелігенції, знуцаннях та ворожому ставленні

до неї, особливо на місцях. «Постійні безглузді доноси й обвинувачення, безрезультатні, але в найвищій мірі принизливі обшуки, погрози, розстріли, реквізиції й конфіскації, втручання в найінтимніші сторони особистого життя... Ось обстановка, в якій довелося працювати до самого останнього часу багатьом спеціалістам вищої школи». І хоча лист написано в березні 1919 р. і від імені професора Воронежського сільськогосподарського інституту, він повною мірою відображав картину, яку «намалювала» в цій царині радянська влада в Україні. Зважаючи на те, що українська, особливо національно налаштована, інтелігенція боролася різними методами та способами з радянською владою, можна з упевненістю констатувати набагато жорсткішу ворожнечу, криваву історію взаємин інтелігенції та радянської влади в Україні в часи Української революції 1917–1921 рр.

В. І. Ленін змушений був відповісти на цей «Відкритий лист «спеціаліста» тов. Леніну» [274]. У своїй відповіді він передусім звинуватив у всьому інтелігенцію, яка саботувала заходи радянської влади. «Озлоблення робітників і селян за саботаж інтелігенції неминуче, — зазначив він, — і «винуватити» якщо можна кого, то тільки буржуазію та її вільних і невольних пособників. Коли б ми «нацьковували» на «інтелігенцію», нас слід було б за це повісити» [274, с. 214]. До речі, історія доведе, що з часом так і вийшло. Більшовизм зник, але перед цим він зрештою знищив стару інтелігенцію.

М. П. Дукельський у листі писав: «Якщо ви хочете «використати» спеціалістів, то не купуйте їх, а навчіться поважати їх як людей, а не як потрібний вам до якогось часу живий і мертвий реманент» [131, с. 213]. Час покаже, а історія доведе правоту професора. Адже радянська влада та її більшовицькі керівники використали стару інтелігенцію і знищили як непотрібний «мертвий реманент».

Політика радянської влади в Україні під час Української революції 1917–1921 рр. була агресивною та різноманітною. Декларуючи позитивне ставлення до старої інтелігенції

України, без якої більшовики не могли завоювати, утримати, відбудувати господарство, формувати нове суспільство, радянська влада до свого остаточного закріплення в Україні ставилася вельми обережно. По мірі поширення своєї влади вона дедалі жорсткіше та рішучіше, використовуючи свій каральний апарат, застосовувала терористичні методи боротьби не стільки з інтелігенцією, скільки проти неї. Методи переконання ставали другоплановими, а силове залучення старої інтелігенції використовувалося активніше, хоча формально більшовики декларували свою повагу й доброзичливе ставлення до спеціалістів, старої інтелігенції.

Так, радянська влада в Україні, з одного боку, інспірувала так звану справу «Союзу визволення України», а з іншого, її, начебто організаторів, — колишнього заступника голови Центральної Ради С. О. Єфремова, В. М. Чехівського, А. В. Ніковського та інших — «прощає» [321]. З одного боку, дозволяє колишньому голові Центральної Ради М. С. Грушевському повернутися на Батьківщину, з іншого, встановлює постійний і гнітючий контроль над його діяльністю, оскільки він продовжував боротися за національну ідею [622]. Подібна ситуація спостерігалася на прикладі сфабрикованої справи «Національного центру», суд над учасниками якого відбувся у квітні 1921 р. Його учасників, видатних діячів освіти, культури і мистецтва, які постійно дбали про майбутнє України, було «помилувано». Аналогічне «помилування» від радянської влади отримали й учасники, засуджені за сфабрикованою справою — Київського процесу, або, як його тоді називали, — процесу Голубовича. Президія ВУЦВК у вересні 1921 р. постановила: «<...> засуджених по Київському процесу українських с.-р. — звільнити... і направити на роботу» [594].

Така формально «дбайлива» політика радянської влади щодо інтелігенції, безумовно, приваблювала саму інтелігенцію. Адже радянська влада бажала, щоб її вважали єдиною захисницею інтересів українського народу, його культури, інтелігенції, силою, що може вивести Україну з економічної кризи після

громадянської війни та інтервенції, кризи, яка охопила не тільки економіку, а й культуру. Значна частина старої інтелігенції починала вірити, що іншого виходу не існує, що з усіх різноманітних влад і режимів більшовицька влада стала переможницею, яка декларує створити «земний рай», нехай і під виглядом робочо-селянського соціалізму або комунізму. До цього додавалась природна потреба в роботі як засобі існування, самовираженні, виходу з кризового стану, у який потрапила Україна.

Радянська влада використовувала всі можливості для залучення на свій бік старої інтелігенції. За її ініціативи проведено кілька нарад за участі інтелігенції, які відіграли певну роль у диверсифікації поглядів старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 рр. Такою, наприклад, була III Всеукраїнська нарада з освіти (червень 1921 р.). Цікаво нагадати її звернення до інтелігенції України. Воно, безсумнівно, було підготовлене, як і сама нарада, більшовицькою владою. У документі «До усіх робітників науки і освіти, до всієї інтелігенції» простежується спроба аналізу соціальної й політичної диференціації старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 рр., яка підтверджує, що організаційно та змістовно нарада ретельно готувалася більшовицькими керівниками. У зверненні до інтелігенції безапеляційно й однозначно наголошувалося на невідворотності переходу інтелігенції буржуазного суспільства на бік робочих і селян радянської влади. «Ви не зрозуміли одразу цієї великої історичної необхідності, — підкреслювалося у зверненні, — терор, нав'язаний робочому класу озлобленою буржуазією, жорстокі ознаки перших кроків пролетарської диктатури Ви прийняли за основну сутність комунізму. Ви дозволили білогвардійським генералам і жовто-блакитним отаманам для боротьби з робочим класом використати ваше ім'я інтелігенції, ваше знання людей науки й освіти. Ви йшли в «демократичні» думи для прикраси поміщицько-буржуазної реакції, ви прикрашали «трудові конгреси» і «Ради» буржуазно-кулацької Петлюрівщини... Перший етап боротьби закінчено, пролетаріат і селянська біднота перемогли у складній

боротьбі з капіталом. Разом із тим історія вирішила суперечку інтелігенції України з робочо-селянською владою. На двох історичних процесах (Національного центру в Харкові й Голубовича в Києві), де перед пролетарським судом стояли не окремі особи, а цілі суспільні групи та академічні діячі, рядова українська інтелігенція наочно переконалася, у яку безодню злочинів проти робочих і селян однаково їх вела Денікінщина й Петлюрівщина. Із жахом відсахнулися діячі науки та рядові інтелігенти від цих чорних сторін історії України. На цих процесах діячі науки й рядова інтелігенція України ще раз переконалися, що лише робочо-селянська влада України незмінно й вірно несла робочим і селянам і соціальне звільнення, і задоволення національних запитів» [618].

Проаналізуємо це звернення. По-перше, його дійсно ініціювали більшовицькі керівники радянської влади, а не самі освітяни. По-друге, терор і жорстокі заходи «пролетарської диктатури» його автори необґрунтовано приписують іншим силам, зокрема інтелігенції. Нагадаємо, що це більшовицька влада Росії окупувала військовим чином Україну, викликавши справедливу збройну протестну реакцію інтелігенції, особливо її національно налаштованої частини. Різні прошарки інтелігенції, захищаючись від більшовицької навали, шукали притулку в Центральній Раді, УНР, «жовто-блакитних отаманів», Директорії на чолі з Петлюрою тощо або в сил білогвардійських генералів. Радянська влада, прикриваючись щитом «робочо-селянської влади» в боротьбі за своє панування в Україні, не гребувала ніякими засобами. Так, сфабриковано різноманітні процеси (Національного центру в Харкові й Голубовича в Києві), на яких інтелігенцію необґрунтовано звинувачували в контрреволюційних виступах проти більшовицької влади, яка жорстокими силовими методами окупувала Україну під час Української революції 1917–1921 рр. По-третє, автори означеного звернення, зухвало виправдовуючи окупацію України, стверджують, що саме «радянська робочо-селянська влада України» несла соціальне звільнення й «задоволення національних запитів». По-четверте, більшовицькі автори звернення

з радістю констатували: сфабриковані ними процеси, у яких «перед судом стояли не окремі особи, а цілі суспільні групи і академічні діячі, і рядова українська інтелігенція», начебто переконали інтелігенцію України в правоті радянської влади, що абсолютно не відповідало дійсності, це неодноразово змушена була до та після вказаного звернення констатувати більшовицька влада. Адже інтелігенція, особливо її національно налаштоване крило, продовжувала боротьбу з радянською владою.

Зауважимо ще кілька факторів соціально-політичної диверсифікації поглядів старої інтелігенції України. Важливу функцію в диверсифікації соціально-політичних настроїв старої інтелігенції до різних влад, зокрема радянської, виконували масові профспілкові об'єднання. Політичні орієнтації цих організацій інтелігенції багато в чому залежали від Українського бюро професійних спілок (Уцентропроф), яке було створене в травні 1918 р. на першій Всеукраїнській конференції профспілок. До речі, на першому Всеукраїнському з'їзді профспілок, що відбувся в травні 1919 р., відзначалося: профспілки, які на своїй травневій конференції 1918 р. порушували завдання позбавитися від більшовизму, успішно виконали своє завдання. Уцентропроф цьому максимально сприяло: брало активну участь у протестах проти червоного терору. Щойно в 1919 р. повернулася радянська влада в Україну, Уцентропроф виступило за «незалежність» від більшовиків та від робочо-селянської влади [226]. Така позиція сприяла протистоянню інтелігенції та радянської влади.

На розмежування й соціально-політичну диференціацію старої інтелігенції України в часи Української революції 1917–1921 рр. впливали війна, інтервенція, економічна розруха, занепад культури, які супроводжувалися різким погіршенням матеріально-побутового й соціально-правового становища інтелігенції. До того ж, радянська влада з перших кроків свого існування оголосила про боротьбу з усім старим буржуазним суспільством, до якого вже призвичаїлася стара інтелігенція та складовою якого вона сама була. Подібні явища супроводжувалися заходами, спрямованими на руйнацію старого світу, його

культури. Це стосувалося інтелігенції як носія культури. Такі явища викликали протест інтелігенції.

З іншого боку, радянська влада не могла вирішити жодного питання без участі інтелігенції — ні завоювати, утримати владу, ні поновити народне господарство, розпочати «будівництво» нової культури й нового суспільства. Нова влада, відчуючи гостру потребу в трудових ресурсах, особливо в тих, які належали до категорії людей розумової праці, почала застосовувати до них силові, мобілізаційні методи. Так, у березні 1919 р. за розпорядженням воєнно-революційної ради оголошено мобілізацію осіб буржуазного класу Києва та його околиць. Щоправда, положення звільняло від мобілізації: викладачів ЗВО, артистів, художників, службовців радянських і промислових закладів, лікарів, техперсонал заводів тощо. Згідно з наказом, до тих, хто ухилятиметься від мобілізації, застосують каральні заходи, навіть розстріл [567]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 27 червня 1919 р. мобілізовувалися всі, хто не служив у Червоній армії [636]. Радянська влада застосовувала примусові методи мобілізації до інтелігенції та сподівалася на її позитивні наслідки. В. І. Ленін, відзначаючи позитивне «використання» буржуазних спеціалістів у Червоній армії, наголошував, що «обстановка маси дружно діючих робочих і селян, які знають, за що борються, робили свою справу, і дедалі більша й більша частина людей, які переходили до нас з іншого табору, інколи неусвідомлено перетворювались і перетворюються на наших свідомих прибічників» [276, с. 381]. Більшовицька влада в Україні сподівалася, що подібні заходи й методи допоможуть їй залучити на свій бік стару інтелігенцію.

Радянська влада, розуміючи важливість цього, вимушена була вживати заходів, щоб досягти потрібного результату, від чого залежало її майбутнє: наприклад, увіковічення пам'яті Т. Г. Шевченка, ініціювання на рівні гасел рівноправності російської й української мов, заходи з розвитку української культури [181; 183; 365; 398; 487; 766], видання книг українською мовою, тираж яких збільшився з 3560 прим. у 1918 р. до 8629 прим. у 1920 р. [227].

Радянська влада була змушена виявляти «турботливе» ставлення до старої інтелігенції, щоб таким чином привабити її до співпраці у своїх інтересах. Так, 31 серпня 1920 р. радянський уряд України прийняв декрет «Про поліпшення становища вчених-спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва». Його автори наголошували на тому, що метою декрету є збереження наукових сил і особливо цінних працівників мистецтва й літератури, необхідних новій владі для соціалістичного будівництва, здійснення розвитку народного господарства, культури й задоволення потреб робочо-селянської оборони. Декрет передбачав посилене постачання вченим спеціалістам, а також працівникам літератури й мистецтва. Вони звільнялися від повинностей, які безпосередньо не стосувалися їхньої роботи у сфері науки, мистецтва й літератури. Передбачалося створення для означених категорій інтелігенції необхідних умов для їх роботи та життя, зокрема визначалася норма пайків і для непрацевдатних членів родин. Декрет забороняв реквізицію помешкань, якщо вони не перевищували встановлених норм, у яких проживали та працювали особи, що підпадали під дію декрету [449]. Насправді на той час подібні заходи, хоча і були переважно агітаційно-декларативними, відіграли певну роль у створенні позитивного іміджу нової влади в очах інтелігенції.

Тоді радянська влада організувала велику агітаційно-пропагандистську кампанію зі створення позитивного, привабливого для інтелігенції іміджу. Так, наприклад, у травні 1920 р. в Харкові в драмтеатрі перед широкою аудиторією, у якій була представлена і стара інтелігенція, виступив відомий більшовицький діяч А. В. Луначарський, що присвятив свій виступ питанню ролі інтелігенції в соціалістичному будівництві. «Наш прямий обов'язок, — наголосив він стосовно інтелігенції, — закликати її у свої ряди. Не заради пайка, не заради платні, не скріпивши серце, а з відкритою душею інтелігенція повинна піти в ряди трудящих» [232]. І подібні агітаційно-пропагандистські заходи впливали на соціально-політичну диференціацію

старої інтелігенції України під час Української революції 1917–1921 рр.

На означений процес також впливали інші чинники: укріплення радянської влади, суворі закони війни й революцій, патріотизм і відданість своїй справі інтелігенції, її демократичні традиції тощо. Після завершення Української революції 1917–1921 рр. у старої інтелігенції, яка не емігрувала, не залишилося альтернативи вибору, вона була приречена до професійної співпраці з новою владою в Україні. «Об'єктивні факти, — як стверджував у 1923 р. один із лідерів більшовицької влади в Україні, секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг, — свідчать про те, що більшість інтелігенції була проти пролетарської революції та довго підтримувала відвертих і прихованих ворогів радянської влади. Пізніше почалось розшарування. Спочатку одиницями, потім сотнями й тисячами ставали спеціалісти лояльними. Меншість зв'язала свою долю міцно з долею радянської влади, скріпивши цей союз не тільки розумом, але й серцем» [232]. Із цією оцінкою, на наш погляд, можна частково погодитися, зазначивши її зайву категоричність і партійну лінійність.

Подібна оцінка, дещо більше більшовицьки заангажована, міститься у «Зверненні до української радянської інтелігенції і усього радянського суспільства», начебто написаному представниками старої інтелігенції й оприлюдненому в травні 1924 р. на VIII Всеукраїнській партконференції КП(б)У. У ньому стверджувалося, що частина української інтелігенції заради «культури національних цінностей» виступила проти Жовтневої революції 1917 р., констатувалося, що ця дорога призвела українську національну інтелігенцію до союзу з австро-німецькими й антантівськими генералами проти трудового народу, до блоку з Гетьманом, а пізніше — до «оспівування» культури білопольської Польщі, яка знущалася з робочих і селян. «Звернення» спричинило розшарування: частина ворожо-активної національної української інтелігенції опинилася за кордоном, а пасивна її частина причаїлася в глибинах України,

сподіваючись на кращі часи. У «Зверненні» наголошувалося, що не вся українська інтелігенція опинилася у ворожому до радянської влади таборі. Частина її обрала позицію лояльного ставлення до радянської влади [61]. «Звернення» готувалося до оприлюднення на партконференції більшовицькими партійними керівниками й мало на меті подальшу агітаційно-пропагандистську кампанію в боротьбі за думку старої інтелігенції.

У період Української революції 1917–1921 рр., як свідчать радянські джерела, значна частина, особливо української національно налаштованої інтелігенції, продовжувала боротися проти радянської влади, використовуючи будь-які можливості, різні сили, ворожі радянській владі. У відповідь радянська влада фабрикувала різноманітні судові процеси проти інтелігенції, яка боролася за національні інтереси («Промпартія», «Шахтинська справа», «Спілка визволення України» тощо). Коли була альтернатива співпраці з якимись ворожими радянській владі силами, українська національно налаштована інтелігенція, не вагаючись, обирала союз з будь-якою стороною, яка боролася з більшовиками [508; 509].

На політичне розшарування старої інтелігенції в Україні суттєво вплинули різноманітні дрібнобуржуазні партії, у яких під час Української революції 1917–1921 рр. відбувалося політичне розшарування, особливо після повороту середнього селянства до радянської влади [743]. До того ж, в Україну, особливо в Київ, після приходу в Росії до влади більшовиків, зїжджалися всі її вороги, серед яких були численні представники російських буржуазних і дрібнобуржуазних партій, колишні царські генерали, офіцери. Як відомо, під українські жовто-блакитні прапори, за неповними даними, стало понад 30 тис. російських офіцерів. «Історія відіграла з нами дивний жарт, — писав відомий редактор газети «Русская жизнь» Погодін, — Україна, яка відділилася від Росії, тепер мала почати збирання землі руської» [264, с. 193]. Отже, логіка боротьби тих часів часто об'єднувала різноманітні сили й партії, які боролися проти більшовизму, з якими були пов'язані надії та прагнення різних прошарків старої інтелігенції України.

На політичну диверсифікацію поглядів старої інтелігенції під час Української революції 1917–1921 рр. суттєво впливала інтелігенція України, яка опинилася в еміграції. Еміграцію цієї частини інтелігенції можна умовно поділити на кілька періодів. Розглянемо основні з них, оскільки вони стали своєрідними етапами поляризації, розшарування в середовищі інтелігенції України. Перша хвиля еміграції фактично співпала з кінцем 1918 — початком 1919 рр., коли разом з гетьманом П. Скоропадським виїхала за кордон заможна буржуазія, поміщики, адвокати, чиновники, деякі національно налаштовані представники художньої інтелігенції, учені, лікарі та ін. До цієї хвилі долучилися інтелігенти, які залишили Батьківщину після падіння Директорії на початку 1919 р. У подальшому союз з УНР відкрив інтелігенції емігрантський шлях через Західну Україну на Відень, де сформувалася колонія української емігрантської інтелігенції. Пізніше частина цих емігрантів переселилася до Праги.

Найактивніше боролася проти радянської влади Варшавсько-Тарновська колонія української інтелігенції, яка залишила Україну переважно в перший період приходу радянської влади. Вона поновлювалася представниками тієї інтелігенції, яка, маючи перший негативний досвід професійної співпраці з радянською владою, змушена була емігрувати за кордон. Особливо масовою еміграцією інтелігенції відзначився період, коли польські війська залишали Україну. Ця група емігрантської інтелігенції особливо активно ворогувала й боролася проти радянської влади. Слід зауважити, що польські керівники того часу у своїх національних інтересах використовували можливості української емігрантської інтелігенції проти більшовицької влади в Україні.

Другий період еміграції української інтелігенції пов'язаний з остаточною поразкою Директорії та П. Врангеля. Хронологічно він розтягнувся з кінця 1920 і до кінця 1921 рр., характеризувався особливою активністю емігрантської інтелігенції в боротьбі проти радянської влади, яку вони мріяли

вигнати з України. Про це свідчить, наприклад, невдала спроба за допомогою загонів отамана Ю. Тютюнника підняти повстання антирадянських сил в Україні проти більшовицької влади [319, с. 1].

Чинники, які зумовили частину української інтелігенції емігрувати, були різноманітними. Одні з них змушено залишали Батьківщину разом із представниками пануючих кіл України. Інші виїхали після невдалих спроб боротися з радянською владою. Треті виїжджали, оскільки боялися диктатури «темного» пролетаріату. Четверті злякалися жорстокої кривавої боротьби, розрухи, голоду тощо, що сприймалося ними як «загибель» цивілізації. П'яті залишали Україну, сподіваючись за кордоном пережити лихі години, які вони вважали тимчасовими. Інших «мучила» ідейна несумісність із робочо-селянською владою. Однак більшість української інтелігенції в еміграції складалася з національно налаштованих представників, для яких радянська влада була ворогом, що нівечив національну ідею України та сприймався як тимчасовий окупант їхньої Батьківщини.

Отже, події Української революції 1917–1921 рр. кардинально вплинули на соціально-політичні настрої й побут старої інтелігенції. Значна частина інтелігенції продовжувала очікувати, сподіваючись на тимчасовість подій тих часів і різних влад. Частина інтелігенції, передусім представники військової та медичної, змушені були за стислий термін вирішити, яку з влад підтримувати. Щоправда, їх не запитували, оскільки примусовою мобілізацією зобов'язували приймати відповідне рішення. Частина означеної інтелігенції, до речі, сама обирала сторону, якій служити. Національно налаштована інтелігенція до останнього вірила гаслам Центральної Ради, УНР, потім гетьманату, Директорії й прагнула служити всім силам, які, на їхню думку, сприяли реалізації національної ідеї.

Серед чинників, які впливали на диверсифікацію поглядів старої інтелігенції України в ті роки, слід назвати патріотичні мотиви, відданість професійним покликам, необхідність

професійної діяльності за будь-якої влади для матеріальної підтримки себе та своєї родини у воєнні голодні роки. Загалом інтелігенції України доводилося зважати на прихильність більшості робочих і селян, як і загалом пересічних громадян, до позицій певної влади.

Диференціація поглядів інтелігенції відбувалася складно, карколомно й не завжди за політичними, професійними або майновими ознаками. Грані соціально-політичної диференціації старої інтелігенції в роки Української революції 1917–1921 рр. були умовними, розмитими, розшарованими групами тих, хто займав позиції очікування, коливання, сумніву й розчарувань під час війни, революції, інтервенцій, які несли смерть, епідемії, розруху, голод і неймовірні людські страждання, чисельні людські жертви. І ці всі та інші внутрішні й зовнішні обставини щомиті змінювалися, примножуючи страждання інтелігенції та її подальшу диверсифікацію поглядів.

І не слід уважати заяви тих чи інших представників старої інтелігенції про їхню прихильність до тієї радянської влади, яка на той час перемогла в Україні, істинними. На нашу думку, то був вимушений крок під тиском обставин, більшовицької влади й силового примусу стосовно старої інтелігенції. Наприклад, радянська влада з радістю заявила, що вчительство «прийняло радянську владу» [470; 611].

Насправді на 1921 р. — завершення Української революції — більшість старої інтелігенції України, яка вижила та не емігрувала, змушена була продовжувати виживати, погоджуватись професійно співпрацювати з радянською владою, яка остаточно перемогла й закріпилася в Україні. Цей факт не свідчив про її симпатії до більшовицької влади, радше навпаки — інтелігенція розуміла, що вибору майже не залишилося, але більшість ще сподівалася на можливі зміни влади в Україні. На жаль, подібні настрої зневіри в нову більшовицьку владу в подальшому підтвердилися: більшість старої інтелігенції України була поступово знищена та припинила існувати після того, як її «використали».

Розділ IV. Трансформація поглядів інтелігенції різних галузей культури під час Української революції 1917–1921 років

У даному розділі йдеться про трансформацію поглядів старої інтелігенції під час Української революції 1917–1921 років. У ті часи владу в Україні захоплювали різні окупаційні режими, влади і рухи. І різні групи старої інтелігенції ставилися до цих режимів не однаково. Особливо показовими були настрої гуманітарної інтелігенції різних галузей культури. До того ж, інтелігенція, яка ставилася насторожено до різних влад, об'єднувалася, як правило, проти радянського режиму. Особливо це стосувалося представників національно налаштованої старої інтелігенції, які активно чинили супротив різним режимам і особливо рішуче виступали проти більшовицького режиму, який теж прагнув окупувати Україну.

4.1. Учителство й Українська революція

У цьому підрозділі проаналізовано на основі фундаментальних, переважно архівних, матеріалів проблему трансформації політичних, професійних, моральних і побутових поглядів учительства України під час Української революції 1917–1921 рр. Основну увагу приділено взаєминам учительства й різних влад у період Української революції, громадянської війни та інтервенції в 1917–1921 рр. в Україні. Водночас акцентовано на політичних, економічних, соціальних, моральних та побутових взаєминах учительства та радянської влади, оскільки саме остання остаточно закріпилася в Україні.

Зважаючи на історичну важливість зазначених подій, мета підрозділу — проаналізувати взаємини одного з наймасовіших прошарків старої інтелігенції України — учительства — із різними владами в період Української революції 1917–1921 рр.

За 39 місяців — з березня 1917 р. по червень 1921 р. — влада в Києві змінювалась 14 разів [87, с. 8]. І все ж головну увагу приділено взаєминам учительства з радянською владою, яка й

була «нав'язана» Україні більшовицькою Росією. Джерела та література за означеними питаннями проаналізовані в попередніх публікаціях [777; 778]. Слід додати, що за останні роки вийшло друком немало публікацій, присвячених окремим питанням соціального захисту вчительства та професійному освітянському рухові часів Української революції 1917–1921 рр. тощо [313; 323]. До того ж, джерела та існуюча література надають обмаль матеріалів про взаємини старої інтелігенції з іншими владами, окрім радянської.

Нагадаємо, що В. І. Ленін, розробляючи план побудови соціалістичного суспільства, долучав до нього, поряд із господарським, і культурне будівництво. У роки Української революції, коли вирували громадянська війна та інтервенція, радянська влада в Україні прагнула підкорити й культурне життя. І це було для неї особливо важливо, адже Україна була центром не тільки воєнної боротьби за владу, а й вирішення національного питання, передусім боротьби українців за національну свободу, національну культуру. А носіями культурних цінностей, знань була, як відомо, стара інтелігенція. В. І. Ленін стверджував, що буржуазна інтелігенція була безсилою сама по собі, однак могла стати потужною силою за умови зближення з народом [273, с. 188].

Особливий інтерес для радянської влади становив один із найпотужніших прошарків інтелігенції — учительство, яке в селі часто було єдиним представником інтелігенції. Учителство, як і основна маса старої інтелігенції, не сприйняло ні радянської влади, ні пролетарської революції. Виступаючи 3 листопада 1920 р. на всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, В. І. Ленін змушений був констатувати, що вчителство тривалий час боролось із соціалістичним переворотом. Він пояснював такий саботаж нової влади педагогами тими «буржуазними забобонами», які були начебто притаманні вчителству [297, с. 383].

На момент наступного повернення в Україну радянської влади, на початку 1919 р., основи культурного життя були значно зруйновані. Декрет тимчасового робочо-селянського

уряду України «Про задачі радянської влади в області освіти» від 26 січня 1919 р. передбачав завдання освіти мас як одне із пріоритетних [173]. При цьому основна увага мала приділятися єдиній трудовій школі. Першого лютого 1919 р. постановою Наркомосу України «Про середню школу» робота середньої школи мала бути докорінно змінена. Так, скасовувалися посади директора, інженера, завідувача школи, керівництво передавалося педрадам, до складу яких входили учні старших класів, службовці й представники — від місцевих рад. У школах анулювалися перехідні й випускні іспити, атестати замінювалися свідоцтвами, скасовувалася уніформа службовців, учнів і вчителів у всіх навчальних закладах Наркомосу України [357]. Дещо раніше, 18 січня 1919 р. прийнято декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви [431]¹. До того ж, радянська влада підкреслювала, що, на відміну від гетьманського уряду, який начебто підвищив плату за навчання до 400–600 руб. і виключав дітей бідняків із гімназій, влаштованих туди представниками радянської влади [158, с. 148], яка повернулася і знову скасувала плату за навчання в школах, формально закріпила право робочих та бідних селян, їхніх дітей на повну й безплатну освіту [110; 113].

Подібні заходи радянської влади сприймала основна маса вчителства України з настоогою, про що й свідчив, наприклад, секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Д. Корнюшин. Виступаючи на з'їзді вчителів міста й округу в грудні 1924 р., він, до речі, підкреслював, що, починаючи з жовтня 1917 р., учительство, як і основна маса старої інтелігенції України, не визнавало радянської влади та її заходів стосовно перебудови школи [671]. Про це, наприклад, свідчило й те, що навіть після декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та нагадування про його неухильне виконання Наркомосом України наприкінці січня 1919 р. [409], у школах часто продовжували викладати релігію [579].

¹ Необхідно зауважити, що в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1959» (Київ, 1959) декрет датовано не точно – 19 січня, хоча він був прийнятий – 18 січня 1919 р.

Щоправда, окремі вчителі, а іноді й колективи вчителів підтримували радянську владу та її заходи стосовно реформи школи й освіти. Так, учителі Конотопа В. Барицький, Н. М. Дога, В. П. Клюєв, К. Ф. Лебединцев та інші, які мали майже двадцятирічний педстаж, не лише заявили про своє лояльне ставлення до нової влади, а й взяли активну участь у роботі Наркомосу України в 1919 р. як члени комісії з реформи педагогічних шкіл і курсів при шкільному відділі [580]. Той же конотопський відділ народної освіти після повернення радянської влади 10 січня 1919 р. засвідчив підтримку ідеї єдиної трудової школи й бажання розпочати її реалізацію [564]. А шкільні працівники Ананьївського повіту на з'їзді в червні 1919 р. ухвалили рішення про підтримку радянської влади та її заходів [582]. Безумовно, підтримало владу та її заходи робітничо-селянське учнівство, що, наприклад, засвідчує резолюція зборів учнів м. Павлоград Катеринославської губернії від 1 лютого 1919 р. [479].

Мотивація позиції вчительства України в його ставленні до радянської влади залежала від багатьох факторів як минулого, так і подій того часу. Але час минав, ситуація змінювалася. Пролетарська влада в Україні зміцнилася та почала перебудову суспільного життя. Однак був ще один фактор, який надзвичайно впливав на відносини вчительства й радянської влади, особливо його сільської частини, — національне питання. Його невирішеність не сприяла налагодженню ділових відносин з радянською владою. Більше того, часто національне питання слугувало базою для агітації до участі вчительства в антирадянських угрупованнях [683].

Нагадаємо, що вчительство, звільнившись від самодержавного тягара, вітало лютневу революцію, яка була для них взірцем демократії. Жовтень 1917 р. здавався їм ворожою силою для культури й освіти. Жовтень 1917 р. та оголошена ним диктатура пролетаріату, як підкреслював у доповіді на першому всеукраїнському з'їзді вчителів у 1925 р. відомий радянський і партійний діяч В. Я. Чубар, не були зрозумілі і сприйняті широкими верствами інтелігенції, зокрема й більшістю вчительства [384].

Однак суворий досвід Української революції, жорстокої трирічної війни, голод і жорстокі поневіряння, особливо найнезахищеніших верств населення, передусім основної маси інтелігенції, свідчили, що подібні учасники кривавих перегонів за владу — більшість інтелігенції загалом не влаштовували: згубна для України політика А. Денікіна, що ставив за мету відновлення єдиної й неподільної Росії з усіма жахами самодержавної влади, режими інтервентів, які мріяли про захоплення України і гноблення її народу, різноманітні воєнізовані формування, що під виглядом борців за національні інтереси України торгували нею то з німецьким, то з англо-французьким, то з польським урядами, керуючись, переважно, своїми вузькокорпоративними інтересами. Щодо радянської влади, то вона теж не влаштовувала основну масу інтелігенції, оскільки оголосила диктатуру пролетаріату й мала свої інтереси, пов'язані зі спробою використання України для блага Росії. Щоправда, радянська влада в Україні в декретах і постановах оголошувала себе як єдину владу, яка начебто боролася за дійсно економічну, політичну й культурну свободу України, за звільнення українського народу, української культури від поміщиків, капіталістів та інтервентів «різних мастей» [384].

На кінець громадянської війни селянство України з різних причин змушене було співпрацювати з радянською владою, як і учительство, передусім сільське [502]. Учителство за часів Української революції пройшло жорстку школу випробувань. Українське вчителство в боротьбі за українську школу підтримало уряд гетьмана, з іншого боку, вони виступили проти А. Денікіна, особливо сільське вчителство. Але вчителство не влаштовувала й політика радянської влади в цьому питанні [682], хоча воно і змушене були визнати нову владу формально. До речі, у 1919 р., коли Одесу захопили білогвардійці, члени ради робітників мистецтв узяли участь у спасінні комуністів — членів ради [669].

Цікаву точку зору щодо політичної диференціації вчителства України висловила відомий радянський і партійний діяч

С. І. Гопнер у своєму виступі на харківському окружному з'їзді вчителів у грудні 1924 р. Вона, зокрема, зазначила, що не згодна з тими, хто вважав учительство революційним або контрреволюційним, бездіяльним у роки громадянської війни. Власні висновки вона обґрунтувала єдиним чинником — соціальною неоднорідністю педагогів. «Два роки по тому, — стверджувала С. І. Гопнер, — майже усі учителі Правобережжя, майже кожна школа була петлюрівським штабом. Звинувачуємо чи ми зараз учительство за це? Звичайно, ні... Є вчителі, які ще до цього часу не позбавилися від релігійних забобонів, як є вчителі, які і зараз ще не йдуть в ногу із радянською владою» [687].

Відвертіше, хоча, на нашу думку, і не зовсім об'єктивно, стосовно позиції значної частини вчительства під час громадянської війни в Україні висловився на сторінках органу Центрального і Харківського губернського комітетів КП(б)У газети «Комуніст» відомий партійний і радянський державний діяч В. П. Затонський у 1921 р. Він стверджував, що в роки громадянської війни «<...> значна частина вчительства взяла в ній участь як ідеолог, керівник куркульської частини села. Це, природньо, створило, принаймні, насторожене, якщо не відверто вороже ставлення до учительства пролетарських верств» [147]. Слід зауважити, що ставлення до вчителів пролетарської влади, зазвичай, було невинувато ворожим. Часто лунали необґрунтовані соціальні звинувачення вчительства в антирадянській діяльності. Були випадки, особливо на містах, коли вчителі безпідставно й огульно звинувачувалися в співпраці з петлюрівськими формуваннями та арештовувалися [684]. Щоправда, водночас нарком освіти України В. П. Затонський у згаданій публікації підкреслював, що «які б не були гріхи інтелігенції загалом і вчителя зокрема в минулому, необхідно створити умови, за яких учитель міг би змінитися і стати дійсно корисним. Це тривалий процес» [146].

Дійсно, під час Української революції та громадянської війни в Україні вчительство перебувало на рівні виживання. За повідомленнями відділу зв'язку та інформації ЦК КП(б)У,

навесні та влітку 1919 р. матеріальний стан учителів оцінювався як катастрофічний [734]. Такі повідомлення надходили з усієї України. Наркомос України змушений був попередити Наркомфін: якщо не буде знайдено коштів на фінансування та утримання шкіл, то доведеться закривати [581]. Подібна ситуація спричинила паніку навіть у керівників апарату Наркомосу України [586]. Центральне бюро всеукраїнського вчительського союзу констатувало, що влітку 1919 р. матеріальне становище вчителства було надзвичайно складним. Вони по декілька місяців не отримували зарплати, школи не ремонтувалися й руйнувалися [584]. До Наркомосу і ВУЦВК на ім'я В. П. Затонського і Г. І. Петровського масово надходили повідомлення про голодне існування педагогів [588].

Зрозуміло, що в умовах жорстокої громадянської війни та інтервенції неймовірно страждало вчителство, особливо сільське як один із найбільших і найнезахищеніших прошарків старої інтелігенції. На засіданні Раднаркому УРСР у червні 1919 р. на потреби Наркомосу заплановано асигнувати на 1919 р. більше 17 млн крб., а на засіданні 14 червня — більше 28 млн крб. (Підраховано за документами архіву [639]). Водночас Наркомосу України Раднарком запланував виділити 20 млн крб. на придбання навчальних посібників у 1919 р. [182]. До того ж, передбачалося виділити немалі кошти для вчителства і шкіл на місцях. Однак погіршення воєнно-політичного становища України — наступ А. Денікіна, окупація значної частини республіки — унеможливило реалізувати намічені заходи стосовно поліпшення матеріального забезпечення вчителів і шкіл. Денікінська влада жорстоко переслідувала все, що пов'язано з українською культурою, українською школою, українським вчителством. Шкільні приміщення руйнувалися або перетворювалися на казарми. Шкільне життя майже завмерло [158, с. 275].

З приходом радянської влади — з кінця 1919 — на початку 1920 р. — здійснено спроби поліпшити стан шкільної справи. Так, 18 грудня 1919 р. чугуївський відділ народної освіти розпочав роботу й одним із перших його заходів була спроба пошуку

відомостей щодо чисельності викладачів, які втекли, і заміни їх іншими [153], а Харківський повітовий відділ народної освіти (ВНО) у лютому 1920 р. зібрав з'їзд учителів. На ньому обговорювали нагальні питання організації шкільної роботи та участі в ній учителів [158, с. 135, 138]. Але на заваді реалізації цих завдань стала польська навала. Окупація України білополяками та П. Врангелем призвела до нової руйнації шкіл. Волинський губернський ВНО, наприклад, повідомляв, що в прикордонних повітах школи були зруйновані, майно розграбоване, учителі розбіглися, тисячі дітей залишилися без батьків і житла [158, с. 353]. Слід зауважити, що вчительство Волині на своєму з'їзді в Житомирі виступило, радше за все вимушено, — за співпрацю з радянською владою, адже до цього на Волині було немало прибічників петлюрівських формувань [233].

Зауважимо, що ситуація, особливо на Правобережній Україні, ускладнювалась епідеміями й бандами [650; 773]. Після звільнення Правобережної України від окупантів і бандформувань Наркомос України 24 червня 1920 р. закликав працівників освіти до об'єднання з робочими та селянами для оновлення господарства, освіти й культури [152].

Однак спроба відбудови народного господарства й налагодження освітньої діяльності ускладнювалась багатьма об'єктивними труднощами як політичними, так і матеріальними. По-перше, радянська влада у своєму прагненні побудувати нової школи змушена була схилити й залучити на свій бік вчительство, виховане в умовах буржуазного суспільства. По-друге, для прискореного оновлення освіти й культури бракувало наявних ресурсів, передусім коштів. Необхідно було підвищити матеріальний рівень учительства, і Раднарком України 22 червня 1920 р. прийняв спеціальну постанову «Про постачання харчами робітників освіти...» [452]. Постанова передбачала забезпечення пайками працівників дошкільних, позашкільних і шкільних закладів сільської місцевості. У голодний час постанова була спрямована переважно на порятунок найменше забезпечених категорій працівників освіти. З іншого боку, саме

населення, особливо сільське, підтримувало вчителя та школу. Так, наприклад, у Київській губернії в Таращанському повіті селяни самі ремонтували школи, забезпечували їх паливом, а вчителів – продуктами [27]. У с. Воронковка Литвинівської волості Київського повіту селяни вирішили засіяти громадську землю, зібрати врожай і на виручені кошти побудувати нову школу [25].

До речі, часткові мобілізації на місцях практикувалися вже в 1919 р. Так, у Чернігівській губернії Городнянський повітовий комітет КП(б)У 29 серпня 1919 р. запропонував виконкому залишити всіх учительок на робочих місцях до особливого розпорядження, а вчителів мобілізувати в продовольчий батальйон [741]. У подальшому кампанію мобілізації працівників освіти розгорнула радянська влада в масштабах України. Так, за постановою Наркомосу України «Про мобілізацію професорів і учителів» від 24 травня 1920 р. передбачалася мобілізація всіх учителів. І жоден заклад, окрім військового, не мав права без дозволу Наркомосу затримувати учительський персонал [410]. На місцях цю роботу здійснювали також і контрольні комісії з мобілізації працівників освіти. Київська губернська комісія, наприклад, 4 серпня 1920 р. постановила, що мобілізації підлягали всі члени Робоса, які не мали на своєму утриманні тяжко хворих або самотніх батьків. Не мобілізували освітян, які проводили культурно-освітню роботу в Червоній армії, а також керівних губернських працівників [701]. Умови обліку вчителів в Україні викладені в спеціальній інструкції Ради Народних Комісарів та Народного комісаріату юстиції від 1 липня 1920 р. «Про облік культурно-освітніх робітників» [443].

Отже, радянська влада з метою прискорення залучення працівників освіти до оборони й культурного будівництва в Україні практикувала заходи суворого примусового обліку та мобілізації. Це, на думку радянських керманців, в умовах військового часу мало на меті прискорити залучення до шкільного будівництва й перебудов у галузі освіти та культури такого масового прошарку старої інтелігенції, як учительство.

Радянська влада, попри матеріальні труднощі, змушена виділити кошти для організації і проведення зазначених курсів. Тільки в перші місяці 1919 р. це питання декілька разів обговорювали на засіданні Раднаркому України. Так, на засіданні Раднаркому 6 червня 1919 р. прийнято рішення про виділення 180 тис. руб. на інструкторські курси працівників освіти. А рішенням Раднаркому України від 14 червня для організації літніх учительських курсів з підготовки керівників дитячих трудових комун виділено 167 тис. руб., на розвиток позашкільної освіти, зокрема й курсів з перепідготовки вчителів, — 5 млн руб. Окрім того, міжвідомча нарада при Наркомосі України 31 травня 1919 р. постановила асигнувати на рахунок кошторису Наркомосу для підготовки керівників інструкторських учительських курсів по єдиній трудовій школі — 472 305 руб. [637].

На курси приймали педагогів та осіб, що готувалися до педагогічної діяльності та були рекомендовані відділами народної освіти. Перевага надавалася, безумовно, тим, хто дотримував лояльної позиції стосовно радянської влади та її заходів у галузі освіти. Курси були розраховані на п'ять тижнів, їх планувалося організувати в Києві, Одесі й у 45 повітах України, основна увага мала приділятися вивченню історії й теорії комунізму [565].

У цьому сенсі цікавим і показовим був досвід роботи літніх п'ятиденних учительських курсів з підготовки працівників єдиної трудової школи I-го ступеня, організованих з 2 липня 1919 р. Київським губернським відділом народної освіти. На них навчалося 600 осіб. Програма курсів передбачала загально-теоретичний цикл і трудові процеси. У загальнотеоретичному циклі основна увага приділялася історії комунізму, конституції радянської влади, теорії та практиці єдиної трудової школи. Трудові процеси надавали практичні навички з різних видів ремесла. Секційні заняття мали на меті розробку орієнтовних планів навчання в школі. Курсанти проводили на заняттях не менше 10 годин на день [188].

Цей процес політичної та професійної перепідготовки до революційного вчительства набув поширення в наступному 1920 р. У звіті Наркомосу України за 1920 р., до речі, означувалося, що в 1920 р. організовано близько 30 курсів і семінарів з підготовки працівників освіти в Луганську, Юзівці, Глухові, Новгород-Сіверському, Катеринославі, Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Ніжині тощо. На цих курсах введено новий предмет — українознавство, яке, на думку організаторів, мало стати джерелом розуміння соціально-економічного, культурно-побутового становища України на той час. Для підготовки працівників позашкільної освіти (головно вчителі, що мали працювати в масах) відкрито курси й семінари в Харкові, Чернігові, Луганську, Бахмуті та інших містах, а також організовано відповідні курси в інститутах і семінаріях, що вже існували. Тоді ж у звіті підкреслювалося, що в Харкові Наркомос України підготував до відкриття в 30 пунктах інструкторсько-лекторські курси, метою яких було виховання необхідної кількості лекторів для подібних курсів. Для боротьби з неписьменністю організовано короткотермінові курси, які надавали загальні знання початкової педагогіки й методики з роботи в школах для дорослих. Вони базувалися в Одесі, Луганську, Чернігові, Бахмуті, Миколаєві та Києві [349].

Загалом у 1920 р. організовано близько 100 курсів для перепідготовки вчителів, на яких навчалося більше 6 тис. осіб. Більше того, у червні 1920 р. за постановою Наркомосу організовано вищі педагогічні курси, навчання на яких тривало до 3-х місяців. У 1920 р. реформовано й вищу педагогічну освіту. Так, реорганізовано університети й учительські інститути в інститути народної освіти з 3–4-річним терміном навчання. Наприкінці 1920 р. в Україні налічувалося 12 таких вищих навчальних закладів [349, с. 26].

Слід зауважити, що перепідготовку проходили й інші групи працівників освіти: бібліотечні працівники в 1919 р. на 5-денних курсах, які функціонували при Наркомосі України. Курсанти здобули переважно середню освіту й набули стажу роботи до революції [593].

Радянська влада та її керівники добре розуміли, що питання розвитку української культури й української мови в справі схиляння на свій бік старої інтелігенції є одним із основних. Воно було особливо важливим для вчителства, зокрема сільського, яке багато років мріяло про його вирішення. Мабуть, саме тому VIII всеросійська конференція в грудні 1919 р. прийняла рішення «Про радянську владу на Україні». Відповідно до цього рішення, здійснено певні формальні заходи, спрямовані на усунення перепон на шляху «до вільного розвитку української мови і культури». Так, Наркомос України в травні 1920 р. зобов'язав місцеві органи народної освіти внести в програми педагогічних навчальних закладів вивчення української мови й літератури. І фактично чи не вперше в історії вітчизняної педагогічної освіти почав здійснюватися, хоча й дуже формально, перехід на українську мову викладання [520, с. 9].

Отже, під час громадянської війни радянська влада заформалізувала й розпочала залучення старого вчителства до професійної співпраці. Реальною запорукою успіху таких заходів мали стати різні курси політичної та професійної перепідготовки, програма яких мала сприяти налагодженню ділової співпраці з радянською владою, зближенню вчителства з робочо-селянськими масами.

Завершувалася громадянська війна в Україні, перед країною постали питання відбудови народного господарства, налагодження культурного життя й реалізації завдань освіти населення, які потребували залучення до їх рішення старої інтелігенції. Наркомос України в кінці 1920 р. звернувся до працівників освіти із закликом об'єднатися та допомогти робочим і селянам у культурній перебудові суспільства, у задоволенні прагнення мас до освіти, культури та знань. Водночас визначено основні завдання, які, на думку керівників радянської влади, на той час були нагальними: суспільне виховання дітей, професійно-технічна освіта і політико-освітня робота серед населення [614].

Вирішення питання співпраці вчителства з радянською владою багато в чому залежало від позиції та дій професійних

об'єднань учителів, зокрема відділення всеросійського вчительського союзу в Україні (ВУС) і всеукраїнського вчительського союзу (ВУУС). Щоправда, ліквідація ВУС на території України зменшила на кінець 1918 р. можливості сил серед учительства, що виступили проти радянзації освіти. Наприкінці 1918 р. всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) обговорив ситуацію з ВУС і зазначив, що після Жовтня 1917 р. ця організація начебто вступила в контрреволюційний «Комітет порятунку Вітчизни і революції» й виступила проти нової влади та її заходів в освіті й культурі. ВЦВК прийняв рішення про розпуск ВУС і закриття їхніх друкованих органів. При цьому вказувалося, що ні члени колишнього ВУС, ні їх організатори покаранню за свою антирадянську діяльність не підлягають [569]. Також закривалися й відділення ВУС в Україні. Подібні рішення на той час були досить радикальними, оскільки вчительство категорично не сприймало радянську владу як серйозний і тривалий фактор. Так, наприклад, документи вовчанської й дебальцевської профорганізацій ВУС свідчать, що приблизно на початку 1919 р. вчительство негативно поставилося до пропозиції комуністичного її осередку привітати Наркомос УРСР, за що вони та їхні прихильники були виключені із організації ВУС [688].

Відділення ВУС в Україні ще деякий час проіснувало. Під час гетьманщини вони здійснили спробу створити «Всеукраїнську нараду» на чолі з реакційними представниками міського вчительства, що призвело до фактичної ліквідації відділень ВУС в Україні.

З іншого боку, національно-визвольний рух в Україні під час громадянської війни сприяв зміцненню позицій ВУУС серед основної маси вчительства, особливо під час правління Директорії. Гасла боротьби за «самостійну» Україну, її національне відродження були досить популярними, особливо серед сільських педагогів. За ініціативи ВУУС створено Українське товариство шкільної освіти (УТШО), яке часто виступало як політична організація і брало активну участь у роботі петлюрівських штабів. Після оновлення радянської влади в 1919 р.

ВУУС продовжувала таємно чи відкрито підтримувати ідеї Української Народної Республіки.

Щоправда, члени ВУУС представляли різні верстви працівників освіти та були політично неоднорідними, різні угруповання обстоювали власні позиції, що призвело до розпуску ВУУС. У подальшому частина колишніх членів ВУУС разом із союзом учителів-інтернаціоналістів взяла участь у створенні нової професійної спілки — «Союзу працівників освіти і соціалістичної культури». Матеріали про професійний рух працівників освіти взяті в основному з праці видатного профпрацівника того часу, Голови Всеукраїнського комітету союзу працівників освіти (ВУКРобос) — О. М. Мізерницького, яка була присвячена 10-річчю Жовтня 1917 р. [333, с. 2, 3]. Зауважимо, що радянська влада, розуміючи впливовість профспілок серед учительства й важливість залучення їх на свій бік, не здійснювала в той час каральних заходів проти них і мас учительства, які підтримували ці профспілкові освітні організації.

Зрозуміло, що втрата авторитету старих профспілкових організацій та їх ліквідація зовсім не свідчили про зникнення антирадянських настроїв серед учительства. І радянська влада розгорнула широку кампанію з роз'яснення своєї політики в галузі освіти й культури та завдань освітян, вважаючи, що важливу роль в об'єднанні вчителів навколо нової влади та її завдань мав відіграти Союз учителів-інтернаціоналістів. В. І. Ленін, виступаючи на II всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів 18 січня 1918 р., ставив завдання об'єднання навколо нового союзу широких мас учительства [299, с. 412]. Означений союз розгорнув діяльність, особливо після того, як із його назви вилучили термін «соціалістичної культури», тобто підкреслили суто професійний, освітянський характер. Це, до речі, і в Україні сприяло зростанню його популярності й долученню до нього нових прихильників, зокрема й наукових працівників [686].

Зауважимо, що в Україні процес консолідації вчительства в межах професійного союзу, який визнав би радянську владу,

відбувся набагато складніше, протирічніше й активізувався пізніше, ніж у центральних районах Росії. Певну роль у цьому процесі відіграло створення (з квітня 1919 р.) союзу вчителів і комуністів, що навчалися. Серед його завдань були наступні: організація освітньої роботи разом з урядом України, ведення культурно-освітньої роботи в дусі соціалізму, створення народної трудової школи [583]. Цю ідею підтримував і союз учителів-інтернаціоналістів, особливо — в організації єдиної трудової школи [223]. Однак союз учителів-інтернаціоналістів, виступаючи за радикальні й каральні заходи стосовно освітян, які не підтримували радянську владу, поступово втрачав своїх прихильників.

І хоча об'єднання в Україні професійних освітянських організацій, лояльно налаштованих до радянської влади, було безпосередньо пов'язано з подібними процесами в Росії, Україна мала свої особливості їх функціонування, пов'язані як з досить активними формами боротьби із внутрішніми й зовнішніми ворогами, так і з багатьма іншими причинами, пов'язаними, передусім, з національним питанням. Голова всеукраїнської Ради професійних спілок (ВРПС) п. Угаров на I всеукраїнському з'їзді вчителів у 1925 р. заявив, що в Україні існувало два напрями у формуванні масових професійних союзів учителів [346]. З одного боку — націоналістичне сільське вчительство, яке гуртувалося навколо ВУУС, з іншого — міське вчительство, яке називалося «денікінським» і об'єднувалося у відділеннях ВУС в Україні [547]. І хоча вони дискредитували себе та зникли, їхні настрої тривалий час домінували серед учительства. Оскільки верхівка міського учительства була русифікована, не підтримувала українізацію професійного руху освітян, націоналістично налаштовані сили сільського вчительства виступили за створення самостійних українізованих профспілок [28].

Слід зауважити, що в 1919 р. активізувалися спроби радянської влади стосовно об'єднання профспілкових освітянських організацій. Показовим у цьому аспекті був приклад Києва. Після організації Київського губернського відділення союзу

працівників освіти й соціалістичної культури в червні 1919 р. до його складу ввійшли представники обласних і місцевих відділень ВУС, всеукраїнського й місцевих союзів учителів-комуністів, інтернаціоналістів і соціалістів, союз молодших викладачів ВНЗ, союз службовців і кур'єрів навчальних закладів та ін. Кількість працівників освіти, які ввійшли в нову асоціацію, швидко зростала. Так, тільки в Київському міському й губернському відділах на квітень 1921 р. налічувалося близько 15 тис. членів, зокрема в Києві — 7024, а на вересень відповідно: 17792 і 9422 членів союзу [703]. Зауважимо, що саме на відповідному з'їзді освітянських профспілок у червні 1919 р. вирішено питання про означене об'єднання [63]. Ці дані підтверджує й надрукована в 1925 р. доповідь тодішнього голови всеукраїнського союзу професійних спілок п. Угарова на I всеукраїнському з'їзді вчителів, який свідчить, що на цьому з'їзді виникла дискусія стосовно можливого об'єднання освітянського профспілкового руху з подібним рухом у Росії. Національно налаштовані освітянські представники — головним чином сільське вчительство — не підтримали об'єднання, а комуністична група виступала за об'єднання. І лише після кількадечних жорстких дебатів більшістю всього в один голос учасники з'їзду затвердили ідею єдиного з Росією профосвітнього руху [547].

Однак не слід перебільшувати значення фактично вимушеного об'єднання різнорідних профспілкових організацій освітян у червні 1919 р. Це жодним чином не впливало на позицію негативного ставлення основної маси вчительства до радянської влади, по-друге, не слід забувати, що влітку 1919 р. територія України майже всю другу половину 1919 р. перебувала під окупацією денікінських військ. Останні події негативно вплинули на господарство України, її культуру й освіту, на об'єднувчі рухи в освітніх профспілках [745].

Стосовно теми — радянська влада, інтелігенція і профспілковий рух у роки Української революції й громадянської війни — становить своєрідний інтерес архівний матеріал про функціонування однієї з найпотужніших на той час Катеринославської профспілкової вчительської організації. Як згадувалося,

після лютневої революції на Катеринославщині виникли численні профспілкові вчительські організації. І в умовах різних влад учительство прагнуло врятуватися, пристосуватися до швидкоплинних обставин. Слід зауважити, що в 1918 р. в середовищі народного вчителства почалася боротьба міських і повітових педагогів. Міське вчителство виступало за загальний союз, а повітове — за українську спілку й за приєднання до ВУУС. Зрештою перемогла друга точка зору.

Після тривалого періоду окупації України на початку 1919 р. в Катеринослав знову прийшла радянська влада. На нараді завідувачів і представників працівників освіти 10 січня 1919 р. завгубвідділення народної освіти п. Мітязов запропонував підтримати радянську владу, його підтримали учасники наради. Тоді ж, у січні 1919 р., відбулися вибори до Катеринославської ради робочих і селянських депутатів, у яких взяли участь і вчителі. Окремих із них обрано в члени Ради, однак інші представники освітян, особливо члени відділення всеросійської вчительської спілки, виступили проти участі в таких виборах [690].

За ініціативи вчителів і освітянських профспілок Катеринославщини, які дотримували позиції ділової співпраці із робочо-селянською владою, розгорнувся рух за об'єднання профспілок учительства. І 28–30 квітня 1919 р. відбувся з'їзд 50 представників із 16 різних учительських організацій міста й губернії, розгорнулася дискусія з питань шкільного будівництва, про які доповідав губернський відділ народної освіти. І все таки перемогла точка зору щодо об'єднання всіх учительських профспілкових організацій. Необхідно нагадати, що в Катеринославі після лютневої революції виникли і продовжували функціонувати в 1919 р. такі профспілкові об'єднання: союз народних учителів міста — найчисленніша та найвпливовіша організація, яка налічувала більше 400 членів; союз народних учителів Катеринославського повіту (до 300 членів); союз учителів-українців; Катеринославське відділення ВУС; союз учителів-євреїв; союз учителів вищих початкових училищ

тощо. Зазначалося, що на з'їзді освітян Катеринославщини після тривалих дискусій вирішено об'єднати вчительські союзи в один губернський союз учителів [690]. Тоді ж стало зрозуміло, що основна маса вчителства не сприймала радянської ідеї єдиної трудової школи. Для її роз'яснення організовано тримісячні курси для вчителства, які почали працювати 3 червня 1919 р. На них записалось більше 500 вчителів, хоча курси були розраховані на 300 осіб. Зауважимо, що ініціатива організації курсів належала Правлінню союзу народних учителів Катеринослава. Програма курсів зацікавила вчителство, про що свідчила й зростаюча кількість учасників. Проводилися і практичні заняття. Курси функціонували до захоплення міста білогвардійцями. Показово, що курсанти-вчителі взяли участь у копанні окопів для Червоної армії, а представник губвідділу народної освіти (п. Мітясов) отримав у банку мішок грошей і роздав учителям з метою погасити заборгованість за червень [694].

Денікінці, які почали окупувати Україну, жорстоко карали всіх, хто допомагав радянській владі. Публічно закатовано, окрім радянських працівників, і немало безпартійних учителів. Зауважимо, що подібні дії білогвардійців не завадили вчителству Катеринослава на загальних зборах прийняти рішення про поїздку в ставку А. Денікіна (Ростов) своєї делегації з клопотанням про допомогу народним учителям. На цих же зборах заслухано доповіді, зміст яких свідчив про надзвичайно різноманітні політичні настрої різних верств вчителства Катеринославщини, утім, мабуть, це можна розцінювати як свідчення загальної строкатої картини політичних настроїв вчителства України. На нараді заслухано такі доповіді: 1) завдання добровольчої армії в політичному устрої в Росії; 2) похід Л. Корнілова; 3) сибірський уряд; 4) історія розвитку більшовизму в Росії. І це, звернемо увагу, вчителство Катеринославщини розглядало на загальному зібранні.

А на той час, як неодноразово зазначалось, вчителство в основній своїй масі дотримувало позиції очікування й виживання в тих неймовірно складних умовах війни, розрухи, голоду та жахливих поневірянь [695].

Із середини жовтня й до останньої декади грудня 1919 р. Катеринославщину контролював режим махновщини, до якого вчительство ставилося по-різному. Але вони не могли не відзначити, що він супроводжувався розгулом беззаконня, п'яними оргіями, масовими розстрілами й погромами. Часто під цей молот попадали і вчителі. Профспілкові та шкільні життя, зазвичай, на той час завмирало. Страждали й учні шкіл. Так, денікінці, коли відступали, мобілізували учнів середніх навчальних закладів, а Н. Махно, який їх захопив, хотів розстріляти. І тільки на прохання правління Союзу вчителів, що підтримували зв'язок з культвідділом штабу Н. Махна, учнів врятовано від загибелі.

Наприкінці грудня 1919 р. Червона армія захопила Катеринослав. Ось як характеризував загальні настрої вчителів голова правління союзу народних учителів Катеринославщини: «Усі були надзвичайно паралізовані усіма попередніми подіями, усе було так незрозуміло і заплутано — позаду кошмарна анархія, попереду невідомість, невпевненість, а життя тупотіння на місці не терпить, і вчительство, навіть його краща, передова частина мотилася і кружляла, як зірваний лист в осінній завірюсі...» [696]. Щоправда, на початку 1920 р. настрої вчителів дещо змінилися на краще. На межі 1920 р. більше 400 членів союзу народних учителів Катеринославщини вступають у союз працівників освіти й соціалістичної культури. Зауважимо, що цей факт не слід переоцінювати, він, радше за все, свідчив про вимушеність цих дій.

3 березня 1920 р. при губернському відділі народної освіти створено ініціативну групу, що склала декларацію, яку мали заповнювати вступники в союз робітників освіти й соціалістичної культури. І вчителі, особливо міських середніх навчальних закладів, відмовлялися це робити, убачаючи в цьому політичний примус. І все ж таки на кінець березня 1920 р. союз працівників освіти і соціалістичної культури (СПОСК) Катеринославщини налічував до 1200 членів, хоча міське вчительство, особливо групи колишніх членів всеросійського вчительського союзу, негативно поставилося до такого союзу.

Утім, з квітня 1920 р. радянська влада почала активно реалізувати ідею будівництва єдиної трудової школи. Керівництво союзу працівників освіти й соціалістичної культури констатувало, що подібну реформу школи не сприйняла основна маса вчителів. І тоді влада мобілізувала відповідних працівників губернського та міського відділів народної освіти, активістів з учительства для проведення реформи школи. Але цього було замало, і радянські органи народної освіти почали формувати опорні групи в навчальних закладах із найпідготовленіших і найлояльніших до радянської влади вчителів. Однак реформа, на думку радянських керівників, потребувала докорінної перепідготовки старого вчителівства, яке повинно було долучитися до розбудови єдиної трудової школи. З цією метою за ініціативи секції реформи школи міського відділу народної освіти організовано тримісячні курси інструкторів трудової школи, на яких навчалося близько 300 учителів. Очоловав їх завідуючий позашкільним відділом міського ВНО — Г. Мальганер. На курсах передбачалося підготувати вчителів до реалізації означеної реформи, які мали стати організаторами шкільної справи в навчальних закладах [697].

У дійсності скрутне матеріальне становище вчителівства і шкільний голод відтермінували реорганізацію шкільної реформи. Крім того, значна частина вчителів Катеринославщини, переважно міського, саботували реформу. У вересні 1920 р. за їхньої ініціативи організовано загальні збори міського вчителівства, на які запрошено представників радянської влади та профспілок. Збори тривали два дні. Свідки згадували, що подія нагадувала суд над органами народної освіти. Особливо агресивною була група колишніх членів всеукраїнської спілки, яку склали представники гімназій. Вони відверто ігнорували радянські ідеї й демонстративно покинули засідання. І лише на другий день було досягнуто хиткого компромісу вчителів з радянськими освітянськими органами [697].

Подібний типовий інцидент на Катеринославщині свідчив: у середовищі вчителівства антирадянські настрої були досить

широко поширені. І справа не тільки в матеріальних труднощах, вони в той час були постійним фактором, а й у тому, що на той час загострилася політична й воєнна ситуація, очікувався наступ П. Врангеля, що призвело до зростання антирадянських настроїв. У зв'язку із цим цікаво проаналізувати матеріали першого губернського з'їзду союзу робітників освіти й соціалістичної культури наприкінці листопада 1920 р. Перед виборами правління гостра боротьба розгорнулася між учительськими фракціями меншовиків і більшовиків з'їзду. При цьому в боротьбі взяли участь чотири групи учительства: 1) комуністи й ті, хто долучився до них; 2) меншовистська група; 3) група міського вчителства; 4) група сільського позапартійного вчителства. Саме місто Катеринослав представляли 17 делегацій, серед яких виокремлювалися три течії: комуністична (4 делегати), есерівська (3 делегати) та петлюрівська (10 делегатів). І якщо перша і друга групи швидко знайшли спільну мову, то третя група дотримувала особливої позиції. До правління союзу ввійшло 11 осіб, серед них — 7 комуністів, 3 позапартійних і 1 меншовик. На з'їзді відчувалося, що значна частина вчителства виступала проти мобілізації педагогів, їхньої трудової повинності в контексті ліквідації неписьменності й культурно-освітньої роботи в Червоній армії [691].

Таким чином, радянські органи освіти Катеринославщини намагались об'єднати вчителство в єдину спілку в межах співпраці з радянською владою в галузі освіти населення. У 1919 р. вчителство Катеринославщини взяло участь у діяльності різних курсів для робочих [399; 400]. Водночас не слід переоцінювати факти переходу вчителства до ділової співпраці з радянською владою на кінець громадянської війни. Адже свіdomo на це перейшла лише незначна частина вчителства.

Відомий працівник освіти Я. П. Ряппо, характеризуючи стан шкільного будівництва в Україні, визначав 1917–1920 рр. як перший етап, який став початком руйнації старої школи. «В ці роки, — свідчив він, виступаючи від Наркомосу УРСР на I-му всеукраїнському з'їзді профспілок освіти в грудні 1924 р., — неможливо зовсім говорити ні про яке радянське будівництво

школи. На цьому етапі, який співпав з громадянською війною, школа переходила із рук в руки і змушена була орієнтуватися то на петлюрівщину, то на денікінщину, то на радянську владу, а в кінці кінців до 1920 року зовсім вибилася із колії і розсипалася, оселянилася» [674]. Утім, попри труднощі та розруху, відсутність бюджету, школа продовжувала існувати, оскільки її не залишило вчительство й учнівство, хоча їх чисельність значно зменшилася, а кількість педагогів початкової школи скоротилася за роки громадянської війни з 80 до 45 тис. Ідея радянської влади про єдину трудову школу була чужою й несприйнятливою для більшості вчителів, які тільки починали оговтуватися від хаосу різних влад, розрухи й жорстокої кривавої війни. І тільки в 1920 р., коли в Україні остаточно закріпилася радянська влада, виникла можливість будівництва нової школи [673]. До того ж, жорстокий і кривавий досвід громадянської війни та інтервенції багато чому «навчив» педагогів.

Показово, що окремі вчителі добровільно вступали до лав Червоної армії. Так, сільський учитель Уманщини Ю. П. Пашковський зробив це відразу після Жовтня 1917 р. Учитель з Полтавщини І. М. Гук брав безпосередню участь у бойових операціях Червоної армії проти білополяків. Після того обоє стали відомими активістами освітянського руху [141]. Подібних випадків було чимало. Іноді це були й не поодинокі ініціативи. Так, усі вчителі (15 осіб) с. Миколаївка Новомосковського району вирушили на фронт у складі Червоної армії. І на 1922 р. тільки сільське вчительство, вихідці із яких служили в Червоній армії і на Червоному флоті, налічувало 3326 осіб, які після війни продовжили діяльність і в подальшому навчали червоноармійців.

Немало вчителів постраждало від різних влад в Україні. І той же архівний матеріал щодо Катеринославщини засвідчує це. Подібне, безумовно, призвело до протестів учителів. У 1919 р., наприклад, вчительство м. Тараща (під Києвом) відмовилося виконувати інструкції Добровольчої армії. Це саме вчительство невдовзі після створення радянської влади 7 лютого 1920 р. на повітовому з'їзді освітян проголосувало за підтримку

робітничо-селянської влади. Більше того, вони, будучи членами ВУУС, вирішили вступити в союз робітників освіти й соціалістичної культури. Зрозуміло, що заформалізовані гасла вчителів жодним чином не свідчили про те, що вони позбавилися своїх старих освітянських і життєвих переконань [333, с. 4].

Завдячуючи зусиллям освітян, які в більшості не покинули школи в складні роки, на кінець 1919 р. і початок 1920 р. поновили роботу 1200 вищих і 47000 нижчих шкіл, які функціонували на державні кошти [572]. На середину 1920 р. в Одеському повіті, наприклад, налічувалося 70 шкіл зі 170 викладачами. Загалом в Одеському повіті на момент приходу радянської влади працювало 162 школи із 351 комплектом і 8 запасними вчителями та з 14000 колективом учнів [366].

Учительство здійснювало й культурно-освітню роботу серед населення, яка до Жовтня 1917 р., як зазначалося, мала назву позашкільної роботи, зокрема це робило сільське вчительство. Завдяки цьому, у 1921 р. в Україні діяло 25 тис. політико-освітніх закладів [675]. Зазначимо, що у зв'язку зі зростанням ролі політичного виховання мас у 1920–1921 рр. усі культурно-освітні заклади називалися політико-освітніми. Водночас, у роки громадянської війни, як відзначала газета «Правда», не все сільське вчительство було на боці пролетаріату. Значна його частина здійснювала шкільну справу й культурно-освітню роботу під гаслами «чистого» культурництва, не пов'язаного з політикою [423]. Це не означало, що всі вчителі дотримували таких позицій. Окремі з них, як, наприклад, у с. Качине на Чернігівщині, активно долучилися до політико-освітньої роботи, яку підпільно продовжували й у період денікінської окупації [23].

Особливо активізувалася культурно-освітня діяльність інтелігенції, зокрема працівників освіти в Одеській губернії, де були особливо сильні антирадянські настрої інтелігенції, удалося протягом короткого часу змінити ситуацію на користь радянської влади. «Позашкільна освіта дорослих, — підкреслював у жовтні 1920 р. завідувач губерньським відділом народної

освіти в Одесі Я. П. Ряппо, — мала із інтелігентського академізму переформуватися в політичну освіту мас» [761]. Та ж інтелігенція Одеської губернії, особливо вчительство, активізувала свою культурно-освітню діяльність. Тільки з 13 по 18 серпня 1920 р., наприклад, вона прочитала 167 лекцій для населення, із яких 28 — політичного характеру [760].

Подібна ситуація радше вимушених, заформалізованих, а не реальних змін політичних і професійних настроїв інтелігенції спостерігалася і в інших губерніях України. Про зростаюче заформалізоване і переважно вимушене бажання переходу інтелігенції до професійної співпраці з радянською владою свідчать і матеріали II всеукраїнської наради з освіти, яка відбулася в серпні 1920 р. Це був складний час. Радянська влада всі свої ресурси змушена була зосередити на боротьбі з арміями П. Врангеля й Польщі. І все таки саме в цей складний час влада знайшла можливість для проведення вказаної наради. Більше 250 делегатів-освітян під керівництвом представників Наркомосу України обговорили та визначили шляхи будівництва освітньої системи. Перед учительством була розгорнута приваблива картина майбутньої школи, основні положення якої з порозумінням, як свідчили прорадянські джерела, сприйняли учасники наради [19, с. 3].

Водночас на нараді з питань освіти провладні керманічі радянської влади відзначали, що вчительство починає начебто реально професійно співпрацювати з радянською владою. Це позначилося на перших успіхах соціалістичної перебудови шкільного життя [608]. Так, доповідач від Донецької губернії зазначив: «Учительство Донецької губернії уже півроку йде тим шляхом, на який воно вступило під час приходу радянської влади. Воно виявляє максимум активності. Більша частина робіт в Луганському відділі була здійснена руками учителів і була проведена в той час, коли бойові успіхи Червоної армії ще не визначилися під Ростовом» [610]. У висновках доповідач підкреслював, що найсвідоміша частина вчительства начебто щиро співчуває роботі радянської влади [610]. Матеріали

вказаного архіву свідчать, що подібна оцінка була вимушеною і політичною й відбивала настрої освітян з інших губерній України. Показово, що в резолюції зазначеної наради констатовалося: «Учительство наше приймає Радянську владу» [612]. Так радянські працівники намагалися видати бажане за дійсне.

Загалом можна стверджувати, що вчительство за роки Української революції та громадянської війни йшло складним шляхом професійної й політичної самовизначеності. Не зрозумівши та не сприйнявши в основній масі Жовтень 1917 р., педагоги виявили відданість своїй справі й у жахливі роки громадянської війни не залишили школу. Карколомний калейдоскоп різних влад, їхніх режимів і політики дозволив учительству визначитися в їхніх пріоритетах, і вони в більшості почали надавати перевагу тій владі, яка й здобула остаточну перемогу, — радянській. Однак про змістовність подібної позиції вчителів не може і йтися. Голова всеукраїнського комітету профспілок працівників освіти О. М. Мізерницький підкреслював: «Якщо неможливо довести, що все учительство вважало “старий мир” своїм, то ще менше було підстав говорити про його симпатії до “нового миру”» [333, с. 4]. В. І. Ленін підкреслював, що «нова “селянського звання” інтелігенція тисячами ниток зв’язана з масами безправного, забитого, темного, голодного селянства і всіма умовами свого життя ворожа всякій пуріткевичівщині, всякому союзіві з нею» [287]. Тобто сільське вчительство з економічної точки зору не було зацікавлене в поверненні капіталістичних порядків, з одного боку, а з іншого, — не зрозуміло й не сприйняло радянської влади, влади диктатури пролетаріату, яка була чужою педагогам, особливо сільським. До того ж, базування диктатури пролетаріату на пролетаріатові України, який головно був русифікованим, не задовольняло сільське вчительство, що було національно налаштованим. Окрім того, педагоги не сприймали диктат і примусові дії від будь-якої влади. А саме ці жорсткі методи практикували фактично всі влади, які керували в Україні в роки громадянської війни. Слід відзначити, що вчительству складно було брати участь у руйнації

«старого мира», часточкою якого були вони самі, як і саме село того часу. Учителі жили і призвичаїлись до старих порядків, а нове й невідоме їх лякало та насторожувало. Окрім того, представники різних влад, особливо ті, що маскувалися національними гаслами, часто торгували ними заради тимчасових вузькоматеріальних і вузькополітичних інтересів.

І в цих умовах Української революції та громадянської війни в Україні основна маса вчительства кращим виходом зі становища вважала нейтральну, очікувальну позицію. Використовуючи гасло «аполітичності» школи як панацею від усіх бід, учительство сподівалося на кращі часи. І в другій половині 1920 р. по всій Україні прокотилася дискусійна хвиля з питань «аполітичності» школи. У Полтаві, наприклад, відбулася подібна дискусія, яка продовжувалася декілька днів і до якої залучилася чисельна аудиторія. Захисниками гасла «аполітичності» школи виступила й значна частина авторитетних на той час учителів, як, наприклад, І. І. Горбунов-Посадов. Подібні дискусії відбулись і в інших великих містах України [333, с. 4].

Зрозуміло, що вчительство не могло не усвідомлювати, що ідеї автономності, «аполітичності» школи, які були прогресивними в умовах самодержавства, при радянській владі набували зовсім іншого змісту та спрямованості. Однак більшість педагогів не могла позбавитися настроїв політичного нейтралітету, сподіваючись у жахливих умовах громадянської війни й розгулу бандитизму таким чином зберегти можливість безперервної роботи школи за їх участі.

Таким чином, незважаючи на колосальні випробовування в роки Української революції та громадянської війни, учительство пройшло перший і найважчий, найболісніший і карколомний етап моральної, політичної, професійної, економічної, соціальної й, нарешті, особистісної переорієнтації на новий етап життя, нову школу, нову владу, нове майбуття України. І цей процес вимушено прискорювався та ширився відповідно до перемог радянської влади в Україні на фронтах боротьби із внутрішніми і зовнішніми ворогами.

4.2. Художня інтелігенція

У підрозділі проаналізовано процеси еволюції політичних, світоглядних, етично-моральних, матеріально-побутових та професійних поглядів і позицій художньої інтелігенції України під час Української революції 1917–1921 рр. Показано, що художня інтелігенція України, рятуючись під гаслами аполітичності від нав'язливої політики багатьох різних влад, прагнула продовжувати улюблену роботу заради не тільки виживання, але й потреби професійної та художньої творчості. І, нарешті, висвітлена трансформація позицій художньої інтелігенції України стосовно ставлення до радянської влади, оскільки вона остаточно була встановлена в Україні та схилилася на свій бік стару художню інтелігенцію, без якої про культурний розвиток або культурне життя не могло йтися.

У роки Української революції, громадянської війни та військової інтервенції в Україні трансформувалися погляди художньої інтелігенції. Під натиском жахливих обставин австро-німецької окупації, маріонеткових режимів, які змінювали один одного під час жорстоких кривавих військових дій, спостерігалася політична диференціація поглядів письменників, художників, артистів, музикантів та інших представників мистецтва. Цей процес відбувався за умов переважного пригнічення різними режимами національної культури, українського народу. У Полтаві, наприклад, закрито всі демократичні організації, здійснювався тиск на газету, яку видавав В. Г. Короленко. Німці й австрійці карали розстрілами за агітацію проти окупантів і, навпаки, підтримували всі заходи, спрямовані на оновлення минулого самодержавства [158, с. 147]. Крім того, ситуація ускладнювалася діяльністю представників різних політичних течій і художніх угруповань, які розгорнули бурхливу діяльність. Усі вони, зазвичай, пропагували русифіковані ідеї, спрямовані проти національної української культури. Ідеї «чистого мистецтва», «мистецтва для мистецтва» та інші пропонувалися під егідою свободи людини й незалежності мистецтва, боротьби зі старими традиціями та мораллю [322]. Так,

один із представників українського декадентства М. Семенко в поетичній збірці «П'єро задається» навіть пропагував ідею руйнації культури минулого й аполітичності мистецтва [158, с. 149]. Вона нагадувала п'єсу Ф. К. Сологуба «Коханню», яка благословляла кохання батька з донькою [532].

Ідеї «чистого мистецтва», «мистецтва для мистецтва» були цілком обґрунтованими, адже митці перебували в жахливих матеріальних, моральних і правових умовах громадянської війни та інтервенції в Україні й проти неї. У роки Української революції 1917–1921 рр., коли в Україні змінилися більше чотирнадцятьма різними владами і кожна прагнула схилити країну та її інтелігенцію, остання, рятуючись, змушена була прикриватися гаслами «чистого мистецтва» й «мистецтва для мистецтва».

Під егідою «чистого мистецтва» та гаслом «поза політикою» представники інтелігенції часто оцінювали реальні події того часу. Так, відомий український історик, теоретик літератури С. О. Єфремов писав: «Для Леніна і К^о той колективний організм, який називається народом, державою і складається із мас самодостатніх осіб, партій не більше того кролика, над яким проводять свої досліди експериментатори <...>» [115]. Були й інші точки зору. Так, П. Г. Тичина в книзі «Замість сонетів і октав», яку написав в 1918 р., висміяв спроби гетьманського й петлюрівського режимів реанімувати в українській культурі давно відживші явища [158, с. 152].

На той час Україну заповнили представники художньої інтелігенції Росії, що втекли від радянської влади. Слід зауважити, що їхні лави були неоднорідними. Так, у Києві та Харкові перебувало чимало артистів, художників, літераторів, музикантів, які під тиском змін різних режимів в Україні починали переоцінювати своє ставлення до радянської влади. В одних вона посилювала розгубленість, в інших викликала окремі позитивні оцінки. Радянська влада вживала заходів, щоб завоювати симпатію представників художньої інтелігенції України. Так, голова відділу мистецтв Наркомосу УРСР О. К. Гастев зміг залучити до роботи відділу найобдарованіших представників художньої інтелігенції [544]. Усього у відділі мистецтв

на березень 1919 р. налічувалася 241 особа, що представляли різні види й жанри мистецтва та художньої літератури [573]. Так, до ради мистецтв верховного органу відділу мистецтв Наркомпросу РСР увійшли такі відомі діячі, як М. М. Аркас, Польський, І. Ю. Кулик, професор М. О. Біхтер, Ільїн [179]. А окремі відомі художні колективи, такі як театральна трупа Сінельникова, симфонічний оркестр, укомплектований найкращими музикантами України, художні школи, цехи, студії тощо утримувались на державні кошти та функціонували як радянські заклади.

Художня інтелігенція брала активну участь і в культурному житті Харкова [544]. Так, у колишньому театрі Кучерових (Муссурі, Харків), наприклад, як оголошував у лютому 1919 р. Всеукраїнський комітет образотворчих мистецтв, відкрився 1-й робочий театр Української республіки. Планувалося до показу два спектаклі на тиждень. До того ж, у Народному будинку, робочому й міському театрах заплановано деякі спектаклі на історичну тематику, яким передували популярні лекції відомих учених м. Харків. Спектаклі поставили майстри української сцени: О. Соколовський, Б. Ільїн, Б. С. Глаголін, Ленковський та ін. При театральному відділі функціонувала пересувна трупа, яка успішно виступала в Харкові та його околицях. Окрім того, особливий показовий пересувний театр організував приват-доцент Пілашевський, який підготував відповідний репертуар для гастролів. У колишньому Катеринославському театрі відкрили 1-й Український театр і студію сценічного українського мистецтва [178].

Нова влада на той час з метою радянзації театрального життя практикувала націоналізацію театрів. З 15 березня 1919 р., наприклад, усі театри Києва з їхнім майном оголошувалися націоналізованими, а артистів вважали такими, які перейшли на службу УРСР. Комісаром усіх Київських театрів призначено відомого режисера К. О. Марджанова. Роботу всіх націоналізованих театрів контролювали комісари [161].

У першій половині 1919 р. в Харкові й Києві успішно функціонували пересувні фронтові червоноармійські театри. Вони

ставили переважно революційно-політичні п'єси. Червоноармійські частини Києва, наприклад, обслуговував Перший пересувний червоноармійський театр [185]. Окрім того, як свідчить матеріал звіту Всеукраїнського театрального комітету Наркомосу УРСР, у Києві, Київській і Чернігівській губерніях влітку 1919 р. під орудою досвідчених інструкторів-режисерів працювали численні робочо-селянські театри. Згідно зі звітом, інтерес населення до театрального життя і самих театрів був значним. З метою задоволення потреб мас з 11 червня 1919 р. в Києві відкрито режисерсько-інструкторські курси. Приймали переважно робочих і селян. Викладали на тримісячних курсах досвідчені режисери. Успіх курсів визнали сучасники, а самі курсанти зазначали, що курси їм «очі відкрили» на світ [174]. Пошуки нового особливо активно здійснював «Молодий театр» під керівництвом режисера-новатора Леся Курбаса. Розгорнув свою роботу з весни 1919 р. в Києві й театр імені Т. Г. Шевченка, який став найпоспідовнішим носієм реалістичного театрального мистецтва. До його складу ввійшли такі відомі майстри української сцени, як: І. О. Мар'яненко, Г. І. Борисоглібська, І. Е. Замичковський, О. Л. Загаров, а також представники талановитої молоді — О. Сердюк, К. Кошевський, Є. Сидоренко та ін. [158, с. 226]. Слід нагадати, що еволюція різних напрямів розвитку театрального мистецтва призвела в 1919 р. до конфлікту між «Молодим театром» та старими діячами українського театру [225].

Зауважимо, що в першій половині 1919 р. в акторському середовищі відбувся процес їх об'єднання в професійний союз. Суттєву роль у професійному об'єднанні акторів Харкова, наприклад, відіграв відомий на той час театральний діяч А. Я. Альтшулер, якого обрано головою союзу театральних працівників першого скликання. У подальшому він успішно працював у професійному об'єднанні працівників мистецтва, а також головним режисером театру державної опери в Харкові. Про заслуги цього діяча в мистецтві йшлося в 1923 р., коли відзначали 35-річчя його сценічної діяльності. Більше 20

делегатій від різних закладів і організацій брали участь у цьому святкуванні. Від Головополітосвіти Наркомосу УРСР його вітав Р. А. Пельше, від губернського відділу народної освіти — п. Коломойцев. Вітальні телеграми надіслали театри Москви, Петрограда, такі відомі майстри мистецтва, як Л. В. Собінов, О. О. Яблочкіна і багато інших [466].

Час активізації діяльності художньої інтелігенції України при радянській владі в 1919 р. завершився наступом А. Денікіна. Багато відомих діячів літератури й мистецтва залишили такі потужні мистецькі центри, як Харків, Київ, дехто зачався, деяких, особливо українське крило, репресували денікінці. Перед відступом денікінців серед працівників мистецтва поширилися чутки, що більшовики переслідуватимуть працівників мистецтва, особливо тих, хто співпрацював із денікінцями. І почалася нова хвиля повальної втечі художньої інтелігенції з України [544].

Водночас хвилеподібні втечі, вагання від однієї влади до іншої, від одного ворогуючого табору до іншого було типовим явищем, яке маскувалося гаслами аполітичності. Бюро інформації при раді робочо-селянської оборони України повідомило, наприклад, що 18 вересня 1919 р. в Київ приїхав відомий артист Б. С. Глаголін, який до цього успішно співпрацював у радянському драматичному театрі Харкова. Тепер же він активно організовував благодійні вечори на користь Добровольчої армії. У повідомленні Бюро інформації також зазначалося, що серед артистів панує розгубленість, антрепренери змушені утримуватися від підписання будь-яких угод з артистами, із яких багато хто виїхав у Крим [633]. Слід зауважити, пізніше, коли стали відомі матеріали 1919 р., оприлюднені в білогвардійській пресі і компрометуючі Б. С. Глаголіна, Колегія Наркомосу УРСР постановила позбавити Б. С. Глаголіна звання заслуженого артиста УРСР, яке він отримав у вересні 1922 р. [633].

Однак, у тому ж 1920 р., після остаточного встановлення радянської влади, її вимушена турбота про діячів мистецтв поживалася. Виникли нові форми й види театрів. Так, у 1920 р.

розпочав роботу театр імені Г. В. Михайличенка, який очолив М. С. Терещенко. Основою театральної майстерності був принцип масового, колективного, «динамізованого театального дійства», у якому, щоправда, не було можливості проявляти індивідуальність актора [498].

З січня 1920 р. почав функціонувати у Вінниці ще один новий театр, який очолив Г. П. Юра, а до його трупи ввійшли знані талановиті актори, зокрема А. М. Бучма, М. М. Крушельницький та ін. [498]. Цікаво, що в 1923 р. в листі до Головополітосвіти УРСР Г. П. Юра підкреслив: «хрещеним батьком» театру «була радянська влада». Згадуючи перші місяці діяльності театру, він писав: «Усе, що ми отримали в спадок від старого буржуазного ладу, довелося покинути. Нам довелося заново будувати і свою акторську техніку, і свою ідеологію, і свої дисципліни, і, нарешті, свій театр. І ми його знайшли» [634]. При цьому він уважав за необхідне підкреслити, що театр постійно підтримували всі радянські органи та заклади.

Попри різні ідеологеми акторів, режисерів і театрів, вони в складний час для України немало зробили для підвищення культурного рівня населення. Так, у серпні 1920 р. за завданням Наркомпросу УРСР у гастрольну поїздку по Україні вирушив театр імені Т. Г. Шевченка. Час був настільки небезпечним, що місцеві влади надавали охорону для трупи театру — загін червоноармійців. Особливо популярними в населення були спектаклі: «Ревізор» М. В. Гоголя, «Ткачі» Г. Гауптмана і «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка [158, с. 374]. Труднощі гастролів в умовах воєнного, голодного часу компенсувалися поступовим зближенням учасників трупи з робітничо-селянським населенням.

Розпочалася театральна діяльність і на місцях. Так, сформовано трупу Роменського радянського театру, яка лише протягом одного тижня в червні 1920 р. дала 8 спектаклів, зокрема 4 безплатних на користь проведення тижня червоних добровольців. Окрім того, 30 % зборів від платних спектаклів віддано політосвіті та 15 % — Центрпрофу [155]. Немало акторів у

1920 р. співпрацювали із радянською владою, перебуваючи на службі в трупах військових з'єднань трудової армії та агітпотягів, які обслуговували не лише червоноармійців, але й широкі верстви робочо-селянських мас на території військових частин. Більшість артистів працювала в театральньо-концертному відділі ВУЦВК, сформованому в травні 1920 р. [24].

Театральна діяльність суттєво впливала на населення, особливо на тих, хто брав участь у боротьбі за нову владу. Ось як згадувала про це відома артистка В. Л. Юренєва, характеризуючи постановку режисером К. О. Марджановим п'єси Лопе де Вега «Овече джерело». К. О. Марджанов мав на меті підготувати настрій глядачів, які після спектаклю йшли на фронт. І це, згадувала В. Л. Юренєва, вдалося [795, с. 172–173]. Після кожного спектаклю глядачі, а це були переважно червоноармійці, з піднесенням виходили із зали, нічні вулиці Києва наповнювалися співом «Інтернаціоналу».

Важливо, що на театральне життя в Україні, особливо театри Харкова, Києва й Одеси, тиснув своїми відомими ідеями та діями Пролеткульт, представники якого в міських театральних секціях Всеукраїнського театального комітету прагнули засобами мистецтва відобразити не об'єктивну реальність, а її суб'єктивне віддзеркалення. Подібну точку зору ще в 1918 р. у своєрідній формі висловив Лесь Курбас, стверджуючи, що актор мав шукати себе в спілкуванні з природою, її стихією, виховуючи власну фантазію. «А в тиші своєї лабораторії він шукатиме оригінального вдосконалення форми для висловлювання нерозгаданих стихій своєї душі» [265]. Таким чином, у період Української революції 1917–1921 рр. та громадянської війни мистецька інтелігенція України, особливо її театральний прошарок, співпрацювала з радянською владою та сприяла підвищенню культурного рівня населення. Під час такої співпраці поступово змінювалися стосунки і взаємні оцінки між художньою інтелігенцією та представниками робочих і селян.

Ідеї Пролеткульту впливали й на інші сфери діяльності художньої інтелігенції, зокрема на збереження культурних цінностей України.

Так, Центральна Рада виступила за збереження й використання надбань національної культури. Після її розпуску німцями 28 квітня 1918 р. на з'їзді землевласників гетьманом України оголосили П. П. Скоропадського, який назву Українська Народна Республіка замінив назвою Українська держава. Його уряд заборонив антинімецькі виступи, поновив приватну власність на землю. Крім того, затверджено закони про українську державну символіку й українське громадянство, створено українські навчальні заклади, два українські університети поряд з існуючими російськими, засновано Українську академію наук і Національний архів, укладено мирну угоду з Росією [500].

У листопаді 1918 р. українська опозиція на чолі з В. К. Винниченком створила альтернативний гетьманському уряд — Директорію, яка наприкінці листопада прийшла до влади. Директорія наголосила на необхідності боротьби за національну культуру та її спадщину [500].

Цікаво зазначити, що під час австро-німецької окупації гетьманщина, поряд зі значним внеском у розвиток національної культури й української держави, сприяла реставрації пам'ятників царям та їхнім слугам. У с. Качеленськ та інших Павлоградського повіту на Катеринославщині, наприклад, владі на місцях запропонували в повітових управах замінити портрети Т. Г. Шевченка портретами царя Олександра II, а в Ново-Московському повіті староста звернувся до повітів з проханням оновити пам'ятник Олександрові II. З іншого боку, і це теж сприяло формуванню позитивного іміджу радянської влади, у листопаді 1918 р. у Москві та Ленінграді за планом монументальної пропаганди у святковій атмосфері відкрито тимчасові пам'ятники Т. Г. Шевченку [158, с. 148]. В Україні, щойно повернулася радянська влада, у лютому 1919 р. Раднарком УРСР виділяє кошти на увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка. До речі, постанова зобов'язувала відділ мистецтв уряду оприлюднити умови конкурсу на кращий проект пам'ятника Т. Г. Шевченку, призначивши премію в сумі 25 тис. руб. [181]. Окрім того, Раднарком УРСР в березні 1919 р. постановив день 11 березня

вважати днем пам'яті видатного Кобзаря [434]. Такі заходи позитивно впливали на формування ставлення інтелігенції до радянської влади.

У подібному сенсі можна розглядати й турботу нової влади про збереження культурних цінностей минулого. Так, наприклад, декретом Раднаркому УРСР «Про передачу історичних пам'яток і предметів мистецтва у розпорядження Народного Комісаріату освіти УРСР» від 1 квітня 1919 р. передбачалися заходи щодо збереження культурних цінностей минулого. В означеному напрямі значну роботу проводили, наприклад, члени Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ). Щоправда, товариство на момент повернення радянської влади з 1919 р. перебувало в жалюгідному стані й у зв'язку із матеріальними труднощами припинило в лютому 1919 р. свою діяльність, хоча його члени продовжували за своєю ініціативою вказану роботу. Так, вони в 1919 р. взяли активну участь у діяльності Харківського губернського комітету з охорони пам'ятників старовини та природи. Роботу його архівної секції очолив Д. І. Багалій, археологічної — О. С. Федоровський, монументально-архітектурної — С. А. Таранушенко, етнографічної — М. Ф. Сумцов. За підтримки радянської влади вони доклали зусиль для того, щоб у стислий термін створити новий культурно-освітній і науковий заклад — музей Слобожанської України. Його основою став музей ХІФТ, створений у 1905 р. під керівництвом М. Ф. Сумцова, якого призначено першим директором відкритого на початку 1920 р. музею Слобідської України імені Григорія Сковороди (детальніше — [553, с. 64–65]).

Отже, окремі групи й об'єднання інтелігенції та їхні представники продовжували справу збереження культурних цінностей минулого. Загалом подібні професійні зусилля представників старої інтелігенції сприяли поступовому налагодженню її ділової співпраці з радянською владою.

Слід зауважити, що представники старої інтелігенції України долучилися до створення нових пам'ятників. Так, на початку 1919 р. в республіці розгорнувся рух за здійснення

плану радянської влади з тотальної пропаганди. Виконком Київської міської ради, наприклад, у квітні 1919 р. створив комісію для вивчення питання про ліквідацію старих пам'ятників і заміни їх новими [158, с. 255]. А декретом Раднаркому УРСР від 7 травня 1919 р. передбачалося пам'ятники, споруджені на честь царів та їхніх слуг, якщо вони не становили історичної, художньої цінності, демонтувати [437]. Значний внесок у здійснення плану монументальної пропаганди в Україні здійснив Всеукраїнський комітет охорони пам'ятників мистецтва і старовини [598]. Подібна робота проводилася й на місцях. Так, наприклад, звіт Чернігівського губернського відділу народної освіти за 1919–1920 рр. свідчить, які роботи проводилися на місцях зі збереження культурних цінностей минулого. По всій губернії Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтв, реорганізований у листопаді 1919 р. в секцію, посприяв не лише залученню до своєї роботи спеціалістів, учених і вчителів, а й робив спроби долучити населення до цієї справи. За допомогою інтелігенції оновлено старі й заплановано відкриття нових музеїв. Так, до трьох музеїв у Чернігові додалися музеї в Новгород-Сіверську, Острі, Воронежі та інших містах. Вони проводили роботу серед населення з ознайомлення з історією пам'яток історії та мистецтва. З цією метою в січні — лютому 1920 р. в Чернігові організовано виставку зразків старовини й мистецтва України, яка викликала широкий інтерес населення губернії [175].

Із завершенням громадянської війни поновила роботу Українська академія мистецтв, яка значно постраждала під час денікінської та інших окупаційних влад. Її позбавили приміщень, і професура проводила заняття на своїх квартирах. Студенти змушені були ухилятися від численних мобілізацій денікінських структур і ховатися по селах. З відновленням радянської влади Академія мала змогу продовжити роботу на правах державного закладу. За новим радянським статутом у її майстерні приймали без вступних іспитів усіх охочих, незалежно від національності й віку [26].

Слід зауважити, що на місцях художні сили об'єднувались у межах художніх секцій народної освіти. Київська художня секція, наприклад, сформувалася в березні 1919 р., до якої ввійшли такі відомі українські художники: М. А. Прахов (завідувач), О. К. Богомазов (секретар), В. Г. Меллер, А. Г. Петрицький (члени секції). Аналіз матеріалів її роботи тільки за місяць (з 16 березня по 14 квітня 1919 р.) свідчить, що їй удалося за цей нетривалий час залучити до своєї діяльності багатьох художників, спрямувавши їхню творчість на вирішення важливих художніх завдань того часу.

Секція організувала різні конкурси, наприклад, конкурс художників, присвячений виготовленню агітплакатів для Червоної армії. До журі конкурсу ввійшли відомі художники: М. Л. Бойчук, Н. М. Давидова, В. Г. Меллер, О. О. Мурашко, М. А. Прахов та ін. Окрім того, Київська художня секція взяла участь в організації Дня пролетарської культури. Так, О. К. Богомазов керував роботами з прикрашення будинків і клубів, а художник Лисицький — вулиць. Водночас у звіті зазначалося, що брак коштів на зазначений захід не дозволив повністю виконати згадану роботу [156]. Тобто на той час це була переважно декларативна діяльність.

Подібна ситуація спостерігалася і в інших секціях у губерніях. Так, у 1920 р. секція образотворчого мистецтва Чернігівського губернського відділу народної освіти створила народну студію класичних мистецтв із класами малюнка, графіки, живопису та скульптури. 15 грудня 1920 р. проведено з'їзд працівників образотворчого мистецтва губернії, де проаналізовано роботу на місцях. З'ясувалося — відсутність коштів гальмує роботу на місцях. Завдячуючи зусиллям працівників секції вдалося добитися виділення коштів на відкриття в с. Алеше Чернігівського повіту керамічної показової майстерні. Серед її завдань — навчання працівників народної творчості та виготовлення посуду для шкіл, дитячих садочків, лікарень тощо. Секція виконувала план монументальної пропаганди [154].

Зрозуміло, навіть окремі позитивні приклади свідчать, що радянській владі не вдалося б навіть незначно посприяти

художній роботі, збереженню культурних пам'яток минулого без залучення представників старої інтелігенції. І, безумовно, до цього питання існували різні підходи. Той же Пролеткульт не визнавав потреби у використанні мистецтва минулого та його представників. До речі, на нараді представників керівних органів мистецтва в лютому 1919 р. в Харкові визнано невірним створення органів Пролеткульту в Україні [598]. І навпаки, у травні 1919 р. в Києві на зборах представників усіх культурно-освітніх організацій вирішено створити товариство (Пролеткульт) для поширення наукових знань і розвитку художніх здібностей серед робочих та селян [177]. По-друге, спроба замінити навчання тільки виробництвом також негативно позначалася на налагодженні ділової співпраці нової влади з інтелігенцією. Так, наприклад, згідно з Положенням 1920 р. про вищі навчально-зразкові державні художньо-виробничі майстерні при Всеукраїнському комітеті мистецтв, передбачалася заміна навчальних закладів так званими заводами художньої індустрії, мета яких — практична реалізація художньо-соціальних програм. Тобто виробничі потреби заміщували мистецтво як таке [266, с. 260–270]. А в подібних «збоченнях» і вадах винні були, безумовно, як радянська влада, так і Пролеткульт з його ідеями. І приємно відзначити, що в Україні існували сили, які обстоювали мистецтво та його представників. До них належали відомі українські майстри художньої сфери — Ф. С. Красицький, І. С. Іжакевич, Г. П. Світлицький, М. С. Самокиш, К. Д. Трохименко та ін.

Немало художників брали участь у розвитку плакатного мистецтва тих часів. У роки громадянської війни особливо популярними були плакатні карикатури ворогів України, автори яких — П. В. Васильєв, А. Й. Страхов, Б. Ю. Єфімов, Г. І. Нарбут та ін. [158, с. 392–394]. Плідно, як відомо, працював відомий художник М. С. Самокиш, що прославляв героїв громадянської війни. «Лише з приходом Радянської влади, — згадував він пізніше, — відчув дійсну свободу і радість творчості» [158, с. 394]. Йому вдалося за допомогою М. В. Фрунзе

детально ознайомитися з ходом боїв за Перекоп. Розвивав реалістичні традиції художньої творчості, щоправда, під впливом модернізму, і український художник О. О. Шовкуненко [158, с. 394–395]. Подібні позитивні зрушення можливі не стільки завдяки радянській владі, скільки завдяки діяльності талановитих художників того часу.

У 1917 р. відомі українські композитори М. Д. Леонтович, Я. С. Степовий, В. С. Косенко, К. Г. Стеценко, П. О. Козицький та інші створили нові твори, на які вплинули революційні події тієї доби [314]. Значну музично-освітню, концертну діяльність розгорнула Київська хорова капела імені М. В. Лисенка, створена влітку 1919 р. Її очолив відомий музикант Я. С. Калішевський [186]. Навесні 1919 р. в Україні створено симфонічні оркестри, які давали концерти для робочих і червоноармійців [165].

У залученні інтелігенції на бік радянської влади, налагодженні взаємин нової влади з інтелігенцією важливу роль відіграла позиція того чи іншого впливового представника мистецької інтелігенції зокрема, як і всіх її прошарків загалом. До таких ключових фігур належав і російський співак Л. В. Собінов, творчий шлях якого пов'язаний з Україною [551, с. 225]. Його творчість тісно, як підкреслювалося, перетиналася з музично-театральним життям України. Ще в роки навчання в Московському університеті він виступав у складі української театральної групи М. К. Садовського, яка часто гастролювала в Москві. У роки громадянської війни, опинившись на території України, він не лише виступав на сцені Київської опери, а й брав активну участь у громадському житті Києва. Його обрали головою Всеукраїнського музичного комітету (Вукмузкому). Він зробив немало для консолідації дореволюційних діячів музичного світу та їх мобілізації з метою популяризації музичної культури серед широких робітничо-селянських верств України [261, с. 600].

Про це свідчить і матеріал інтерв'ю Л. В. Собінова як голови Вукмузкому в червні 1919 р. кореспондентові Бюро української преси. Л. В. Собінов, зокрема, зазначив, що діяльність

Вукмузкому повинна бути спрямована на популяризацію серед широких мас населення музичної культури. Передбачалося створити на базі консерваторії й товариства народних театрів шість музичних шкіл, які мали здійснювати підготовку не професійних музикантів, а поширювати серед робочих музичну культуру. Для цього створено 2-й симфонічний оркестр, вокальний та інструментальний ансамблі. Особливу увагу комітет приділяв розвиткові Київського оперного театру імені К. Лібхнета, який було докорінно реорганізовано. Він зібрав і об'єднав немало працівників оперного та балетного мистецтва. Для підвищення рівня режисерської роботи запрошено режисерів, художників-декораторів, диригентів та інших фахівців із Московського оперного театру. Заплановано створення молодого хору, відкрито оперну студію, організовано оперну трупу для виступів перед червоноармійцями.

Водночас, як підкреслював Л. В. Собінов, комітет створив відділ української музики. За стислий термін він підготував базис для створення театру української драми, сформував оркестр (150 осіб), хор (50 осіб) і артистів-виконавців. Більше того, до відкриття сезону оперного театру поставлено оперу М. В. Лисенка «Тарас Бульба». Театр запросив кращих режисерів: Леся Курбаса, М. К. Вороного, Г. Гаєвського та ін. Окрім того, у Києві функціонувала балетна трупа під керівництвом М. М. Мордкіна, музичною частиною якої завідував Я. С. Степовий. Насамкінець Л. В. Собінов підкреслив, що Вукмузком для вирішення нових завдань мистецтва намагався координувати музичне життя в республіці [516].

Матеріали про діяльність Вукмузкому свідчать, що Наркомосу УРСР за допомогою комітету вдалося залучити чисельні музично-художні сили як до діяльності самого комітету, так і до вирішення завдань становлення та розвитку мистецтва в нових умовах. Слід зауважити, що в роки громадянської війни в Україні значного поширення серед інтелігенції, як зазначалося, набули гасла «свободи», «аполітичності». Наприклад, у Києві на початку лютого 1919 р. відбулася нарада інтелігенції, на якій прийнято пропозицію представників літературних кіл

про створення майстерні, яка об'єднала б усіх, хто шукав «вільних шляхів у мистецтві», незалежно від політичних поглядів, шкіл або течій, до яких вони належали. Така майстерня дістала назву «Хлам», яка складалася із перших літер слів — художники, літератори, артисти, музиканти. Хламівці всіляко прагнули схилити на свій бік якомога більше інтелігенції, з цією метою щоденно влаштовуючи в майстерні демонстрації свого, переважно декадентського мистецтва, літературно-художні заходи, організовували диспути, у яких брали участь представники різних художніх течій і об'єднань, переважно «Гермеса», «Обеліска», «Великої ведмедиці».

Слід зауважити, що подібні об'єднання, зазвичай, недооцінювали українське мистецтво, асоціюючи з українським націоналізмом. Подібні явища спостерігалися і в художньому житті Харкова та Одеси [158, с. 250–251].

Зрозуміло, що в умовах, коли в Україні змінювалися десятки влад і кожна прагнула втілити свою політичну волю, інтелігенція, особливо художня, намагалася продовжувати роботу, маскуючись гаслами «аполітичної». Водночас радянська влада, розуміючи важливе значення для подальшого суспільного розвитку художньої інтелігенції, у роки громадянської війни прагнула створити такі умови для творчості інтелігенції, щоб її схилити на свій бік. Так, наказом Наркомосу УРСР «Про використання театру, музики, живопису і кіно як засобу пропаганди», оприлюдненим у липні 1920 р., створювалася структура керівництва цими галузями, секції художньої пропаганди при губернських позашкільних відділах [427]. Основні зусилля цих органів спрямовувалися на підвищення культурного рівня «пролетарських мас». Подібні заходи мали сприяти мобільнішому й цілеспрямованішому використанню сил художньої інтелігенції в найактуальнішій на той час культурно-освітній роботі. На це була спрямована й інструкція Народного Комісаріату УРСР від 1 липня 1920 р. «Про облік культурно-освітніх робітників» [443], відповідно до якої передбачався облік працівників театрів, кіно, художників, музикантів, фотографів, костюмерів та ін. Водночас в умовах військового часу працівників

мистецтв залучали й до трудової повинності. Так, постановою Всеукркомпраці, Главкомпраці від 4 липня 1920 р. «Про при-тягнення до трудової повинності робітників мистецтва» перед-бачалася мобілізація всіх працівників мистецтва й відбування ними повинності в разі можливості за спеціальністю, звільнен-ня окремих працівників мистецтва від усіх повинностей [456]. Радянська влада в Україні виділила на перше півріччя 1919 р. аванс у розмірі 6 млн руб. для роботи художньої інтелігенції [641], а також задекларована турбота влади і про окремих най-видатніших представників художньої інтелігенції. Так, Декре-том Раднаркому УРСР від 9 липня 1919 р., зважаючи на заслу-ги видатного покійного композитора О. М. Скрябіна, сім'ї ком-позитора виділено одноразову допомогу в розмірі 10000 руб. і пенсії — 2000 руб. щомісяця [453]. Зауважимо, що ім'я О. М. Скрябіна — видатного композитора й піаніста — широко відоме не тільки в Росії, а й за її межами. Він неодноразово ви-ступав з концертами і в Україні. Під час громадянської війни в Києві жили вдова композитора з матір'ю та трьома дітьми. Уряд України неодноразово надавав допомогу родичам О. М. Скрябіна [261, с. 598]. Водночас художня громадськість республіки організувала немало заходів на честь пам'яті видат-ного митця. Так, Київське товариство імені О. М. Скрябіна ра-зом із Всеузмкомом у день четвертої річниці смерті композито-ра (27 квітня 1919 р.) планувало провести кілька заходів [176].

Особливе значення для поліпшення матеріального стано-вища художньої інтелігенції мав декрет Раднаркому УРСР від 31 серпня 1920 р. «Про поліпшення становища вчених спеціа-лістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» [449].

Отже, художня інтелігенція, як і вся інтелігенція, маючи жахливий і складний досвід виживання при різних владних ре-жимах в Україні під час Української революції 1917–1921 рр. та громадянської війни, переконувалася, що саме з радянською владою, особливо після того, як вона остаточно зміцниться в Україні, їй доведеться співіснувати в майбутньому. Саме на кінець Української революції 1917–1921 рр. та громадянської

війни відбувався процес налагодження професійної співпраці художньої інтелігенції з радянською владою. Еволюція політичних, світоглядних, етично-моральних, матеріально-побутових та професійних поглядів і позицій художньої інтелігенції під час Української революції в 1917–1921 рр. свідчить, що стара художня інтелігенція України, рятуючись від нав'язливої, переважно, репресивної політики багатьох різних влад, зокрема й радянської, прагнула під різними і, передусім, аполітичними гаслами продовжувати роботу не тільки заради матеріальної потреби виживання, але й сталої туги за професійною художньою творчістю. Поступово трансформація поглядів і позицій художньої інтелігенції України стосовно ставлення до радянської влади, яка остаточно перемогла в Україні і схилилася на свій бік художню інтелігенцію, під тиском диктату більшовицького режиму почала змінюватися. Художня інтелігенція заради фізичного виживання вимушено професійно співпрацювала з радянським режимом в Україні.

4.3. Літературна та медична інтелігенція

У підрозділі проаналізовано проблеми трансформації відносин і взаємин медичної та літературної інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 рр., громадянської війни та інтервенції з різними, зокрема й радянською, владами в Україні. Основну увагу приділено процесам еволюції відносин старої інтелігенції з радянською владою, яка перемогла й закріпилася в Україні. Показано, що більшість медичної й літературної інтелігенції після марних спроб відвертої чи прихованої боротьби проти радянської влади поступово вимушено обрала нейтральну позицію, а потім — і недобровільну професійну співпрацю з радянською владою.

У роки громадянської війни й військової інтервенції України радянська влада гостро потребувала медичних працівників. Саме тому робила все можливе та неможливе для їх залучення на свою сторону. У жорстоких буднях воєнних дій бракувало медичних працівників — для повернення поранених на

фронт, для боротьби з епідеміями, хворобами, наслідками голоду, організації профілактичної санітарно-гігієнічної кампанії. Зазначимо, що прошарок медичних працівників в Україні був нечисленним. Так, якщо в 1913 р. налічувалося 7800 лікарів [517, с. 18], то в 1920 р. в губернських органах охорони здоров'я України їх працювало ще менше — 6122 лікарі [372, с. 4].

Військова медична інтелігенція подолала складний шлях від невизнання радянської влади до бажаної чи вимушеної професійної співпраці з нею. Як і в середовищі військових, верхівка медичної інтелігенції через свої масові професійні організації типу «Товариства російських лікарів в пам'ять М. І. Пирогова», Всеросійського союзу професійного об'єднання лікарів, Всеросійського союзу помічників і лікарів (фельдшерів) та їх відділення в Україні намагалися об'єднати медичну інтелігенцію України [551, с. 188–192].

Голова Всеукраїнської ради профспілок Ф. Я. Угаров, виступаючи в грудні 1924 р. на I всеукраїнському з'їзді працівників лікувально-санітарної справи в Україні, підкреслював, що висококваліфіковані лікарі не об'єднувалися в профспілки, оскільки не визнавали радянську владу. Не бажали цього й середні прошарки медичних працівників. Однак, стверджував він, коли створили для відомих лікарів у ті голодні, воєнні роки, відповідні матеріальні й професійні умови для роботи, то вони вимушено погодилися на ділову співпрацю з новою владою [662].

В Україні функції єдиного профспілкового органа зосередилися в Південбюро Всеросійського союзу медичних працівників, яке відіграло важливу роль у налагодженні ділової співпраці медичної інтелігенції з робочо-селянською владою. Радянська влада прагнула, нейтралізуючи й ізолюючи найбільше наближених до буржуазної верхівки старих лікарів, сприяти залученню на свій бік основної маси медичної інтелігенції різноманітними способами. Методи, форми й особливо хронологія залучення до співпраці з радянською владою старої медичної інтелігенції були приблизно подібними, як і у випадку з

воєнспецами. Однак на початку війни лише одиниці з медперсоналу добровільно йшли на фронт у складі Червоної армії. Зі свого боку, радянська влада проводила жорсткі мобілізації й вводила трудову повинність для медичних працівників.

Водночас не тільки фронт потребував медичних працівників. Голод, безлад і порушення більшості санітарно-гігієнічних норм функціонування суспільства породжували масштабні епідемії, які призводили до численних людських жертв. В Україні до Першої світової війни, наприклад, віспою на рік хворіли 18–20 тис. осіб, а в 1920 р. — 35 тис. осіб [664]. Згідно з даними Наркомату охорони здоров'я УРСР, масові захворювання серед населення в останні місяці 1920 р. — початку 1921 р. значно зросли. Так, на висипний тиф у грудні 1920 р. захворіло 2566 осіб, а в січні 1921 р. — уже 4088 осіб, віковим тифом — відповідно 21015 і 21215 осіб, черевним: грудень 1920 р. — 1475, січень — 8471 особа. Завдяки медичним працівникам, яких радянська влада мобілізувала на боротьбу з епідеміями, невдовзі крива захворювання на всі види тифу почала спадати [649], хоча епідемії на фронтах вирували, а ситуація залишалася складною.

Для боротьби з епідеміями вже на початку 1919 р. створено Центральну й місцеві спеціальні комісії, зважаючи на особливу гостроту боротьби з тифом, тоді ж при Наркомосі УРСР — надзвичайну комісію з боротьби з висипним тифом [651].

Долучення старих медичних працівників до участі в заходах радянської влади зумовлено деякими обставинами. По-перше, медичний персонал, і без того нечисленний, зазнав значних втрат як на фронтах, так і під час боротьби з епідеміями. При цьому смертність від епідемій серед медичного персоналу була в чотири рази вищою, ніж серед іншої частини населення. Те саме можна стверджувати й про працівників закладів Червоного Хреста, сільських та міських лікарень [551, с. 204]. По-друге, заходи радянської влади, спрямовані на співпрацю зі старим медперсоналом, не розуміла та не сприймала нова влада. Такої позиції, наприклад, на початку 1919 р. дотримувала

більшість медичних працівників Харкова й губернії [69]. Деякі працівники, формально погодившись на співпрацю з радянською владою, приховано чинили опір її заходам. Наприклад, банда Зеленого отримувала через такий персонал усі санітарно-гігієнічні засоби [652].

У таких умовах радянська влада здійснювала широку роз'яснювальну роботу серед медичних працівників, водночас жорстко боролася зі своїми політичними противниками різними, зокрема примусовими, методами, а також вела суворий облік і мобілізувала медпрацівників для потреб оборони, санітарно-культурних, медико-санітарних робіт у тилу. Надзвичайна комісія з боротьби з висипним тифом, наприклад, 5 березня 1919 р. прийняла постанову «Про облік і мобілізацію медичного персоналу», відповідно до якої в Харкові та його передмісті мобілізувався увесь медперсонал віком жінки — до 40 років, чоловіки — до 55 років, за умови, що вони вже перехворіли на тиф. Не підлягали мобілізації лише ті, хто перебував на обліку військового відомства. Тих, хто намагався уникнути мобілізації, жорстко карали за законами воєнного часу [361]. Та сама надзвичайна комісія в постанові «Про облік і мобілізації медичного персоналу» від 14 березня 1919 р. на доповнення до зазначеної постанови від 5 березня 1919 р. зобов'язала мобілізувати й осіб, які закінчили курси сестер милосердя та догляду за хворими, а також усіх тих, хто навчався в медичних вищих навчальних закладах [360]. І, нарешті, декретом Раднаркому УРСР «Про облік і трудову повинність усіх медичних працівників на території УРСР» від 25 травня 1919 р. і постановою наркоматів охорони здоров'я, внутрішніх справ і праці «Про трудову повинність медичного персоналу на території УРСР» від 7 червня 1919 р. завершується кампанія з обліку, мобілізації всіх медичних працівників республіки в 1919 р. [362].

У 1920 р., відразу після повернення радянської влади в Україну, на початку 1920 р. Всеукраїнським постановою «Про притягнення до трудової повинності медперсоналу» продовжив розпочату раніше кампанію. Водночас змінено мобіліза-

ційний вік: для чоловіків — до 63 років, а для жінок — до 58 років [457]. Останнє, до речі, свідчило про нагальну потребу в медичних працівниках, чисельність яких в Україні постійно зменшувалася. Причини були різними. Спроби пережити лихоліття, змінивши професію, сховавшись десь у глухому куточку республіки, теж впливали на чисельність медпрацівників. Але основна причина різкого падіння кількісного наявного складу медичних працівників полягала у великих втратах на фронтах і в боротьбі з епідеміями, особливо тифом. Процеси обліку й мобілізації, раціонального розподілу медперсоналу тривали до кінця 1920 р. Так, Харківський губздраввідділ восени 1920 р. проводив як мобілізацію лікарів і фельдшерів, так і реєстрацію медичних працівників, спрямовану на їх рівномірний розподіл [737].

Уряд радянської України був змушений виявити турботу про створення умов для життєдіяльності медичних працівників, поліпшення їхнього матеріального становища. Щоправда, матеріальні можливості радянської влади в Україні були на той час мізерними. І все ж влада реалізувала кілька заходів з метою залучення до співпраці медичних працівників. Так, у червні 1919 р. Раднарком УРСР декретом «Про забезпечення нормальних умов діяльності лікарів» передбачав упередження незаконних конфіскацій особистих речей, медпрепаратів, інструментів і бібліотек. Подібні дії дозволялися тільки за ордерами Наркомату охорони здоров'я та його місцевих відділів. Серед заходів, які мали створювати умови для роботи лікарів, передбачалося виділення додаткових (понад норми) кімнат-кабінетів лікарям, які займалися медичною практикою або науковою роботою; виселення з квартир допускалося тільки в разі державної необхідності й за умови рівноцінної заміни; звільнення від повинності білизною та взуттям; право мати в кабінеті та приймальні меблі понад установлену норму; передбачалося покарання через суд з позбавленням волі до 5 років лікарів, які використали умови, передбачені декретом, не для виконання своїх професійних обов'язків або не виконували цей декрет загалом [642].

У червні 1920 р. Раднарком УРСР прийняв постанову «Про поліпшення становища робітників лікарсько-санітарної справи», згідно з якою передбачалося забезпечення медичного персоналу, що працював у прифронтовій полосі й у зоні епідемії висипного тифу, найнеобхіднішим, зокрема й червоноармійським пайком [450]. Водночас вжито заходів з надання допомоги медичним працівникам і їхнім сім'ям, які постраждали від епідемії. Родинам загиблих медичних працівників передбачалася підвищена пенсія.

Історія Української революції 1917–1921 рр., громадянської війни та інтервенції в Україні свідчить про стійкість і відданість справі більшості медичних працівників, що боролися за життя бійців на фронтах, з епідеміями, наслідками голоду й численними хворобами. Більшість таких працівників перенесли на собі наслідки всіх хвороб, особливо висипного тифу. Як і військові спеціалісти, медперсонал мав у мінімальний термін самовизначитися — або з народом, або проти нього. Основна їх маса обрала народ, який потребував допомоги. Медична інтелігенція, разом із військовою, була одним із перших прошарків, які у стислий термін вимушено обрали службу народу за будь-якої влади. Оскільки радянська влада здобула перемогу, закріпилася в Україні й декларувала боротьбу за інтереси народу, передусім пролетаріату й біднішого селянства, медпрацівники одними з перших перейшли від саботажу, невизнання радянської влади до вимушеної, переважно ділової співпраці з нею.

У професійному об'єднанні старої інтелігенції важливу роль відіграли різні угруповання й об'єднання інтелігенції. Так, Усеукраїнський літературний комітет у лютому 1919 р. закликав робочих, селян і трудову інтелігенцію до об'єднання на ниві мистецтва. Для реалізації цього гасла в березні 1919 р. для налагодження зв'язків з письменниками-початківцями з робочо-селянського середовища і створено спеціальну секцію зв'язку при Всеукраїнському літературному комітеті [596], до складу якого ввійшли Г. М. Петніков (голова), О. К. Гастев і М. Левченко — представники Пролеткульту. І це позначилося

на діяльності організації. Слід нагадати, що спочатку керівництво комітету відмовлялося займатися українською літературою, яка, на їхню думку, була літературою села. Лише пізніше при комітеті створено українську секцію нацменшин [596]. Керівництво літературного комітету опікувалося молодими пролетарськими письменниками, недооцінюючи необхідність залучення до культурного будівництва літераторів старшого покоління, вихованого за часів самодержавства. Але на той час у Полтаві, наприклад, жили й творили відомі майстри літературного слова: В. Г. Короленко й Панас Мирний, в інших містах України працювали С. В. Васильченко, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, І. А. Кочерга, Я. А. Мамонтов, М. І. Терещенко та ін. Недооцінював комітет і роботу з талановитими представниками інших течій, наприклад, футуристами на чолі з М. Семенком [595; 159, с. 270].

У 1919 р. набувають популярності й інші представники пролетарської літератури, наприклад, В. П. Еллан-Блакитний, Г. А. Чупринка, Г. В. Михайличенко. Створено перший український художній журнал — «Мистецтво», у якому друкувалися твори, окрім названих пролетарських письменників, В. М. Коряка, П. Г. Тичини, І. Ю. Кулика [35; 122]. До речі, на його сторінках надруковано поему О. Блока «Дванадцять», яка була перекладена українською мовою [31]. Журнал відіграв важливу роль у консолідації літературних сил України на професійній основі, у ньому співпрацювали М. Семенко, Я. Г. Савченко, Д. Ю. Загул, О. А. Слісаренко, В. М. Ярошенко, М. С. Терещенко та ін. Окремо творили такі представники старої школи, що об'єднувалися навколо різних альманахів («Муззачет» — 1919 р., «Гроно» — 1920 р., «Вир революції» — 1921 р.). Вони трималися осторонь від фундаторів пролетарської літератури, у подальшому в межах загальної радянської літератури створили окремий сектор так званих «попутчиків». Альманахи висунули на перший план такі імена, як В. Л. Поліщук, Г. Шкурупій, В. П. Підмогильний та ін.

Після розгрому денікінщини розпочався новий етап у розвитку літературних сил, які групувалися навколо нового

друкованого органу — «Шляхи мистецтва», який почав виходити замість журналу «Мистецтво» [122].

Як зазначалося, в Україні з різних причин у 1918–1919 рр. опинилися відомі представники художньої інтелігенції колишньої Російської імперії, які відіграли певну роль у трансформації поглядів старої інтелігенції республіки. Так, газета «Коммунист» повідомляла, що 30 березня 1919 р. в Інтимному театрі відбудеться лекція поета І. Г. Еренбурга — «Лик війни» [224]. На той час І. Г. Еренбург не визнавав радянську владу й був прихильником білого руху. І вже в 1920 р. автор учорашніх ультрабюрогвардійських віршів залишив останній оплот контрреволюції в Криму та повернувся в Москву. І там, у Будинку друку привселюдно зрікся свого помилкового минулого. «Зрікаюсь, тричі зрікаюсь від усього, чим жив учора» [271].

Радянська влада за підтримки основної маси населення зміцнила свої позиції, що вплинуло на настрої інтелігенції. Цікавим та показовим і для представників старої інтелігенції України був шлях відомого російського поета К. Д. Бальмонта. Саме він у захваті від революції 1905 р. стверджував: «О робочий, я з тобою, бурю я твою оспівую» [9]. А вже у 1918 р. з відвертою злістю писав зовсім зворотно про борців революції. «Уже не пси вони більше, вони — вовки, вони — скажені собаки, які рвуть своїми зубами, що забризкані слиною, ту руку, яка їх звільнила» [10, с. 3]. К. Д. Бальмонт 27 травня 1920 р. в Будинку мистецтв, де святкувалося 30-річчя його літературної діяльності, знову хвалив пролетаріат, «натовпи», які народжують справжні таланти [53]. Зрозуміло, що зміна настроїв представників старої інтелігенції Росії впливала на настрої інтелігенції України.

Як неодноразово підкреслювалося, Жовтень 1917 р. і Українська революція 1917–1921 рр. спричинили глибоку й докорінну диференціацію і серед літературної та художньої інтелігенції. Суворі й жорстокі обставини громадянської війни та інтервенції в республіці прискорили еволюцію політичних і професійних настроїв діячів мистецтва та літератури. Окремі з

них, які ще зовсім недавно клялися у вірності й любові народу, зраджували йому в скрутну годину. Так, відомий український поет Олександр Олесь, що до революції готовий був віддати народові душу й тіло, у часи Української революції 1917–1921 рр. залишив Україну, присвятивши свою музу, як писала радянська преса, віденським і берлінським кабакам. У його творчості настав складний період художника, що опинився за кордоном [392; 393, с. 2]. І його доля була типовою для емігрантських кіл літературної та художньої інтелігенції. Щоправда, слід зауважити: емігрантами вони ставали завдяки радянській владі, яку не визнавали, з якою боролися, від якої тікали.

Більшість художньої та літературної інтелігенції України намагалася дотримувати позиції «загальнолюдського» гуманізму, наприклад, відомий письменник В. Г. Короленко, який мав великий авторитет серед інтелігенції не лише України, а й світової. Громадянська війна застала його на малій Батьківщині — у Полтаві, яка перебувала на одному з перехресть жорстоких воєнних дій і політичних баталій. Намагаючись залишитися «над боротьбою», він з позиції абстрактного гуманізму, не підтримуючи жодну з воюючих сторін, беззастережно й неухильно осуджував і революцію, і контрреволюцію, і різні влади та режими за жорстокість, смертну кару, розстріли тощо. В. Г. Короленко марно закликав до милосердя, уважаючи можливим вирішення всіх питань безкровним, мирним шляхом [551, с. 214].

Як згадував тодішній управляючий справами Раднаркому РСФСР В. Д. Бонч-Бруєвич [40, с. 78–79], йому неодноразово надходили офіційні відомості про те, що В. Г. Короленко негативно ставився до діяльності радянської влади, називаючи справедливо, на нашу думку, боротьбу диктатури пролетаріату з представниками інтелігенції «зайвою жорстокістю». Він відверто й постійно на всіх рівнях публічності виступав за «мирну еволюцію». І навіть спілкування з А. В. Луначарським, який за дорученням В. І. Леніна їздив до Полтави, коли ту звільнили від білогвардійців, суттєво не вплинуло на позиції письменника [542].

Слід зауважити, що суттєве духовно-творче прагнення українського суспільства та інтелігенції до розбудови нації, держави й культури кін. XIX — поч. XX ст., яке стимулювало процес самоорганізації та структуризації вітчизняного культурного простору й зумовило виникнення численних полістичних художньо-літературних об'єднань, у 1920 рр. не тільки не згасло, а навпаки, посилилося. Цьому сприяли певна сукупність культурно-історичних факторів, особливість і масштабність творчих завдань.

Водночас після поразки Української революції 1917–1921 рр., падіння молодої Української держави та встановлення більшовицької радянської влади актуалізувалася проблема національної кристалізації українства. Внеском творчих сил інтелігенції в її вирішення мало стати формування міцних засад української національної культури, розширення соціальної бази культурного розвитку, активізація соціокультурної комунікації, які сприяли б консолідації митців, інтелігенції й суспільства загалом.

Більшовицька центральна влада, як аргументовано довів директор Інституту російської й радянської культури імені Ю. Лотмана (Німеччина) К. Аймермахер [118], відразу після революційного перевороту 1917 р. і певний час потому не мала чіткої концепції культурного розвитку. Документи уряду та більшовицької партії свідчать про їх визначеність із двох позицій: 1) контроль над усіма інститутами, що брали участь у формуванні способу мислення народу; 2) підвищення освітнього рівня робітничо-селянських мас. Щоправда, інтелігенція прагнула зберегти відносний плюралізм у культурному житті країни й певну свободу творчості. Однак, починаючи з 1923–1925 рр., компартія вже відкрито заявляла свої претензії на керівництво культурою та інтелігенцією й мала на меті створення нової культурної моделі, яка цілком обслуговувала б її ідеологічну гегемонію.

Насамперед у сфері культури набуло поширення поняття «класовості й класової боротьби» як рушійного чинника соціокультурного розвитку. Цей вульгарно-соціологічний підхід

ототожнював класовість літератури та мистецтва із соціальним походженням творців та інтелігенції; оскільки акцентувалося на пролетарській культурі, то решта культурних виявів інтелігенції розцінювалася як «попутництво» або «ворожі дії».

Іншою принциповою ідеєю був більшовицький «масовізм» — звеличення мас, зневажання особистості, що переросло в цілеспрямовану масифікацію, в результаті чого інтелігенція та люди загалом мали втратити індивідуальність, самостійність і перетворитися на невиразну слухняну «масу».

Курс на зумисну егалітаризацію культури не узгоджувався з творчим індивідуалізмом у літературно-мистецькій царині, який означив не тільки здатність самостійно «мислити в принципі», а й жити власним духовним життям, продукувати відмінні від офіційних радянських культурні смисли та ціннісні орієнтації. Тому радянська влада була зацікавлена в організації масових творчих об'єднань з колективістською психологією, де загальне домінуватиме над індивідуальним і дозволить використовувати митців та інтелігенцію загалом як «сліпе знаряддя» для вироблення й пропаганди масових культурних продуктів.

Наявність різноманітних культуротворчих тенденцій на той час, які значно різнилися за своїми настановами, а також неоднорідний склад суб'єктів культурної діяльності (представники старої творчої інтелігенції, митці революційної формації та новітній прошарок інтелігентів «радянського зразка»), зумовили складний драматично напружений, інколи навіть парадоксальний перебіг процесів, що відбувалися в літературно-мистецькому середовищі під час Української революції та впродовж 1920 рр.

На хвилі переможної ейфорії революційного пролетаріату, як зазначалося, виникла «літературно-художня» організація Пролеткульт (1919–1924), що мала амбітні наміри стати «культурною владою» в країні, водночас політичну владу захопила більшовицька партія, а на керівництво трудовими колективами претендували профспілки. Відкидаючи культуру спадщину,

пролеткультівці вважали, що культуру нового суспільства має творити сам пролетаріат і забезпечувати доступ до неї має через широку мережу самодіяльних клубів, студій, товариств літературного та мистецького профілів. Організація швидко й активно розширювалася, супроводжуючи свої незначні реальні справи гучною риторикою [485].

Однак компартія ставилася до Пролеткульту лише як до знаряддя «червоної просвіти» і боротьби з «буржуазними відхиленнями», оскільки вона взагалі не визнавала культурних організацій, що мали власну мету.

Перше значиме літературно-художнє об'єднання радянської епохи створили поети та художники-футуристи, які підтримали новий режим (унаслідок чого стали зватися «комфутуристами»). Їхній Лівий фронт мистецтва (ЛЕФ, 1922) виступав за тотальний розрив з минулим і пропагував нові цінності: «Провідними особистостями в розвитку соціалізму стають люди нового типу — усамітненого мислителя чи філософа змінює палкий літератор з організаторськими здібностями» [776]. Саме такі якості й продемонстрували члени об'єднання: В. В. Маяковський, М. М. Асєєв, О. М. Родченко, В. Є. Татлін та їхні послідовники в Україні. Вони, на нашу думку, сплатили новій владі своєрідну «данину» — лояльність, численні талановиті «агітки», але не стали виконавцями її волі. ЛЕФ був для митців сферою формування нової художньої культури, де ідеї та майстри легко переходили від одного виду мистецтва до іншого. Тут співіснували поезія й мистецтво реклами, авангардна поліграфія та вишукана фотографія, оригінальне оформлення кіно й театральних вистав. Талановиті твори налічували сотні, проте, за свідченням сучасників, «естетизму в речах ЛЕФу було ніяк не менше, ніж у творах будь-якої з відомих художніх шкіл» [268, с. 28]. Поети та художники залишалися сильними, яскравими особистостями, а коли поєднували творчі зусилля, то ефект перевершував сподівання. Особливо плідним був творчий союз Маяковський — Родченко: «Уся Москва прикрасилася нашою продукцією», — зізнавалися вони [557]. Лефівці,

безперечно, належали до справжніх будівничих нового світу в загальнокультурному розумінні.

Паралельно виникла Асоціація художників революційної Росії (АХРР, Москва, 1922 р.), що підтримувала художні традиції передвижників у поєднанні з футуристичним мистецтвом (оскільки засновниками АХРРу були колишні члени гурту футуристів «Бубновий валет»). Представники цього об'єднання обстоювали принципи станковізму й натуралізму в образотворчому мистецтві з обов'язковою революційною тематикою творів, маючи на меті отримати державну підтримку й зацікавити масову глядацьку аудиторію. За оцінкою одного із сучасників, ахривці вважали себе «ілюстраторами революції, але, на жаль, поганими ілюстраторами» [351, с. 4]. АХРР налагодила надзвичайно активну й розгалужену виставкову діяльність: у її активі — понад 70 виставок, створених за тематичним принципом («Життя і побут робітників», «Життя і побут Червоної Армії», «Революція, побут, праця» тощо), а також започаткувала традиції проведення художніх виставок у формі регулярних творчих звітів організації. Не менш плідною була й видавнича діяльність об'єднання: випуск кольорових репродукцій, листівок, виставкових каталогів, художніх альбомів, журналу «Мистецтво у маси» (20 випусків). АХРР свідомо обрала тактику «поширення» своєї організації (замість ідейно-естетичного «поглиблення»): з 1925 р. оформила свій молодіжний ешелон і мала 40 філій у радянських республіках і містах, зокрема й в Україні. Отримуючи спеціальні державні дотації, АХРР розгортала численні виставки на території України, але українська художня критика відзначала надзвичайно низький мистецький рівень експонованих творів: «Революційна тематика не може виправдати цієї слабкості» [374].

Між АХРР і ЛЕФ постійно точилася боротьба під гаслом «Геть протекціонізм, урядову підтримку і командування мистецьких угруповань одне одним». Однак, по суті, вона була боротьбою за командні висоти в царині художньої творчості, за право називатися «державним мистецтвом». Охарактеризовані

нами центральні творчі організації суттєво вплинули на літературно-художнє життя в Україні. Територіальна й позиційна розстановка вітчизняних творчих сил на початку 1920 рр. виглядала таким чином.

У Києві, історичній столиці України, центрі національно-визвольних змагань, де продовжували діяти утворені за часів УНР головні культурні інститути, зосереджувався великий прошарок творчої, особливо літературної інтелігенції різних поколінь, що представляв як традиційні, так і новітні художньо-стилістичні напрями. Таким чином радянська влада прагнула контролювати зазначений творчий процес і схилити інтелігенцію на свій бік.

Харків, набувши статусу першої столиці радянської України, вабив до себе літераторів та митців нової генерації, захоплених «червоною романтикою» революційних перетворень в усіх сферах суспільного життя. Спочатку тут переважали невеликі літературно-художні групи, але радянські урядові установи, зокрема відділи літератури й мистецтв Управління політосвіти, докладали зусиль для створення творчих об'єднань всеукраїнського масштабу.

Роль своєрідного форпосту передвижницьких традицій в Україні відіграло художнє товариство імені К. Костанді (Одеса, 1922); невеликі мистецькі гурти існували і в Дніпропетровську, Сумах, Полтаві та інших вітчизняних осередках художньої культури.

Проте реальний стан вітчизняної творчої сфери — нечисельність мистецько-літературних професійних кадрів, роздрібленість сил по різних осередках, відсутність чітких ідейно-художніх орієнтирів тощо — не відповідав характеру й масштабам соціокультурних завдань, які за планами радянської влади належало виконати. Загалом, як уважала радянська влада, виникла нагальна необхідність організаційної перебудови художньої та літературної діяльності з метою культурного самоздійснення. Не менш важливою була й соціально-побутова мотивація згуртування митців: більшість із них не мали постійної

роботи й коштів на життя. Д. Д. Бурлюк у своїх спогадах відзначав, що визнані в усьому світі художники бралися прикрашати навіть лазні, а розписи тоді були дешевшими за фарбування [44].

Процес зрушення розпочався з гучних декларацій українського червоного письменства про знищення всіх традицій і започаткування не просто нових напрямів, течій чи шкіл, а нової ери в літературі. Водночас не висловлювалося жодної конструктивної пропозиції стосовно її досягнення.

Усеукраїнський літературний комітет при НКО УРСР організував публічне обговорення концепції Пролеткульту, яка була загалом схвалена з поправкою про необов'язковість пролетарського походження для творців нової літератури. У пролеткультівському дусі витримано «Наш універсал до робітництва і пролетарських митців українських» з підписами М. Хвильового, В. М. Сосюри, М. Г. Йогансена. «Однаково одгетькуючи всіляких неокласиків <...>, — наголошувалося в ньому, — що годують пролетаріат заялженими формами з минулих століть, і життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та усілякі формалістичні школи і течії <...> оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття.

Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва. Формуємо загони. Організуємо регулярну армію митців пролетаріату» [269, с. 65].

Помірковане крило літературних сил, на відміну від революційно-романтичного, досить скептично відгукнулося щодо виникнення Пролеткультів. Його позицію озвучив критик Ю. О. Меженко в статті з актуальною назвою «Творчість індивідуальна та колективна». «Які будуть наслідки цього, — писав він, — ми поки що не знаємо, але гадаємо, що не дуже гарні, тому що творчість і примусова програма (ходи веселіше, тому що ми будуємо радісне життя), на наш погляд, не дуже уживуться» [244].

Однак, за відсутності реальних альтернатив, на початку 1921 р. обрано організаційний Центральний комітет

Пролеткультів України у складі В. М. Еллана-Блакитного, З. Невського та І. Ю. Кулика. Більше року знадобилося, щоб на зборах представників культурно-освітніх установ столичного Харкова схвалити створення Пролеткульту. Діяльність місцевих пролеткультівських організацій — клубів, студій, гуртків на підприємствах та в навчальних закладах — довела: вони здатні виконувати лише культурно-масову роботу.

У 1922 р. здійснено спробу створити «Федерацію пролетарських письменників і митців» з друкованим органом — газетою «Арена», але одразу після декларативних заяв організація самоліквідувалася через неналежні умови для діяльності.

Отже, ідеї Пролеткульту не мали успіху на українських теренах. Подальший перебіг подій підтвердив ефективність самоорганізації вітчизняних літературно-мистецьких сил під проводом видатних особистостей. Унаслідок цього об'єднаної руху виникло немало масових організацій та невеликих гуртів літературного й художнього профілів, які й стали основними суб'єктами культуротворчих процесів в Україні в 1920-х рр.

Завдяки діяльності творчих об'єднань упродовж XIX — початку XX ст., українське суспільство набуло можливості користуватися мистецькими та літературними здобутками в широкому стилістичному діапазоні. Проте кожна суспільна верства мала власні художні вподобання: для селянської більшості ближчою була реалістична етнографізована творчість; новостворені пролетарські маси тяжіли до революційно-романтичних, соціально-позитивістських творів; інтелігентські кола переважно перебували під впливом російських та західноєвропейських культурних новаторських надбань.

На означеному історичному етапі актуалізувалася проблема елітаризму й егалітаризму як визначальна для розвитку національної культури. Прогресивні об'єднання творчої інтелігенції в ті суворі часи Української революції, громадянської війни та інтервенції намагалися гідно виконати обов'язки духовного авангарду суспільства, виступали проти отождолення української національної культури виключно з народною

(селянською) чи народницькою, але їхніх сил на той час виявилось недостатньо для ствердження елітарних тенденцій духовно-творчого розвою. З іншого боку, радянська влада робила все, щоб нав'язати свої інтереси творчому рухові інтелігенції.

Таким чином, під час Української революції 1917–1921 рр., громадянської війни та інтервенції різноманітні режими і влади, зокрема радянська, активно боролися за вплив і схилення на свій бік старої інтелігенції, без чого жодна з них не могла існувати, воювати, здійснювати економічні та політичні завдання. Оскільки здобула перемогу й закріпилася в Україні радянська влада, саме вона планувала за будь-яку ціну схилити до співпраці стару інтелігенцію.

У цьому контексті особливе місце посідали медичні та літературні працівники — одні лікували тіло, інші піклувалися про душу людини. Радянська влада змушена була вживати всіх можливих і неможливих заходів для залучення літературної та медичної інтелігенції, яка, зі свого боку, з різних причин змушена була шукати компроміси для подальшого існування. Адже стара інтелігенція була приречена на взаємне існування з переможною більшовицькою владою в Україні. Спроби відвертої або прихованої боротьби із цією владою не давали позитивних результатів. Крім того, радянська влада вимушено демонструвала прагнення створити відповідні умови для співпраці зі старою медичною та літературною інтелігенцією, яка поступово дійшла висновку щодо необхідності професійної співпраці з радянською владою.

4.4. Науково-педагогічна інтелігенція

У підрозділі проаналізовано проблеми еволюції взаємин науково-педагогічної інтелігенції з різними владами в часи Української революції 1917–1921 рр. Основну увагу приділено трансформації взаємин науково-педагогічної інтелігенції та радянської влади, оскільки саме вона з численних влад, які боролися за володіння Україною, перемогла. Зазначені процеси розглянуто переважно на матеріалах вищих навчальних закладів,

у межах яких під час Української революції діяла основна маса науково-педагогічної інтелігенції України.

Саме тому мета підрозділу — проаналізувати процеси взаємин однієї з провідних верств старої інтелігенції України — науково-педагогічної з різними владами, передусім з радянською, під час Української революції 1917–1921 рр. Головну увагу приділено розгляду процесів еволюції поглядів, світогляду, професійних і соціальних спрямувань переважно того центрального прошарку науково-педагогічної інтелігенції, який діяв на час Української революції в межах вищих навчальних закладів. Аналіз літератури і джерел з означеної тематики загалом здійснено в попередніх публікаціях автора: «Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)» [778], «Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні» [777].

На долю співробітників і науково-педагогічного персоналу вищих навчальних закладів України випали складні випробування в період Української революції та громадянської війни. Особливо постраждали ВНЗ під час австро-німецької окупації, інтервенції та війни з Польщею. Часто приміщення вищих і середніх навчальних закладів використовувалися для дислокації військових, приміщення грабували, вивозили обладнання лабораторій і кабінетів, жорстоко розправлялися з незадоволеними таким станом студентами й викладачами. Київські газети часто повідомляли про страйки студентів проти політики різних влад [158, с. 147]. Приміщення Катеринославського гірничого інституту, наприклад, окупанти використовували як конюшні [367, с. 216]. А Директорія, яка в листопаді 1918 р. змінила гетьманщину, своє короткотермінове перебування при владі відзначила палкою підтримкою всього українського, з одного боку, з іншого, — спробою закрити всі ВНЗ з російською мовою навчання [59, с. 45–46]. Деякі влади використовували не за їхнім професійним призначенням кафедри ВНЗ. Так, у Київському українському університеті, наприклад, 12 січня 1919 р. на засіданні професорсько-викладацького складу фізико-математичного факультету вимушено заслухали лекцію «вченого геодезиста» пана отамана М. О. Медзвєцького [577].

Крім того, національно налаштоване студентство поіншому оцінювало окремі періоди, зокрема й окупацію. Так, представники Київського українського університету, відкрито в жовтні 1918 р. гетьманським урядом, звернулися з листом до населення за грошовою допомогою, зазначивши: «Тільки прийшла можливість вільно дихнути після більшовицького нападу, як зразу ж стало можливо взятися за творчу роботу з оновлення — відродження того найкращого, найсвятішого, того, що називаємо Україна, український народ. Студенти Українського <...>, згадуючи кращі традиції українського студентства в минулому, створили Просвітню комісію, метою якої було гасло підняття на боротьбу тих, хто застряг в тенетах «російського космополітизму» [219]. Подібне звернення яскраво характеризує складність ситуації того часу загалом і у вищій школі України зокрема. З одного боку, начебто правильні гасла національного визволення, з іншого, — крайній національний максималізм і не зовсім об'єктивне розуміння умов, створених австро-німецькими окупантами. Водночас згадуються «кращі традиції» студентства в минулому. Сумнівні твердження, адже царизм зовсім не сприяв розвитку національних традицій українського студентства, а, зазвичай, робив усе, щоб їх знівелювати та знищити. І подібні радикально-національні звернення не завжди сприяли віковій боротьбі українського народу за своє визволення, за власну українську культуру. І все ж подібні заяви й гасла не свідчили про загальне невдоволення професури та студентства тими порядками, які не сприяли розвитку освіти й науки в Україні, її національної культури. І це незалежно від того, яка влада ці порядки нав'язувала.

З початку 1919 р. в Україні знову перемогла радянська влада. Основна маса науково-педагогічної інтелігенції, співробітники та студенти вищих навчальних закладів, навчені гірким досвідом існування при різномасних керівниках, дотримували очікувальної позиції. Зауважимо, що будь-яка влада вороже й карально ставилася до тієї інтелігенції, яка підтримувала в різні часи іншу владу. Водночас найактивніше переслідували

тих, хто підтримував радянську ідеологію. І це теж не могло не позначитися на ставленні інтелігенції до радянської влади, яка знову встановилася в Україні. Нейтральність і невтручання в політику та практику будь-якої влади в Україні були основними позиціями ставлення основної маси науково-педагогічної інтелігенції України до різних влад того часу.

І в цих умовах більшовицька партія й радянська влада в Україні нав'язували політику залучення на свій бік старої інтелігенції. Ця влада показувала переваги планів побудови нового суспільства для тієї частини інтелігенції, яка переходила на позиції професійного співробітництва з радянською владою. Водночас ставилося завдання реорганізації старої школи вищої освіти, яка б стала центром освіти трудящих, підготовки із робочо-селянських мас кадрів нової інтелігенції. Основа всіх цих завдань радянської влади, як можливість їх успішного рішення, — залучити на свій бік стару інтелігенцію.

Більшовики й радянська влада намагалися перебудувати шкільну освіту зі своєю метою під виглядом її демократизації. III Всеукраїнський з'їзд Рад, який прийняв першу Конституцію УРСР, закріпив формальний доступ робочих і селян до знань, їхнє право на освіту. Остання мала бути безплатною [110, с. 87]. Слід зауважити, що демократизація освіти проводилася в межах кампанії пролетаризації вищої та середньої спеціальної освіти. Демократизація та пролетаризація освіти вимушено пов'язувалися більшовиками з необхідністю українізації освіти. Мабуть, радянська влада, що остаточно встановилася в Україні, змушена була зважати на соціальний досвід освітніх перипетій з боку різних влад і базову вимогу українського народу до освіти.

На початку 1920 р. радянська влада в Україні, відповідно до вікових прагнень українського народу до національного визволення, вимушено погодилася і на українізацію школи. Так, у 1920 р. у ВНЗ УРСР налічувалося 18 % українців, а в 1923 р. — вже 25,2 %, у технікумах — 46,2 %, у робфаках — 50,8 % [231; 678]. Однак подібна реформація викликала в більшості про-

фесури й самого студентства негативну реакцію, адже раніше склад студентства ВНЗ формувався переважно з вихідців північних верств населення або близьких до них кіл. Негативне ставлення викликали і спроби українізації вищої освіти.

І тоді радянська влада для контролю над освітою створила механізм управління. Так, наприкінці січня 1919 р. декретом Тимчасового робочо-селянського уряду України всі школи, зокрема й вищі, було підпорядковано Відділу освіти [447], а 29 січня 1919 р. його реорганізовано в Наркомос України на чолі з В. П. Затонським. До речі, Декларацією Тимчасового Уряду від 26 січня 1919 р. проголошувалися доступ до університетів і спеціальної освіти робочих та селянських мас, організація народних університетів, створення паралельних освітніх курсів різними мовами [173].

Однак найрадикальніші кроки з так званої демократизації вищої освіти й підпорядкування її пролетарському управлінню здійснено в першій половині березня 1919 р. Так, оголошено про скасування всіх обмежень під час вступу до ВНЗ — національних, станових, класових, заборонено викладання релігійних дисциплін. У березні 1919 р. надруковано Декрет Раднаркому УРСР «Про вступ до вищої школи» [433], а 4 березня — «Про скасування плати за навчання в школах» [458]. Декретами РНК УРСР, надрукованими 2 і 4 березня 1919 р., двері вищої школи оголошуються відчиненими для всіх охочих, яким виповнилося 18 років, із заборonoю вимагати будь-які дипломи. Плату за навчання в школах скасовано. А 24 квітня 1919 р. видано Декрет РНК УРСР, відповідно до якого всі приватні вищі шкільні заклади переведено на державне утримання [448].

Таким чином, створено заформалізовані умови для вступу робочих і селян без іспитів і відповідного документа про освіту до вищої школи, навчання в якій стало безплатним. Слід зауважити, що на практиці виконати такі декрети було майже неможливо. І однією з проблем стала неписьемність основної маси робочих і селян. У пошуках оперативнішого рішення цього питання в Україні практикувалися так звані нульсеместри, за

постановою Відділу вищої освіти Наркомосу УРСР, виданою в середині 1919 р. Саме вони повинні були готувати пролетаріат до навчання в школі. Нульсеместри розпочиналися з 15 червня 1919 р. і мали три цикли: гуманітарних, природничо-історичних і математично-технічних наук. Семестр складався з тримісячних вечірніх занять, приймали тільки тих робочих, які брали активну участь у революційній боротьбі [430]. І вже в червні 1919 р. в Києві, наприклад, відкрито нульсеместри [22].

Зрозуміло, що радянська влада потребувала спеціалістів, адже необхідно було відновлювати зруйноване війною господарство. Старі фахівці, як підкреслювалося, дотримували очікувальної або ворожої позиції. І радянська влада оголосила прискорену програму підготовки своїх робочо-селянських спеціалістів. Однак це потребувало значного часу та коштів, викладацького складу, який також, до речі, був одним із прошарків інтелігенції, без допомоги якої радянська влада й більшовицька партія не могли відновити зруйноване господарство, захистити себе та будувати омріяне майбутнє суспільство. Усе це змусило Наркомос України 4 березня 1919 р. оголосити про скорочення термінів вишколу на спеціалістів студентів. До того ж, Наркомос України скасував державні іспити й екзаменаційні комісії. Для отримання посвідчення про закінчення навчального закладу достатньо було скласти іспити з предметів навчального плану певного факультету. Крім того, з метою збереження наявних кадрів викладачів і контингенту студентів радянська влада звільнила їх від призову в Червону Армію і надавала відстрочки [158, с. 239]. Більше того, Раднарком України ще наприкінці березня 1919 р. видав Декрет про відстрочку від призову на військову службу студентів, що навчалися в народних університетах [20].

Окрім заходів, спрямованих на зміну класового складу студентства, радянська влада в Україні прагнула зруйнувати кастовість професорсько-викладацького складу. Як відомо, професура чинила подібним заходам жорсткий супротив, обстоюючи автономію вищої школи, її аполітичність. І хоча ставлення різних прошарків професури вищої школи до радянської

влади та її заходів було неоднозначним, загалом воно відзначалося негативно. У будь-якому разі ігнорування перших змін у вищій школі, спроб її радянзації були настільки сильними з боку професорсько-викладацького складу, що радянська влада і в цій галузі вимушено ввела апарат насильства — інститут політкомісарів [19, с. 3].

Так, згідно з постановою Наркомосу України, надрукованою 11 березня 1919 р., керівництво науковою, науково-навчальною й освітньою роботою вищих навчальних закладів покладалося на відповідні ради. Ради склалися з викладачів, їх очолювали політкомісари, призначені Наркомосом України. У містах, де існувало кілька ВНЗ, створювалися ради комісарів вищих шкіл, які координували роботу та керівництво перебувальною ВНЗ [358].

2 квітня 1919 р., наприклад, Київський комісар народного університету – політехнікуму Ф. Блох видав наказ, відповідно до якого всі документи та справи без узгодження з ним і без його підпису вважалися недійсними, а посади ректора й управляючого ліквідувалися [570]. З 18 квітня 1919 р. розпочала роботу призначена на засіданні відділу вищої школи Наркомосу України рада комісарів вищих навчальних закладів Києва, до якої ввійшли: Володарський (голова), Міцкун (заступник), Фінкельштейн, Прохоренко, Будний, Шлейман, Торчинський (секретар) [574].

Відповідно до означеної постанови Наркомосу України від 11 березня 1919 р., подібні ради комісарів ВНЗ створено в Харкові, Одесі й Катеринославі. Вони реалізували на місцях декрети радянської влади та її розпорядження з реформи вищих навчальних закладів. Водночас основна увага приділялася виконанню рішень про: відокремлення школи від церкви, скасування плати за навчання, об'єднання різних вищих шкіл, пролетаризацію студентства тощо [59, с. 49].

Згідно із задумом керманців радянської влади, в Україні склад комісарів вищої школи мав комплектуватися з відомих партійних і радянських працівників, які повинні знати систему

вищої школи, оскільки на них майже не покладалося забезпечення «революційної» перебудови вищої школи. Окрім того, вони мали долучати до цього процесу лояльних до радянської влади викладачів ВНЗ і студентів.

Слід зауважити, що основна маса професури вороже сприймала заходи радянської влади з так званої пролетаризації та демократизації вищої школи. Особливо негативно професура поставилася до створення інституту політкомісарів. 20 березня 1919 р., наприклад, рада Харківського університету приймає протестну постанову з цього приводу. У ній виправдано підкреслювалось, що постанова Наркомосу України про введення комісарів «<...> повністю руйнує вільну автономну школу, керівництво відбирається у колеги викладачів та їх виборних представників і передається назначеним комісарам, які зовсім не знайомі ні зі змістом складного академічного життя, ні з господарською стороною справи» [240, с. 61]. Рішення ради Харківського університету підтримала і професура Київського та ВНЗ інших міст України [158, с. 237].

Радянська влада, як відомо, мала на меті тотально контролювати діяльність науково-педагогічної інтелігенції та створити умови для підготовки молодих педагогічних кадрів із робочих і селян. З цією метою Раднарком України декретом від 18 травня 1919 р. відмінив усі наукові ступені й учені звання, а також пов'язані з ними переваги та пільги. Визначено дві категорії навчального процесу — викладачі й асистенти. Викладацькі кадри мали поновлюватися через конкурсну систему, у якій брали участь будь-які громадяни України, незалежно від наявності документів про науково-педагогічну діяльність. Для переобрання викладачів та асистентів і заміщення вакансій кафедр у кожному місті створювався особливий орган, до якого входили комісари і представники викладачів ВНЗ. При цьому кількість викладачів була меншою, порівняно з комісарами [435]. Об'єднувалися різні ВНЗ, органи без урахування їхніх матеріальних і кадрових можливостей, адже головною для радянської влади була мета позбавитися антирадянських професорів, яких вони часто заміняли лояльнішими до нової влади

приват-доцентами. Так, в Одесі звільнено 35 антирадянських професорів, їх замінено приват-доцентами. Подібні явища спостерігалися й у Харкові, де з 11 вищих навчальних закладів залишено 6 [21]. Тобто радянська влада свідомо підривала основи існування вищої школи заради так званих класових інтересів.

Щоправда, радянська влада України одночасно підтримувала ті навчальні заклади, які, на її думку, становили особливу значимість для розвитку народного господарства. Так, декретом Раднаркому України від 6 травня 1919 р. «Про охорону сільськогосподарських навчальних закладів і господарств» заборонялося ревізування приміщень, господарств, майна, особливо в навчальних закладах середньої й нижчої ланки, де, зазвичай, найчастіше допускалася недооцінка сільськогосподарських навчальних закладів [638].

Зрозуміло, що основна маса науково-педагогічної інтелігенції України поставилася до пролетаризації вищих навчальних закладів із недовірою. І не безпідставно, адже низький рівень необхідної освітньої підготовки в робочих і селян, іноді — навіть елементарної грамотності, низький культурний рівень не дозволяли їм швидко долати означені бар'єри — на це необхідні були роки. Стара інтелігенція, з іншого боку, складно долала стереотипи зневажливого ставлення до творчих можливостей робочих і селян, які були приречені царизмом на зубожіння й неосвіченість. І в цих умовах радянська влада зробила ставку на лояльну до себе інтелігенцію та революційно налаштоване студентство.

У Києві, наприклад, після встановлення радянської влади в лютому 1919 р. почав формуватися союз студентів і учнів, який об'єднував тих, хто визнавав радянську владу. Члени цього союзу взяли участь у роботі вищої школи. Його виконавчий орган звернувся із закликом до всіх студентів і учнів долучитися до реформи вищої школи. Подібні об'єднання створювали і в інших містах. Так, студенти Харківського університету створили раду революційно-соціалістичного студентства, яку очолював виконком із 15 осіб. Рада діяльно підтримувала

заходи радянської влади в галузі вищої освіти та з поліпшення матеріально-побутового становища студентства. В Одесі, наприклад, функціонувала революційно-студентська рада з 7 осіб. Їй навіть доручалося тимчасове керівництво університетом [59, с. 49–50].

Своєрідним прикладом участі студентства в роботі вищої школи на той час уважався меморандум бюро студентського союзу Київського політехнічного інституту. У цьому документі, поданому 4 травня 1919 р. комісарові інституту, підкреслювалося: бюро може надати тимчасову допомогу комісарові під час перебудови інституту. Водночас союз студентів пропонував заходи, спрямовані на нейтралізацію антирадянської професури й залучення студентів, готових допомогти новій владі реформувати вищу школу. До того ж, союз студентів подав пропозицію щодо створення необхідних умов для навчання пролетарської частини студентства [158, с. 241].

Необхідно нагадати ще про одну форму навчального закладу тих часів – народні університети. Вони, на думку радянської влади, мали, відродивши стару форму освіти трудящих, наповнити її новим революційним змістом. Одна з активних революційних діячів того часу С. І. Гопнер, виступаючи в квітні 1919 р. на засіданні секції народних університетів, які входили до відділу вищої освіти Наркомосу України, відзначила необхідність розрізняти в діяльності народних університетів три напрями – просвітній, навчальний і науковий [585]. У Луганську, наприклад, викладачами народного університету повинні були стати представники різних прошарків місцевої інтелігенції та політичні діячі. Той же народний університет у Чернігові, який діяв із 1919 р., мав три факультети, які працювали за програмою змішаного типу й об'єднували середню та вищу освіту. Подібний народний університет із чотирьох факультетів функціонував і в Ніжині.

Згідно з положенням про робочо-селянські (народні) університети, затвердженим у середині 1919 р., зокрема зазначалося, що вони повинні допомагати готувати робочо-селянських

вихованців до вищої школи. Відповідно до аналізу перших результатів діяльності народних університетів, останні загалом сприяли підвищенню загального культурно-політичного рівня робочих. До того ж, народні університети стимулювали і роботу нульсеместрів. Так, за свідченням секції народних університетів позашкільного підвідділу Одеського губернського відділу народної освіти, на вересень 1920 р. лекторське бюро провело 11 лекцій, а в масштабах міста — 7 лекцій і 2 концерти. У межах нульсеместру, який працював при гімназії, прочитано 12 лекцій, а на фізико-математичному відділенні — при середньому показникові відвідування — 25 осіб — 14 лекцій [759].

Однак процес перебудови вищої школи й залучення до її роботи науково-педагогічних працівників перервано в середині 1919 р. наступом білогвардійської армії А. Денікіна. Денікінська окупація також негативно відбилася на вищій школі. Остання залишилася не тільки без засобів існування, а й часто — без приміщень і лабораторій, адже кімнати ВНЗ білогвардійці займали під казарми, лазарети, а іноді, як це було при австро-німецькій окупації, і під конюшні. Майно ВНЗ, лабораторії, обладнання, книжкові фонди грабувалися. Переслідувалося все, що пов'язано з українською культурою. Спроби ж деяких видатних представників інтелігенції України звернутися до денікінської влади за допомогою, з метою порятунку вищої школи, як це зробив директор Київської консерваторії Р. М. Глієр, були безрезультатними [158, с. 242–243, 275].

До того ж, у вищих навчальних закладах за часів денікінщини реставрувалися порядки царизму. Білогвардійці жорстоко придушували революційні настрої частини інтелігенції, арештовували й кидали до в'язниці прогресивних викладачів і студентів, особливо тих із них, що співпрацювали з радянською владою. Так, в Одесі арештовано професора Є. М. Щепкіна, який керував радою комісарів вищих навчальних закладів. З іншого боку, реакційна прокадетська та прочорносотенська професура була в захваті від денікінського режиму та разом із близьким до їхніх настроїв студентством обливали брудом не-нависний радянський режим [59, с. 51–52].

Після звільнення України від білогвардійців наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. радянська влада практично не змогла продовжити перебудовувати вищу школу, чому завдала війна з Польщею. Україна була надзвичайно знесилена, вирували голод і епідемії. Професорсько-викладацький склад, рятуючись від голодної смерті, виїхав у села. Про складний етап вищої освіти в Києві, наприклад, ішлося на зборах представників вищих навчальних закладів 15 березня 1920 р. На них, до речі, констатувалося: викладачі, регулярно не отримуючи заробітної плати, перебували в тяжкому матеріальному становищі, будинки ВНЗ не ремонтувалися багато років і занепадали, обладнання й реактиви лабораторій або розграбовано, або зіпсовано, деякі застаріли. Збори дійшли висновку, що вищій школі загрожувала катастрофа. Водночас прогресивно орієнтована науково-педагогічна інтелігенція Києва зазначила на зборах про підтримку вищої школи, але за умови державної підтримки, особливо у зв'язку з тим, що вища школа мала відіграти провідну роль у відновленні народного господарства й розвитку країни [158, с. 368].

Наркомос України, прагнучи поліпшити становище вищої школи, з початку 1920 р. декларує підвищення фінансування вищої школи, особливо — медичних і технічних ВНЗ. Так, за рішенням Всеукрревкому 16 лютого 1920 р. заплановано виділити Комісії з освіти, яка функціонувала при ньому, 1 млн 14 тис. руб. на соціальне забезпечення студентів-медиків 10 семестрів Харківського університету та Харківського жіночого медичного інституту [57]. У губерніях, відповідно до місцевих матеріальних можливостей і воєнного стану, навчання у вищій школі здійснювалося безплатно. Одеський губнаробраз, наприклад, наказом від 21 березня 1920 р. скасував плату за навчання у вищих школах, студентам вищих навчальних закладів, звільненим за несплату за навчання, надавалося право повнолення [59, с. 59, 138]. До речі, цей факт свідчить, що на той час, після декрету Раднаркому України від 4 березня 1919 р. про скасування плати за навчання, його так і не вдалося реалізувати у зв'язку з економічними труднощами воєнного часу.

Однак труднощі для вищої школи примножилися й у 1920 р. — у зв'язку з нападом Польщі та наступом П. Врангеля. У цей час вища школа зазнавала жорстоких утисків, оскільки поляки однаково ненавиділи як українську, так і російську культури та прагнули їх знищити. Слід нагадати, що замість 18–20 тис. складу студентів на той час налічувалося не більше 4–5 тис. Але й вони в перші місяці після завершення військових дій в Україні не мали змоги відвідувати заняття [59, с. 59]. І все ж на початку 1921 р. в Україні, попри холод, голод, епідемії, відсутність освітлення, гостру політичну боротьбу тощо, кількість вищих навчальних закладів і студентів у них почала поновлюватися. Так, на початку 1921 р. в Україні налічувалося 38 вищих навчальних закладів і приблизно 56 тис. студентів. Щоправда, слід нагадати про неточність тогочасної статистики, яка позначилася на показниках як кількості ВНЗ, так і їхніх студентів [59, с. 59–60].

Слід зауважити, що в роки громадянської війни та інтервенції радянська влада в Україні не тільки намагалася відновити роботу ВНЗ, а й мілітаризувала їх. Так, декретом від 10 серпня 1920 р. Раднарком України увів мілітаризацію багатьох ВНЗ, а саме: воєнізований розпорядок дня, студенти й викладачі переводилися на державне матеріальне забезпечення відповідно до воєнного часу та воєнних норм. Загалом поряд із негативом існували іноді й певні позитивні моменти. Так, у Харківському політехнічному інституті створено електротехнічний факультет, який виконував не тільки важливі для держави військові замовлення, але й став базисом для відкриття робочого факультету. У тому ж Харківському політехнічному інституті його мілітаризація сприяла поверненню на роботу викладачів і до навчання студентів, що дозволило забезпечити навчальний процес в ті складні для України військові часи.

Потреба в Україні в кадрах вищої кваліфікації на той час була настільки нагальною, що вищій школі допомагав навіть Наркомат військових справ України, в умовах війни наказавши всім військовим організаціям до 1–4 червня 1920 р. звільнити

приміщення навчальних закладів. У разі невиконання цього розпорядження винних карали, їм навіть могли припинити всі види постачання [158, с. 368–369].

Для підпорядкування вищої школи інтересам оборони України й господарсько-культурної перебудови радянська влада в умовах воєнного часу практикувала різноманітні мобілізації. Зокрема, постановою Наркомосу України від 24 травня 1919 р. «Про мобілізацію професорів і учителів» усі професори, у порядку трудової повинності, оголошувалися мобілізованими. Згідно з постановою, жоден не мав права відмовитися від обов'язків, які покладалися Наркомосом у межах творчої й наукової робіт, роботи з реформування вищої школи, а також у межах інших завдань народної освіти [440].

Зауважимо, що подібні мобілізаційні заходи, як підкреслювалося, мали і позитивний вплив у контексті підготовки кадрів вищої кваліфікації для потреб господарчого й культурного будівництва в Україні. Для радянської влади мобілізаційні заходи в галузі вищої освіти значною мірою були засобом боротьби з тією інтелігенцією, що продовжувала саботувати заходи нової влади, спрямовані на перебудову вищої школи й залучення науково-педагогічних кадрів до співпраці. Однак подібних заходів було замало. Так, Раднарком України 5 червня 1920 р. прийняв постанову «Про прискорені випуски інженерів». Із цією метою при Наркомосі України створено комісію з вищої технічної освіти, яка через створені на місцях комісії в складі професорів і представників студентства мала організувати прискорений випуск інженерів. Усі студенти, що були допущені до цього випуску, оголошувалися мобілізованими і відраджалися на навчання навіть із лав Червоної Армії. Викладачі та студенти, які стосувалися прискореного випуску, переводилися на червоноармійські пайки, прирівнювалися до військовослужбовців [445].

Означені заходи з мілітаризації вищих навчальних закладів і прискореного випуску спеціалістів значною мірою були системними й доповнені декретом Раднаркому України від

30 листопада 1920 р. Усім колишнім студентам вищих технічних навчальних закладів надавалося право повернутися до ВНЗ для завершення освіти. Усі заклади й організації, а також військове командування зобов'язувалися відрядити всіх бажуючих продовжити навчання у ВНЗ. Тих, хто повертався, переводили на державне утримання [429]. До того ж, для забезпечення професорсько-викладацького складу і студентів ВНЗ у той час Уряд України обіцяв виділити додаткові кошти в розмірі 4,2 млн руб.

Подібні заходи позначилися на роботі вищої школи. У 1920 р. налічувалося більше 1500 студентів, які повернулися до занять. Так, Харківський технологічний інститут одним із перших долучився до прискорених випусків спеціалістів і запланував у першій половині 1921 р. випускати 150 осіб, а в другій половині 1921 р. — 300. Загалом інститут в 1920–1921 рр. випустив на 5 % більше спеціалістів, порівняно з дореволюційним часом, на 55 % більше, ніж у 1918–1919 навчальному році [309, с. 101–102].

Відзначимо, що в 1920 р. здійснено й перші спроби створити робочі факультети в Україні. Щоправда, перший робфак, організований восени 1920 р. в Одесі, був, як свідчив замнаркома України Я. П. Ряппо, своєрідною школою для робочих, яка працювала окремо від системи ВНЗ [386].

У роки Української революції та громадянської війни в Україні здійснювалися посилені пошуки нової структури вищих навчальних закладів. Зрозуміло, що в ті буремні воєнні роки подібні пошуки супроводжувалися й помилками, і невдачами, і хибними експериментами. Найвідчутнішою втратою того часу була, як з'ясувалося пізніше, саме ліквідація радянською владою в 1920 р. університетів в Україні [46, с. 50, 154, 183].

Утім, попри серйозні труднощі та помилки, хибні експерименти, радянській владі вдалося відновити вищу школу й залучити науково-педагогічних працівників до роботи в ній. До того ж, здійснено перші, хоча й невдалі, спроби з так званої пролетаризації вищої школи та її залучення до української

оборони, відновлення народного господарства й культури в Україні. Як відзначав один із теоретиків і практиків народної освіти в Україні, заступник Наркома освіти України з 1927 по 1928 рр. Я. П. Ряппо, пролетаризація трактувалася у вузькому й широкому сенсах. У вузькому вона розглядалася як комплектування вищої школи вихідцями з робочих і селян, оновлення викладацького складу й організація внутрішнього життя вищої школи за допомогою робочо-селянських мас. Пролетаризація ж освіти в широкому сенсі розумілася як реорганізація навчальних закладів на нових основах відповідно до вимог часу зі зміною змісту і знань, які викладалися в школі. Водночас передбачалося оновлення складу викладачів та введення раціональних методів навчання, які, на наш погляд, спрямовувались на скасування старих порядків і пошуки нових форм організації роботи школи. Зрозуміло, що жорсткий супротив інтелігенції всім заходам, які насаджувала радянська влада, змусив її шукати інші шляхи підготовки кадрів.

Більшість абітурієнтів чи студентів або шукали під дахом вищої школи притулок від мобілізації як військової, так і трудової, або прагнули отримати в ті голодні часи продовольчі, побутово-житлові привілеї, таким чином чисельність студентства на кінець громадянської війни в Україні збільшилася до 56000 осіб [234]. Я. П. Ряппо, виступаючи на I Всеукраїнському з'їзді профспілки працівників освіти в 1924 р., підтвердив зазначене вище й надав як докази так звану «класову» характеристику студентства вищої школи. Так, у 1914 р. серед студентства ВНЗ України налічувалося 64 % представників землевласників і крупної буржуазії. Щоправда, після лютневої революції 1917 р. їх відсоток зменшився, а представників міщанства налічувалося вже в 1920 р. до 72 %. Водночас паралельно відбувалося збільшення студентства серед категорії «службовців» — від 10 % до 24 % в 1918 р. і 59 % у 1922 р. Останні — вихідці зі службовців — при царизмі, «керенщині» і, нарешті, при радянській владі. Починаючи з 1922 р. спостерігалось їх зменшення в загальній масі студентства. З іншого боку, хоча й дуже повільно,

зростали вихідці з робочих і селян серед студентства України. Так, якщо в 1913 р. серед студентства селянство було представлено 3 %, то в 1921 р. — 8 % і в 1924 р. — 24,9 %; робочі представники серед студентства були нечисленними до 1917 р., у 1921 р. їх налічувалося — 3,5 %, а в 1929 р. — 15,6 %. Разом представників робочих і селян серед студентства України на кінець 1924 р. налічувалося майже 41 % [677]. І все ж у 1920 р. представники робочих серед студентства України становили лише 3 %, а селян — 6 %, уся інша маса студентства — вихідці з буржуазії, дворян і службовців [494, с. 138]. Робочі й селяни, їхні представники формально набули можливості вступу до вищої школи після створення підготовчих закладів освіти, а також повернення з воєнних фронтів. На практиці цей процес розгорнувся з розвитком робфаків, супроводжуючись жорсткими примусовими чистками вищої школи від, як тоді стверджували, «чужого» пролетаріатові елементу.

Отже, у роки громадянської війни із законодавчої точки зору радянська влада заформалізувала всі умови для перебудови вищої школи в контексті її так званої пролетаризації. Однак такі законодавчі декрети потребували реалізації. А для цього необхідні були умови миру, фінанси й навчальна підготовка робочих та селян для вступу до ВНЗ. І такі умови настають наприкінці 1920 р. — на початку 1921 р., коли до вищої школи почали приходити вихідці з робочих і селян та червоноармійці. Паралельно здійснено заходи з руйнації корпоративної, кастової замкнутості науково-викладацького складу й керівництва ВНЗ. Водночас нова влада намагалася змінити зміст освітнього процесу, наближаючи його до потреб пролетарської влади. Подібним спробам чинив опір старий викладацький склад вищої школи. Щоправда, деякі з них на початку 1921 р. погодилися з різних причин професійно співпрацювати з радянською владою, вочевидь зрозумівши, що нова влада вистояла в боротьбі з внутрішніми та зовнішніми супротивниками. З іншого боку, з'ясувалася практична неможливість здійснення ілюзорних надій старої інтелігенції на повернення минулого.

Цікаво відзначити, що показові матеріали з так званої справи «національного центру», які були фактично сфабрикованими в інтересах радянської влади, свідчили про неприйняття на той час більшістю науково-педагогічної інтелігенції радянської влади, яка на нетривалий термін чередувалася з десятком інших влад в Україні. Окремі представники професури звинувачувались у співпраці з денікінськими владними структурами, коли ті захопили частину України.

У квітні 1921 р. на судовому процесі в справі «національного центру» більшість звинувачуваних професорів визнали добровільно чи примусово відповідно до обставин хибність своєї антирадянської позиції. Так, ректор Харківського технологічного інституту професор І. А. Красуський, професор сільськогосподарського інституту О. О. Алов та інші заявили, що вони спочатку чекали на Денікіна, сподіваючись на краще, а потім були розчаровані його політикою. Значна кількість колишніх прихильників білогвардійських влад ще до означеного процесу усвідомили, теж вільно чи примусово, свої помилки і виступили за ділову співпрацю з радянською владою. Характерно, що радянська влада в Україні, яку вже тоді справедливо звинувачували в жорстокому ставленні до інтелігенції, майже всіх учасників цього процесу змушена була осудити умовно й направила на роботу за спеціальністю. Зваживши на щиросердне каяття й нагальну потребу в спеціалістах [519], слід зауважити, що більшість науково-педагогічної інтелігенції України плекала надії на минуле і прагнула співпрацювати з будь-якою владою. З іншого боку, очікуючи на повернення старих порядків, інтелігенція в основній своїй масі могла працювати при будь-якій владі, сподіваючись перечекати складні часи, вижити, маючи надію на тимчасовість різних влад.

Таким чином, за роки Української революції та громадянської війни відбулися події, які змінили формальні, законодавчі, духовні й матеріальні, освітні і наукові умови функціонування науково-педагогічної інтелігенції та студентства. Своєрідний і, безумовно, прорадянський аналіз подібних з

Україною змін у вищій школі Російської Федерації надав відомий партійний і державний діяч того часу, замнарком освіти РСФРР, відомий історик М. М. Покровський у статті «Старе про Наркомосвіти». Він зазначив, що відбулися заформалізовані зміни в діяльності вищої школи за роки громадянської війни: платне навчання стає безоплатним, вступні іспити у ВНЗ скасовано, в ієрархії ВНЗ приват-доцент найбільше працював, а отримував — найменше, екстраординарний професор працював найменше, а отримував найбільше, раніше професор міг 25 років працювати безперервно, а після революції він мав обиратися через кожні 10 років комісією, яку формував губвиконком. Раніше читали лекції ті, кому довіряла стара влада, а в той час — кому довіряла радянська. Заняття раніше велися тільки вдень, відтоді й увечері, коли робочі могли їх відвідувати, для підготовки яких у ВНЗ почали формуватися робфаки. Раніше канікули у ВНЗ становили 4 місяці, а за радянської влади — місяць-півтора зі скороченням термінів навчання — з 5 до 3 років. За старої влади приват-доцент був позбавлений права участі в управлінні ВНЗ, за нової влади в управлінні вищою школою поряд із професором брали участь і студенти. Щоправда, такі студенти мали входити до партій, які дотримували більшовицької ідеології тощо [418]. Усе це називалося заходами з так званої пролетаризації й демократизації вищої школи, які не лише не сприяли поліпшенню роботи інтелігенції й самих ВНЗ, а й значно її погіршили, що призвело до зниження рівня підготовки фахівців із вищою освітою.

Зрозуміло, що подібні заходи та зміни спостерігалися і в Україні з тією лише різницею, що в Російській Федерації радянська влада існувала кілька років, а в Україні — кілька місяців, у різні часи діяли більше 14 різноманітних влад. По-друге, Україна з усіх регіонів найбільше постраждала від воєн, розрух і голоду. По-третє, Україні були притаманні вікові традиції боротьби національної інтелігенції, передусім, за вирішення національного питання. І всі ці фактори не могли не впливати на взаємини радянської влади і більшовицької партії з інтелігенцією України в роки громадянської війни та інтервенції.

Про зрушення у вищій школі України згадував і Є. О. Патон, який викладав тоді в Київському політехнічному інституті: «У двадцятому і в двадцять першому роках серед студентів з'явилися зовсім нові для мене люди — люди в шинелях і будьонівках, учорашні фронтовики, які не один раз дивилися смерті в обличчя <...> і зараз з великою жадібністю знань і енергією накинулися на навчання <...>. Поряд з цією молоддю і мені якось не думалось у важкі роки про особисті негаразди, про холодну квартиру, про те, що фунт пшона став багатством, а хліб вдома навчилися різати так, щоб ні одна крихта не упала на пол. І приємно було усвідомлювати, що ні я, ні мої студенти не позалазили в нори, не загубили гострої цікавості до життя» [382, с. 63–64]. Звичайно, у 50-х рр. ХХ ст. жахливе минуле того часу сприймалося зовсім по-іншому, але певні зміни у вищій школі були очевидними.

Як свідчить звіт Наркомосу України за 1920 р., у всіх вищих навчальних закладах України налічувалося близько 2500 професорів і викладачів, найорганізованіше функціонували медичні інститути, ветеринарні й сільськогосподарські інститути, а також основна частина технічних вищих навчальних закладів. Саме медики й технічні спеціалісти передусім були мобілізовані на прискорений випуск. На утримання ВНЗ тільки на квітень — травень 1920 р. було виділено близько 150 млн руб., велика сума грошей на ті часи [566; 592; 634]. Але задекларовані на освіту кошти існували лише на папері, а ті, які виділялися, були мізерними, адже війна забирала основні ресурси України.

Можна констатувати, що на кінець 1920 р. в Україні вдалося зберегти деякі вищі навчальні заклади, долучити до її відродження та функціонування науково-педагогічну інтелігенцію, яка, переважно, вимушено погодилася на ділову, професійну співпрацю з радянською владою.

Отже, відзначаючи 100-річчя з дня початку Української революції 1917–1921 рр., ми проаналізували взаємини інтелігенції й різних влад, надаючи перевагу радянській владі, яка остаточно окупувала Україну. З'ясовано, що в процесі Української

революції інтелігенція в основній масі пододала карколомний шлях надій та поневірян, втрат і здобутків [407]. Не визнаючи ідеологію комунізму, радянський режим, основна маса старої інтелігенції змушена була заради свого виживання погодитись на професійну співпрацю з більшовицьким режимом, сподіваючись на його тимчасовість.

4.5. Наукова інтелігенція

У підрозділі на основі літератури та джерел, переважно архівних, висвітлено процеси еволюції взаємин наукової інтелігенції й радянської влади під час Української революції 1917–1921 рр. Проаналізовано трансформацію політичних, економічних, соціальних відносин, професійне ставлення наукової інтелігенції України до радянської влади, яка остаточно закріпилася в Україні в 1921 р. Зазначені процеси розглядаються переважно на матеріалах Української академії наук, яка стала осередком основної маси наукової інтелігенції в період Української революції.

Як зазначалося, радянська влада, базуючись на постановах В. І. Леніна, документах більшовицької партії, пов'язувала будівництво нового суспільства безпосередньо з обов'язковим залученням до нього старої інтелігенції, зокрема вчених і професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, які мали найвищу кваліфікацію працівників розумової сфери. Літературу та джерела з означеної тематики проаналізовано загалом у кількох попередніх публікаціях автора: «Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні» [777], «Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» [778].

Значна частина найвідоміших науковців України на той час була зосереджена в Українській академії наук (УАН). На відміну від Російської Академії наук, яка готувалася відзначати своє 200-ліття, УАН була заснована в 1918 р. Як згадував В. І. Вернадський, спочатку він разом із групою вчених-ініціаторів обговорив можливість створення УАН [536, с. 24]. Потім ця група опрацювала означену ідею навіть під час

австро-німецької окупації, її підтримав уряд Гетьмана. Так, В. І. Вернадський на засіданні комісії з розроблення проекту статуту УАН, на якому був присутній і міністр уряду Гетьмана М. П. Василенко, заявив, що Академія має бути незалежною та виконувати свої справи автономно, поза впливом органів державної влади, які можуть змінюватися [388, с. 8].

Після завершення підготовчої роботи вчені-фундатори на загальних зборах 27 листопада 1918 р. оголосили про створення Української академії наук. Президентом УАН обрано В. І. Вернадського, секретарем — А. Ю. Кримського. Однак в умовах австро-німецької окупації, потім — влади Директорії організатори УАН відчували брак коштів [201, с. 92]. Щоправда, різномірні влади, відступаючи з України, робили спроби «забрати» із собою і членів УАН. Директорія вимагала від науковців-фундаторів евакуації УАН. На загальних зборах організаторів УАН 25 січня 1919 р. після обговорення питання про евакуацію з Києва одностайно прийнято рішення, яке забороняло вченим залишати Київ і зобов'язувало й надалі без перерви продовжувати свою роботу для народу [536, с. 26]. І на загальних зборах науковців-засновників УАН 12 лютого 1919 р. В. І. Вернадський і А. Ю. Кримський, які відвідали наркома освіти УРСР В. П. Затонського, повідомили, що радянська влада вирішила на користь УАН питання її фінансування та надала будинок — садибу по вулиці Володимирській, 54 [201, с. 92–93].

УАН розпочала активно працювати на новому етапі. Особливо плідно проводили науково-організаторську роботу, власні дослідження вчені-фундатори, що стали її першими членами: геохімік В. І. Вернадський, філолог-сходознавець А. Ю. Кримський, геологи П. А. Тутковський і М. І. Андрусов, хімік В. О. Кістяківський, літературознавці В. М. Перетц, М. І. Петров, М. Ф. Сумцов, ботанік В. І. Липський, зоолог О. М. Нікольський, біолог М. Ф. Кащенко, механік С. П. Тимошенко, історики Д. І. Багалій, О. І. Левицький, економіст К. Г. Воблій, археолог-мистецтвознавець М. Ф. Біляшівський та ін. [536, с. 29]. У звіті про діяльність УАН в 1919 р.

підкреслювалося, що жодна академія наук не виконувала такої напруженої роботи, яку довелося здійснити УАН за стислий термін і за несприятливих умов [388, с. 4].

Слід зауважити, що 5 квітня 1919 р. на загальних зборах УАН був розроблений план її діяльності й переданий у Наркомпрос України на затвердження. При УАН почала функціонувати Комісія з вивчення природних ресурсів України, яку очолив В. І. Вернадський. 14 травня 1919 р. вона заслухала доповідь професора С. М. Усатого про використання дніпровських порогів для системи електрифікації України [201, с. 94–95]. Це питання було пов'язане з проектом державної електрифікації Росії (ГОЕЛПРО). До речі, ще до цього інженер-науковець І. П. Бардін працював у Пітері консультантом проекту електрифікації Донбасу [11, с. 52]. У березні 1918 р. питання будівництва електростанції на Дніпрі обговорювалося на засіданні губвиконкому Катеринославської ради.

У 1920 р. Комісія УАН з вивчення природних багатств України досліджувала корисні копалини на території республіки, створювала мапи й проводила геологічні зйомки. Бюро зі складання економічної мапи України на чолі з інженером Г. Є. Данилевичем збирало статистичні дані про сільське господарство, промисловість, транспорт і природні ресурси. До речі, над питанням електрифікації України працювала велика група відомих науково-технічних спеціалістів [311, с. 29–30].

Радянський уряд, усвідомлюючи життєву необхідність залучення на свій бік учених, 4 липня 1919 р. видав постанову, яка передбачала охорону власності та житла членів УАН [446, с. 55]. Однак залучення до радянської влади науково-педагогічної інтелігенції в роки Української революції, громадянської війни й зовнішньої інтервенції відбувалося на практиці складно й суперечливо. У керівному складі Наркомпросу України з приводу цього питання не було одностайної думки. Так, завідувач відділу вищої школи Наркомосу І. М. Назаров на підставі формальної невідповідності постанови від 4 липня 1919 р. про охорону власності й житла вчених Декрету Раднаркому УРСР

від 18 травня 1919 р., згідно з яким скасовано всі наукові ступені та вчені звання, виступив за однакові умови для всіх і проти надання видатним ученим пільг. У листі від 28 липня 1919 р. до колеги Наркомпросу УРСР він протестував проти постанови, яка надавала пільги видатним ученим [575]. І. М. Назаров обґрунтував свою позицію прикладами негативного, ворожого ставлення до нової влади частини наукового персоналу. І. М. Назаров пропонував переглянути відповідну постанову РНК УРСР [575].

Більше того, завідувач відділу вищої школи Наркомпросу УРСР І. М. Назаров призначив окреме дослідження діяльності УАН. Нарком освіти УРСР О. Я. Шумський змушений був втрутитися й заборонив будь-які перевірки УАН без його відома, видавши спеціальну постанову від 26 липня 1919 р. [576]. До речі, подібне нерозуміння настанов радянської влади було поширеним явищем. В. І. Ленін у праці «Успіхи і труднощі радянської влади» (1919 р.) ще раз наголошував, що на шляху залучення старої інтелігенції було немало помилок, поразок, пов'язаних із тим, що значна частина старої інтелігенції негативно або відверто вороже ставилася до радянської влади, саботуючи її заходи, і підкреслював: після того, як було подолано саботаж інтелігенції, необхідно вирішувати завдання її долучення до будівництва нового суспільства [303, с. 53].

В. Д. Бонч-Бруєвич, котрий тоді працював керівником справами Раднаркому РСФРР, пригадував: В. І. Ленін у той голодний воєнний час розумів, що підтримка інтелігенції, учених сприятиме їх залученню на бік нової влади. Адже в роки громадянської війни було немало випадків, коли академіки, науковці, їхні рідні та близькі помирили від голоду [39, с. 35].

В Україні, за умови частої зміни різноманітних влад під час Української революції, громадянської війни та інтервенції, страждала передусім інтелігенція, причому сильніше, ніж інші прошарки населення. В умовах війни, холоду, голоду, розгулу бандитизму, коли гинуло немало людей, радянська влада декларувала свою турботу про стару інтелігенцію, яка не визна-

вала її та чинила супротив. Але вона вимушена була турбуватися/підкуватися про неї, оскільки без інтелігенції неможливо вирішити питання побудови нового суспільства, яке планувала нова влада. Слід зважати на традиційну ворожнечу між інтелігенцією, спеціалістами і робочими людьми. Проте турбота про майбутнє суспільство, яке не могло існувати без участі інтелігенції, змушувало більшовиків і радянську владу підкуватися про її збереження.

І це відчували вчені, які у звіті УАН за 1919 р. із вдячністю відзначали турботу радянської влади, зокрема наркома освіти В. П. Затонського, про їхню долю, долю УАН [388, с. 4]. В. Я. Чубар, як організатор промислового будівництва в Україні, активно опікувався долею наукових та інженерно-технічних працівників. Наприклад, у відповідь на телеграму про допомогу заслуженому професорові Гірничого інституту від 3 червня 1920 р., якого виселяли з квартири й не виплачували пенсії, В. Я. Чубар 4 червня 1920 р. задовольнив прохання науковця¹. І таких прикладів немало, хоча на той час тривала війна з поляками й ситуація була надзвичайно складною для радянської влади в Україні [726].

Радянська влада вимушено виявляла увагу до відомих учених того часу, особливо до тих, хто прихильно ставився до простого люду. Усеукраїнський революційний комітет 9 лютого 1920 р., зважаючи на багаторічну діяльність професора Л. Л. Гіршмана, що присвятив життя науці й людству і на той час утратив працездатність, постановив призначити з 1 січня 1920 р. йому довічну пенсію [454]. До речі, Л. Л. Гіршман (1839–1921) – відомий український офтальмолог – закінчив у 1860 р. Харківський університет, у якому з 1868 р. після захисту докторської дисертації працював. Протестуючи проти відрахування студентів – учасників демонстрації в 1905 р., залишив університет. З 1908 р. і до кінця життя працював у Харківській міській лікарні офтальмології. Праці Л. Л. Гіршмана присвячені переважно захворюванням очей. Його ім'я присвоєне Харківському офтальмологічному інституту [261, с. 600].

¹ Професор перебував тоді в Ізюмі, утік «ближче до землі» від голодної смерті.

Пильною увагою до інтелігенції відзначався Декрет РНК УРСР «Про поліпшення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» [449]. У Декреті, зокрема, наголошувалося на необхідності посиленого забезпечення необхідними товарами, продуктами вчених спеціалістів, а також заслужених працівників літератури й мистецтва [449]. 25 січня 1921 р. РНК України прийняла постанову «Про Українську Академію наук», у якій з метою подальшого розвитку науково-дослідницької діяльності УАН передбачалося: закріплення за Академією наук будинку колишньої Київської 1-ої гімназії й колишнього пансіону Левашової; передання в користування УАН належним чином обладнаної типографії в Києві, забезпечення папером для академічних видань; надання академічного паю всім дійсним членам, членам-кореспондентам і співробітникам УАН, а також їхнім родинам. Для найвідоміших науковців передбачалося підвищена заробітна плата. Водночас означена постанова зобов'язувала Наркомос України розробити новий Статут УАН (попередній Статут створили ще за гетьмана в умовах австро-німецької окупації, тому його не приймала радянська влада) [461].

Зауважимо, що на день прийняття зазначеної постанови — 25 січня 1921 р. — РНК України на своєму засіданні виділило для співробітників УАН 500 пайків [201, с. 94]. І УАН поступово налагоджувала роботу за нової влади: розширили мережу науково-дослідних закладів; почали функціонувати три відділення УАН — соціально-економічне, фізико-математичне й історико-філологічне. Вони об'єднували 3 інститути та 26 кафедр, кабінетів і кілька комісій та комітетів. УАН узяла активну участь в організації охорони культурних цінностей, збереженні архівних документів, книжкових сховищ наукових бібліотек, наукових колекцій тощо [623].

Але позитивну роботу УАН наприкінці серпня 1919 р. перервала окупація Києва денікінськими військами. Співробітники УАН за цієї влади були обмежені в правах, їх виселяли з приміщень. Показовим є приклад, коли якийсь офіцер ревізував

обладнання, машинки для друку, а на зауваження академіка П. А. Тутковського грубо накричав на нього. І навіть зазначення П. А. Тутковського, що він не тільки академік, але й статський радник, а його син служить у Добровольчій армії, не допомогло.

Цей інцидент детально описаний у листі секретаря УАН від 26 серпня 1919 р. на ім'я Президента УАН [193]. Звернемо увагу на факти, зазначені в цьому документі. По-перше, дата листа — 26 серпня 1919 р. Як відомо, петлюрівські загони вступили в Київ — 30, а денікінські — 31 серпня 1919 р. По-друге, був це денікінський або гетьманський офіцер — у цьому разі не має значення. Адже факт зневажливого ставлення до Академії та її вчених очевидний. Під час аналізу рукописних матеріалів з'ясовано, що академік П. А. Тутковський добровільно й чесно співпрацював з радянською владою. До речі, 1921 р. за видатні наукові заслуги серед небагатьох учених саме йому надавався особливий матеріальний і правовий статус. Постановою Раднаркому УРСР «Про соціальний захист заслужених працівників науки» від 13 вересня 1921 р. визначено, що такі науковці отримують право на підвищене матеріальне забезпечення й особливе правове становище [459]. Подібні факти свідчать про трагічне становище інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 рр. Громадянська війна, інтервенція, війна з Польщею, голод, масова загибель людей, військових і мирного населення, безправність, бандитизм й інші явища спричинили крах, загибель значної частини інтелігенції, її вимушену еміграцію, а тих, хто залишався, призвели до складних випробувань. Крім того, часто родини інтелігенції розпадалися через політичні мотиви: хтось воював за, хтось проти тієї або іншої влади, а частіше — хто за радянську владу, хто — проти неї. І в цих умовах більшість наукової інтелігенції, віддана своїй професії, справі, продовжувала наукову працю за будь-якої влади.

І, нарешті, національне питання було одним із центральних для визначення долі як України, так і її інтелігенції. Цей чинник, до речі, вдало використала радянська влада, зокрема

В. І. Ленін. Подібне, наприклад, набуло відображення у відомій резолюції ЦК РКП (б) «Про Радянську владу на Україні», підписаний В. І. Леніним і затвердженій 3 грудня 1919 р. VIII все-російською конференцією РКП(б) [184].

Співробітники УАН теж цим скористалися, зокрема її основні ланки — кафедри, на яких зосереджувалася основна науково-дослідницька робота та підготовка наукових кадрів. Так, улітку 1919 р. розпочато підготовку фахівців вищої кваліфікації, які спеціалізувалися з української мови. Зауважимо, що українській культурі, самій УАН завдано значних утрат під час окупації Києва в травні–червні 1920 р. І знову радянська влада, усвідомлюючи важливість України та її потенціалу, потенціалу інтелігенції, культури, необхідність їх залучення на свій бік, надала допомогу Україні, Українській академії наук та її співробітникам [587].

Цікаво простежити показову долю одного з представників старої інтелігенції України, видатного й відомого за межами України вченого, неодмінного секретаря УАН, потім члена ВУЦВК — А. Ю. Кримського, яка була типовою для багатьох науковців України того часу.

А. Ю. Кримського як ученого дійсно знали й визнавали не тільки в Україні, а й за її межами [192]. Так, секретар французького посольства в СРСР, що відвідав Київ, високо оцінив діяльність Всеукраїнської академії наук (ВУАН), зокрема А. Ю. Кримського, про якого писав, що цей учений вразив його своєю науковою ерудицією, великим розумом, європейським світоглядом. Він визнавав: українська наука має пишатися, оскільки в її межах працюють такі науковці [198].

Цікаво, що А. Ю. Кримський був одним із небагатьох представників старої інтелігенції, хто фактично і щиро визнав радянську владу та через пресу публічно повідомив про це, викликавши обурення й критику значної частини старої інтелігенції. Осудили його за це й національно налаштовані представники старої інтелігенції [190].

Слід зазначити, що значна частина старої професури неодноразово влаштувала провокаційні дії проти

А. Ю. Кримського. Одна з таких провокацій змусила звернутися до Наркомпросу й Раднаркому УРСР із проханням захистити від подібних провокацій. Наркомпрос України визнав правоту А. Ю. Кримського.

У листі від 5 травня 1923 р. на ім'я Голови Раднаркому України А. Ю. Кримський повідомляв, що його, відзначеного серед 6 вчених Постановою Раднаркому УРСР від 13 вересня 1921 р. за особливі заслуги [459], спробували зганьбити. Він нагадав, що ще 21 лютого 1919 р., через кілька днів після утвердження радянської влади в Києві, опублікував статтю в «Известиях» виконкому Київської Ради про визнання ним цієї влади. Восени 1919 р., коли денікінські війська захопили Київ, його переслідували, йому загрожувала голодна смерть.

Наприкінці 1919 р., коли в Києві поновилася радянська влада, А. Ю. Кримський вів плідну наукову й організаторську роботу для розвитку Академії наук України, виконував обов'язки неодмінного секретаря УАН, немало зробив для розвитку науки.

Після обрання А. Ю. Кримського членом Київської ради робочих і селянських депутатів, Київ у травні 1920 р. захопили білополяки. І знову науковця почали переслідувати, його арештували, звинувативши у зв'язках з більшовицьким підпіллям. У липні 1920 р., після звільнення Києва та утвердження радянської влади, у друкованому органі Київського ревкому опубліковано статтю зі співчуттям ученому з приводу зазначених подій [196].

У зарубіжних емігрантських виданнях друкувалися статті, в яких висміювалася декларована «турбота» радянської влади «про особливо заслужених учених». Як аргумент наводили, наприклад, той факт, що в академіка А. Ю. Кримського була одна сорочка [197; 733].

З іншого боку, частина професури Києва з провокаційною метою звинувачувала А. Ю. Кримського: начебто він, зловживаючи своїм положенням, «нахабно» забирав продукти інших. На що змушено відреагував замнаркома освіти України

Я. П. Ряпо, який підкреслив: згідно з указаним Декретом, А. Ю. Кримський отримує допомогу, але мізерну, недостатню, адже академіки жили в постійній скруті, — зауважував він [731].

Отже, лише один із документів свідчить про колосальні економічні, політичні, соціальні, культурні, морально-етичні, побутові труднощі, з якими зіткнулася та які переживала стара інтелігенція.

Слід зауважити, що в середовищі наукової та науково-педагогічної інтелігенції в дореволюційні часи вирував дух кастовості. Вона, маючи привілейоване становище в суспільстві, дотримувала позицій або академічного аполітизму, або кадetskого лібералізму. До Жовтневого перевороту 1917 р. науково-педагогічна інтелігенція поставилася негативно, хоча лютневу революцію 1917 р. вітала. Радянської влади в Україні наукова та науково-педагогічна інтелігенція в більшості не визнала, вважала її тимчасовою й випадковою. І в перші місяці громадянської війни це начебто підтверджувалося, оскільки в Україні часто змінювалася влада, майбутній перебіг подій був незрозумілим.

Подібні обставини впливали й на Українську академію наук. Її керівники та співробітники під егідою аполітичності намагалися пережити скрутні часи, вважаючи, що вони тимчасові. Ці сподівання відбилися й у розробленому ще за часів гетьманату статуті УАН, який проголошував повну автономію Академії й незалежність від органів державного управління, яке може змінюватися [388, с. 8]. Аналіз історичного архівного й надрукованого матеріалів підтверджують спроби УАН пристосуватися до різних влад з метою збереження можливості продовження своєї науково-дослідницької діяльності. Як ми пересвідчилися, керівники УАН за радянської влади налагоджували з нею ділові стосунки. З іншого боку, керівники УАН, Президент В. І. Вернадський і академік Б. О. Кістяківський під час денікінської окупації України їздили в Ростов, у ставку А. Денікіна, щоб також обстояти інтереси УАН [721].

Неодмінний секретар УАН А. Ю. Кримський у звіті за 1919 р. підкреслював надмірну автономію кожного відділу

Академії, а неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук (ВУАН) О. В. Корчак-Чепурківський, згадуючи перший період існування УАН, наголошував, що то були часи, коли принципи індивідуалізму й відсутність плановості сприймалися як привілеї академікам працювати, незалежно від вимог життя [241].

Однак життя того часу потребувало докорінних змін, не визнавало кастовості, аполітичності, прагнення «чистої» науки. Суворі, криваві правда тих років увірвалася до світу науки, вищої школи, диференціюючи інтелігенцію, актуалізуючи перед нею проблему вибору: або за комфортне минуле, або за невідоме, примарне майбутнє з новою владою, обраною народними масами. І рано чи пізно проблему вибору старої інтелігенції необхідно було вирішувати. Цей складний шлях кожний прошарок інтелігенції, кожний її представник вирішували по-своєму: через муки духовних, моральних, етичних коливань і роздумів, утрат і поневірянь, голоду, холоду, війни, інтервенції.

Зауважимо, що на час створення й початку діяльності УАН деякі її члени вже мали досвід боротьби з різними, зокрема й радянською, владами. Так, С. О. Єфремов, який потім став академіком, зустрів Жовтень 1917 р. і віддано захищав старі порядки. В одній зі своїх публікацій у 1918 р. він з неприхованою люттю писав, що братовбивця Каїн і зрадник Іуда — праведники, порівняно «з твердокам'яними експериментаторами» зі Смольного [115]. За подібну діяльність і заяви радянська влада арештувала його в червні 1919 р., однак на прохання президента УАН В. І. Вернадського науковця відпустили [591]. С. О. Єфремов продовжував і далі ворогувати з радянською владою. У січні 1920 р., через місяць після приходу радянської влади, він створив підпільну організацію «Братство української державності» (БУД) [468]. Її мета полягала в боротьбі за національну незалежність України. Зрозуміло, що радянська влада розцінювала це як антирадянську націоналістичну провокаційну боротьбу та у надуманій, провокаційній антиукраїнській справі «Спілки визволення України» (СВУ) в 1930 р. штучно зробила БУД попередником СВУ. До речі, підсудні на

цьому сфабрикованому комуністичною партією й радянською владою в Україні процесі свідчили: науковці до Денікіна хотіли будь-яку владу, окрім радянської, а після Денікіна, який придушував різноманітні прояви «незалежної України», вони бажали будь-якої влади, окрім денікінської [468]. Так, гострота політичної та воєнної боротьби в роки Української революції, громадянської війни й інтервенції в Україні прискорила політичну та професійну диференціацію всіх прошарків старої інтелігенції, зокрема й наукової.

С. О. Єфремов і під час польського наступу на Україну вів діяльність проти «руйнівників більшовиків» [115]. Щоправда, на лаві підсудних у провокаційному процесі за справою СВУ в 1930 р. змушений визнати, що саме радянська влада, за якої він став академіком, створила для Академії наук сприятливі умови для наукової діяльності [468].

Цікаво пригадати й долю академіка УАН М. П. Василенка. Його біографічна характеристика свідчить, що він був і членом Генерального Адміністративного суду Центральної Ради, і міністром освіти і мистецтв у кабінеті Гетьмана та ін. [218; 720]. З червня 1920 р., ставши академіком УАН, очолив Постійну комісію з вивчення західноросійського й українського права. До Комісії входили такі академіки: Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський та ін. І хоча його потім незаслужено звинуватили в антинауковості, особливо в розробленні питань про роль Київської Русі в історії розвитку російського, українського й білоруського народів, він зробив значний внесок у роботу УАН, її науковий потенціал [6, с. 25, 28].

У складні й карколомні часи Української революції, громадянської війни та інтервенції в Україні значна частина старої інтелігенції брала активну участь і у відвертій боротьбі проти більшовизму та радянської влади. Остання, безумовно, жорстоко придушувала подібні виступи й карала за участь у них представників інтелігенції. Навіть ліберальний до радянської влади О. М. Горький послав В. І. Леніну протестного листа, вимагаючи припинити арешти й утиски проти інтелігенції. Щоправда, В. І. Ленін у своїй відповіді не погодився з

О. М. Горьким і стверджував, що більшовики й радянська влада бережуть інтелігенцію та піклуються про неї [288, с. 47–48]. Однак на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. під час розгляду питання про арешти буржуазних інтелігентів запропоновано переглянути справи арештованих, оскільки, як підкреслив В. І. Ленін, припустилися помилок [288, с. 48].

На той час, у червні 1919 р., наприклад, арештовано за начебто антирадянську діяльність С. О. Єфремова, співробітника УАН В. П. Науменка, ректора польського університету професора Л. В. Яновського, директора хірургічної клініки М. М. Волковича, заступника голови всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини професора Ф. І. Шміта (грудень 1920 р.) та ін. [589; 590]. Щоправда, їх, зазвичай, на прохання УАН, Наркомосу України, відпустили, за умови, що вони не боротимуться зі зброєю в руках проти радянської влади.

Сподівання старої інтелігенції, зокрема її наукового та науково-педагогічного прошарків, на тимчасовість, випадковість радянської влади не виправдалися. Як свідчив один з ідеологів боротьби з радянською владою М. С. Грушевський, якому ця влада вимушено дозволила повернутися на Батьківщину та стати академіком, визнавав внесок ворожої йому радянської влади у створення умов для діяльності Української академії наук [495].

Дійсно, в УАН наприкінці 1920 р. діяло 26 науково-дослідницьких кафедр, 3 інститути й 15 комісій. Слід зазначити, що один з вищих навчальних закладів — технічної механіки — був першим в УАН інститутом технічного профілю [201, с. 96]. У той же час, наприклад, під час війни з Польщею і врангелівщиною створено кілька науково-дослідних закладів. Так, у червні 1920 р. постановою Раднаркому УРСР засновано Перший український науковий медичний інститут, а в липні 1920 р. — Всеукраїнську рентгенологічну академію [462; 436]. Крім того, радянська влада сприяла професійному об'єднанню інтелігенції в різноманітні товариства та комітети, розуміючи, що

таким чином простіше контролювати настрої інтелігенції й долучати її до соціалістичного будівництва. Так, у 1919 р. при Наркомземі України створено Сільськогосподарський науковий комітет України [797], а наприкінці 1920 р. в Харкові — філію Українського наукового товариства [559]. Радянська влада зацікавлювала інтелігенцію і своїми перспективними, масштабними планами побудови майбутнього суспільства.

Таким чином, логіка політичної й військової боротьби різних внутрішніх і зовнішніх сил за Україну, її інтелігенцію призвела до перемоги більшовицької партії та радянської влади в Україні. Ні одна із сил, політичних її супротивників і ворогів не змогла їй протистояти. З іншого боку, тільки радянська влада на той час виявляла певну зацікавленість старою інтелігенцією й турбувалася про неї. Це було не стільки виявлення гуманної позиції, скільки вимушене визнання ролі старої інтелігенції в здійсненні програмних ідей більшовиків з побудови соціалістичного суспільства. Поступово науковий світ, як і основна маса старої інтелігенції, почали погоджуватися на вимушене ділове співробітництво з радянською владою. Основна маса відомих учених, до несамовитості захоплених науковою сферою, продовжувала працювати за будь-якої влади, попри холод, голод, матеріальні й моральні поневіряння, служити науці, своїй Батьківщині. І О. М. Горький, який так багато зробив для збереження старої інтелігенції, зокрема й української, долучення її до професійної співпраці з радянською владою, писав, що спостерігав, як науковці в жахливих умовах творили, навіть часто ризикуючи власним життям [391].

Розділ V. Інтелігенція України в процесі імплементації радянським режимом своїх політичних і економічних доктрин часів Української революції 1917–1921 років

У розділі розкриваються взаємини інтелігенції і влади України в процесі імплементації більшовицьким режимом своїх політичних і економічних доктрин часів Української революції. Основна увага приділяється аналізу взаємин інтелігенції і влади на початку нової економічної політики в Україні, під час тотального голодомору початку 20-х років ХХ століття, в процесах змінюваності. При цьому в розділі показується, що усі зазначені процеси відбувались на фоні українізації, яка продовжувалася в ті часи і яку змушені були підтримувати керманічі більшовицького режиму в Україні. У розділі після ретельного аналізу наявних джерел і архівних матеріалів, відповідної літературної бази доказово, як на наш розсуд, доводиться, що імплементація радянським режимом в Україні своїх політичних і економічних доктрин та спроба залучити до них стару інтелігенцію зумовили більш жорстку диверсифікацію в її середовищі щодо відношення нової влади, яке, загалом, продовжувало залишатися негативним.

5.1. Інтелігенція і влада в Україні на початку НЕПу

Проаналізовано проблеми еволюції взаємин старої інтелігенції України з радянською владою наприкінці Української революції 1917–1921 рр. і в перші роки нової економічної політики. Водночас основна увага приділяється трансформації поглядів і соціально-політичних позицій різних верств інтелігенції щодо радянського режиму в Україні, який змушений був перейти до нової економічної політики, яка втілювалася в Україні дещо пізніше, ніж в Російській Федерації. Показано, що зазначені історичні процеси протікали в жорстоких умовах розрухи народного господарства, голоду і епідемій.

Після Української революції 1917–1921 рр., після жорстоких імперіалістичної та громадянських воєн економіка України була вщент зруйнована. Завдана шкода оцінюється на суму до 12 млрд золотих крб. Продукція важкої індустрії України на початок 1921 р. зменшилася у понад вісім разів і становила лише 12 % довоєнного рівня. Видобуток вугілля ледь сягав 22 % довоєнного часу, а залізної руди — призупинився. Зруйноване війною сільське господарство України також перебувало в складному стані. Посівна площа зменшилася на 20 %. Крім того, засуха, яка охопила частково й Україну, погіршила стан сільського господарства. Урожай хліба становив лише 25 % довоєнного рівня [202, с. 167–168]. Різко скоротилося поголів'я худоби. І, як наслідок, Україна потребувала товарів першої необхідності, що спричинило голод та епідемії. Усі зазначені факти призвели до гострого невдоволення продрозкладкою і нестачі товарів побутового та іншого вжитку. Окрім того, подібні труднощі викликали незадоволення робочого класу. Голод, розруха, епідемії спричинили протести основної маси населення України. В особливо складному становищі перебувала більшість інтелігенції. У цих умовах у боротьбі з радянською владою активізувала свою діяльність і церква, особливо автокефальна, яка підтримувала національні ідеї.

На настрої старої інтелігенції України впливали різноманітні політичні партії. У боротьбі проти радянської влади та сама українська комуністична партія, наприклад, розпочала боротьбу проти так званої диктатури пролетаріату, союзу України з Росією, яку вважала агресором. Подібну боротьбу проти радянської влади здійснювали й українські есери.

Україну тоді охопив рух отаманщини, який базувався, переважно, на національному підґрунті. До того ж, за допомогою польського генштабу в жовтні 1921 р. на територію України направлено загони під керівництвом Ю. Тютюнника й М. Палія [202, с. 169]. Загалом усі означені заходи мали на меті передусім ліквідацію радянської влади, яка розуміла, що її доля залежатиме від того, чи вдасться відновити економіку, народне

господарство, подолати розруху, голод, епідемії, створивши таким чином необхідний мінімум умов для виживання населення в той період.

Мета цього підрозділу — проаналізувати трансформаційні процеси взаємин старої інтелігенції і влади в Україні в перші роки нової економічної політики (НЕП). Матеріал щодо безсумнівної актуальності проблеми «інтелігенція і влада в Україні» та аналіз джерел і літератури подано в попередніх публікаціях.

У зазначеному напрямі важливу роль відіграли рішення V всеукраїнського з'їзду Рад (лютий — березень 1921 р.). Крім питань відновлення промисловості та сільського господарства на з'їзді обговорено організацію народної освіти, підготовку спеціалістів для господарського й культурного будівництва [397]. Однак головним у пошуках виходу з надзвичайно складного становища було рішення X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) про перехід від продрозверстки до продподатку, що було основою нової економічної політики.

Водночас X з'їзд РКП(б) під тиском представників різних націй і народностей, які раніше входили до складу Російської імперії, розглянули й національне питання. Наголошено на необхідності залучення на свою сторону представників національної інтелігенції [463, с. 108–109]. Як відомо, без неї радянська влада не могла вирішити жодного питання. Стара інтелігенція у 20-х рр. була основним прошарком спеціалістів, на яких радянська влада в Україні могла сподіватись у разі її залучення на свій бік. Розуміючи проблематичність останнього, радянська влада прагнула підготувати нову інтелігенцію з робочих і селян. Адже на IX всеросійському з'їзді Рад (грудень 1921 р.) В. І. Ленін означив завдання: «У найкоротший термін створити кадри спеціалістів у всіх галузях із середовища селян і робочих <...>» [286, с. 322].

Слід зауважити: одна з особливостей переходу від продрозверстки до продподатку в Україні — це те, що він розпочався не з весни, а з осені 1921 р. Це, радше, було пов'язано з голодом

і жебрацтвом в Україні. На вільному ринку, наприклад, ціни на продукти й товари першої необхідності різко підвищилися. Тільки за одну квітневу ніч у Тираспольському повіті Одеської губернії зареєстровано 17 голодних смертей, а за день 11 квітня — 11 осіб померли голодною смертю, зокрема 4 дітей [748]. У той час більшість інтелігенції, особливо сільські вчителі, мала кількома місячними заборгованості щодо заробітної плати. Навіть академіки, як свідчив віце-президент ВУАН А. Ю. Кримський, «по дев'ять місяців не отримували зарплати» [191].

За той час сума заборгованості Наркомпросу УРСР учительству була значною. Учителювання масово бідувало. У губерніях України, де вирував голод, у 1921–1922 рр. налічувалися сотні учителів, які голодували. Так, лише в одній Запорізькій губернії зафіксовано 959 осіб, а в п'яти південних губерніях — до 4 000 учителів. Деякі вчителі померли разом з дітьми. На Миколаївщині, в Очакові, померли від голоду семеро вчителів, у Бориславській волості серед 22 вчителів померли 8. У Катеринославській губернії взимку 1921–1922 рр. зареєстровано 20 смертей педагогів тощо. Учителі, як свідчить преса тих років, реагували на голод по-різному. Дехто змінив професію, інші відверто виступили проти радянської влади, деякі вагались, дехто долучився до служителів автокефальної церкви, інші стали селянами [5]. З подібними труднощами стикались й інші прошарки старої інтелігенції [681]. І, як результат, представники різних лав інтелігенції брали участь в організації антирадянських мітингів під гаслом «Хліба!» [750].

Інтелігенція брала активну й безпосередню участь в акціях проти радянської влади, звинувачуючи останню в голоді, розрусі й епідеміях. Так, на початку 1922 р. викладачі Одеської державної медичної академії надіслали лист протесту, у якому констатували свою участь у боротьбі з голодом й епідеміями. «Доведені життям до майже жебрацького, а в більшості випадків і повного жебрацького стану — голоду, холоду й повної відсутності одягу і білизни — викладачі Медичної академії протестують проти такого ставлення влади до вищої школи та її

працівників» [665]. Щоправда, делегації від Медичної академії Одеси, яка відвідала Укрголовпрофосвіту, пообіцяли підтримати вимоги інтелігенції [666].

Необхідно зауважити, що саме інтелігенція Одеської губернії особливо суттєво постраждала від голоду й епідемій на початку НЕПу. Своєрідним свідченням цього є матеріал статті «Трагедія російської інтелігенції», надрукованої в 1922 р. в єврейській газеті «Момент», що публікувалася у Варшаві. Стаття базувалася на листах викладачів і професорів Одеси. У них професори висловлювали вдячність зарубіжним товариствам, які надавали допомогу голодуючим в Україні. Деякі з них, радше нецілеспрямовано, мимовільно оцінювали жахливі явища, які відбувалися в Україні. Так, професор міжнародного права колишнього Одеського університету, член Російської академії наук П. Є. Казанський, дякуючи за посилку, підкреслив, що вона має для нього особливе значення, тому що в нього на утриманні перебуває п'ятеро маленьких дітей (від 5 до 13 років), хвора на сухоти дружина, а квартиру чотири рази грабували бандити. «Унаслідок виснаження ми вже не спроможні більше працювати, як ми це робили у свій час (ми виробляли іграшки й ковбасу для продажу на ринок), а професорський оклад мізерний і не дозволяє навіть думати про можливість існування на нього» [629].

Професор Технологічного інституту Одеси, інженер А. Богін, у своєму листі повідомляв про смерть (вочевидь — голодну) дружини, голодування двох синів. Сам професор, як і його діти, перехворів на тиф. «Посилка, яку я отримав, підтримає моє здоров'я і надасть змоги чесно виконувати свої обов'язки. Мое бажання якнайшвидше досягти такого стану, щоб я міг бути корисним і якнайшвидше навчився мови того народу, який притягнув до себе усе серце та помисли своєю допомогою» [629]. На основі архівних матеріалів можна висувати, що допомогу організувала одна з єврейських (радше за все американських за лінією «АРА») організацій, представник якої, доктор Боген, і зібрав матеріал для означеної статті [629].

Про надзвичайно складне становище професури голодуючих губерній свідчить і лист інженера І. Картамиця Одеського сільськогосподарського інституту: «Сердечна подяка від мене, моїх чотирьох дітей і старої матері за Ваш подарунок, який надав нам не тільки фізичну, але й моральну радість... Уже два роки, як мої діти від 8 до 14 років не могли тримати в руках книжку, тому що вони змушені були працювати і торгувати, щоб заробити на життя. Я сам працюю в чотирьох закладах, і за минулий місяць заробив 50 млн руб., тобто у 25 разів менше довоєнного рівня, у результаті чого ми харчуємося останні два роки самою грубою їжею — зовсім без хліба, молока, овочів і фруктів. Усі речі, які мали цінність, одяг і білизна були продані або порвалися. Ми залишилися тільки в тому єдиному одязі, який кожен з нас носить, і ось щойно я продав своє єдине пальто. Декілька місяців потому я перехворів на тиф, і хвороба повторилася, тому що я харчувався грубою їжею. Тепер хворіє на тиф моя дружина.

І в таких умовах життя ми побачили простягнену нам руку Вашої країни. Уже два тижні як мої діти отримують у ідальні “АРА” чудовий обід. Я отримав Вашу посилку. Виникла впевненість, що ми всі врятовані й зуміємо повернутися до культурної роботи, до якої всі прагнемо, а роботи мається дуже багато» [629].

Слід зауважити: у згаданих та багатьох інших листах представники старої інтелігенції, дякуючи організаціям і країнам, які їм допомагали в голодну скрутну годину, водночас прилюдно запевняли, що готові до подальшої професійної й культурної роботи. Водночас не зазначали, з якою владою. І це не випадково, оскільки за часи Української революції 1917–1921 рр. змінилося більше чотирнадцяти різних влад. І хоча на той час перемогла радянська влада, інтелігенція загалом сподівалася, що й вона, як і до того, прийшла тимчасово. Серед закладів, організацій країн, які ініціювали матеріальну допомогу голодуючій інтелігенції, як і населенню України, існувало мало симпатиків радянської влади. Саме тому, окрім співчуття тим, хто голодував, організатори допомоги часто мали певні інтереси щодо

України. Так, «Товариство російських лікарів у Берліні» під час голодування обіцяло допомогу від емігрантських кіл, але лише за умови, що це робитимуть іноземні спеціальні групи.

З іншого боку, діяли й кілька організацій, закладів і приватних товариств, які щиро прагнули допомогти голодуючим. У червні 1922 р., наприклад, робочі та селяни української національності з Вінніпега через зарубіжне бюро Комітету допомоги голодуючим в Україні надіслали 500 дол., які зібрали для вчених України. Водночас у Відні діяла організація допомоги голодуючим в Україні на чолі з відомим українським діячем М. С. Грушевським [710].

Становище інтелігенції до початку нової економічної політики було вкрай жахливим. Основна маса інтелігенції не була підготовлена до таких жорстоких випробувань. Про це, зокрема, свідчать і численні листи, які написала інтелігенція в органи Наркомосвіти УРСР та всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ) з проханням допомоги. Особливо багато їх було наприкінці 1921–1922 рр. Так, наприклад, відомий професор В. П. Бузескул (Харків) 15 січня 1922 р. звернувся до ВУКСУ за допомогою. Посилаючись на хворобу, недоїдання, читання лекцій у холодних приміщеннях, він прохав сприяти лікуванню, придбанню калош та черевиків. Ректор Катеринославського фармацевтичного інституту професор Ю. Несмелов також прохав допомоги (1922 р.), звертаючись до Укрголовпрофосвіти, він повідомляв про голодування двох дітей, а також матері й сестри. Сам він з листопада 1921 р. по листопад 1922 р. не отримував на роботі зарплату взагалі. Таких прохань про допомогу, які свідчили про жахливі наслідки голоду серед інтелігенції України, було надзвичайно багато. Тільки архівна справа, з якої взяті зазначені факти, налічує 408 сторінок, що містили тисячі прохань представників старої інтелігенції на початку НЕПу про допомогу в умовах голоду, холоду й розрухи в Україні [709].

І, безумовно, у боротьбі з радянською владою об'єднувались як внутрішні, так і зовнішні антирадянські сили, вдало

використовуючи економічні, політичні й соціальні труднощі того часу на свою користь. Основна маса старої інтелігенції в тих скрутних умовах сподівалася на тимчасовість більшовицького режиму, який вона звинувачувала в усіх негараздах [679].

І в цих умовах представники інтелігенції вимушено співпрацювали з радянською владою за умови певного матеріального забезпечення їхнього життя та життя їхніх сімей. Голод і розруха відіграли свою роль. Подібні факти представники радянської влади в Україні публічно трактували як її визнання старою інтелігенцією. Саме про це неодноразово свідчив відомий національно налаштований діяч В. К. Винниченко, який тоді перебував в еміграції в Празі [700]. До речі, як у самій Україні, так і в емігрантських колах старої інтелігенції на той час було чимало організацій, видавництв, які мали на меті боротьбу з більшовицьким режимом [719]. З іншого боку, економічні, політичні та інші фінансові труднощі змусили радянську владу економити на всьому, зокрема на освіті й культурі, школі та вищих навчальних закладах, які були передані на місцевий бюджет і почали різко скорочуватися, що теж негативно впливало на стан і настрої інтелігенції [531].

Аналогічна ситуація мала місце не тільки в Росії, а й Україні. Так, за свідченням заступника Наркому освіти України Я. П. Ряппо, з переходом на місцевий бюджет мережа закладів культури різко скоротилася, особливо шкільних і політико-освітніх. Нестача коштів призвела до кризового стану культури, наприклад, у Київській губернії [699]. Не надало очікуваних результатів і переведення деяких закладів культури на самоокупність [491]. Практично, як підкреслював Я. П. Ряппо [492], заклади Наркомосу України в 1920–1922 рр. існували без будь-якого бюджету. «Народна освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення тощо, — із сумом констатував нарком охорони здоров'я УРСР М. Г. Гуревич у жовтні 1921 р., — переживає зараз складну кризу. Ніколи за час революції культурне будівництво не перебувало в такому складному матеріальному становищі, як зараз». Щоправда, той самий М. Г. Гуревич виступив проти самоокупності у сфері охорони здоров'я та освіти,

пропонуючи не переводити їх на місцевий бюджет, а навпаки, як і в Червоній Армії, перевести їх на державне забезпечення [99].

Перехід до нової економічної політики в УРСР супроводжувався активізацією національної ідеології серед інтелігенції. Саме тому в директивах пленуму ЦК КП(б)У з національного питання від 6 лютого 1922 р. зазначалося, що національна українська «контрреволюція» прагнула підкорити всі види української школи. Ті самі матеріали свідчать, що національні сили, які боролися з радянською владою, базувалися на автокефальній церкві, «Просвіті» й різних українських коопераціях [117, с. 150]. До того ж, національна емігрантська інтелігенція активно порушувала національне питання та прагнула розпочати боротьбу проти радянської влади в межах української культури [32].

Силам інтелігенції, які боролися проти радянської влади, об'єднуючись навколо національного питання, сприяли обставини, за яких більшовики не вирішували національного питання. Про необхідність рішення національної проблеми зазначав нарком освіти УРСР Г. Ф. Гринько у своєму виступі на V всеукраїнському з'їзді рад у березні 1921 р. [93].

Отже, перехід України до НЕПу для інтелігенції супроводжувався надзвичайними труднощами, спричиненими кризою народного господарства, браком коштів, матеріальних ресурсів як наслідок війн, революцій та інтервенцій. До того ж, аналіз фактичного матеріалу по Україні не дозволяє екстраполювати на неї висновки вчених про те, що, як зазначав відомий фахівець із цієї теми С. О. Федюкін, «<...> уся інтелігенція вітала НЕП уже тому, що він сприяв полегшенню матеріальних труднощів» [551, с. 243].

Отже, на початку НЕПу більшість старої інтелігенції не тільки не припинила, а, навпаки, активізувала боротьбу проти радянської влади і, передусім, за національні пріоритети. Вона брала участь у різних антирадянських заходах, організаціях, отаманських рухах тощо [747]. Зі свого боку радянська влада фабрикувала проти такої інтелігенції різні справи (Національ-

ного центру в Харкові й Голубовича в Києві) [594]. Подібний процес сфабриковано в серпні 1921 р. в Києві — так звана справа «Козацької ради правобережної України», яка спрямовувалась проти національно налаштованої інтелігенції [523]. Саме в цей час сфабриковано справу проти національно налаштованої інтелігенції — «Братство української державності» [242].

Боротьбу проти радянської влади продовжували і представники інших прошарків інтелігенції. Так, наприклад, група інженерно-технічних працівників колишнього «Південно-російсько-дніпровського заводу», за даними більшовицьких джерел, начебто вела антирадянську боротьбу [796].

З переходом до НЕПу активізували свою антирадянську діяльність національно налаштовані «Просвіти», які підтримувала значна частина інтелігенції, особливо сільської [242].

На диференціацію настроїв старої інтелігенції на початку НЕПу впливали процеси в середовищі різних партій, які й раніше заперечували комуністичну ідеологію й боролися з радянською владою. Подібні партії під тиском обставин і більшовицької партії та влади змушені були теж остаточно визначитися — за радянську владу чи проти неї [264, с. 287, 306–308].

Така махновського типу організація — «група українського набату», наприклад, яку підтримувала більшість сільського вчителства, з переходом до НЕПу активізувала свою боротьбу з радянською владою [746]. Водночас інтелігенція успішно використовувала у своїй антирадянській боротьбі засоби масової інформації, трактуючи НЕП як політику, яка призведе до загибелі ненависної їм радянської влади [71].

Активізувалася з переходом до НЕПу і антирадянська діяльність у колах емігрантської інтелігенції, яка, маючи кошти, виділені свого часу Українською Народною Республікою, створила в Австрії кілька видавництв. Останні розпочали активну діяльність, публікуючи різні матеріали національної тематики. Так, було видано друком масовим тиражем український буквар, який переважно безплатно запропоновано для радянської школи [205].

Своєрідно віддзеркалився перехід до НЕПу в Україні і в деяких школах та вищих навчальних закладах, який співпав з початком другого етапу так званої «пролетаризації» вищої й «радянської» шкільної освіти. Останнє викликало в Києві, наприклад, страйк шкільних учителів у листопаді 1921 р. [698]. У тому ж звіті Київського інституту народного господарства за 1922 р. зазначалося, наприклад, що на початок 1922 р. інститут перебував у кризовому стані. Професура, усупереч настановам радянської влади, змушена була, рятуючись від голодної смерті, брати хабарі на заліках та іспитах. Пролетарське студентство, не маючи грошей, не отримувало необхідних знань, оскільки лекції фактично не читалися. Навчальний процес нова влада планувала поновити [217].

Стара інтелігенція, сприймаючи НЕП як реставрацію капіталізму, прагнула прискорити цей процес, і на цьому підґрунті основувала своє негативне ставлення до радянської влади та її політики. Саме тому більшість інтелігенції України почала допомагати владі в її реалізації планів НЕПу. А з іншого боку, значна частина інтелігенції активізувала й боротьбу з радянською владою як мирними, так і немирними способами.

У будь-якому разі НЕП сприяв активізації диференціації серед старої інтелігенції, сприйняттю радянської влади як тимчасового явища й використанню можливостей для прискорення її падіння. І навіть більшовицька партія вимушено наголошувала на цьому. «Як результат часткового оновлення капіталізму в межах радянської системи, — підкреслювалося в тезах ЦК більшовицької партії до 25-річчя РКП(б), — з'ясувалося в перші місяці 1922 р. пожвавлення діяльності залишків старої буржуазної інтелігенції, створився так званий ідеологічний фронт (відродження буржуазної ідеології)» [106]. Партійні та радянські ідеологи й діячі побоювалися, що подібні процеси завадять реалізації їхніх планів із залучення на свій бік інтелігенції, без чого неможливо було ні існування радянської влади, ні, тим більше, будівництво нового, омріяного ними соціалістичного суспільства.

І якщо в економічному сенсі НЕП в остаточному варіанті обіцяв інтелігенції поліпшення їхнього матеріального становища, життєвого рівня, то зовсім інше ставлення спостерігалось з політичної точки зору.

По-перше, частина старої інтелігенції, особливо сільське вчителство, тяжіла з різних причин (передусім тому, що була ближче до пересічних громадян у своїй діяльності), до професійної співпраці з радянською владою, адже її і в Україні підтримувала більшість робочих і збіднілого селянства, з якими працювала означена частина інтелігенції. Окрім того, ці категорії інтелігенції вимушено співпрацювали з будь-якою владою, оскільки прагнули вижити та прогудувати своїх рідних. Відіграла певну роль і їхня відданість професійній діяльності. До того ж, цих представників інтелігенції приваблювали соціальні перспективи, широко задекларовані радянською владою.

По-друге, частина інтелігенції сприйняла НЕП як реставрацію капіталістичних порядків і всіма засобами сприяла їх реалізації. Водночас деякі з них уважали за доцільне співпрацювати з радянською владою, допомагаючи їй у поверненні капіталістичних порядків. Інші вважали за необхідне активно боротися з радянською владою, підриваючи її економічні й політичні основи. До них долучилася й та інтелігенція, яка не вірила гаслам радянської влади й активно боролася з нею за свої національні інтереси, вирішення національного питання в Україні.

І, нарешті, третя група інтелігенції, яка дотримувала нейтральної, очікувальної позиції щодо НЕПу, була найчисельнішою. У своєму політичному самовизначенні зазнавала різних впливів, після кожного з яких її прибічники поповнювали два означені вище угруповання інтелігенції.

Таким чином, нова економічна політика була своєрідним процесом подальшого політичного розмежування старої інтелігенції.

Специфічний аналіз соціально-політичної диференціації України у зв'язку з переходом до нової економічної політики

можна знайти й у кількох рішеннях різних нарад і конференцій, які були організовані радянською владою, переважно декларативно-пропагандистських. Так, у червні 1921 р. проведено III всеукраїнську нараду з освіти, яка зібрала представників практично всіх основних відомств і організацій, що опікувалися питаннями культури й освіти. Більше 820 делегатів з України запросили керманічі більшовицької партії й радянської влади республіки, серед яких були і представники органів народної освіти, політвідділів, Червоної Армії, культвідділів, раднаргоспів, представники профспілок, комсомолу, робочо-селянської інтелігенції, які опікувалися питаннями культури [76, с. 2].

У зверненні «До всіх робітників науки і освіти, до всієї інтелігенції України», прийнятому учасниками наради, підкреслювалося: «Третя Всеукраїнська нарада по освіті із задоволенням констатує, що розрив між носіями науки й освіти і робітничо-селянськими масами йде на спад, що останнім часом в Україні повною мірою визначився великий перелом у ставленні діячів науки, людей знання і робітників освіти до радянської робітничо-селянської влади. Замість ворожнечі в минулому і нещодавньої недовіри в лавах інтелігенції велика тяга до творчої роботи, до активної участі в рішенні складних господарчих і культурних завдань, до роботи із захопленням, яке варте епохи великого будівництва» [631]. Отже, у зверненні задекларовано переважно бажані явища для радянської влади — заклик до інтелігенції з пропозицією активної співпраці з нею. До того ж, наголошено на необхідності прискорення цього процесу: «Третя Всеукраїнська нарада констатує, що в цю творчу роботу з кожним днем втягуються усе нові сотні і тисячі людей науки і освіти. Чередою повертаються вони з білогвардійської еміграції, струшуючи з себе її порох, і втягуються у творчу роботу радянського господарського і культурного будівництва. Сотні інших із-за кордону просять про повернення в Україну. Але разом з тим беззаперечні факти щоденно переконують, що серед навіть кваліфікованої інтелігенції ще не усюди викорінені старі зв'язки і контакти з ворожими радянській владі силами

і організаціями. Ще дуже часто приходиться переконуватися у зв'язках сільського учителя з отаманщиною, бандитизмом, з організаціями активного куркульства» [630]. Звісно, що певний прошарок інтелігенції з різних причин, як підкреслювалося, змушений був почати професійну співпрацю з радянською владою, як і з будь-якою іншою, що тимчасово приходили до влади. Але це не свідчило про визнання і відданість тій чи іншій владі. І та ж радянська влада визнавала, що значна частина інтелігенції, особливо її національно-налаштовані сили, продовжували боротьбу з радянською владою. Саме тому звернення зазначеної наради завершувалося заклик до інтелігенції співпрацювати з робітничо-селянською владою: «У потужній товариській роботі повинно бути викорінено саме слово “спец”» [632].

Насправді ситуація в Україні, яка найбільше серед колишніх регіонів імперії постраждала під час Української революції 1917–1921 рр., була надзвичайно складною й напруженою як в економіці, так і в політиці. Так, завідувач Київського губернського відділу народної освіти Л. М. Левитський, який відвідував декілька повітів губернії напередодні введення НЕПу, повідомляв наркомові освіти України Г. Ф. Гринькові: «Враження від повітів залишилося в мене надзвичайно сумне. Радянської влади майже ніде не відчувається, червоноармійські частини ведуть себе усюди геть по-бандитськи» [578]. Політосвіта, за словами Л. М. Левитського, занепадала, працювало тільки 30–33 % «Профосвіт», які зводили свою роботу до «бандури». «Учительство повністю дезорганізоване і навіть не ставить питання про організацію і об'єднання своєї роботи з неможливим селянством. Враження таке, що вчительська маса спить непробудним сном, користуючись міщанським «благоденством». Майже кожен учитель говорить: «Я учу дітей і готовий учити їх далі, — забезпечте мене, а на більше — моя хата з краю — не чіпайте мене». Одне лише міське учительство об'єдналося у міські союзи, відокремлені від повітів, на чолі з виконкомом і проводить дрібнобуржуазну і міщанську політику у справі

освіти» [627]. І Л. М. Левитський додав, що учительство існує на голодному мінімумі, а там, де і є пайки, то вони надзвичайно мізерні [627].

Про подібну ситуацію свідчать і матеріали всеукраїнської наради завідувачів губернських відділів народної освіти (ВНО), проведеної в грудні 1922 р. За свідченнями всіх губернських ВНО, у той час учителі масово залишали роботу через складне матеріальне становище. Учителі мали найнижчі ставки серед інтелігенції, які, якщо й виплачувалися, то з великими затримками. До того ж, жорсткі чистки, переважно за політичними ознаками, іноді сягали 90 % від загальної кількості по губерніях. Тільки по Одеській губернії в 1921 р. залишило роботу 480 сільських учителів [625]. До того ж, у 1921 р. перехід до НЕПу в Одеській губернії призвів до подальшої політичної диференціації вчительства [680].

Подільський губернський ВНО повідомляв, що перехід на місцевий бюджет не поліпшив матеріального становища учителів. Політична чистка учителів призвела до його скорочення на 15–20 %. Поряд з певною «радянізацією», як повідомляло Подільське губернське ВНО, активізувались і вчителі, що активно боролися з радянською владою. Подібне спостерігалось й у Харківській губернії, де вчителі Вовчанського повіту відреагували на спробу організації курсів учителів страйком [624].

Про складність проблеми «інтелігенція і НЕП» свідчать і матеріали з життя вищої школи після переходу України до нової економічної політики. І в цьому сенсі важливе листування ректора Київського політехнічного інституту і наркома освіти УРСР Г. Ф. Гринька. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що ректором на той час був професор І. А. Кухаренко [601]. В одному з листів наркомові ректор навесні 1921 р. повідомляв про позитивні зміни в питанні залучення старої професури до роботи в інституті. Однак цьому процесові заважали затримка у виплаті зарплати, недостатня забезпеченість пайками представників професури. «Професорський персонал, незважаючи на те, що він у своїй більшості мало співчуває нам, усе-таки

готовий працювати за хліб і золото хоч чорту. Багато із них віддані справі і, люблячи свою справу, вони мужньо переживають голодування <...> в цілому це жебрацький у своїй більшості народ. В основній своїй масі вони швидше потребують співчуття, ніж переслідування» [597]. Водночас ректор скаржився на труднощі в роботі з професурою: «Хочеш трохи затиснути гайку, і встає якийсь професор та заявляє: «Я хліба п'ять діб вже не бачив», — і замовкаєш... Важко на це щось заперечувати» [600].

Слід зауважити, що подібні листи про надання допомоги були типовим явищем. І необхідно віддати належне Наркомосу УРСР — за обмеженості ресурсів Г. Ф. Гринько у своїй відповіді 18 травня 1921 р. ректорові Київського політехнічного інституту повідомляв, що заходи допомоги вжиті, пайки виділені, питання грошей заплановано обговорити в Раднаркомі УРСР [601]. Однак жорсткий режим економії погіршує й без того жалюгідний стан професури. І ректор Київського політехнічного інституту І. А. Кухаренко 15 вересня 1921 р. подав заяву на звільнення з посади, оскільки, як він підкреслював, у тих умовах неможливо працювати, коли професура і службовий персонал почали залишати роботу [630]. І подібне спостерігалось фактично в усій мережі вищої школи України [603].

І справа полягала не тільки в матеріальному становищі професури. Як відзначив нарком освіти Г. Ф. Гринько в листі до голови Київського бюро всеукраїнського наукового комітету Л. М. Левитського, якого перевели з поста завідувача Київського губернського ВНО, серед професури і вчених посилилися антирадянські настрої та бажання повернути старі порядки [604]. І це зрозуміло, адже саме в цей час партійні й радянські органи активізували зусилля щодо пролетаризації наукових установ і вищих навчальних закладів. Професура, вчені чинили опір подібній політиці радянської влади. У зазначеному листі наркомові освіти Л. М. Левитському Г. Ф. Гринько закликав до обережної політики стосовно вчених і професури, розуміючи, що без старої інтелігенції жодного питання радянська влада вирішити не спроможна. «Якомога більше витримки,

якомога більше такту, не допускати жодного промаху, жодної помилки, не нервувати, не дражнити. Навпаки, вжити всіх заходів для повного забезпечення наукової роботи, але, разом з тим, самим рішучим чином проводити в життя активну лінію в управлінні, ... щоб силою державної влади поставити на своє місце усякого, хто бажає ігнорувати закон і вказівки з центру» [605].

Крім того, більшість керманців у центральних і особливо місцевих партійних і радянських органах на практиці негативно ставилися до залучення на свій бік старої інтелігенції. І це зневажливе, навіть вороже ставлення до неї викликало зворотну реакцію — негативне та зневірливе ставлення до робітничо-селянської влади, більшовицької політики і практики, особливо в галузі науки, освіти й культури загалом. Особливо це стосувалося національного питання. І якщо навіть голова Раднаркому України Х. Г. Раковський і перший секретар ЦК КП(б)У Г. Л. Пятаков негативно ставилися до проблем залучення старої інтелігенції, то годі вже й говорити про місцевий аспект цього питання. І саме про це писав нарком освіти Г. Ф. Гринько в листі до Л. М. Левитського. Г. Ф. Гринько досить відверто визнавав недалекоглядність окремих діячів, радянських керманців у вирішенні питань, пов'язаних зі старою інтелігенцією, особливо — національно-орієнтованою. «Тут необхідні повна відвертість у постановці питання і щире бажання викорінювати недоліки загальними силами... Словом, наше основне завдання залишається тим же, — не допускати, щоб Наркомос і його органи стали вузлом перетинання націоналістичних суперечок. Ізолюватися або вести боротьбу — означає заздалегідь вести боротьбу на загибель, наше основне завдання — перетворення органів Наркомосу в живі вузли, де стикаються ці органи і організації» [602]. Подібні висновки й дії загалом свідчили, що серед керманців більшовицької влади існували люди, які, виконуючи жорсткі стосовно інтелігенції заходи, ставилися до цього досить виважено й помірковано, без фанатизму. Нарком освіти Г. Ф. Гринько в згаданому листі

зазначав, що головне у взаємодії з інтелігенцією — «душевна витримка, оскільки цей процес довгий і не може бути прискорений формальними постановами» [602].

З переходом до НЕПу у взаєминах влади та інтелігенції важливу роль відіграло національне питання. Національно-орієнтовані професура та вчені, наприклад, протестували проти призначення комісарів при ректорах ВНЗ, вимагали поновлення університету Св. Володимира, не сприймали радянських форм керівництва освітою і наукою [606]. Зауважимо, до речі, що університет Св. Володимира створено при гетьманові П. П. Скоропадському в 1918 р. Його ліквідували в 1920 р. під час реорганізації вищої школи радянською владою. Водночас влада інкримінувала ВНЗ палке вітання його тодішнім керівництвом А. І. Денікіна, якого університет обрав своїм почесним членом [195]. Цікаво відзначити, що представники української професури і науки порушили клопотання про долю російської науки і культури в Україні перед наркомом освіти РСФРР А. В. Луначарським і наркомом охорони здоров'я М. О. Семашком. Для реалізації задуманого при секції наукових працівників було створено спеціальний центр, на засіданні якого обговорювали кандидатури в ректори університету Св. Володимира. Нарком освіти Г. Ф. Гринько відзначав, що дещо подібне відбувалося і в Одесі, Катеринославі [606]. «Очевидно, маємо справу з деякою загальною хвилею, при цьому до певної міри узгодженою з Москвою» [606]. Таким чином, уже тоді існували представники інтелігенції, які під гаслом захисту російської науки, культури і професури просили допомоги у Москві. Дещо подібне спостерігаємо й сьогодні в Україні. І, безумовно, радянська влада «подавала», трактувала подібні моменти на свій лад — як прояв націоналізму деяких кіл інтелігенції. Використавши ситуацію, влада редагувала на свою користь положення про секції наукових робітників і здійснила їх кадрову чистку, позбавляючись від «невгодних» представників науки і професури ВНЗ [606].

Активізація антирадянських настроїв серед інтелігенції у зв'язку з переходом до НЕПу в Україні стосувалась і художньої

інтелігенції. Так, у тому ж 1922 р. група українських драматургів і композиторів також звернулася до А. В. Луначарського як наркома освіти Російської Федерації зі скаргою на те, що їм не платять гонорари за використання творів. Лист підписали В. І. Немирович-Данченко, К. О. Федін, В. С. Соловійов, К. С. Баранцевич, В. П. Трахтенберг, О. Бежецький, І. Г. Еренбург, Н. М. Бромлей, О. Кошевський, Н. В. Грушко, І. А. Гриневська та ін. — не тільки представники художньої інтелігенції України, але й відомі її представники з Російської Федерації. Мабуть, це пояснюється їх перебуванням в Україні, Криму, де була тоді більшість російської інтелігенції, яка з різних причин залишила більшовицьку Батьківщину. Водночас у листі підкреслювалося, що означені митці змушені були звернутися до А. В. Луначарського лише після того, як їхнього делегата І. В. Стрельнікова не підтримали в Наркомосі УРСР з означеного питання [628]. Зміст листа можна інтерпретувати не лише як форму політичного спротиву радянській владі, а й як вияв закономірних, на думку скаржників, матеріальних претензій. З іншого боку, навіть законні матеріальні претензії, які проявилися таким гучним демонстративним чином в умовах голоду, розрухи, загострення ідеологічної боротьби й антирадянських настроїв у середовищі старої інтелігенції, у будь-якому разі стали публічним і відвертим актом невдоволення й спротиву радянській владі та її політиці в Україні.

Про масштаби активізації антирадянських настроїв серед інтелігенції й особливо професури свідчить той факт, що навіть Політбюро ЦК КП(б)У змушене було на своєму засіданні 23 червня 1922 р. заслухати питання «Про політичні виступи професури» і прийняти відповідне рішення, яке передбачало: «Доручити Наркомосу послідовно проводити прийнятий порядок одноосібної відповідальності ректорів і деканів разом з політкомаами за роботу Інститутів і факультетів...». Інші пункти постанови свідчать про жорстку й навіть жорстоку політику більшовицького режиму до антирадянських виступів професури України. У постанові, зокрема, диктувалося: «б) запропонувати Південбюро дати по професійній лінії тверду директиву

про контроль над діяльністю акції наукових робітників при Союзі працівників освіти, зокрема, в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі й Кам'янець-Подільську;

- в) запропонувати губвиконкомам надавати максимальну політичну підтримку губпрофосвітам, ректорам-комуністам і політкомісарам ВНЗ в їх роботі по управлінню вищою школою;
- г) закріпити всіх студентів-комуністів за комуністичними осередками їх ВНЗ і не відволікати їх партнарадами й відрадженнями від роботи у ВНЗ;
- є) запропонувати Наркомосу провести планове перекидання тих професорів, які вносять найбільшу смуту в академічне життя;
- ж) запропонувати губкомам спостерігати за тим, щоб місцеві господарчі та інші органи ні в якому випадку не протидіяли б цьому перекиданню, яке повинно було бути проведено з максимальною твердістю» [763].

Отже, постанова ЦК КП(б)У щодо професури та наукових кадрів свідчить про масштабність і серйозність протестів наукової і професорсько-викладацької інтелігенції проти радянської влади. Водночас найактивнішою була саме професура. Тому Політбюро ЦК КП(б)У приділило протидії антирадянським виступам професури таку прискіпливу, фундаментальну увагу, адже більшовицька влада усвідомлювала, що від того, чи вдасться схилити на свій бік стару інтелігенцію, залежить не стільки тодішнє сьогодення, скільки «омріяне» майбутнє існування більшовицького режиму взагалі.

Про подальший процес розмежування серед старої інтелігенції з переходом до нової економічної політики красномовно свідчили й матеріали різноманітних з'їздів представників інтелігенції. Так, всеукраїнський з'їзд робітників землі, який відбувся в жовтні 1922 р., підтверджував, наприклад, подальший розкол у середовищі агрономів і делегатів земельних органів. У з'їзді брали участь 489 делегатів з вирішальним і 133 з дорадчим голосом. До того ж, у з'їзді брали участь гості. Народний

комісар землеробства І. Є. Клименко підкреслив, що з'їзд мав намітити програму дій у галузі сільського господарства. Голова Раднаркому УРСР Х. Г. Раковський зауважував: втрати сільського господарства з 1916 р. по 1922 р. були надзвичайно суттєвими — зменшення певної площі на 22–25 %, тваринництва — на 30–60 %.

До речі, заклик голови Раднаркому УРСР до інтелігенції про співпрацю із владою основна маса учасників з'їзду ігнорувала. Представник професури Харківського сільськогосподарського інституту скаржився на матеріальні труднощі, відсутність студентів в аудиторіях. Щоправда, робфаківець, який теж виступив, заперечив, стверджуючи, що аудиторії заповнили його колеги й «червоні студенти». Оскільки основна маса учасників з'їзду прагнула уникнути політичних оцінок і висновків, більшовицькій владі вдалося нав'язати з'їзду резолюцію про готовність інтелігенції співпрацювати з новою владою [504]. Матеріали з'їзду свідчать, що агрономи й науково-педагогічна сільськогосподарська інтелігенція на час переходу до нової економічної політики так і не прийняли радянську владу й не бажали співпрацювати з нею. Найкваліфікованіша частина сільськогосподарських спеціалістів або переїхала до міста, або виїхала за кордон, або розпочала працювати в іншій галузі [73]. Тобто більшість спеціалістів сільського господарства України і на момент переходу до нової економічної політики все ще не могли змиритися з новою владою, надаючи переваги очікувальній позиції стосовно неї й негативно ставлячись до земельної політики радянського режиму [1].

І навіть після переходу до нової економічної політики сільськогосподарська інтелігенція під гаслом «революційні методи не для села» продовжували протестувати проти радянської влади. І це при тому, що вони трактували НЕП як політику, яка призведе до реставрації капіталістичних порядків [72].

Слід ще раз наголосити, що неоднорідність соціального складу агрономів і професорсько-викладацького складу сільськогосподарських навчальних закладів зумовлювала диференціацію сільськогосподарської інтелігенції України в часи

переходу до нової економічної політики. Основні мотиви — ставлення інтелігенції до радянської влади та її земельної політики. На вказаному з'їзді відзначалося, що лише незначна частина його делегатів погодилась на професійну співпрацю з новою владою. Основна ж маса делегатів і після початку НЕПу переважно очікувала. Частина делегатів висловила протест, хоча й не зовсім відверто та кволо, саме проти земельної політики радянської влади, яку вони все ще не приймали як таку. Основна маса сільськогосподарської інтелігенції підтримала резолюції з'їзду за умови введення нової економічної політики, яку вони вважали реставрацією звичних їм капіталістичних порядків. До того ж, на з'їзді було розглянуто практичні питання поновлення сільського господарства, що зумовлювало для спеціалістів, відданих своїй справі, позитивні перспективи [72; 73; 74; 504].

Подібна ситуація подальшої політичної диференціації інтелігенції України у зв'язку з переходом до нової економічної політики спостерігалася на різноманітних з'їздах і нарадах різних прошарків старої інтелігенції, зокрема — медичної. Так, у серпні 1922 р. делегати всеукраїнського з'їзду працівників охорони здоров'я, а це були переважно завгубздраввідділами, прибули з усіх губерній України та скаржилися на велику заборгованість по заробітній платі. У серпні вони свідчили про відсутність зарплати з квітня 1922 р. Скоротилась і мережа медичних закладів з переходом до НЕПу і переведенням їх на місцевий бюджет. Спостерігалися навіть випадки голодної смерті лікарів. І як це не дивно, основна їх маса, як свідчив у своїй доповіді нарком охорони здоров'я УРСР п. Гуревич, не залишала своїх робочих місць і боролася з епідеміями і хворобами населення в той руйнівний та голодний час [99, с. 3]. Особливо успішною була боротьба з віспою. Так, якщо в 1921 р. в Україні хворіли на віспу 36 тис. осіб, то в 1922 р. — лише 12 тис. осіб [664]. До речі, медичні працівники продовжували працювати протягом усієї Української революції 1917–1921 рр. Вони за будь-якої влади лікували хворих, поранених, боролися з численними епідеміями [663]. Загалом серед медичної інтелігенції свої антирадянські

політичні позиції на початку НЕПу продовжувала дотримувати раніше найпривілейованіша її група, як найбільш кваліфікованої частини цієї інтелігенції, якій був притаманним дух корпоративної замкнутості [664].

Слід зауважити, що нова економічна політика, як вже зазначалося, сприяла політичній і професійній диференціації старої інтелігенції, яка трактувала НЕП як реставрацію капіталістичних порядків. Саме тому основна частина інтелігенції сприяла втіленню ідей НЕПу, отже, – професійній співпраці з радянською владою. З іншого боку, деякі представники інтелігенції активізували боротьбу з більшовицькою владою. До речі, НЕП надавав певних перспектив для професійної роботи інтелігенції, що також сприяло її співпраці з радянською владою. Особливо подібні фактори впливали на інженерно-технічну інтелігенцію. Крім того, радянська влада потребувала численних спеціалістів, а з введенням НЕПу – критично бракувало інженерно-технічної інтелігенції. Про це свідчили матеріали різноманітних нарад і конференцій, які, безумовно, організувала радянська влада. Щоправда, їх результати, зазвичай, фальсифікувалися на користь більшовиків. Так, у грудні 1922 р. відбулася перша конференція інженерно-технічних спеціалістів Південної й Донецької залізниці, яка заформалізувала начебто готовність спеціалістів до професійної співпраці з радянською владою. До того ж, учасники конференції заслухали доповідь голови вищої ради народного господарства України В. Я. Чубаря «Про загальний стан народного господарства, праці і перспектив майбутнього в районах економічно пов'язаних з дорогами по всій протяжності». Зрозуміло, що організована радянською владою конференція своїми рішеннями закликала транспортних спеціалістів до співпраці з радянською владою [560].

Слід зауважити, що склад тієї самої інженерно-технічної інтелігенції, будучи соціально неоднорідним, по-різному оцінював НЕП і владу. Згідно з І. П. Бардіним – відомим ученим і практиком-інженером, який одним із перших розпочав професійну співпрацю з радянською владою, стара інтелігенція,

тракуючи НЕП як відображення капіталістичних порядків, сподівалася, що більшовики керують тимчасово і важку промисловість не зможуть відновити, тим більше без старих спеціалістів. «Доведеться попросити допомоги в колишніх господарів і передати справу до їхніх рук — саме тоді все владнається» [11, с. 91, 93]. Після своєї поїздки до Європи вчений свідчив, що верхівка технічної інтелігенції була пов'язана з колишніми господарями-іноземцями [11, с. 94].

Однак фактично більшість інженерно-технічної інтелігенції після початку співпраці з новою владою зовсім не прагнула її зміцнення. Стара інженерно-технічна інтелігенція не розуміла й не бажала соціалізму, який був для неї чужим. Один із відомих інженерів, якого судили за сфабрикованою проти інтелігенції справою «Промпартія», Л. К. Рамзін на суді свідчив, що НЕП більшість інженерства розуміла як початок переродження радянської влади [58, с. 3].

З іншого боку, газета «Пролетарій», як рупор більшовизму, у своїй редакційній статті в травні 1921 р. мрійливо писала про начебто героїчні успіхи робочого класу у справі становлення народного господарства й схилила на свій бік стару інтелігенцію. «З твердістю класу, який вирішив перемогти, виніс пролетаріат й прошарки трудової інтелігенції, яка долучилася до нього, те, героїзм чого повною мірою оцінить історія. Серед інтелігенції перше місце по об'єднанню з пролетаріатом і трудовим селянством посідають, без сумніву, народний учитель і народна вчителька, стотисячні армії яких в умовах повної матеріальної розрухи й умовах, коли ми справі народної освіти змогли приділити лише мінімально уваги, не тільки врятували народну освіту й розвиток культури від повної загибелі, але й започаткували нові небачені в усьому буржуазному світі форми соціального виховання і навчання» [363]. Як підкреслював нарком освіти України Г. Ф. Гринько на всеукраїнській нараді завідувачів губернських ВНО, яка була присвячена питанням переходу до НЕПу, «найважливішою справою у боротьбі за освіту являється боротьба за робітників освіти. І якщо нам вдасться їх

добре забезпечити і закріпити за собою, то тоді перемога освіти буде забезпечена» [75].

Таким чином, наприкінці Української революції 1917–1921 рр. і в перші роки нової економічної політики в Україні стара інтелігенція в основній своїй масі так і не визнала радянську владу та її політику щодо економіки української культури, української інтелігенції. Інтелігенція, як ніяка інша верства населення, потерпала від економічної розрухи, голоду і епідемій. Але не менше стара інтелігенція потерпала від жорстокого, часто-густо не виправданого ставлення до неї більшовицького режиму в Україні. І навіть нова економічна політика, яка обіцяла деякі позитиви інтелігенції, не змінила її негативного ставлення до радянської влади. А саму нову економічну політику інтелігенція тлумачила як можливе повернення до старих порядків і прискорення падіння радянського режиму. Водночас основна маса старої інтелігенції вимушена була співпрацювати з новою владою і тому, що необхідно було виживати, і тому, що не могла жити без улюбленої справи, і тому, що своєю роботою бажали прискорити нову економічну політику, яку вони вважали поховальницею нової влади.

Слід зауважити, що новій владі дійсно вдалося подолати інші сили, які намагалися підкорити Україну, розпочати відновлення народного господарства, перебудову освітніх і культурних програм загалом. Учителство, особливо сільське, дійсно в складних умовах не залишило школу. Подібні зрушення не могли відбутися без участі бодай частини старої інтелігенції, передусім медичних, військових, інженерно-технічних спеціалістів тощо і, звичайно, учителства. Однак ці факти не свідчили про вирішення більшовицькою владою кардинального, основного для неї питання – схилити на свій бік стару інтелігенцію, принаймні для професійної співпраці. І в цьому разі особливо актуальною була проблема можливостей вирішення національного питання в Україні.

5.2. Інтелігенція під час голодомору на початку 20-х років XX століття

Формування тоталітарної системи не могло відбуватися без рішення фахівців, забезпечення системи необхідною кількістю інтелігенції як носія знань, організатора та творця духовних і матеріальних цінностей. За планами більшовицького режиму передбачалося залучення і використання старої інтелігенції, яка отримала освіту й виховання за часів царизму, і створення так званої нової інтелігенції переважно з робітничо-селянського середовища. Але оскільки більша частина висуванців із робітничо-селянського середовища не мала ані необхідної професійної підготовки, ані відповідного досвіду керівної роботи, то для радянської влади на перший план виходила гостра потреба максимального залучення на свій бік старої інтелігенції. Адже до цього вищі командні посади в народному господарстві, культурі, мистецтві, освіті, військовій галузі посідали висококваліфіковані фахівці з дореволюційною освітою і стажем роботи. Саме на таких і їм подібних фахівцях відпрацьовувалася так звана методика радянського режиму — «експлуатації експлуататорів», яка передбачала вузькосоціальне використання представників інтелекту суспільства, яким була представлена, передусім, стара інтелігенція, за умови пригнічення свободи думки, примусового використання можливостей представників старої інтелігенції для побудови омріяного більшовиками соціалістичного чи комуністичного «раю» на землі. Означена безальтернативна потреба для радянської влади залучення на свій бік будь-якою ціною старої інтелігенції загострювалася й ускладнювалася тим, що основна маса населення на той час була неписьменною і мала надзвичайно низький рівень навіть загальної культури. Необхідна була певна, принципово нова програма формування культури суспільства загалом. І знову-таки необхідним стало залучення старої інтелігенції. Однак історичне завдання щодо створення, як декларував більшовицький режим, нової культури, підмінялося суто політичними гаслами. «Тема революції, — як вдало характеризувала

М. Цветаєва поступи більшовиків, — замова часу. Тема прославлення Революції — замова партії» [563, с. 57].

Під час Української революції 1917–1921 рр. проблема залучення старої інтелігенції стояла надзвичайно гостро для усіх влад і режимів, які приходили і окупували Україну. І це стосувалося, передусім, військової та медичної інтелігенції. Адже під час революції і воєн усі влади головно потребували військових та медичних працівників для здобуття влади і медичної підтримки, боротьби з епідеміями. І вже потім необхідні були фахівці для налагодження народного господарства і боротьби з розрухою та голодом. Ці ж проблеми стояли і перед більшовицьким режимом, який окупував Україну. У подальшому, по мірі формування тоталітарної системи, введення нової економічної політики потреба до залучення старої інтелігенції в процес побудови соціалістичної держави, його культури зросла до гігантських розмірів. Однак на кінець Української революції 1917–1921 рр. матеріальне і моральне становище старої інтелігенції було катастрофічно складним. І значною мірою провина більшовицького окупаційного режиму в Україні була вочевидь переважаючою.

Україна на початку 20-х р., після імперіалістичної та громадянської воєн знаходилась у надто тяжкому становищі. На початку 1921 р. продукція важкої індустрії зменшилася, порівняно з 1913 р., у сім разів і становила лише 12 % довоєнного рівня, видобуток вугілля — 22 %, посівна площа скоротилася на 20 %. До того ж посуха, яка охопила значну частину України, погіршила становище. Урожай пшениці досяг лише 25 % довоєнного. У республіці почалися голод, епідемії, загальне зuboжіння [202, с. 167–168]. Труднощі економічні доповнювалися гострою політичною боротьбою різноманітних угруповань інтелігенції та прошарків населення.

У найнезахищенішому стані опинилась й інтелігенція. Учителі по декілька місяців не отримували заробітної плати. Навіть академіки, як, наприклад, свідчив віце-президент Всеукраїнської академії наук (ВУАН) А. Ю. Кримський, «по десять місяців не отримували зарплатні» [189].

У деяких губерніях Півдня України в 1921–1922 рр. нарахувалися тисячі голодуючих учителів. В одній тільки Запорізькій губернії голодомор охопив близько 1000 вчителів, а в п'яти південних губерніях — до 4000. Учителство вимирає цілими сім'ями. В Очакові, наприклад, під час голодомору вмерло 7 вчителів, в Бориславській волості — із 22 учителів померло 8, взимку 1921–1922 рр. по Катеринославській губернії було зареєстровано 20 голодних смертей вчителів, в Мелітопольському повіті — 12, в Гуляй-Польському — 7 та ін.

Основна маса шкіл після громадянської війни залишалася зруйнованою. Школи стояли без скла, палива, освітлення. У таких умовах учителство різко дискваліфікувалося та скорочувалося — частина вимерла, частина поповнювала ряди священнослужителів або селянства [5].

Медична інтелігенція теж опинилася у складному становищі, оскільки смертність серед медперсоналу зросла втриє, учетверо, що було пов'язано з епідеміями під час голоду, з якими вона вела боротьбу [419].

У таких умовах головна маса інтелігенції вимушена була передусім займатися пошуком шматка хліба, менш за все — цікавитися мітинговою політикою. І, звичайно, у виникненні голодомору звинувачувала владу, вимагаючи від неї допомоги.

І, звичайно, закордонні посилки, організовані обіди були маленькою надією в морі смут, політичних пристрастей та голодомору. Водночас ця допомога посилила негативне ставлення інтелігенції до радянської влади.

Матеріальні труднощі призвели до того, що заклади культури та освіти були переведені на і без того ледве жеврівший місцевий бюджет. Це викликало в тому ж 1922 р. скорочення мережі освітніх закладів на 40 % [676]. Голод, відсутність коштів унаслідок воєн, занепад інтелігенції призвели до вкрай кризового стану культури та освіти в Україні [699]. За даними Наркомосу України, заклади освіти і культури в 1920–1922 рр. існували без будь-якого певного бюджету [236]. «Народна, освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення і т. ін., — з сумом

констатував нарком охорони здоров'я України М. Г. Гуревич у жовтні 1921 р., — переживають зараз важку кризу. Ніколи за всі роки революції культурне будівництво не знаходилося в такому важкому матеріальному стані, як зараз» [99].

До того ж до 1921 р. в Україні так і не було поставлене питання про розвиток національної культури, освіти, національної самосвідомості. З іншого боку, початок НЕПу не зумовив покращення становища ні інтелігенції, ні культури, ні освіти. За таких умов головна маса інтелігенції не поспішала виступати з гарячим визнанням нової влади, нових порядків. А частина інтелігенції висловлювала відверто або таємно своє обурення і незадоволення владою в республіці. Про це свідчать ті політичні організації, які існували у 1921–1922 рр. легально або підпільно в Україні — «Національний центр» у Харкові, організація Голубовича і «Козацька рада Правобережної України», «Київський обласний центр», «Братерство української державності» у Києві, «Волинська повстанська армія» тощо [523]. Ці організації об'єднували різні кола інтелігенції, які були незадоволені жахливим становищем культури і своїм особистим. Можна впевнено стверджувати, що кризовим станом незадоволена була вся інтелігенція, але до активної дії вдавалася лише найбільш активна і організована її частина. Навіть інженерно-технічна інтелігенція України, перед якою відкривалося начебто особливо привабливе поле діяльності у зв'язку з оголошеною відбудовою промисловості, висловлювала менш відверто і більш таємно своє незадоволення новою владою. Так, наприклад, об'єдналась науково-технічна інтелігенція «Південно-російського дніпровського заводу», незадоволена становищем у республіці [230].

З переходом до НЕПу активізувала свою антивладну діяльність і значна частина «Просвіт». Вони були незадоволені політикою влади на селі, виступали за рішення національних питань проти пролетаризації освіти і культури [242]. Активізували свою діяльність і різні національні політичні угруповання, партії, такі як, наприклад, «Українська комуністична партія», «Група українського набагу», які боролися за вплив на

інтелігенцію під національними гаслами [746]. Різко зросла і кількість різноманітних видань та видавництв, які намагались об'єднати інтелігенцію проти влади на терені всього національного [383].

Своєрідно відбилися голодомор та перехід до НЕПу і на багатьох школах і вузах. Він співпав з початком другого етапу пролетаризації та радянізації вищої школи і шкільного будівництва. Страйки професорів, шкільних учителів були тоді звичайним явищем [217].

Слід зауважити, що перехід до НЕПу значна частина інтелігенції сприйняла як реставрацію капіталістичних відносин і тому підтримувала цю політику. Але ця політика, знову-таки, вилілась як у переході частини інтелігенції до ділового співробітництва з радянською владою, так і в посиленні боротьби за повернення старих порядків капіталістичного гатунку. І якщо з економічної точки зору НЕП передбачав покращення злиденного становища інтелігенції, перехід до мирного повоєнного будівництва, це приймалося нею позитивно, то політична ситуація взаємодії з радянською владою була досить гострою і строкатою. Політичні настрої інтелігенції під час голодомору, переходу до НЕПу та початку періоду мирної відбудови господарства були багатобарвними і відзначалися переважно соціальним походженням, суспільним та матеріальним становищем у минулому і на той час. І все ж таки при всій умовності та багатобарвності серед політичних настроїв інтелігенції того часу можна виокремити три головні групи.

По-перше, група інтелігенції, переважно з учительства, яка була пов'язана з селянськими масами повсякденною буденною працею, не залишала школи навіть у найжорстокіші часи випробувань і була найбільше збіднілою. Вона по мірі утвердження радянської влади та покращення свого матеріального становища, зменшення впливу націоналістичних угруповань все більше схилялась до ділового співробітництва з новою владою. Проте слід зауважити, що і ця найчисельніша група інтелігенції була неоднорідною. Її міські верстви ще довго чинитимуть

опір радянській владі, вимагаючи вирішення національного питання, особливо в галузі освіти.

По-друге, найбільше привілейована в минулому і вороже налаштована до радянської влади інтелігенція. Саме вона тлумачила НЕП як еволюцію з поступовим поверненням до капіталістичного ладу або як хитру тактику більшовиків на шляху обдурення широких мас населення та інтелігенції. У всякому випадку вона вважала за необхідне активізувати боротьбу за свої ідеали. Водночас у виборі форм і методів одностайності не було. Одні бажали прискорити реставрацію капіталізму, приставши на співробітництво з радянською владою, інші оголошували єдиним правильним шляхом активну протидію новій владі, диктатурі пролетаріату. Саме з цієї групи поновлювалися ряди найбільш войовничих, вороже настроєних до радянської влади політичних угруповань націоналістичного гатунку. Чисельність цих груп зменшувалася по мірі успішного оголошення і перших кроків в українізації культурного життя в республіці, а також провалу надій на спалах внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Нарешті, третя група інтелігенції, яка не поспішала з визначенням свого ставлення до політичних ідей, НЕПу. Вона займала очікувальну, нейтральну політичну позицію, була найчисельнішою і наймінливішою в політичному своєму визначенні: кожного разу зі зміною обставин виділяла частину своїх прихильників у дві раніш визначені групи інтелігенції. Їхні вагання залежали від багатьох чинників, особливо від економічного, політичного зовнішнього і внутрішнього становища радянської влади, міжнародних обставин загалом. Чималий вплив на них мали і активно діючі в той час націоналістичні угруповання.

Отже, голодомор, перехід до НЕПу, початок повоєнної відбудови в Україні стали своєрідним прискорювачем політичної диференціації інтелігенції. Зрозуміло, що соціальна багатобарвність інтелігенції надавала строкату суміш політичних настроїв її різних груп і не обмежувалася трьома визначеними.

Про зазначене вище свідчать чисельні і різноманітні матеріали тих часів. З одного боку, десятки судових процесів над

політичними організаціями інтелігенції в 1922–1923 рр., з іншого — республіканські наради різних прошарків інтелігенції, на яких підкреслювалося визнання радянської влади і перехід до ділового співробітництва з нею. Так, у червні 1921 р. відбулася українська нарада з освіти, у роботі якої взяло участь більше 830 делегатів, працівників освіти і культури. У зверненні «До усіх працівників науки і освіти, до всієї інтелігенції України» містився заклик до творчої роботи в нових умовах будівництва культури і освіти та констатувалися позитивні зрушення у відношеннях радянської влади й інтелігенції. Водночас у зверненні наголошувалося, що «навіть серед кваліфікованої інтелігенції ще не скрізь зникли старі зв'язки і контакти з ворожими радянській владі силами та організаціями. Ще дуже часто вимушені впевнюватись у зв'язках сільського учительства з отаманщиною, бандитизмом, з організаціями активного куркульства» [617].

У зв'язку з цим слід зауважити, що не все було так чітко визначеним, безсумнівним і справедливим. Точилася боротьба за інтелігенцію різних політичних угруповань та владних структур. Судові процеси часто вже тоді були радянізованими, показово-перебільшеними, надто класово-загостреними і заздалегідь націлювалися проти інтелігенції. З іншого боку, націоналістичний чад бандитизму, отаманщина зрештою теж вели інтелігенцію до загибелі.

Становище інтелігенції, особливо в селі, було жалюгідним, злиденним і безправним в той бурхливий і швидкий на розправу час.

І не дивно, що влітку 1922 р. професура України виступила за автономію вузів і покращення свого злиденного становища. Слід зауважити, що саме в той час була наступна спроба радянської влади посилити пролетаризацію вищої школи [604]. Протест та незадоволеність політикою влади висловлювали як окремі представники, так і угруповання художньої інтелігенції України. У 1922 р. десятки листів протесту, прохання захисту надходили до керівних органів Наркомосвіти України [628].

Про розмах політичних виступів інтелігенції проти влади та голодомору, свого безправ'я свідчить, наприклад, той факт, що ЦК КП(б)У декілька разів вимушено аналізував це питання. Так, на засіданні 23 червня 1922 р. розглянуто «Про політичні виступи професури». До речі, у постанові з цього питання заплановано заходи з боротьби за приборкання інтелігенції [763]. Саме після цього та інших постанов найбільш активні сили протестуючої інтелігенції втратили роботу або Вітчизну: частина з них була насильно переселена в межах України або Росії, а решта — депортована за кордон.

Про складність становища інтелігенції сільського господарства свідчить Всеукраїнський з'їзд робітників землі, який відбувся в жовтні 1922 р. Голова Раднаркому України Х. Г. Раковський, зауваживши, що посівна площа зменшилась на 22–25 %, а живий інвентар — на 30–60 %, підкреслив важливість налагодження плідного ділового співробітництва з інтелігенцією, від чого, на його думку, залежав успіх відбудови народного господарства. Проте більшість виступаючих — агрономів, професорів сільськогосподарських навчальних закладів — наголосила, що «не можна наказати агроному, бо він і вся його робота — творчість», а професори підкреслювали, що працювати складно — холодні, пусті аудиторії, відсутність коштів, навчальних посібників, зарплатні тощо. [504]. Хоча в декларації з'їзду простежувалися оптимістичні настрої, однак загалом підкреслювалось непросте матеріальне і невизначене правове та репресивне політичне становище інтелігенції. Найбільш кваліфікована частина сільських спеціалістів або переїхала в місто, або змінила професію [73]. Основна ж маса сільської інтелігенції займала очікувальну позицію. І якщо з'явилися оптимістичні нотки, то здебільше завдяки сприйняттю НЕПу як політики реставрації капіталістичних порядків. Складність політичних взаємовідносин радянської влади з інтелігенцією підкреслює попередження наркома земельних справ І. Є. Клименка про загрозливі наслідки для тих, хто виступить проти політики влади. Дійсний зміст попередження впливає тоді, коли нарком

зауважив, що нібито «документально визначено зв'язок деяких агрономів правобережжя з контрреволюційними організаціями» і що цим займеться червоний суд [72].

Подібне спостерігалось і на Всеукраїнському з'їзді медичних працівників, який відбувся в серпні 1922 р. На ньому наголошувалося на складному, злидненому становищі медичної інтелігенції, яка страждала не тільки від голодомору, але й від епідемій. Смертність цієї інтелігенції була найпоширенішим явищем. Водночас слід зауважити, що медичний персонал за специфікою свого фаху в більшості за будь-яких умов не залишав своїх робочих місць [77; 664].

Звісно, радянська влада розуміла складність становища і нагальну необхідність налагодження ділового співробітництва. Так, на Всеукраїнській нараді завідуючих губерньськими відділами народної освіти в листопаді 1921 р., нарком освіти Г. Ф. Гринько підкреслив, що «найважливішою справою в боротьбі за освіту є боротьба за робітників освіти, і якщо нам пощастить їх добре забезпечити й затримати їх за собою — то перемога освіти забезпечена» [75]. Але проблема полягала в тому, що мета «закріпити» інтелігенцію за собою, як правило, була пов'язана практично з репресивними, силовими методами, хоча проголошувалась ідея налагодження поступового добровільного переходу до ділового та ідеологічного співробітництва з радянською владою. Так, в рішеннях XII конференції РКП(б), яка відбувалася в серпні 1922 р., наголошувалося, що «не можна відмовитись і від застосування репресій не тільки щодо есерів та меншовиків, а й щодо політиканствуючих верхівок мнимо безпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції, яка для своїх контрреволюційних цілей зловживає корінними інтересами цілих корпорацій і для яких справжні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т. ін. є тільки пустим словом, політичним прикриттям» [108, с. 379–380]. Щоправда, в циркулярі ЦК КП(б)У до всіх губкомів і губполітосвіт від 22 вересня 1922 р., який був складений за матеріалами партконференції, підкреслювалась необхідність чергування пропагандистських та ідеологічних методів у роботі з інтелігенцією [187].

Однак на практиці подібні постанови призводили до розпорошення інтелігенції, зменшення творчих можливостей України. У серпні 1922 р., наприклад, в адміністративному, примусовому порядку було вислано за кордон 160 найбільш відомих і активних представників інтелігенції Києва, Москви і Петрограда [421]. Подібне спостерігалось і в інших містах України. Так, у звіті Одеського губкому КП(б)У за вересень-жовтень 1922 р., наприклад, підкреслювалося, що унаслідок висилки за кордон представників інтелігенції серед професури спостерігалась розгубленість, а в деяких колах — як це було серед лікарів — визначалось відверто вороже ставлення до радянської влади [749]. М. О. Скрипник, який у березні 1923 р. виступав з доповіддю про роботу ЦК КП(б)У на VI Одеській губпартконференції, підкреслював, що «Цека партії разом з тим прийняв необхідні заходи по виведенню із вищих навчальних закладів представників старої професури, які заражали старою ідеологією, фактичних ідейних противників нашої влади, які там виливали на голови нашої робочої інтелігенції» [751]. Інтелігенти, які мали необережність якоюсь мірою висловити своє незадоволення встановленими радянською владою порядками, переслідувалися карними та іншими органами. «Нами, — визнавав М. О. Скрипник, — проведена енергійна чистка учительського персоналу... У відношенні вищої школи проведена чистка професорського складу, проведена заміна деяких старих професорів новими професорами-комуністами» [757]. У тій же Одесі, як повідомляв губком у ЦК КП(б)У, на початку лютого 1923 р. було заарештовано декілька сотень інтелігентів, які начебто належали до меншовицьких організацій [756].

Таким чином, інтелігенція України на початку 20-х рр. опинилася в надзвичайно складному стані. Після семи років жорстоких воєнних випробувань для тих фахівців, які вижили, настали не менш непрості часи. Голодомор, фактична безправність, репресії як радянської влади, так і націоналістичних, антирадянських сил, отаманщини, різних політичних угрупувань — це все, а також складне міжнародне становище призвели до вимирання, еміграції, декваліфікації інтелігентських

сил України — вони зменшувалися кількісно і марніли якісно. Гумус націй ледь жеврів, плескаючи руками проти брудних потоків жорстокого життя. Нова економічна політика надавала хоча і вельми ілюзорну, але надію на краще життя. Попереду на інтелігенцію чекали нові тяжкі випробування.

5.3. Інтелігенція та українізація в часи Української революції 1917–1921 років

В цьому підрозділі аналізуються зміст та етапи еволюції процесів українізації в галузі культури, освіти, науки й мистецтва в часи Української революції 1917–1921 рр. Висвітлено роль старої інтелігенції в означених процесах. Доведено, що українізація розпочалася задовго до того, як більшовицький режим в Україні її почав вимушено проголошувати. Зазначено особливості здійснення українізації в часи Української революції.

Саме тому особливо сьогодні так актуально проаналізувати проблеми українізації в часи Української революції 1917–1921 рр., роль інтелігенції й культури в цьому процесі, адже українізація відіграла важливу роль у становленні української державності, української культури, у подальшій долі старої інтелігенції.

Слід зауважити, що самій проблемі українізації в існуючій науковій літературі приділено чимало уваги. Але показово, що вона висвітлюється переважно як крок, вимушено ініційований радянським режимом у 20-х рр. ХХ ст. Тим самим радянська влада прагнула повернути на свій бік стару інтелігенцію, без якої не могла утримати владу в Україні, створити нове суспільство — «комуністичний рай». Насправді українізація як одна з фундаментальних підвалин української національної ідеї, ідеї незалежної Української держави була завжди довгоіснуючою мрією українського народу, його національно налаштованої демократичної частини інтелігенції, кращої касті еліти української культури, українського народу. Саме тому мета підрозділу — висвітлити історіографію процесів українізації під час

культурологічних трансформацій Української революції 1917–1921 рр., показати роль старої інтелігенції в цих процесах.

Подібну тематику автор уже розглядав у кількох попередніх публікаціях, у яких проаналізував відповідну джерельну та історіографічну базу (див., наприклад, [785]).

Інтелігенція України загалом позитивно сприйняла звістку про повалення царського режиму (лютий 1917 р.). Відразу в Києві за ініціативи представників інтелігенції створено Раду представників громадських організацій, серед завдань якої важливе місце відводилося національно-культурній роботі. Частина інтелігенції, яка була прибічником вільного національного розвитку, гуртувалася навколо українського клубу «Родина», Українського наукового товариства (УНТ), Товариства українських техніків і агрономів, педагогічного товариства тощо. Кращі представники національної інтелігенції оголосили 4–17 березня 1917 р. в Києві про створення Української Центральної Ради (УЦР) — надпартійного органу, який мав репрезентувати загальнонаціональні інтереси. Центральна Рада видала відозву *«До українського народу»*, у якій закликала селян, робітників, солдатів та інтелігенцію створювати політичні, економічні та культурні союзи, збирати гроші на потреби національного відродження. Завдяки інтелігенції знов почали діяти «Просвіти», у Харкові виникло товариство «Рідна школа» та курси українознавства для вчителів. У Києві, Полтаві, Чернігові відкрито перші українські гімназії [788].

Як відомо, у перші післяреволюційні дні Тимчасовий уряд у первинному пориві демократизації позитивно поставився до українізації школи в Україні. Було дозволено в повітах і волостях, де мешкає переважно українське населення, відкривати українські школи із забезпеченням прав національних меншин. Російську мову мали викладати з другого року навчання як обов'язковий предмет. У вищій школі України Петроград дозволяв створити кафедри української мови, української історії, української літератури та українського права, а в учительських семінаріях та інститутах увести предмети української мови,

літератури, історії й географії. За рішенням міської думи в Києві розпочалося навчання українською мовою у міській школі імені С. Ф. Грушевського, а для подальшої українізації київських шкіл при шкільній комісії київської міської управи була заснована спеціальна підкомісія, до якої увійшли М. С. Грушевський, В. В. Ігнатович, Т. Г. Лубенець та І. М. Стещенко [126, с. 272]. Інтелігенція активізувала свою роботу через створене ще до революції Товариство шкільної освіти, яке розпочало підготовку Всеукраїнського педагогічного з'їзду. 18 березня в Києві відкрилася перша українська гімназія. Її директором став відомий педагог П. І. Холодний [258].

Слід відзначити важливу роль в українізації школи й освіти загалом організованих інтелігенцією I Всеукраїнського педагогічного з'їзду (квітень 1917 р.) та II Всеукраїнського учительського з'їзду (серпень 1917 р.). Головну відповідальність у їх проведенні взяли на себе Товариство шкільної освіти на чолі з П. І. Холодним, а потім Генеральне секретарство освіти на чолі з І. М. Стещенко. Згідно з рішенням першого з'їзду, при УЦР почала працювати Шкільна рада, а при Комітеті УЦР — Шкільна комісія. У губерніях і повітах передбачалось організувати українознавчі бібліотеки, відкрити курси для підготовки лекторів та літні вчительські курси, а також повітові курси з українознавства для народних учителів, підготувати підручники для народної школи, видрукувати українську термінологію з арифметики, географії та граматики. Певна свобода вчителів надавалась під час вибору підручників або методу навчання. Українізація початкових шкіл розпочиналася з вересня 1917 р. Учні першого року мали навчатися лише за підручниками, які були адаптовані до діалекту певної місцевості, а другого — за підручниками, написаними літературною українською мовою. Російська мова як один із предметів навчального процесу вводилася з третього року навчання. Але навряд чи можна вважати демократичним рішення першого Всеукраїнського педагогічного з'їзду про звільнення зі шкіл осіб, які не були прихильниками українізації [159, с. 15, 16, 18].

Щодо гімназій і середніх шкіл, то в них могли спільно навчатися хлопці та дівчата, переважно за державні кошти. У цьому разі українізація поширювалась лише на гімназії, які працювали в регіонах, населених «цілком українською людиною», але їх повне переведення на українську мову навчання було передбачено через два роки. Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. За бажанням батьків-неукраїнців відкривалися класи з російською мовою навчання, а в російських гімназіях, де українці становили меншість, запроваджувалася українська мова викладання. Шкільна рада при УЦР мала повернути з Росії в Україну українських учителів, надавши їм відповідні посади [159, с. 15, 16, 18].

Важливими рішеннями повноважних представників учительства на означених з'їздах були вимоги перевезення в Україну національних документів з інших архівів і зосередження їх у єдиному архіві, а також зібрання в Національному музеї предметів української старовини, які були вивезені за кордон. Гасла створення єдиної національно-демократичної школи переважали і на серпневому вчительському з'їзді. Одностайно були підтримані пропозиції про право всіх громадян на безплатну освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом та харчуванням, обов'язковість освіти і її світськість. Передбачалося, що єдина школа буде створена як семирічна народна загальноосвітня школа й методологічно ґрунтуватиметься на спостереженнях та уявленнях з оточуючого світу, а після завершення семирічної школи юнаки й дівчата матимуть змогу продовжити навчання в гімназії або технічній школі. Восени 1917 р. планувалося відкрити Український народний університет у Києві з фундаментальною бібліотекою та іншим належним оснащенням для підготовки нових наукових сил у справі українізації освіти. Із цією метою представники освітньої інтелігенції в селах створювали організації «Просвіти», засновували вчительські спілки в повітах, готували кадри лекторів та інструкторів з освітніх справ, для чого в Києві передбачалося створити науково-педагогічну академію. Улітку 1917 р.

в повітах організовували півторамісячні україномовні педагогічні курси [159, с. 16].

З появою Генерального секретарства народної освіти вдосконалювалося управління школою. При багатьох школах створювали українські дитячі народні садки. Учительська громадськість протистояла русифікаторській активності деяких земств і урядових інституцій, відкривала книгарні, читальні, створювала інтернати, де могли навчатися діти з села, гуртки самоосвіти тощо. Інколи земства й міські управи призначали стипендії для талановитих дітей бідних батьків [159, с. 18–19].

Після жовтневих подій у Росії генеральний секретар освіти І. М. Стешенко звернувся до всіх педагогів-українців, що мешкали поза Україною, з проханням повернутися на батьківщину для роботи в українізованих гімназіях та школах. Багато таких учителів повернулося в Україну. Секретарство також почало створювати вечірні курси для неписьменних дорослих. Участь у цій справі брали освітяни місцевих органів самоврядування, просвітні установи, меценати, які організовували навчальний процес [159, с. 18–19].

Усеукраїнська вчительська спілка почала видавати загальнопедагогічний журнал *«Вільна українська школа»*. На його сторінках мали висвітлюватися питання щодо найновіших течій у європейській педагогіці, діяльність секретарства освіти з організації нової школи, її стосунки з учителями, учнями, батьками, питання дошкільного виховання, проблеми нижчої, середньої та вищої шкіл, програми й розклади предметів, методики викладання в гімназіях та російських школах, організація позашкільної освіти тощо. Більшість просвітницького керівництва УЦР розуміла, що в організації освітньої галузі Української республіки дедалі більшу роль має посідати ініціатива громади, в інтересах якої вона виховує майбутніх громадян. Шкільне самоуправління базувалося на найдемократичніших засадах і мало відповідати обсягу компетенції громадської освітньої самоуправи [788].

Секретарство освіти фіксувало всі відомості щодо кожної української гімназії, а саме: на чий кошти існує, чи має повні

права, у якому приміщенні розташовується, скільки відкрито класів і скільки в них дітей, хто і з яким освітнім рівнем працює, який розклад предметів, які з них не забезпечені вчителями. У той тривожний час такі «дрібниці» конче потрібні були Генеральному секретарству для формування освітньої політики. Скрутне становище в листопаді — грудні 1917 р. дедалі погіршувалося. Усе фінансування до цього було зосереджено в Міністерстві освіти Тимчасового уряду, воно було визначено лише на другу половину 1917 р. Уже з 1 січня 1918 р. грошей не залишилося. Уряд України намагався виправити ситуацію, але справа українізації шкіл в Одесі, Миколаєві, на Херсонщині, Катеринославщині, у Таврійській губернії, де земства «не могли» знайти відповідні кошти, просувалася надзвичайно повільно. Оплата праці педагогічного складу була невеликою. Так, учитель вищої категорії отримував 150 крб (удвічі менше, ніж канцелярист у міністерстві), учителі графіки, співу — 100 крб на місяць [158; 159].

Демократичну спрямованість мала українізація вищої школи. Зазвичай, у закладах вищої освіти вводилася мішана мова викладання. Учителі звернулися до УЦР з проханням заохочувати професорів до читання курсів українською мовою. У вищих школах дозволялося відкривати кафедри історії України, української літератури, мови та українського права. Передбачалося також заснування кафедри історії української етнографії та історії української науки.

За рішенням Генерального секретаріату 5 жовтня 1917 р. у складі історико-філологічного, фізико-математичного та правничого факультетів відкрито Київський український народний університет. До нього приймали осіб обох статей, будь-якої національності, які представляли атестати або свідоцтва зрілості про закінчення чоловічих і жіночих гімназій, духовних семінарій, Олександрівського лицю або Школи правознавства, реальних шкіл з додатковим класом, громадських комерційних шкіл, учительських інститутів, єпархіальних шкіл та інших жіночих шкіл, вищої школи. При самому інституті додаткові

іспити не передбачалися. На урочистому відкритті університету І. І. Огієнко виголосив славнозвісну промову «Українська культура» [780, с. 130].

У час існування УЦР відкрито Київський географічний інститут, Київський юридичний інститут, Херсонський педагогічний інститут тощо. У жовтні 1917 р. вирішено створити Кам'янець-Подільський український народний університет. На місце виїхала професорська делегація, провідну роль у якій відіграв І. І. Огієнко. Делегація прибула до Кам'янця-Подільського 22 березня 1918 р., однак університет було відкрито лише за часів гетьманату [780, с. 130–131].

5 грудня рішенням УЦР у Києві засновано Українську академію мистецтв, де вищу художню освіту здобували фахівці з різьбярства, художніх промислів, будівництва, малярства, граюри. Також заклад посприяв заснуванню й розвитку вітчизняних художніх шкіл. На вищому мистецькому курсі могли навчатися чоловіки та жінки, незалежно від національності, віри й віку. Осіб, які закінчили середні мистецькі школи, зараховували в дійсні студенти без іспитів, зокрема такими вважалися ті, хто здобув у вищій спеціальній школі фах «будівництво», однак після проходження іспитів з історії та теорії мистецтва, малювання. Дійсні студенти мали сплачувати за навчання по 100 крб на рік, а вільні слухачі — по 200 крб. Незаможним студентам призначалися стипендії. Навчання проводилось у майстернях професорів за їхніми власними методами [780, с. 131; 798].

Керування Академією здійснювала Рада на чолі з ректором, до складу якої входили професори, академіки й по одному представникові від кожних 50 студентів. Останнім було надано право утворювати власні товариства. Ректора обирали на три роки, професорів — на п'ять. Перший професорський склад підлягав затвердженню Генерального секретаріату, а в подальшому ці питання мали вирішуватися цілком автономно. Професори не мали права викладання в інших школах. Рада могла обирати почесних академіків зі свого складу. Бібліотека і галерея Академії

одержували книжки, картини, креслення, малюнки без мита, а українські друкарі зобов'язані були забезпечувати їх виданими примірниками з фаху навчання студентів. Перший ректор Академії — відомий український митець Ф. Г. Кричевський, який на той час викладав у Київському художньому училищі. З-поміж професорів Академії можна виокремити таких відомих постатей: М. Л. Бойчук, М. І. Жук, В. Г. Кричевський, О. О. Мурашко, Г. І. Нарбут, Л. Ю. Крамаренко та ін. Немало з перших студентів (Т. Л. Бойчук, І. І. Падалка, В. Т. Седляр, О. Т. Павленко) стали відомими майстрами [84; 780, с. 131–132].

Також українізаційні процеси розвивалися в галузі науки. На початку весни 1917 р. М. С. Грушевський на засіданні УНТ запропонував створити Академію наук України. 29 березня розпочала свою роботу комісія, яка мала на меті розробити її статут. Надалі про цю найважливішу наукову установу досить часто йшлося на сесіях УЦР, засіданнях Малої ради та уряду.

Головне завдання УНТ — здійснити українізацію науки. За час існування цієї установи почали діяти природничо-технічна, історична, етнографічна, статистико-економічна, філологічна й медична комісії. В УНТ активно співпрацювали такі відомі вчені та діячі культури, як: Д. І. Багалій, В. І. Щербина, М. Біленківський, В. М. Перетц, М. С. Возняк, С. І. Маслов, О. Я. Єфименко та інші видатні українські науковці. Відомі історики України після Лютневої революції активізували роботу зі збирання, зберігання, оброблення й охорони матеріалів урядових і громадських установ Південно-Західного краю під егідою Вченої архівної комісії, що працювала на вул. Володимирській, 60 у Києві. Величезні за обсягом наукові дослідження здійснювали вчені різних галузей науки як члени Тимчасової комісії з розгляду давніх актів. На місцях діяли: губернські архівні комісії, товариства дослідників природи, історико-філологічні товариства при Київському, Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському інституті, Одеське товариство історії і старожитностей, Київське фізико-математичне, Київське фізико-технічне, Харківське математичне та інші наукові товариства [565; 780, с. 132].

У квітні 1917 р. Міністерство внутрішніх справ повідомило всі губернські, повітові, народні і міські управи України про за-снування Української національної бібліотеки та Українського архіву, закликавши відправити для них по 5 примірників усіх брошур, плакатів, книг, відозв, оголошень тощо. Створення означених установ ініціювало Міністерство освіти, а саме бібліотечно-архівний відділ закладу.

У добу УЦР на вітчизняних теренах опубліковано твори видатних українських діячів — Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемовського, Б. Д. Грінченка (*«Іван Виговський»*, *«Про книжки»*, *«Без хліба»*, *«Павло-хлібороб»*, *«Хата»*, *«Братство і про-світня справа»*), Г. О. Коваленка (*«Людина і громада»*, *«Жарти життя»*), А. Ф. Кащенко (*«За що?»*), С. Ф. Черкасенка (*«Убогий жид»*, *«Як народилась тісня»*), І. Я. Франка (*«Перехресні стежки»*, *«Для домашнього вогнища»*, *«Батьківщина й інші оповіда-ння»*, *«Украдене щастя»*, *«Сім казок»*), І. С. Нечуя-Левицького (*«Бурлачка»*, *«Біда бабі Палажці»*, *«Біда бабі Парасці»*, *«Голодному і опеньки м'ясо»*), Н. Д. Романович-Ткаченко, україномовні переклади І. С. Тургенева, М. В. Гоголя тощо [780, с. 132–133].

У складі Міністерства освіти створено театральний, му-зичний, архівно-бібліотечний відділи, відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва. Останній активно збирав брошури, газети, плакати, афіші, інші друковані матеріали й документи. Театральний відділ у середині січня 1918 р. в Києві ініціював для народних театрів режисерські курси. Слухачами могли бути ті, хто мав звання народного вчителя або освіти не нижче 4 класів гімназії і сплатив за навчання по 100 крб за семестр. Повний курс було розраховано на два семестри. За ініціативи відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва уряд УНР відразу після видання III Універсалу закликав усіх губерн-ських і повітових комісарів вжити рішучих заходів з метою припинення вандалізму щодо пам'яток старовини й мистец-тва. Волосні управи та сільські комітети мали взяти під опі-ку всі пам'ятки старовини й мистецтва, які почали вважатися

власністю українського народу. На місцеву владу покладався обов'язок — переслати або перевезти означені пам'ятки з маєтків, де їх могли знищити, до великих міст. Міністерство суттєво, переважно фінансово, допомогало Житомирському, Кам'янець-Подільському, Одеському, Єлизаветградському, Катеринославському, Полтавському й іншим краєзнавчим та історичним музеям [370; 780, с. 133–134].

Нове віяння в *театральне життя* часів існування Центральної Ради привнесли як митці досвідчених колективів (театрів «Соловцов», М. К. Садовського, «Студію», Одеської, Київської, Харківської опер, Харківського міського, Маріупольського драматичного та інших театрів), так і новостворених, наприклад, Молодого театру в Києві. Виникнення останнього ініціював Лесь Курбас у травні 1916 р., але саме після Лютневої революції настав розквіт його діяльності. Цей колектив разом з театром М. К. Садовського у квітні 1917 р., маючи намір поліпшити художній рівень вітчизняного театру, ініціював створення «Національного театру», товариства, до якого ввійшли П. К. Саксаганський, М. К. Садовський, М. М. Старицька, Лесь Курбас, І. О. Мар'яненко, С. В. Васильченко, О. Олесь, М. К. Вороний, В. І. Самійленко, Л. О. Яновська, О. Косач, М. Г. Бурачек, В. Г. Кричевський, М. І. Жук, О. А. Кошиць та інші видатні українські актори, режисери, письменники, драматурги, художники й композитори.

Улітку 1917 р., завдяки зусиллям членів означеного товариства, виник Національний зразковий театр, що діяв у Троїцькому народному домі й здійснював постановки української та світової класики за участі І. О. Мар'яненка, Д. В. Антоновича, Г. І. Борисоглібської, Л. М. Гаккебуш, І. Е. Замичковського, С. Картальського, Ф. В. Левицького, Л. П. Ліницької, К. Л. Лучицької, тобто цілої плеяди талановитих майстрів української сцени [370; 780, с. 138–141].

У культурній політиці Центральна Рада здійснювала свідомий акцент саме на підтримці української національної культури, але в умовах багатонаціонального складу України це мало

й певні негативні наслідки. Життєздатність УЦР цілком залежала від її авторитету серед демократичних прошарків українського населення. Послідовна боротьба за автономію України, її національно-культурне відродження сприяли зростанню авторитету глибоко демократичної за своїм складом і формами діяльності УЦР. Слід зауважити, що українська демократія почала набувати сили в реальному житті, а не тільки у творах її натхненників. Що стосується неукраїнської частини населення, то рух за національно-культурне та державне відродження оцінювався неоднозначно. Адже теоретики Центральної Ради ґрунтувались на тому, що в Україні панують не українці, а росіяни, євреї, французи, поляки, німці, які прибрали до своїх рук усю промисловість, торговий капітал і значну частину аграрного сектора. Невелику кількість панівного класу становили українці, які давно вважали себе «руськими». Дійсні ж українці, на думку лідерів УЦР, це селяни, міський пролетаріат, ремісники, дрібні службовці, тобто експлуатована частина населення. Звідси — висновок, що нині української національної буржуазії як класу немає, а тому, за їх твердженням, усі без винятку українські національні партії безпосередньо ґрунтуються на ідеї соціалізму, що набувало відображення в їхніх програмах [312].

На заході України інтелігенція здійснювала свої культурні починання через організації українських січових стрільців та Союз визволення України. Навесні 1917 р. групу українських представників відправили в зону німецької окупації для ведення культурно-національної роботи. Протягом літа й осені 1918 р. січові стрільці організували близько ста народних шкіл, видали кілька підручників, заснували тижневик «Рідне слово» [312; 536; 780, с. 135].

Після Жовтневої революції, розгону Всеросійських Установчих зборів у Петрограді та втрати можливості утворення коаліційного центрального уряду Центральна Рада видала IV Універсал 9 (22) січня 1918 р., згідно з яким УНР здобувала незалежність. Водночас у відозві Народного Секретаріату

містився заклик до робітників і селян боротися проти Центральної Ради та білогвардійців. В Україні почалася громадянська війна, яка спричинила невирішеність фундаментальних соціальних питань, однак її важливою внутрішньою проблемою можна вважати суттєву розбіжність між національно орієнтованими силами, що мали намір відновити українську державність, та більшовиками — прибічниками передусім соціальних змін. Як тільки в соціальному відношенні визначився консерватизм УЦР, її небажання вирішувати нагальні проблеми, маси перейшли до більшовиків. В. К. Винниченко, один із лідерів УЦР, уважав, що конфлікт з більшовиками став війною «в суті з власними народними масами». Ця ситуація зумовила крах Центральної Ради. У лютому 1918 р. більшовицькі війська зайняли Київ. УЦР повернулася до столиці, щоправда, лише за допомогою німецької армії. Національні намагання підпорядковувалися ідеї збереження старого суспільного ладу. Слід підкреслити, що німецько-австрійська влада в Україні недовго терпіла Центральну Раду. Уже у квітні 1918 р. вони допомогли генералу П. П. Скоропадському стати гетьманом України [158; 780, с. 136].

Реставруючи елементи старого соціально-економічного ладу, гетьманський уряд водночас чимало зробив, щоб засвідчити свою відданість ідеї створення Української Держави, широко залучаючи зовнішні форми часів старої гетьманщини: назви установ, національну символіку, козацькі елементи у військових строях та ін. Усе це надавало гетьманщині в 1918 р. своєрідного забарвлення. Гетьманський уряд ініціював значну кількість починань на ниві української культури, але деякі з них ініційовано іншими суспільними силами в інших політичних умовах. Так, Г. І. Нарбут продовжував розробляти українську державну емблематику, яку розпочав у добу Центральної Ради, але водночас щиро зневажав новий уряд: він називав гетьманські «лжеклейноди» «гідкою блевотою». Навіть посада ректора Академії мистецтв не завадила йому водночас стати автором глузливого сатиричного образу старосвітського українського

хуторянина Луки Гарбузова й карикатури «Пес Мочащий», спрямованих проти гетьмана й С. Петлюри.

У жовтні 1918 р. Київський український народний університет став Київським державним українським університетом. 27 жовтня відбулося відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в повітовому м. Ромни на Полтавщині (скульптор І. П. Кавалерідзе). У листопаді 1918 р. офіційно оголошено утворення Української академії наук. Президентом-головою УАН обрано видатного вченого В. І. Вернадського, секретарем — науковця й діяча культури А. Ю. Кримського [536; 798].

Державно-правове регулювання розвитку культури того періоду здійснювало Міністерство народної освіти, яке з 21 червня 1918 р. стало називатися Міністерством народної освіти та мистецтва, і Головне управління мистецтва та національної культури при ньому. До його складу входили відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва, театральний і музичний відділи. У вересні 1918 р. уряд асигнував 600 тис. крб на охорону та придбання пам'яток старовини й мистецтва. Одним з найважливіших завдань відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва було керівництво музейною справою. За доби Української держави діяли всі 36 музеїв, які виникли до Лютневої революції. Коріння багатьох із них сягає XIX ст.: Кам'янець-Подільський (історичний), Миколаївський (природничо-краєзнавчий), Житомирський (краєзнавчий), Єлизаветградський (краєзнавчий), Катеринославський (історичний) тощо.

Відділ активно співпрацював з товариствами охорони пам'яток старовини й мистецтва, зокрема з Київським товариством. Це було можливим передусім завдяки Б. І. Ханенку — відомому українському колекціонеру-меценату і археологові. Відділ плідно контактував також з Одеським товариством історії та старожитностей. Засноване в 1839 р., воно було першим в Україні науковим товариством, яке досліджувало різноманітні пам'ятки (археологічні й історичні) Північного Причорномор'я, виїздило на розкопки Херсонеса, Тіри, Пантікапею тощо, видало 33 томи «Записок» (останні з них — у 1918–1919 рр.).

За часів гетьманату це товариство плідно співпрацювало з Одеським бібліографічним товариством. У підпорядкуванні відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва перебували Одеський міський музей красних мистецтв, Миколаївський, Катеринославський та інші художні музеї. Працювали за часів гетьманату й унікальні за своїм призначенням музеї, зокрема Анатомічний театр у Києві, що з 1853 р. демонстрував досягнення української медичної науки, а також Музей товарознавства при Київському комерційному інституті. За доби Української держави відкрито Черкаський краєзнавчий музей з відділами природи, історії та образотворчого мистецтва та Музей церковно-історичної й археологічної громади, де було зібрано 30 тис. експонатів: пам'яток скульптури, живопису, графіки, стародруку, грамоти, рукописи [780, с. 138].

Театральний відділ надавав посильну державну підтримку театральним установам, трупам, окремим акторам, що працювали у великих містах України, особливо в Києві. Зокрема йдеться про заснувану ще до виникнення Української держави Київську російську оперу (Міський театр), у складі трупи якої фігурували відомі імена, наприклад: Ю. С. Кипоренко-Доманський, М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. В. Микиша, Л. В. Собінов, І. Н. Стешенко, соліст балету М. М. Мордкін, балетмейстер І. О. Чистяков, диригенти А. Е. Маргулян, Л. П. Штейнберг, художник А. Г. Петрицький. За доби Української держави кияни й гості столиці могли подивитися балети «Копелія», «Жизель», «Горбокони», «Марна пересторога», послухати опери «Садко», «Золотий півник», «Борис Годунов» та ін. [788].

На сцені згаданого раніше театру «Соловцов», який працював уже майже 20 років, ставилися п'єси Л. М. Толстого, О. М. Толстого, А. П. Чехова, В. Шекспіра, у яких брали участь видатні актори та режисери: М. М. Глєбова, К. О. Марджанов та ін. У Троїцькому народному домі тривала плідна діяльність першого стаціонарного театру під керівництвом М. К. Садовського, у репертуарі якого залишилися п'єси Т. Г. Шевченка,

І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Я. Франка, М. П. Старицького, М. Л. Кропивницького, Лесі Українки та інших відомих авторів. Уже в травні уряд Української держави надав матеріальну підтримку (10 тис. крб) товариству «Молодий театр у Києві», де під безпосереднім керівництвом Леся Курбаса об'єдналися С. К. Бондарчук, П. М. Самійленко, В. С. Василько, В. М. Чистякова, Г. П. Юра та багато інших представників талановитої молоді. У їхньому репертуарі була світова («Цар Едіп», «Горе брехунові», «Тартюф») і вітчизняна класика («У пущі», «Шевченківська вистава», «Етюди», «Лікар Керженцев»). Навіть у складних умовах окупації Києва різними режимами театр зумів створити ще й драматичну студію, де навчався плеяда майбутніх відомих акторів і режисерів. Більше того, саме за доби гетьманату театр отримав власне приміщення на Прорізній і 14 листопада розпочав свою діяльність трагедією Софокла «Цар Едіп». Колектив, який очолював Лесь Курбас, був прикладом молодого ентузіазму, творчої дисципліни, упровадження передової технології акторського мистецтва, пошуку нових засобів сценічних форм [780, с. 138–139].

У 1918 р. Рада міністрів у травні здійснила асигнацію державних коштів (165,5 тис. крб) товариству «Національний театр». Як відомо, ще наприкінці попереднього року при товаристві почав діяти Національний зразковий театр, до складу якого входили: режисер — І. О. Мар'яненко, завідувач літературної частини — М. К. Вороний, завідувач музичної частини — В. М. Верховинець. Театр і за часів Центральної Ради, і за доби гетьманату працював у Троїцькому народному домі, мав власний хор і власний оркестр. У репертуарі Зразкового театру були як твори українських драматургів М. П. Старицького, В. І. Самійленка, С. Ф. Черкасенка, так і світова класика. Саме на 1918 р. припадає розквіт діяльності Театру «Студію», Театру мініатюр, Театру «Конюшня». Театральне життя за доби гетьманату не обмежувалося столицею. Несли прекрасне в маси Полтавське українське драматичне товариство, Харківський міський театр, Одеська російська опера, Маріупольський російський драматичний театр тощо [668].

Та незліченні проблеми театрального життя дедалі ускладнювалися. Це і акторське безробіття, і повна залежність репертуару від каси, і послаблення, навіть втрата зв'язку з глядачем. Навіть прославлені театри змушені були в пошуках коштів заповнювати сцену вульгарними антихудожніми творами типу «Голодний Дон Жуан», «Навколо любові», низькопробними фарсами, оперетками, буфонадами, непристойними мініатюрами типу «Доброчесна Сусанна», «Любовні еківоки», не кажучи вже про велику кількість кафешантанів з порнографічним репертуаром, розрахованим на обивателя.

Уряд П. П. Скоропадського намагався вирішувати деякі із цих проблем створенням системи державних театральних закладів. Так, було прийнято закон про створення Державного драматичного театру, якому надавалися такі пільги: отримувати з-за кордону літературу без сплати мита, матеріали, приладдя та знаряддя, мати власну печатку з державним гербом, кошти Державної скарбниці. Посади директора, завідувача господарською частиною, режисерів, акторів і рахівника належали до урядових посад. Колектив театру очолювали Б. Ф. Крживецький (директор) та О. Л. Загаров (головний режисер). У складі акторів були І. О. Мар'яненко, Ф. В. Левицький, І. Е. Замичковський та ін. Театр прославився постановками «Лісової пісні» Лесі Українки, п'єс Г. Гауптмана, Г. Ібсена, Ж.-Б. Мольєра, К. Гольдоні [780, с. 140].

У вересні–жовтні на основі Національного зразкового театру, за ініціативи уряду, виник Державний народний театр, керівник — П. К. Саксаганський. Заклад ставив переважно українську класику: «Мартин Боруля», «Запорожець за Дунаєм», «Безталанна», «Назар Стодоля», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Сава Чалий», «Наймичка». Митці діяли в Троїцькому народному домі. Його відкриття відбулося 1 вересня п'єсою «Наталка Полтавка» з М. К. Заньковецькою (Терпелиха) і П. К. Саксаганським (Виборний).

На базі трупі І. Л. Сагатовського виник Херсонський український драматичний театр, де, окрім самого І. Л. Сагатовського, працювали В. Ф. Варецька, К. Л. Луцицька, О. А. Пет-

русенко, Ю. В. Шумський. У репертуарі театру були драматичні й оперні вистави за творами українських авторів. У приміщенні Народної аудиторії в Києві викладач Музично-драматичної школи імені М. В. Лисенка Л. Л. Лук'янов (згодом режисер Московського камерного театру) організував Молодіжний драматичний театр. Цей колектив здійснив постановки «Марії Тюдор», «Дванадцятої ночі» та ін. За ініціативи театрального відділу в серпні уряд прийняв рішення про створення в Києві Державної драматичної школи для підготовки працівників народних театрів, а в листопаді — про організацію режисерсько-інструкторських курсів. На зміну журналу «*Театральні вісті*», шість номерів якого під редакцією Леся Курбаса вийшли друком у квітні — жовтні 1917 р., з березня по листопад 1918 р. видано друком 18 номерів щотижневика «*Театральная жизнь*» [702].

Значну увагу Українська Держава часів П. П. Скоропадського приділяла організації Народних будинків, що існували в українських губерніях з початку ХХ ст. і мали бібліотеки, читальні, книжкові магазини, курси, гуртки. Особлива роль належала Лук'янівському народному будинкові в Києві, де виступали «Молодий театр», студенти Музично-драматичної школи імені М. В. Лисенка, «Гурток українських артистів» під керівництвом М. П. Старицького, уперше виходили на сцену нові театральні колективи. Справжнім центром національного театрального життя став Троїцький народний дім, на Васильківській, 51. Ще за доби Центральної Ради тут відбулося зібрання української театральної громадськості, яка вирішила створити Українську театральну громаду та скликати Всеукраїнський з'їзд акторів, відбувалися дискусії Товариства «Національний театр», працював Національний зразковий театр. Під час існування Української Держави в Троїцькому народному домі йшла більшість вистав найславетнішого тоді колективу — Державного народного театру на чолі з П. К. Сагаганським, працювала велика бібліотека, відбувалися лекції, музичні вечори, концерти, освітні заходи [702].

Театральний відділ керував українським кінематографом. Але там державні засади, на відміну від театрального життя, майже не впроваджувалися. З 1910 р. на Сирці функціонувала приватна кіностудія «Світотінь» та «Художній екран», а також кіностудія «Експрес», яка спеціалізувалася на виробництві хронікально-документальних фільмів. Проте український кінематограф у 1918 р. значних досягнень не мав, а в заснованих ще до Лютневої революції стаціонарних кінотеатрах Києва («Експрес», «Новий світ», «Корсо») та інших міст демонструвалися старі фільми, далекі від ідеалів українізації культури [780, с. 141–142].

Найзначнішим результатом спільної роботи театрального й музичного відділів Міністерства народної освіти і мистецтва стала реорганізація Музично-драматичної школи імені М. В. Лисенка, випускники якої становили творчу основу колективів названих вище нових театрів, у Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка. Саме за доби гетьманату в інституті навчалися І. С. Козловський та багато інших майбутніх відомих діячів українського мистецтва [702].

Музичний і театральний відділи спільно створили Першу народну оперу та Першу дитячу оперу, де працювали: режисер В. Д. Манзій, диригенти А. Е. Маргулян і В. Й. Пірадов, співаки М. І. Донець, М. Й. Рейзен, П. І. Цесевич та ін. Композитора Я. С. Степового та співаків М. Донця М. і М. В. Микишу можна вважати співзасновниками Першої опери. Зусиллями музичного відділу створено Перший український національний хор у Києві під керівництвом О. А. Кошиця. Маючи на увазі багатство української національної пісні, її різноманітність, підвищений інтерес людей до хорового співу, у червні 1918 р. музичний відділ розпочав організацію Другого національного хору. У Києві за доби гетьманату виникла Державна капела бандуристів Г. М. Хоткевича, який став автором кількох підручників гри на бандурі. Ці колективи популяризували українські народні думи та історичні пісні, побутові, ліричні й жартиливі мелодії.

За два тижні до від'їзду з України уряд прийняв постанову про заснування в Києві Державного симфонічного оркестру імені М. В. Лисенка й асигнував на цю справу 66,3 тис. крб. Далеким попередником цього колективу був симфонічний оркестр Російської опери, заснований у 1867 р. Навесні 1918 р. він вийшов зі складу опери та почав іменуватися «Союзом оркестрантів» під керівництвом Р. М. Глієра. Очолив Державний оркестр, створений Радою міністрів УНР, О. Л. Горілий. Не послаблювали плідну діяльність Київська, Одеська та Харківська консерваторії. Зберігали набуті традиції київські музичні школи М. А. Тугковського та Г. Л. Любомирського, музично-драматичні курси А. Тальковського з власною кіностудією на Хрещатику, Харківська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Полтавська й Житомирська музичні школи.

Як відомо, Українську академію мистецтв очолив в Українській державі часів гетьманату відомий художник-графік, співавтор Державного герба й Державної печатки гетьманату, кліше українських грошових знаків, Г. І. Нарбут. Як і раніше, Академія здійснювала підготовку спеціалістів з живопису, різьбярства, будівництва, гравюри та художніх промислів. Плідно працювали художні училища і студії Києва, Харкова, Одеси й Чернігова. Долучалися до творчості молоді митці Лесь Лозовський, Г. В. Нерода, І. І. Падалка, А. Г. Петрицький, А. Й. Страхов, які працювали пліч-о-пліч з такими досвідченими фахівцями, як: Ф. Г. Кричевський, М. Л. Бойчук, М. Г. Бурачек, М. І. Жук, О. О. Мурашко, Л. Ю. Крамаренко, М. С. Самокиш, І. Ф. Селезньов, І. І. Труш та ін. [780, с. 142–143].

Одним із провідних центрів художнього мистецтва була в Українській державі Одеса. Тут у 1900 р. тривала активна діяльність художнього училища, Товариства південноросійських художників, художнього музею, Одеського товариства заохочування красних мистецтв, рисувальної школи при ньому. Очевидно, не випадково саме в Одесі на базі названої рисувальної школи за часів гетьманату виникло Одеське вище художнє училище. Ще один новий художній заклад відкрився в

Києві на Фундуклеєвській — художня студія О. О. Екстер, яку відвідували такі митці, як: П. М. Ковжун, Г. М. Козінцев, А. Г. Петрицький, С. Й. Юткевич та ін.

Листопадова революція 1918 р. в Німеччині, виведення німецьких військ з України поклали край гетьманщині та її культурним домаганням. П. П. Скоропадський змушений був зректися влади, Київ захопили денікінські загони. Після поразки австро-угорських військ, розпаду імперії на західноукраїнських теренах виникла незалежна Західноукраїнська республіка (ЗУНР), що в січні 1919 р. об'єдналася з УНР. Не надто тривале співіснування західних і східних земель у єдиній «соборній» державі зумовило суттєве піднесення національної свідомості, бажання українців та української інтелігенції до політичної й культурної єдності.

Зміна влад в Україні, втручання до українських справ денікінців з їхньою кривавою шовіністичною політикою, посилення антинародного напрямку в діяльності Директорії після виходу з її складу В. К. Винниченка — ці події громадянської війни зашкодили збереженню культурних досягнень перших етапів національно-визвольної Української революції 1917–1921 рр., посилювали кризовий стан закладів культури, культурно-просвітніх товариств і державних установ культурної сфери. Усе це призвело до утисків національно налаштованої інтелігенції України та припинення процесів українізації.

Так, під час денікінщини здійснено антиукраїнські акції: закрито українські школи, кілька закладів, де діяли митці, під гоніння підпала Державна академія мистецтв. У закладах заборонялося вивішувати портрети Т. Г. Шевченка, у Києві було повалено погруддя поета. За невеликий проміжок часу білогвардійці здійснили приблизно 400 єврейських погромів. Початок 1920 р., коли денікінців було вигнано, ознаменувався відновленням культурно-творчої діяльності інтелігенції та установ культури. Наприкінці року плідно працювали приблизно 22 тис. загальноосвітніх шкіл, більше 15 тис. культосвітніх закладів, 38 інститутів [530; 780, с. 144].

Слід зауважити, що радянський режим, відновлений в Україні наприкінці 1919 — на початку 1920 рр., почав, керуючись власними інтересами, приділяти увагу культурній роботі. Головну роль у цій справі відігравав Народний комісаріат освіти, який очолював В. П. Затонський. Розпочалась організація при місцевих ревкомах і радах відділів народної освіти. Школи, заклади вищої освіти, бібліотеки, театри та інші культурні й мистецькі заклади були націоналізовані. Скасовувалася плата за навчання в школах усіх типів. Радянський уряд підтримав становлення Української академії наук: надав потрібні кошти та приміщення. Восени 1919 р. три відділи УАН — соціально-економічний, історико-філологічний, фізико-математичний — поповнилися 26 науково-дослідницькими кафедрами, 15 комісіями, 3 інститутами, кількома комітетами і кабінетами, бібліотекою.

У часи Української революції 1917–1921 рр. продовжували розвиватися *фольклорні традиції*, які живили професійну творчість. Існувала велика кількість маршів, що наспівували різноманітні ворогуючі політичні табори, популярністю користувалися сатиричні частівки, прислів'я і приказки, у яких народ висловлював своє ставлення до неймовірного хаосу. Ця активна, дотепна фольклорна течія, що не цуралася табуйованих тем і численних святинь, суттєво відрізнялась від напівпрофесійних фальсифікацій і самодіяльних стилізацій, які згодом почали активно передруковувати під маркою «народна творчість».

Неабияку роль у розвитку нової української літератури відіграла творчість В. Г. Чумака, В. М. Сосюри, В. Еллана-Блакитного та ін. Намагались посісти своє місце у вирі політичних подій літератори, які вже мали певний авторитет: П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, С. В. Васильченко. У ті часи війни надзвичайно популярним був театр, в Україні у 1920 р. діяло понад 20 стаціонарних і пересувних театрів. Першим державним драматичним театром України став театр імені Т. Г. Шевченка (березень 1919 р.). У становленні *нового театру* важливу роль відіграла діяльність як корифеїв театрального мистецтва (П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецької,

І. О. Мар'яненка), так і перспективної молоді (Леся Курбаса, А. М. Бучми, Г. П. Юри та ін.).

По всій Україні діяло немало оркестрів народних інструментів, хорів, ансамблів. Запрошували глядачів народні консерваторії в Харкові, Києві, Одесі, Київський музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка. У 1919 р. засновано перший республіканський симфонічний оркестр імені М. В. Лисенка та Державну хорову капелу «Думка».

Попри складні умови, розвивалося й образотворче мистецтво. Величезної популярності в протилежних політичних таборах набув жанр агітаційного плаката. Зводилися пам'ятники солдатам, видатним діячам. Щоправда, негативну тенденцію до демонтажу пам'ятників дореволюційного минулого, започатковану зняттям монумента П. А. Столипіну в Києві (березень 1917 р.), підтримала й радянська влада. З іншого боку, відбувалася масштабна пропаганда революційних, комуністичних ідей. Знаковою подією історії образотворчого мистецтва можна вважати розписи Луцьких казарм у Києві художниками кола М. Л. Бойчука, а також Центрального гарнізонного червоноармійського клубу в Харкові (В. Д. Єрмилов) [780, с. 144–146].

Отже, події Української революції 1917–1921 рр. призвели до політичного розшарування та протистояння не тільки різних суспільних організацій, а й самих діячів культури й мистецтва. Немало представників старої інтелігенції долучилися до національного табору: центральними постатями Центральної Ради та Директорії були письменник В. К. Винниченко, історики М. С. Грушевський та М. П. Василенко, літературознавець С. О. Єфремов. Більшовики, орієнтуючись передусім на соціально-економічні завдання, на першому етапі відштовхнули від себе значну частину української інтелігенції, але пізніше, коли національно орієнтований табір засвідчив нездатність усувати нагальні соціальні проблеми, долучили до своїх ініціатив багатьох представників науки, мистецтва, освіти.

Таким чином, аналіз бурхливих і драматичних подій громадянської війни в 1917–1920 рр. на теренах України свідчить,

що навіть у ті часи процеси українізації охопили практично всі сфери культурно-мистецького та освітньо-наукового життя. Значну роль відігравала не тільки прогресивна, національно орієнтована інтелігенція, а й усі прошарки населення України, охоплені національним пориванням. Усе це активізувало українізацію в культурно-мистецькій та освітній галузях, як і загалом у духовній сфері України 20-х рр. ХХ ст.

Отже, трансформаційні процеси українізації, які охопили передусім сфери культури й мистецтва, були ініційовані представниками національно налаштованої інтелігенції України й урядів Української Народної Республіки, Центральної Ради, Гетьманської Української Держави та Директорії. До того ж, аналіз фактичного, зокрема архівного, матеріалів свідчить, що процеси українізації започатковано задовго до того, як більшовицький режим змушений був під тиском об'єктивних обставин і вимог національно налаштованої інтелігенції заформалізувати гасло українізації в Україні на початку 20-х років ХХ ст. Часи Української революції 1917–1921 рр. стали результативними в процесах утілення основ українізації у сфері культури й мистецтва в Україні.

5.4. Інтелігенція, влада та процеси змінюваності в Україні

У підрозділі аналізуються проблеми взаємин старої інтелігенції та влади в Україні наприкінці Української революції 1917–1921 рр. При цьому основна увага приділяється висвітленню ролі процесів змінюваності в диференціації настроїв старої інтелігенції, зміні її політичних уподобань стосовно більшовицького режиму в Україні. Показано, що радянський режим переважно силовими методами примушував стару інтелігенцію до співпраці. З'ясовано: змінюваність відіграло значну роль у диференціації прошарків старої, переважно емігрантської інтелігенції в її ставленні до радянської влади та культурної й економічної політики.

Нині актуальна наукова проблематика 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Показово, що екстраполяція

подій тих часів на сучасність свідчить про подібність історичних епох, ситуацій, викликів, але на новому етапі еволюції суспільства. Саме тому доцільно проаналізувати ті давні революційні події в Україні, особливо помилки Української революції 1917–1921 рр., які призвели фактично до втрати незалежності країни, оскільки сьогодні в подібних історичних умовах існує небезпека повторити помилки минулої 100-річної давнини, втрати незалежності України. І серед багатьох кардинальних, таких, що визначають майбутнє суспільства, проблем, у зв'язку з означеними, є проблема взаємодії старої інтелігенції з владою часів Української революції 1917–1921 рр. Адже саме інтелігенція багато в чому вирішувала та вирішує долю суспільства тоді й сьогодні. І різні влади в часи Української революції боролися за те, щоб залучити на свій бік стару інтелігенцію. Радянська влада, яка тоді остаточно перемогла в Україні, за допомогою агресивної військової навали більшовицької Російської Федерації робила все можливе й неможливе, щоб примусити стару інтелігенцію України співпрацювати з більшовицьким режимом.

Саме тому мета підрозділу — проаналізувати взаємини старої інтелігенції з радянською владою під час Української революції 1917–1921 рр. Автор у попередніх публікаціях неодноразово аналізував джерела та літературу, яка свідчить про недостатню дослідженість тематики. До того ж, автор долучає до обігу новий, переважно архівний матеріал. Методологічною основою підрозділу є культурологічно-компаративістські принципи.

Радянська влада, розуміючи, що без залучення старої інтелігенції вона не лише не зможе реалізувати плани створення суспільства майбутнього, але й існувати взагалі, постійно боролася за її симпатії, сподіваючись залучити інтелігенцію до професійної співпраці, ідеологічно перевиховати її на основі марксистсько-ленінської ідеології. Для цього необхідно було нейтралізувати або заборонити інші, як стверджувала більшовицька влада, буржуазні чи дрібнобуржуазні ідеології, які мали традиційний вплив на стару інтелігенцію.

Так, наприклад, більшовицька влада активно боролася з журналами «Економист» і «Экономическое возрождение», що заперечували саму можливість планового розвитку економіки, кооперації сільського господарства. Журналісти стверджували, що суспільство може розвиватися за єдиноправильними капіталістичними формами стихійного й безконтрольного підприємництва [42; 774, с. 75]. Загалом вони прагнули довести, що радянська держава, яка дотримувала принципів НЕПу, реставрує капіталізм.

Перехід до нової економічної політики в Україні зумовив і прискорив диференціацію й у середовищі інтелігенції, яка емігрувала переважно після поразки білогвардійського руху. Після перемоги радянської влади в Україні та Росії, а також над інтервентами серед білої еміграції сформувався суспільно-політичний рух — «зміновіхівство». Явище дістало назву від збірки «Зміна віх», яку видано друком 1921 р. Ідеологами стали білі емігранти кадетського руху Ю. В. Ключніков, М. В. Устрялов, С. С. Лук'янов, О. В. Бобріщев-Пушкін, С. С. Чахотін, Ю. М. Потехін та ін.

Зміновіхівці з жовтня 1921 р., як зазначалося, видавали друком журнал «Зміна віх». Соціально-політичною основою зміновіхівської течії було поширення капіталістичних порядків на території, де утверджувалася радянська влада, у зв'язку з введенням нової економічної політики. Учасники течії тлумачили НЕП як реставрацію капіталістичних порядків, висловлюючи бажання співпрацювати з радянською владою, сподіваючись на перетворення радянської країни на буржуазну республіку. Водночас зміновіхівський рух, як і емігрантська інтелігенція, був соціально неоднорідним.

Слід зауважити, що зміновіхівство, якщо можна так стверджувати, зародилося в межах старої інтелігенції всередині країни. Воно базувалося на надії тимчасовості існування більшовицької влади й повернення після соціальних потрясінь до «нормальної форми державності». Уже тоді, до введення НЕПу, представники старої інтелігенції висловлювали ідеї,

які потім використали зміновіхівці. До них можна долучити, наприклад, роздуми відомого на той час ученого-теплотехніка В. Г. Гриневецького, сформульовані в книзі «Післявоєнні перспективи російської промисловості» (видана в Харкові в 1919 р.). Автор, не визнаючи радянської влади, пропонував оновлення народного господарства в межах капіталістичних порядків [551, с. 272]. Уведення НЕПу «підіграло» надії інтелігенції на трансформацію більшовизму в парламентаризм. Слід зауважити, що поява зміновіхівського руху суттєво вплинула на політичні настрої старої інтелігенції. Загалом згадана зміна настроїв інтелігенції з'явилась і видозмінювалася унаслідок подій, пов'язаних із появою радянської та інших влад в Україні, війною, інтервенцією, поширенням більшовицької влади, станом економіки, політичних і соціальних зрушень під час Української революції 1919–1921 рр. Водночас політичні й соціальні настрої старої інтелігенції диференціювалися особливо активно стосовно рівня й можливостей вирішення національного питання, надзвичайно актуального для значної частини інтелігенції України. І фактично в Україні доти, поки остаточно не закріпилася та перемогла радянська влада, можлива її тимчасовість обнадіювала значну частину старої інтелігенції, передусім національно налаштовану. Тобто зміновіхівський рух в Україні сформувався дещо пізніше, ніж у Російській Федерації.

Перший випуск збірки «Зміна віх» вийшов друком восени 1921 р. в Парижі. У ній інтелігенцію звинувачували в тому, що вона не визнає більшовицьку владу та продовжує головувати за гасло «Геть більшовиків!». Той же редактор збірки Ю. В. Ключніков у своїй статті писав, що інтелігенція мусить зрозуміти — «ніякої іншої Росії, окрім революційної, зараз немає й бути не може» [328].

Зміновіхівство як соціально-політична течія не було однорідним, воно мало кілька течій: праву представляв професор М. В. Устрялов, який стверджував, що радянська влада сама переходить до буржуазного ладу; ліву очолювали професори Ю. В. Ключніков і С. С. Лук'янов, які визнавали революційну

Росію як єдину, що може внести прогресивні порядки в розвиток людства [420].

Щоправда, зміновіхівство спочатку поширилося серед значних мас емігрантської інтелігенції, зокрема й української. Емігрантська інтелігенція перебувала в складному й часто жебрацькому становищі [764]. Серед української емігрантської інтелігенції на той час посилилася ностальгія за Батьківщиною. Слід відзначити, що за десять років з 1921 по 1931 рр. загальна кількість репатрійованих становила близько 181, 5 тис. осіб. З 1921 по 1923 рр. на Батьківщину повернулася основна маса інтелігенції [718].

Представники зміновіхівства Ю. В. Ключніков та Ю. М. Потехін приїздили в Україну й виступали з лекціями. Побували вони й у Харкові. Лекції відбувалися в приміщенні держопери та зумовили значний суспільний резонанс не тільки в Харкові, але й в Україні загалом [513]. Той же Ю. В. Ключніков в лекції «Інтелігенція і “Зміна віх”» стверджував, що інтелігенція в ставленні до більшовицького перевороту розділилася на три групи. До першої, на його думку, належали професори, адвокати, лікарі тощо, які негативно поставилися до жовтневих подій. Друга група — ті, хто підтримував радянську владу й допомагав їй. Ця група стала, згідно з автором, основною в процесі «зміновіхівства». До третьої групи він долучив ту частину молоді інтелігенції, яка не тільки підтримала більшовицький рух, але й брала в ньому участь. Зрештою Ю. В. Ключніков закликав до співпраці старої й нової інтелігенції, старої та нової культур.

Важливо відзначити, що зміновіхівство впливало не лише на емігрантську, але й на стару інтелігенцію України загалом. Про це зокрема свідчить той факт, що до ідей зміновіхівства дослухалася значна частина не тільки емігрантської, але й внутрішньої інтелігенції. Так, наприклад, на лекціях Ю. В. Ключнікова та Ю. М. Потехіна в Харкові були присутні як представники старої інтелігенції, так і відповідальні партійні та радянські працівники УРСР. Так, голова Раднаркому України Х. Г. Раковський не тільки був присутнім на лекціях,

але й уважав за потрібне дати інтерв'ю стосовно цього співробітникам преси [539]. Він, до речі, зазначив: «Політичне значення змінівіхівства важливе. Воно означає поворотний пункт у російській буржуазній і дрібнобуржуазній еміграції» [17]. Думку Ю. В. Ключнікова про те, що НЕП може призвести до уподібнення Америці, голова Раднаркому УРСР назвав неідеальною за умови збереження робочо-селянської влади [17; 513; 539].

Слід зауважити, що на політичну диференціацію української інтелігенції, особливо її емігрантського крила, продовжували впливати національне питання, надія на допомогу від Польщі та повстання С. Петлюри. Наприкінці 1921 р. налічувалося 26 різних угруповань української інтелігенції, до них входили зокрема ті, які дотримували монархічних ідей, прибічники Української Народної Республіки, об'єднання, які належали до залишків українських соціалістичних партій. Серед лідерів емігрантської інтелігенції відзначимо таких відомих діячів, як: В. К. Винниченко, С. В. Петлюра, А. М. Лівіцький, А. Г. Маркаренко, Ф. П. Швець, П. К. Пилипчук, М. С. Грушевський, М. Ю. Шаповал, П. П. Скоропадський та ін. Означені угруповання водночас були неоднорідними й боролися за лідерство в емігрантській інтелігенції. Особливо гостра боротьба відбувалася в угрупованні прибічників Української Народної Республіки, яка виникла після виходу зі складу Директорії в травні 1919 р. В. К. Винниченка [740].

Однак, на жаль, емігрантські угруповання не змогли об'єднатися, а навпаки, ще більше роз'єдналися. В еміграції відомий український поет Олександр Олесь у 1921 р. у своїй збірці «Перезва» зазначав, що представники емігрантської інтелігенції, намагаючись об'єднатися в боротьбі за владу у своєму середовищі, «перегризлились, як собаки, перелаялись, як коти, і розповзлись, як раки» [392]. До речі, дотримуючи своїх інтересів, емігрантську інтелігенцію, зокрема й прибічників УНР, фінансово підтримували уряди Польщі та Франції [341].

З часом надії української емігрантської інтелігенції на тимчасовість більшовицького режиму зникли. Частина її долучилася

до зміновіхівства й поверталася на Батьківщину, частина залишалася за кордоном, вагаючись та очікуючи. Загалом емігрантська інтелігенція зневірилася морально-політично й жебракувала матеріально [319; 526].

Слід зауважити, що на настрої національно налаштованої інтелігенції в Україні та в емігрантських колах фундаментально вплинуло введення відомої політики українізації [243]. І навіть Симон Петлюра змушений був визнати вплив українізації на ставлення старої інтелігенції до радянської влади та її політики [62], водночас визнаючи, що емігранти були «матеріально не забезпечені, пригнічені правовими обмеженнями, вони знаходилися у складному матеріальному стані у зв'язку з політикою, яка застосовувалася до місцевого українського населення» [62]. Львівська газета «Діло», яку складно запідозрити в зміновіхівстві, у 1923 р. також свідчила про жебрацький матеріальний і морально-політичний стан емігрантської інтелігенції [62].

У середовищі емігрантської української інтелігенції на той час був популярним журнал «Московская оккупация», який концептуально втілював ідею, що «більшовицький чобіт» душив Україну і призводив до «повного культурного занепаду» й «морального здичавіння». До речі, В. Винниченко та Н. Григор'єв не помічали різниці в цих питаннях між інтелігенцією України й емігрантською. На їхню думку, нещаслива доля української інтелігенції полягала в тому, що вона вимушена була терпіти утиски як більшовицької влади в Україні, так і морально-політичні та матеріальні незгоди в еміграції. Відповідно, вони закликали інтелігенцію до об'єднання на національній основі «патріотів в ім'я рятування “української справи”» [38].

Впливали на політично-моральну диференціацію інтелігенції й відгуки про стан культури в Україні видатних діячів науки, культури та мистецтв, які співпрацювали з більшовицькою владою. Позитивні відгуки з'являлися після введення нової економічної політики й українізації. У цьому аспекті цікава

оцінка культурного життя в 1923 р. відомим галицьким композитором С. П. Людкевичем, що кілька років мешкав в Україні. У бесіді зі співробітником львівської газети «Діло» він зазначив, що в Галичині, яка в той час була окупована Польщею, він почувався безпечніше, але в Україні життя йому більше подобалося, адже там, за його словами, зростало й відроджувалося культурне життя [340]. Зрозуміло, що означені підйом економіки, розвиток культури пов'язувалися з уведенням НЕПу й українізації, які для більшовицької влади були вимушеними, тимчасово зацікавлювали представників інтелігенції. Однак із часом проявлялася згубницька для старої інтелігенції політика більшовицької влади.

Слід зауважити, що більшовицька влада уважно стежила за життям інтелігенції, зокрема й емігрантської. Більше того, вона аналізувала ці події та здійснювала різні заходи, намагаючись здобути прихильність представників старої інтелігенції. Предметом подібних заходів були, наприклад, ушанування ювілеїв видатних представників інтелігенції, особливо емігрантської. До таких, наприклад, належало вшанування трьох ювілярів — відомих у літературних колах Олександра Олеса, Л. М. Старицької-Черняхівської та професора С. С. Дністрянського. Захід організовано емігрантською інтелігенцією в Празі. Їх вітали від імені інтелігенції професори М. О. Літвицький, О. І. Білецький, Д. І. Дорошенко, Р. М. Лащенко та ін. Їхні промови, як і весь захід, були позначені національною ідеєю й тугою за ненькою Україною, яка страждала від московської окупації [317]. І на цей захід із більшовицькою агітацією відгукнулися студенти — громадяни УРСР, які навчалися в Чехословаччині. Вони у відкритому листі, надрукованому в газеті «Вісті ВУЦВК», закликали Олександра Олеса, що відзначив 20-річчя поетичної діяльності, скоріше припинити сумніватися й повернутися до революційної української літератури, у якій, за їхніми словами, він перебував з 1905 по 1917 рр. [315].

Із часом значна частина емігрантської інтелігенції повернулася на Батьківщину. Однак вони відразу зрозуміли, що дії

більшовицької влади не виправдали їхніх надій і свідчили про відсутність майбутнього для неї в радянській дійсності. Так, наприклад, відома письменниця Л. М. Старицька-Черняхівська, яка повернулася на Батьківщину, зрозуміла відсутність перспективи для національної ідеї й відверто та публічно заявила про це, за що згодом опинилася на лаві підсудних за сфабрикованою справою «Союз визволення України». Така сама доля спіткала й багатьох інших колишніх емігрантів, зокрема відомого діяча національного руху, вченого С. О. Єфремова [385; 424].

Соціальна диференціація української інтелігенції, якій так сприяв рух змінівіхвства, активізувалася після впровадження нової економічної політики та українізації. Водночас зникали надії тієї інтелігенції, яка відкрито боролася з ворожою їй радянською владою. Більше того, деякі з них навіть повернулися в Україну з повинною. Щоправда, цей процес не свідчив про щире визнання нового режиму. Це був, зазвичай, вимушений крок, оскільки на чужині життя емігрантів було теж приречене на жебрацтво й вимирання. Подібне відбулося з відомим письменником, громадським національним діячем В. К. Винниченком. Він під час Української революції 1917–1921 рр. повернувся в Україну. Дивно, що «недавній вождь петлюрівщини й новоявлений комуніст» намагався співпрацювати з більшовицькою владою, ставши навіть, хоча й ненадовго, наркомом іноземних справ УРСР і членом ради Південного фронту республіки. Але В. К. Винниченко швидко зрозумів, що перспектив для розвитку української культури немає, вирішення національного питання неможливе, та залишив Україну. ЦК КП(б)У терміново відрікся від нього, виключивши самого В. К. Винниченка зі своїх партійних лав [318].

У пошуках майбуття свого життя чимало представників старої інтелігенції подолали карколомний шлях вибору між еміграцією й радянською дійсністю. Так, наприклад, побратим С. Петлюри — отаман Ю. Мордалевич, якого амністувала радянська влада, мешкав у Києві. Потім він емігрував у Польщу, де його арештували й жорстоко «провчили». Після цього він

знову повернувся на Батьківщину [496]. Не менш складна доля ще одного лідера петлюрівського руху О. М. Андрієвського, якого волинський губсуд засудив за антирадянську діяльність до розстрілу. Польський уряд клопотав перед урядом УРСР про його обмін. Однак, якщо вірити радянським джерелам, він зрікся свого минулого й начебто заявив: «Уважаю для себе кращим бути розстріляним тут, в Україні, на своїй Батьківщині, чим бути попихачем у Польщі» [475]. Газета додавала, що він, згадуючи своє минуле в організованій Польщею військовій кампанії проти УРСР, начебто зазначив: «Нас кинули проти трудящих України. Польща із задоволенням дивилася, як ллється холопська кров <...>» [475]. Зрозуміло, що реальна ситуація зміни світогляду представників старої інтелігенції в їхньому ставленні до більшовицької влади в Україні була зовсім не такою, як це представляли засоби інформації, які контролювала радянська влада. Необхідні для більшовицької влади свідчення «добувалися» від представників інтелігенції всіма можливими й неможливими, законними та незаконними засобами.

Подібна соціально-політична процедура відбувалася і з колишнім генерал-хорунжим Української Народної Республіки й постійним помічником С. Петлюри отаманом Ю. Тютюнником, який начебто добровільно явився з повинною до радянської влади. Ю. Тютюнник дійсно влітку 1923 р. нелегально прибув в Україну для організації антирадянської роботи через підпільну «Вищу військову раду». Її основу становили національно-налаштовані прибічники УНР і С. Петлюри, які прибули з-за кордону. Разом з Ю. Тютюнником прибув і голова «Вищої військової ради» (ВВР) полковник М. Дорошенко. Як заявив голова Головного політичного управління УРСР В. А. Барицький, ВВР, порівняно з емігрантською інтелігенцією, яка перебувала в стані розбрату й невизначеності, прагнула організувати боротьбу з більшовицьким режимом в Україні, заручившись підтримкою внутрішніх антирадянських сил в УРСР, переважно основних мас селянства. Однак, як з'ясувалося, на їхній подив, селянство вороже поставилося до подібних антирадянських

виступів. І, втративши надію на селянство як на соціальну базу в Україні, Ю. Тютюнник і «Вища військова рада» начебто поставили перед вибором: або повернутися до еміграції, яка страждала морально та животіла матеріально, або просити помилування в радянської влади. І це була нібито, якщо вірити радянським джерелам, не перша спроба Ю. Тютюнника співпрацювати з радянським режимом. 22 жовтня 1923 р. він звернувся до ВУЦВК з повинною і проханням дозволу повернутися на Батьківщину. Показово, що для підтвердження щирості свого кроку, згідно з радянськими джерелами, він начебто передав свій архів, який мав цінні матеріали про історію і стан української еміграції, її керівників, їхні зв'язки з іноземними державами. Особливо багато архівів містили факти антирадянської діяльності польського керівництва. Більше того, Ю. Тютюнник і його прибічники начебто викликали із Польщі своїх родичів, які прибули до Харкова [210].

Слід зауважити, що в правдивість означених змін у настроях інтелігенції, передусім емігрантської, можна повірити. Адже утвердження більшовицької влади в Україні, перехід до нової економічної політики, українізація та перші позитивні явища означених заходів щодо оновлення економіки й розвитку культурного життя мали вплив. Лідер Центральної Ради й Української Народної Республіки М. С. Грушевський, відомий історик, професор, який перебував понад п'ять років в еміграції, повернувся в Україну. І в цьому явищі віддзеркалилися не тільки зазначені явища, але відіграли певну роль туга за Батьківщиною, потяг до професійної роботи у звичних національних, а не емігрантських умовах. Показово, що лідер української інтелігенції М. С. Грушевський у бесіді з представниками преси визнавав: рішення про повернення на Батьківщину визріло в нього ще в 1922 р. «Лише дивлячись на те, що моя наукова діяльність, враховуючи тодішні умови в Україні, могла бути більш значною за кордоном, я змушений був відкласти від'їзд. Однак відомості про те, що умови в Україні для культурної, наукової роботи все більше покращувалися, остаточно

переконали мене, що найсприятливішим місцем для плідної наукової діяльності являється СРСР, зокрема — Україна. Відомості про моє повернення в Україну зацікавили усю українську еміграцію» [473]. До того ж, він зауважив, що «більшість української еміграції з великою увагою слідкують за всіма успіхами України, її відродженням. Особливу увагу звертає на себе національна політика українського уряду, який здійснює українізацію» [473]. Ще до повернення в Україну його було обрано академіком Всеукраїнської академії наук, і М. С. Грушевський повернувся на Батьківщину, сподіваючись зайнятися інтенсивною науковою роботою в нових умовах на безпосередню користь українських робочо-селянських мас і соціалістичного будівництва України [711]. До речі, навіть такий відвертий ворог радянського режиму, як Б. В. Савінков, радше за все — вимушено, визнав перемогу нової влади [497]. У польському виданні під назвою «Газета Паранна» зазначалося: «Савінков і Тютюнник були з нами в тісному зв'язку. Тютюнник все це використав для боротьби з Польщею. Савінков значно небезпечніший за Тютюнника» [143].

Зауважимо, що більшовицька влада в Україні уважно стежила за процесами зміновіхівства в середовищі емігрантської української інтелігенції й робила все від неї залежне для здобуття її прихильності. Газета «Пролетарий», наприклад, аналізуючи взаємозв'язки процесів у середовищі емігрантської інтелігенції, у 1924 р. писала: «Політичний бандитизм в минулому році остаточно ліквідовано, петлюрівська еміграція в 1924 р. остаточно розвалилася. Краща її частина переходить на нашу сторону» [308].

Оскільки боротьба за залучення старої інтелігенції для радянської влади була життєвизначальною, то навіть друкований орган КП(б)У і ЦК КП(б)У газета «Коммунист» почала 1924 р. аналізом означених проблем. Згідно з виданням, 1923 р. відзначився як господарським, так і культурним підйомом, зростанням матеріальної бази України та, як писала газета, «розгромом контрреволюції». Під останньою вона розуміла «бандитські організації» петлюрівського спрямування, які ще в 1922 р.

становили 50 % усіх антирадянських виступів, а в 1924 р. «політичного бандитизму практично не існувало». Тобто насправді йшлося про шалений опір національно налаштованої інтелігенції проти більшовицького режиму ще в 1922 р. і його начебто силове придушення вже в 1923 р. Відіграли, вочевидь, у цьому процесі й зазначені фактори економічного та культурного поживлення, пов'язані з новою економічною політикою й українізацією тощо.

Водночас означена газета «Коммунист» відзначала, що зміновіхівство, яке охопило значну частину емігрантської інтелігенції, набуло, начебто, віддзеркалення й у прихильності до радянської влади відомих діячів еміграції, таких, наприклад, як М. С. Грушевський та Ю. Й. Тютюнник. Останній, як відомо, був «правою рукою самого Петлюри». Водночас співробітники видання звернули увагу читачів на матеріал бесіди варшавської білоемігрантської газети «За свободу» із С. Петлюрою стосовно українізації, яку провадив радянський режим в Україні серед української інтелігенції. За твердженням газети «Коммунист», С. Петлюра в мінорному тоні зауважив, що Грушевського й Тютюнника завжди вважав «неблагонадійними» щодо «більшовизму» та не вірить у щирість радянської українізації [235].

На політичну диференціацію старої інтелігенції у зв'язку з упровадженням нової економічної політики та українізації впливала й українська православна церква. Вона фактично була легальним центром антирадянської діяльності інтелігенції в Україні. Українська автокефальна православна церква зародилася в 1919–1920 рр., як прийнято вважати, під впливом національного, петлюрівського руху. Вона обстоювала самостійність у вирішенні організаційних і культових питань [526]. А 5 травня 1921 р. всеукраїнська православна церковна рада визнала українську православну церкву автокефальною, незалежною від московського патріархату [203, с. 169]. Зі свого боку, орган ЦК Компартії України газета «Коммунист» характеризувала цей акт як прояв, на їхню думку, антирадянських настроїв під релігійним прапором [526]. Насправді слід визнати:

автокефальна церква фактично стала одним із національних центрів боротьби з більшовицьким режимом. І представники національної інтелігенції активно використовували автокефальну церкву у своїй антирадянській боротьбі. Так, наприклад, згідно з дослідженням, навіть на 1930 р. із 500 досліджених приходів серед духовенства й керівників української автокефальної православної церкви налічувалося 46 колишніх царських офіцерів, 22 вихідці із денікінського офіцерства, 55 — колишніх членів різних українських соціалістичних партій, 17 — із колишніх жандармів і поліцейських, 8 — із членів «союзу русского народа» і найбільша кількість серед духовенства налічувала представників національних петлюрівських формувань — 214 [238; 330]. Слід нагадати, що під час польського наступу українська автокефальна церква прийняла спеціальну постанову про урочисту зустріч військ С. Петлюри і поляків, а після підступного вбивства С. Петлюри українська автокефальна церква відслужила панахиду за ним, перетворивши її на антирадянську акцію [238].

Щоправда, з часом, коли радянський режим закріпився та зникли надії старої інтелігенції на реставрацію колишніх порядків, представники української православної церкви, подолавши шлях зміновіхвіства, почали заявляти про своє вимушене визнання радянської влади. У зв'язку із цим пригадаємо матеріал про незвичний візит архієпископа української православної церкви Іоана Тодоровича, колишнього архієпископа Подільського й Вінницького до представника СРСР в Англії Х. Г. Раковського, колишнього голови уряду УРСР. Цікаво, що змінилася риторика представника автокефальної церкви: «Українська автокефальна церква — це дитя революції і симпатії її, як і велика більшість української інтелігенції — на боці радянської влади з часу з'їзду РКП (мабуть, українізації — В. Ш.), після того, як радянський уряд рішуче став проводити політику задоволення національно-культурних запитів українських мас, назавжди покінчила з ілюзіями української інтелігенції про існування іншої України, окрім радянської. Українській інтелігенції необхідна не петлюрівщина, а лише українська культура,

яку зараз буде і відроджує радянська влада» [64]. Зрозуміло, більшовицький друкований орган, газета «Вісті ВУЦВК», залюбки розмістила на своїх шпальтах матеріал про цей візит. Вона з радістю резюмувала, що така позиція представника української автокефальної церкви за кордоном, де йому не слід боятися «чека», є показовою й щиросердною. І це було надзвичайно вигранно для радянської влади, адже І. Тодорович у минулому був військовим попом у С. Петлюри [64]. На наше глибоке переконання подібні заяви й начебто визнання нового режиму свідчили передусім про вимушені часом і обставинами формальні кроки подальшого існування в Україні старої інтелігенції – необхідність професійної співпраці з радянським режимом і його формальне визнання. Радянська влада й більшовицька партія здійснили все можливе, щоб заформалізувати на папері «райдужні» перспективи вирішення національного питання й долі старої інтелігенції в Україні [463, с. 105–106, 109]. З іншого боку, більшовицький режим, як то було і в рішеннях першої всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921 р.), прагнув очорнити боротьбу інтелігенції за національне визволення, національне питання, національну незалежність України [347, с. 116].

Цікаво відзначити, що для панівної за більшовицького режиму комуністичної ідеології й засобів можливого вирішення національного питання суттєве значення мали, на наш погляд, матеріали пленуму ЦК КП(б)У з національного питання від 6 лютого 1922 р., доповнені рішеннями пленуму від 17 жовтня 1922 р. Зазначені документи свідчать про масштаби боротьби радянської влади й більшовицької партії з національно налаштованою українською інтелігенцією, яка продовжувала боротьбу з новою владою за вирішення національного питання, національну незалежність України. У директивах пленумів, до речі, зазначалося, що начебто після жовтневого перевороту українська буржуазія, куркульство, українська дрібнобуржуазна інтелігенція, щоб залучити широкі українські маси до боротьби проти пролетарської держави, намагалися подати владу

пролетаріату як російську й русифікаторську. Партійні документи стверджували: під національними гаслами українська «контрреволюція» маскувала свої «експлуататорські» задуми, вказувалося, що особливо ця тенденція проявилася під час короткого існування гетьманщини й Української Народної Республіки. Після поразки означених сил у прямій боротьбі вони начебто захопили всі українські школи, а представники української інтелігенції, особливо вчителі, українська автокефальна церква, буцімто створили «націоналістичну цитадель». Подібну роботу проти більшовицького режиму здійснювали національні просвіти й кооперація, стверджувалося у матеріалах зазначених пленумів. І більшовицька партія в Україні рішеннями цих пленумів планувала жорстокі заходи з боротьби з означеними національними силами, представленими переважно старою інтелігенцією, яка не змирилася з існуючим радянським режимом [117].

Слід відзначити, що своєрідний вплив на можливе вирішення національного питання мали рішення XII з'їзду РКП(б), прийняті у квітні 1923 р. У них здійснено спробу аналізу витоків великодержавного шовінізму й місцевого націоналізму. Для нас головне підкреслити, що на з'їзді особлива, щоправда, формальна увага приділялася боротьбі з «пережитками» національного гноблення в національних республіках [47, с. 205, 207, 209–210]. І хоча таке рішення було на той час заформалізованим, воно однак надавало якусь, хоча й марну, надію на можливість вирішення національного питання в Україні. До того ж, 9–12 червня 1923 р. відбулася IV нарада з відповідальними працівниками національних республік і областей, на якій прийнято резолюцію «Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії по національному питанню». У цій резолюції, до речі, означено заходи щодо залучення інтелігенції в партійне, профспілкове й радянське будівництво: «Підбір і залучення більше або менше лояльних елементів місцевої інтелігенції в радянські заклади» [771, с. 471].

Складність вирішення національного питання в Україні також пов'язувалася з його недооцінкою багатьма такими відповідальними працівниками, як перший секретар ЦК РКП(б)У Г. Л. Пятаков, голова уряду УРСР Х. Г. Раковський та ін. Заміна таких керівників на лояльних до вирішення національного питання також сприяла певному прискоренню українізації.

З іншого боку, більшовицький режим і в Україні, декларуючи українізацію, постійно на практиці збільшував тиск на тих представників старої інтелігенції, які обстоювали національні інтереси й не приймали ідеологію радянської влади. І той же В. І. Ленін уважав ганебним, що «майже п'ять років після завоювання політичної влади пролетаріатом у його, пролетаріату, державних школах і університетах вчать (точніше, розбещують) молодь старі буржуазні вчені старого буржуазного мотлоху» [289, с. 48]. Зауважимо, що в радянській влади в Україні та її партійних керманічів не було іншої інтелігенції. А без неї, як вони добре розуміли, жодного питання тієї пори вони вирішити не могли, тому вони мали на меті залучення існуючої старої інтелігенції для вирішення своїх завдань, навчання спеціалістів із робочих і селян. Однак підготовка нової інтелігенції потребувала багатьох років кропіткої роботи. Тому було прийнято рішення про посилення комуністичного впливу серед старої інтелігенції. Саме про це йшлося в директивах Політбюро ЦККП(б)У від 23 червня 1922 р. «Про політичні виступи професури» [762]. Посилити комуністичний вплив на стару інтелігенцію мав і циркуляр ЦК ВКП(б) від 16 червня 1923 р. «Про заходи боротьби з меншовизмом», який передбачав, зокрема, заборону роботи у ЗВО професорам з меншовицькою ідеологією [758].

Однак у роботі радянських і партійних органів з інтелігенцією в Україні дедалі більше переважали не агітаційно-роз'яснювальні, а примусово-силові методи «ідеологічного» перевиховання. На це, наприклад, спрямовувалося рішення XII конференції РКП(б), присвячене боротьбі з буржуазною ідеологією. «Не можна відмовитись і від застосування репресій

не тільки щодо есерів та меншовиків, а й щодо політиканствующих верхівок псевдобезпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції, яка для своїх контрреволюційних цілей зловживає докорінними інтересами цілих корпорацій і для яких справжні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т. ін. є тільки пустим словом, політичним прикриттям» [108, с. 379]. Щоправда, у резолюціях партконференцій наголошувалося, що «партійні організації не повинні переоцінювати ролі репресій і мають твердо пам'ятати, що тільки в поєднанні з усіма іншими зазначеними вище заходами репресії досягатимуть мети» [108, с. 380]. Але на практиці, як свідчить радянський досвід, усе відбувалося зовсім інакше. Силові, репресивні методи роботи зі старою інтелігенцією досить швидко стали основними в діяльності радянського режиму в Україні, що призвело зрештою до знищення старої інтелігенції як такої.

Про зазначене свідчить, зокрема, і те, що за рішенням XII партконференції в тому ж серпні 1922 р. примусово з Києва, Москви й Петрограда за кордон або в північні губернії вислано 160 представників старої інтелігенції, які найактивніше продовжували чинити супротив радянському режимові [422]. Подібні репресивні заходи негативно позначилися на долі значної частини інтелігенції, її соціально-політичних настроях, ставленні до радянської влади. Проте подібні заходи не змогли залякати національно налаштовану інтелігенцію, вона продовжувала і в тих умовах, як свідчать архівні матеріали, виступати проти більшовицького режиму і його заходів [749].

Відомий партійний діяч М. О. Скрипник у березні 1923 р. на VI Одеській губернській партійній конференції змушений був приділити серйозну увагу питанням ідеологічної роботи серед старої інтелігенції України. «Цека партії, — підкреслював він, — разом з тим прийняті необхідні заходи з видалення з вищих навчальних закладів представників старої професури, котрі заряджали старою ідеологією, фактично ідейних противників нашої влади, які там впливали на уми нашої робочої інтелігенції» [753]. Масштаб антирадянської боротьби, антира-

дянських настроїв серед старої інтелігенції України був настільки значним, що М. О. Скрипник наголошував, що він був майже основним у всій ідеологічній роботі більшовицької партії. «Нами проведена енергійна чистка учительського персоналу, влаштовуються систематичні з'їзди вчителів, організуються вчительські курси, дана директива покращення матеріального стану вчителства, усе це створює певний перелом у настроях учительського персоналу і дає нам упевненість у тому, що ми стоїмо дійсно на твердому шляху. У відношенні до вищої школи проведена чистка професорського складу, проведена заміна деяких старих професорів новими професорами-комуністами, до того ж, у вищу школу влито значний відсоток робфаківців <...>» [752]. Отже, керівники більшовицької партії робили все, щоб будь-якими засобами залучити на свій бік стару інтелігенцію, але серед усіх методів у цьому процесі переважали силові, репресивні.

Так, наприклад, Одеський губком партії повідомляв ЦК КП(б)У на початку лютого 1923 р. про арешт кількох сотень представників інтелігенції, які, начебто, дотримували меншовицької ідеології. У цьому повідомленні зазначалося, що ті петлюрівські організації, які діяли в Одесі, проявляли себе «слабко» [756]. У тому самому листі губком повідомляв про загальні настрої інтелігенції: «Рух серед інтелігенції, начебто, ні в чому не проявляється. Спостерігаються окремі професорські виступи в інститутах в змінюючому дусі» [755].

На той час більшовицька партія та її керівники приділяли суттєве значення боротьбі за підкорення собі інтелігенції, охопленої ідеями змінюючості. В. І. Ленін у політичному звіті ЦК XI з'їзду РКП(б) у березні 1922 р. підкреслював: «Я хотів, у зв'язку з цим, торкнутися питання про те, що таке нова економічна політика більшовиків — еволюція чи тактика? Так поставили питання змінюючівці, які, як ви знаєте, являють собою течію, що прищепилась в емігрантській Росії, течію суспільно-політичну, на чолі якої стоять видатні кадетські діячі, деякі міністри колишнього колчаківського уряду, — люди, які прий-

шли до переконання, що радянська влада буде російську державу, і тому треба йти за нею» [290, с. 87]. Водночас В. І. Ленін підкреслював, що ця суспільно-політична течія неоднорідна. «Деякі з них, — зауважив він, — прикидаються комуністами, але є люди більш прямі, в тому числі Устрялов... Він не погоджується із своїми товаришами і говорить: «Ви там щодо комунізму як хочете, а я тверджу, це у них не тактика, а еволюція». Я думаю, що цей Устрялов цією своєю прямою заявою приносить нам велику користь <...>». «Я за підтримку радянської влади в Росії, — каже Устрялов, хоч був кадет, буржуа, підтримував інтервенцію, — я за підтримку радянської влади, бо вона стала на шлях, по якому котиться до звичайної буржуазної влади» [290, с. 87–88].

Для радянського режиму зміновіхівство зумовлювало як позитивні, так і негативні моменти. Про це відверто зазначалося в партійних документах більшовиків. «Так звана зміновіхівська течія, — підкреслювалося в резолюції XII всеросійської конференції РКП(б) «Про антирадянські партії і течії» (вересень 1922 р.), — досі відігравала і ще може відігравати об'єктивно-прогресивну роль. Вона згуртувала і згуртує ті групи еміграції й російської інтелігенції, які «примирилися» з радянською владою і готові працювати з нею для відродження країни. Оскільки зміновіхівський напрям заслуговував і заслуговує на позитивне ставлення. Але разом з тим не можна ні на хвилину забувати, що і в зміновіхівській течії сильні буржуазно-реставраторські тенденції, що зміновіхівцям спільна з меншовиками й есерами та надія, що після економічних поступок придуть політичні в бік буржуазної демократії і т. ін.» [108, с. 377].

Зрозуміло, що «зміна віх» для старої інтелігенції стосовно радянського режиму була тривалим, карколомним, морально болісним і політично-складним процесом. Для України процес «зміни віх» для інтелігенції багато в чому пов'язувався з успіхами й можливостями вирішення національного питання, з українізацією суспільно-політичного та культурного життя.

Якщо російська зміновіхівська інтелігенція трактувала нову економічну політику як реставрацію старих імперських порядків єдиної та неподільної Росії, то в Україні національно налаштована інтелігенція «міняла віхи» залежно від можливостей вирішення національного питання. І це змушені були визнавати й більшовицькі керівники в Україні. Про це, зокрема, зазначав секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг у виступі на партійній конференції в Одесі [754]. З ним полемізував відомий на той час державний діяч УРСР М. М. Попов, який підкреслював, що зміновіхівство в Україні було пов'язане з можливостями вирішення національного питання. На його думку, воно зводилося до ідеї перетворення радянської України на самостійну буржуазну республіку. У цих умовах посилювалося прагнення національно налаштованої інтелігенції долучатися до органів і закладів, які були пов'язані з наукою, освітою й загалом українською культурою. І, за твердженням М. М. Попова, представники української інтелігенції заповнили Всеукраїнську академію наук, заклади вищої освіти, літературні групи, журнали, органи Наркомосу, добровільні товариства культури, освіти й мистецтва тощо. І зміновіхівські настрої посилюються серед інтелігенції. Однак з утвердженням радянського режиму активізуються процеси витіснення капіталістичних елементів з економіки та наступ більшовицького режиму на національно налаштовану інтелігенцію [406, с. 2].

З іншого боку, представники національної інтелігенції зневірювалися в радянській владі, активізували свою боротьбу з нею, особливо через культурно-громадські організації та автокефальну церкву. Масштаб цієї ідеологічної боротьби охопив навіть більшовицький партійний апарат. За твердженнями М. М. Попова, утворився «націоналістичний» ухил на чолі з О. Я. Шумським і М. Хвильовим, які закликали орієнтуватися Україні в соціальному розвитку на Захід під гаслом «Геть від Москви!». М. М. Попов у своїй статті «Судоми української контрреволюції», надрукованій у газеті «Правда», стверджував: українське зміновіхівство, яке охопило широкі кола інтелігенції, переживши в 1925–1926 рр. складну кризу й видозмінившись,

продовжувало існувати до кінця 20-х рр. і зумовило концентрацію національних сил інтелігенції в Україні [406, с. 3]. П. П. Посишков, виступаючи на пленумі правління союзу радянських письменників України в червні 1935 р., підкреслив, що перший етап розвитку української літератури відбувся під знаком зміновіхівських настроїв [413].

У більшовицького керівництва в Україні існували й інші точки зору на хронологію зміновіхівства. Так, відомий радянський діяч Г. І. Петровський, виступаючи в жовтні 1922 р. на всеукраїнському агрономічному з'їзді, стверджував: «Період зміновіхівства і коливання — завершені; краща частина інтелігенції та кращі сили країни долучилися до нового пролетарського руху і скинули старі одежі буржуазного Адама» [504].

Таким чином, з нашої точки зору, визначення змісту та хронологічних меж зміновіхівства в Україні, соціальною базою якого були надії на реставрацію старих порядків, створення нового буржуазного суспільства, багато в чому залежали від змісту, який вкладали в саме поняття зміновіхівства. Якщо результатом цього руху вважати початок професійної співпраці інтелігенції з радянським режимом, то він, переважно, завершився на початку 20-х рр., після введення нової економічної політики й українізації. Щодо політичної орієнтації старої інтелігенції, то хронологія цього явища багато в чому залежала від можливостей вирішення національного питання, яке так і не було вирішено в Україні. І хоча більшовицька влада активно заявляла про завершення політичного «перевиховання» старої інтелігенції з побудовою «соціалізму» наприкінці 30-х рр., однак насправді цього не відбулося. Адже значна частина старої інтелігенції емігрувала або була фізично знищена, репресована більшовицьким режимом в Україні. А залишки старої інтелігенції морально жевріли, катувалися в тюрмах або перебували під «пильним оком» радянського режиму.

Якщо ж розуміти під зміновіхівством суспільний процес переоцінки ставлення інтелігенції до всього радянського режиму, то його початок переважно пов'язують з новою економічною

політикою та українізацією в 1921–1922 рр., який завершується, згідно з даними радянського режиму, наприкінці 30-х рр. трагічними подіями, після яких поняття «стара інтелігенція» зникає із соціальної сфери офіційної політики радянського режиму. І цей процес відбувався хвилеподібно — то під впливом сприятливих внутрішніх і зовнішніх умов посилювалася боротьба з більшовицьким режимом старої інтелігенції України, то за фактами посилення цього режиму посилювалися тенденції переходу до професійної співпраці з новою владою старої інтелігенції. З іншого боку, цей процес «зміновіхівства» в будь-якому випадку сприяв поверненню емігрантської інтелігенції, яка завдяки діям більшовицького режиму поступово залишила Україну. Частина її пристосувалася до нової влади, частина повірила в привабливі гасла влади й розпочала співпрацювати з нею, частина зневірилася й вимушена була «терпіти», продовжуючи професійно виконувати свою роботу. Однак найкваліфікованіша й національно налаштована інтелігенція так і не змирилася з більшовицьким режимом, її було репресовано або знищено фізично. Загалом залишки старої інтелігенції «розчинилися» в загальній масі підготовленої радянською владою робочо-селянської інтелігенції та зникли як окремий соціальний прошарок минулого суспільно-політичного ладу.

Замість післямови

Дослідження проблеми взаємин інтелігенції та влади в часи Української революції 1917–1921 років має фундаментальне значення для аналізу подій у незалежній Україні. Адже аналіз помилок і успіхів тих часів має допомогти Україні в рішенні доленосних проблем сучасності. До того ж, подібна екстраполяція цілком виправдана, оскільки історичні обставини сторічної давнини багато в чому нагадують сьогоденні події в Україні. Як і тоді, економіка країни знаходиться в кризовому стані, як і тоді, Російська Федерація силоміць захопила частину території України і розв'язала гібридну війну на її території, як і тоді, вона веде потужну інтеграційну війну, прагнучи окупувати всю Україну, позбавивши її незалежності, як і тоді, сучасні політичні сили поринули в чвари, розбрат, лайки і дбають про переважно свої інтереси особистого збагачення, основна маса українського населення зубожіє, як і тоді, зараз інші країни неприховано прагнуть вирішити свої інтереси за рахунок України, яка в їхній політиці повинна стати певною «розмінною» картою тощо.

Механізм взаємодії інтелігенції та влади на сучасному етапі неможливо розглядати поза аналізом історичних коренів цієї тематики. До того ж, на наше глибоке переконання, трансформацію процесів взаємовідносин інтелігенції та влади можна моделювати тільки на тлі культурологічного простору України. Адже саме культура є тим фундаментом, на якому базується минуле, сьогодення і визначається майбутнє людини, суспільства, світу загалом. Саме тому виконали стислий аналіз зазначеної проблеми 20–30-х рр. ХХ ст.

У зв'язку з цим слід зауважити, що неймовірно цікаво і своєрідно проаналізовано окремі питання взаємин влади та старої інтелігенції в часи Української революції 1917–1921 років у монографії Г. В. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» [208, с. 3]. «В жодній країні світу, – пише Г. В. Касьянов, – інтелігенція не відіграє такої ролі у формуванні громадянської думки і не

користується таким моральним авторитетом. Немає такої розвинутої країни світу, де інтелігентська праця оплачується так низько, як у нас, і саме наша країна дала приклади крайнього соціального негативізму щодо інтелігенції. Вітчизняна інтелігенція дала зразки конформізму і пристосовництва, вона була і є джерелом цікавих і конструктивних соціально-політичних ідей, але одночасно була і є середовищем, де виникають політичний екстремізм і реакція» [208, с. 3]. До того ж, як зазначає автор, «в умовах, коли більшість населення була неписьменною і практично не мала впливу на суспільно-політичне життя, інтелігенція лишалася єдиною соціальною верствою, яка могла бути духовним лідером в будь-якому суспільному русі» [208, с. 3]. Місце інтелігенції в сучасних суспільних процесах пояснюється і тим, що вона має і значну духовну традицію служіння народові, традицію критичного мислення та опозиційності, — справедливо твердить автор [208, с. 3]. Зауваження автора про те, що тема долі інтелігенції України, продовжуючи бути актуальною, залишається надзвичайно слабо дослідженою, на жаль, стосується і сучасного її стану. І якщо основна увага вивчення долі старої інтелігенції приділялася до відновлення незалежної України, то її вивчення здійснювалося виключно в межах «абсолютизованого класового підходу», при якому «радянська наука» будувала свої дослідження за схемою «робітничий клас — селянство — інтелігенція», де основна увага приділялася «безпосереднім виробникам матеріальних благ», які називалися класами. Інтелігенції в тій схемі відводилося місце «прошарку» між робітничим класом і селянством [208, с. 3]. Автор не погоджується із визначенням — ортодоксальним марксистським — інтелігенції як «прошарку». «Інтелігенція може бути визначена в цій площині як специфічна соціально-професійна група, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості». «Це своєрідний, — пише Г. В. Касьянов, — соціокультурний феномен, зі своїми законами розвитку і функціонування» [208, с. 4]. І з цим можна цілком погодитись.

Україна на початку 20-х рр. після імперіалістичної та громадянської воєн перебувала у надто важкому становищі. У найнезахищенішому стані опинилась інтелігенція. За свідченнями віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) А. Ю. Кримського, навіть академіки, «по десять місяців не отримували зарплати» [189]. У важких умовах інтелігенція вимушена була передусім займатися пошуком шматка хліба. І менш за все цікавилася мітинговою політикою і у виникненні голодомору звинувачувала владу, вимагаючи від неї допомоги [5]. До того ж до 1921 р. в Україні так і не було поставлене питання про розвиток національної культури. Початок НЕП не зумовив до покращення становища ні інтелігенції, ні культури, ні освіти. У таких умовах основна маса інтелігенції не поспішала виступати з «гарячим» визнанням нової влади, нових порядків. А частина інтелігенції відверто або таємно висловлювала своє обурення і незадоволення більшовицькою владою в республіці. Страйки професорів та шкільних учителів були звичайним явищем [217].

Отже, голод, перехід до неп, початок повоєнної відбудови в Україні стали своєрідним прискорювачем політичної диференціації інтелігенції. Зрозуміло, що соціальна багатобарвність інтелігенції давала строкату суміш політичних настроїв її різних груп [419]. Улітку 1922 р. професура України виступила за автономію вузів і покращення свого злидненого становища [568].

Про розмах політичних виступів інтелігенції проти влади та голодомору, свого безправ'я свідчить той факт, що політбюро ЦК КП(б)У кілька разів змушено було аналізувати цю проблему. Так, на засіданні 23 червня 1922 р. було розглянуто питання «Про політичні виступи професури». До речі, у постанові були намічені жорсткі заходи з боротьби за «приборкання» інтелігенції. Саме після цього та інших постанов найактивніші сили протестуючої інтелігенції втратили роботу або Вітчизну: частина з них була насильно переселена в межах України або Росії, а решта — депортована за кордон [762].

Водночас слід зауважити, що більшовицький режим, розуміючи необхідність використання старої інтелігенції в бу-

дівництві нового суспільства, вимушений був робити кроки, спрямовані на поліпшення становища інтелігенції у зв'язку з голодом і жебрацьким станом. Однак становище інтелігенції продовжувало залишатися жахливим. Усе це призвело до прилюдних протестів і незадоволення в лавах інтелігенції. Про це, зокрема, свідчить лист протесту, підписаний 113 представниками науки, літератури і мистецтва від 1 грудня 1921 р. Серед тих, хто його підписав, були такі відомі представники інтелігенції, як М. Ф. Сумцов, Х. Д. Алчевська, М. М. Синельников та ін. У листі, до речі, значну увагу приділялось вимозі збереження житлової площі, робочих кабінетів за помірну ціну. Урядові структури змушені були розглядати ці питання [705].

Отже, в першій половині 20-х рр. радянський режим і більшовицька партія в Україні направили зусилля на завоювання симпатій старої інтелігенції, без якої будівництво декларованого соціалістичного суспільства було неможливим. Одночасно було оголошено про формування нової, переважно робітничо-селянської інтелігенції. Адже реконструкція країни потребувала вирішення питання забезпечення народного господарства висококваліфікованими кадрами фахівців. За перше десятиріччя радянської влади в СРСР було підготовлено значну кількість спеціалістів — 198 тис. з середньою та 340 тис. з вищою освітою [127, с. 277, 280]. Однак радянську владу турбувало те, що на 1928 р. понад третина фахівців народного господарства представляла стару інтелігенцію, а у вищій школі та наукових закладах, які формували нових спеціалістів, вона налічувала майже 60 % [18, с. 58, 59].

Стара інтелігенція була тією частиною суспільства, що володіла всім культурним багатством, яке виробило людство. Радянська влада постійно підкреслювала важливість і необхідність використання старих спеціалістів разом з підготовкою нових — із робітників і селян. Водночас наголошувалось на потребі ліберальної, ідеологічної перемоги, «перевихованні» старої інтелігенції в процесі побудови соціалізму.

На практиці така політика у 20–30-х рр. призвела до морального знуцання, ідеологічного гвалтування, масових про-

вокаційних процесів і жорстоких репресій, цькування та фізичної розправи над старою інтелігенцією. У другій половині 30-х рр. стара інтелігенція вже не могла відігравати значної ролі в культурних, економічних і тим більше політичних процесах суспільства. Її нейтралізували, репресували і замінили так званою «ною інтелігенцією».

Розгляд історії, культури, культурно-освітньої роботи більшовицького апарату з ідеологічного завоювання духовної сфери суспільства, його старої інтелігенції з культурологічної точки зору потребує використання як уже добре відомих, але не проаналізованих належним чином фактів, так і нових даних. Водночас у цьому випадку пропонується зосередити увагу на процесах становлення радянської моделі державного культурного просвітництва, яка передбачала більшовицький переворот у всіх сферах культури в Україні.

Більшовикам потрібні були теоретики і практики, позбавлені, як вони стверджували, інтелігентських комплексів. У 1921 р. були створені: інститут червоної професури, курси з історії, теорії та практики марксизму при соціалістичній академії; розрослася мережа комуністичних ВНЗ, зокрема було відкрито комуністичні університети спочатку в Москві, Петрограді, Харкові, а потім і в інших великих містах. У 1921 р. засновано Комуністичний університет трудящих Сходу, а пізніше — Комуністичний університет національних меншин Заходу [49, с. 281].

Документи тих часів зображують досить непривабливі портрети представників радянської влади. Пияцтво, розбещеність, хуліганство, грабіжництво, спекуляція, шахрайство, зловживання владою — далеко не повний перелік звичайних, тобто терпимих до перших партійних чисток комуністичних «хвороб», пов'язаних з інтелектуальним стресом при переході до НЕПу. Саме тоді і виявилась нездатність більшості керівників до напруженої і систематичної розумової праці [144, с. 50].

Одним із головних «передавальних» ідеологічних механізмів від партії до народу був Народний комісаріат освіти

(Наркомос), який сформувався зі створеної в жовтні 1917 р. комісії освіти. Сам Наркомат був побудований за військовим типом — плануючим і складаючим диспозицію штабом — державною вченою радою і «оперативними» частинами, «главками». Така державна структура найбільше відповідала військово-бойовій логіці державного мислення, коли центр означає на ціль і натиском на місцях її ліквідують. Типовим явищем були мобілізації, передусім на військовий фронт, і перерозподіл партійних сил саме під цим кутом зору, що породжувало немало протиріч. У дусі того часу реорганізовувалась система керівництва всією політичною і культурно-освітньою роботою. У 1920 р. як орган диктатури пролетаріату в цій сфері був створений Головний політико-освітній комітет республіки [404, с. 15].

Уже до середини 20-х рр. стало очевидним, що партія, яка прийшла до влади від імені народу, виправдовувала пророкування О. І. Герцена про те, що комунізм — це російське самодержавство навпаки. Б. Л. Пастернак в одному зі своїх листів так описував атмосферу Москви тих років: «...тут радянська влада поступово виродилась в якусь міщанську атеїстичну богодельню. Пенсії, пайки, субсидії, тільки ще не в пелеринах інтелігенція та гуляти водять не парами, а то цілковитий притулок для сиріт, тримають впроголодь та змушують сповідати невір'я, молячись про спасіння від вошей, знімати капелюхи при виконанні інтернаціоналу та ін. Портрети ЦВК, кур'єри, присутні та неprisутні дні. Чи варто було таку кашу заварювати?» [381, с. 6]. Освіта, яка стало державною, багато в чому успадувала форми громадської роботи інтелігенції, але влада вихолощувала її суть. Найрозповсюдженішими в 20-х рр. типами культурно-освітніх закладів були реанімовані більшовиками клуб, хата-читальня, народний університет, школи для дорослих, народний будинок тощо. Цей список слід доповнити такими винаходами більшовиків, як агітпункти, пункти ліквідації неписьменності, червоні кутки, пересувні бібліотеки і кіноустановки та ін. Саме їм судилося виконати роль важелів, за допомогою яких протягом 20–30-х рр. у культурі відбувся

переворот, що супроводжувався на словах проголошенням, а на ділі — відмовою від найважливіших гуманітарних завоювань дожовтневої країни.

Прикладом переосмислення функцій цих інститутів може бути зміна місця в духовному житті суспільства бібліотек, які перетворилися із просвітніх центрів у сховища і популяризаторів ідеологічно запропонованих видань. До списків контрреволюційної та шовіністичної літератури потрапили «Парфенон» Д. С. Мережковського, вірші А. А. Ахматової, «Вірші» І. О. Буніна, «Дитячі та сімейні казки» Я. і В. Грімів, «Велика тінь» А. К. Дойла, «Закарбований ангел», «Зачарований мандрівник» М. С. Лескова, «Оповідання для дітей» О. М. Островського, «Билини та оповідання», «В чому моя віра», «Іван Гус», «Смерть Дантона», «В чому щастя?» Л. М. Толстого, твори А. Белого, Г. П. Данилевського, О. І. Купріна, І. І. Лажечнікова, Г. Сенкевича та ін. Підґрунтям такої неоголошеної війни з культурою була внутрішня правова політика влади [402].

Паралельно ліквідовувались і острівці свободомислення, які не вписувались у державну концепцію. Протягом 20-х рр. ХХ ст. за звинуваченням у антирадянській діяльності заборонялось функціонування Вільної академії духовної культури, Соціалістичного товариства, Психологічного товариства та ін. Тоді ж з ідеологічних мотивів були заборонені або самоліквідувались через відсутність коштів Пироговське товариство, Російське географічне товариство, Московське товариство дослідників природи, Товариство аматорів російської словесності, математичне, фізико-медичне, мінералогічне тощо. Така ж доля спіткала й інші громадські починання як, наприклад, комітет допомоги голодуючим, який був створений у липні та розігнаний у вересні 1921 р. У 20-ті рр. була фактично припинена діяльність українських «Просвіт», одного з унікальних явищ становлення національної культури. Учасники цих ініціатив частково поповнили потік емігрантів, частково стали «клієнтами» НКВС у 30-ті рр. ХХ ст. Серед тих, хто змушений був по-

кинути СРСР, були: видатні філософи М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков, М. О. Лоський, С. Л. Франк, Л. П. Карсавін; соціолог П. О. Сорокін, історики О. О. Кізеветтер, С. П. Мельгунов, А. В. Флоровський; біолог М. М. Новіков, правознавець О. О. Боголепов; ґрунтознавець Б. М. Одінцов; відомі публіцисти О. С. Ізгоев і М. А. Осоргін; колишній голова товариства сільського господарства О. І. Угрімов та ін. «Все це явні контрреволюціонери, помічники Антанти, організація її послуг і шпигунів та розтлітелів учнівської молоді. Треба поставити діло так, щоб цих «військових шпигунів» піймати та ловити постійно і систематично та висилати за кордон...», — писав В. І. Ленін 19 травня 1922 р. Ф. Е. Дзержинському. Вивільнена інтелектуальна ніша була заповнена лояльними професійно-громадськими організаціями «соціалістично думаючих діячів країни», вік яких теж виявився недовгим.

Цікаві зміни ідеалу селянських дітей. Якщо в 1913 р. взірцями для них були О. С. Пушкін, М. В. Ломоносов, Л. М. Толстой, О. В. Суворов, Петро I, Катерина II тощо, то їх однолітки в 1928 р. називали взірцем В. І. Леніна, Н. К. Крупську, К. Є. Ворошилова, К. Маркса, А. В. Луначарського, Степана Разіна, М. В. Фрунзе, Розу Люксембург та ін. Моральними орієнтирами діти вважали «комуніста», «червоного офіцера», «народно-громадського комісара», «революціонера» [220, с. 152].

Безпорадність перед лицем досконалості викликала прагнення нав'язати свою неповноцінність як культурну норму. Замість виховання гуманізму нарощувалась маса м'язів класової самосвідомості. «Оскільки держава є військовою диктатурою, в ній не можна проводити гуманітарні започаткування, які є основою нашої віри. Практикувати зараз добро і людяність — зрадливість, спочатку треба вирвати з корінням ворогів», — по-вчав у 1920 р. відомий партійний керівник культурної галузі А. В. Луначарський [130, с. 69]. Засвоєння культури асоціювалось передусім з вивченням партійних документів.

Серед руїн «старого світу» залишалась майже недоторканою одна з основних опор суспільства — церква. Однак так зва-

на ідеальна модель демократичного суспільства так і фігурувала в ідеї постанови «Про передачу справи виховання й освіти із духовного відомства до Комісаріату з народної освіти» (від 11 грудня 1917 р.), а потім — у Декреті про свободу совісті, церковні та релігійні товариства (від 20 січня 1918 р.). Фактично діяли ті розділи Декрету, які відмовляли у праві церковним і релігійним товариствам бути юридичною особою і, відповідно, оголошувалось народним усе майно релігійних товариств. Цей документ розв'язував руки місцевій та центральній владі для безкарного пограбування і руйнування церков, неприхованого терору до службовців культу, чому передував тривалий шлях дегуманізації ставлення комуністів до релігії. Антиклерикальні настрої населення трансформувались у війну зі службовцями культу. Атеїзм, як нова віра, став ідеологічним обґрунтуванням антирелігійного екстремізму. Реальність була ще кривавішою, ніж було задумано ініціаторами антицерковної безмежності. До 1922 р. у країні було знищено близько 20 тис. священників. Кривавий сценарій був фактично накреслений В. І. Леніним у секретному листі В. М. Молотову з приводу подій у м. Шуї, де відбувалися бурхливі заворушення населення, незадоволеного більшовицькими порядками [272, с. 193].

Свій остаточний вигляд система закабалювання церкви соціалістичною державою набула у квітні 1929 р., коли було прийнято постанову ВЦВК «Про релігійні об'єднання», згідно з якою церква фактично перетворилась у вітрину, яка повинна свідчити всьому світові про начебто гуманність і віротерпимість радянської влади. Цим дискримінаційним документом були вичерпані гарантії свободи совісті в СРСР.

Отже, як формальні досягнення мистецтва післяреволюційного десятиріччя стали декорацією для малоефективної партійно-державної пропаганди, так і релігійна свідомість населення була використана як підстава для створення нового культу — культу радянської держави та її вождів. Цій же меті відповідала нова символіка, обрядність, мова, нова система знань, нові етичні норми, цивільний кодекс тощо. Як наслі-

док — втрата цілісності культури суспільства, дезорганізація природних механізмів її існування та відтворення. Драма культурно-історичного процесу зводилась до фарсу єдинокорства «пролетарської» та «буржуазної» культур. Залучення до безмежного світу гуманістичних цінностей на практиці звелось до їх ревізії з метою виявлення ступеня придатності для будівництва комунізму. Те, що в дореволюційну епоху вважалося ганебним, у 20–30-ті рр. ХХ ст. стає громадянською доблестю, яка перетворювала державу на корпорацію моральних злочинців. Культура та інтелігенція, що стали заручниками більшовицької політики в Україні, дедалі більше сприймалися як атрибут політико-освітньої роботи, яка виступила адвокатом диктатури бездуховності та ідеологічного примітивізму.

І в кінцевому, історичному підсумковому варіанті стара, як її тоді називали, буржуазна інтелігенція наприкінці 30-х років ХХ ст. була фактично знищена, а практично зникла з політичної та історичної сцени. І це спостерігалось і в самій Україні, де її розстріляли, замордували по тюрмах, концтаборах або, в кращому випадку, «перевиховали», примусивши працювати в принизливих умовах класової, тоталітарної політики на правах ненависної суспільством попелюшки. З іншого боку, більшовицький режим змусив частину інтелігенції покинути країну, де її також, як правило, чекало безправне життя, принизливе жебракування і поступове вимирання. Таким чином, більшовицький режим в Україні, використавши у своїх партійних інтересах стару інтелігенцію, усе зробив, щоб вона геть щезла з соціальної арени.

Список джерел та літератури

1. А. Ю. Специалисты и сельское хозяйство // Пролетарий. 1921. 19 апр. С. 1.
2. АВЕ. До 100-ліття гетьманату Павла Скоропадського / П. Кралюк та ін. ; упоряд. І. Сюдюков ; за заг. ред. Л. Івшиної. Київ : День : Укр. прес-група, 2018. 679 с.
3. Алчевська Х. Із практики недільних шкіл // Світло. 1912. Кн. 7. С. 36–41.
4. Анненков Ю. Владимир Ленин // Дневник моих встреч : цикл трагедий / Юрий Анненков. М., 1991. Т. 2. С. 253–283.
5. Арнаутов В. Живая сила Наркомпрос'а в 1922 г. // Коммунист. 1923. 14 янв. С. 3.
6. Бабий Б. М. Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР, 1919–1973. Киев : Наук. думка, 1974. 143 с.
7. Багалій Д. Автобіографія : п'ядесят літ на сторожі української науки та культури / Укр. Акад. наук. Київ : Друк. Укр. Акад. наук, 1927. 169 с.
8. Балицька О. Посієш добро збереш золото : просвітницька діяльність української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Українська культура. 1995. № 2. С. 30–32.
9. Бальмонт К. Поэт рабочему // Песня рабочего молота / К. Бальмонт. М., 1922. С. 7.
10. Бальмонт К. Революционер я или нет. М. : Верфь, 1918. 48 с.
11. Бардин И. П. Жизнь инженера. Новосибирск : Новосиб. обл. изд., 1939. 192 с.
12. Бардин И. П. Основоположник современного металловедения, выдающийся русский ученый-металлург Д. К. Чернов // Избранные труды. М., 1968. Т. 2. С. 147–152.
13. Бардин И. П. Перспективы развития древесноугольной металлургии на Урале // Избранные труды. М., 1963. С. 143–168.
14. Безугла Р. І. Феномен культурної еліти в період Радянського Союзу та пострадянської України (XX століття) : історіографія проблеми // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2011. № 1. С. 46–51.
15. Бейлин А. Е. Кадры специалистов СССР, их формирование и рост / под ред. и с предисл. И. А. Краваля. М. : Союзоргучет, 1935. 419 с.
16. Бердяев Н. Философия свободы. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2002. 732 с.
17. Беседа с тов. Х. Г. Раковским // Пролетарий. 1922. 21 июля. С. 3.
18. Бинеман Я., Хейнман С. Кадры государственного и кооперативного аппарата СССР / Госплан СССР, Экон.-стат. сектор. М. : Планхозгиз, 1930. 297 с.
19. Білик Я. Наукові робітники й 10-ті роковини Жовтня // Народний учитель. 1927. 7 листоп. С. 3–4.
20. Більшовик. 1919. 1 черв.

21. Більшовик. 1919. 11 черв.
22. Більшовик. 1919. 18 черв.
23. Більшовик. 1920. 17 січ.
24. Більшовик. 1920. 19 черв.
25. Більшовик. 1920. 3 жовт.
26. Більшовик. 1920. 3 січ.
27. Більшовик. 1922. 23 листоп. С. 2.
28. Більшовик. 1924. 9 берез. С. 2.
29. Більшовик. 1924. 28 берез. С. 2.
30. Блок А. А. Интеллигенция и революция // Сочинения : в 2 т. М., 1955. Т. 2. С. 218–228.
31. Блок О. Дванадцять : поема / пер. С. Юрась // Мистецтво. 1919. № 4. С. 7–10.
32. Блюмштейн В. Жовтоблакитна «Головполітосвіта» // Вісті ВУЦВК. 1922. 11 серп. С. 1.
33. Бойко Е. Д. Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории : сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т истории Украины. Киев, 1991. С. 217–248.
34. Бойко О. Д. Українська інтелігенція в пошуках шляхів національного самовизначення (1917–1920 рр.) // Шляхи до української державності / АН України, Ін-т історії України. Київ, 1992. С. 2–18.
35. Большевик. 1919. 1 мая.
36. Бондар А. Г., Курносоев Ю. О. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ : Наук. думка, 1964. 342 с.
37. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 45 с.
38. Бондус П. Лист з-за кордону // Народний учитель. 1925. 20 січ. С. 2–3.
39. Бонч-Бруевич В. В. В. И. Ленин и мир литераторов и ученых // На литературном посту. 1927. № 20. С. 33–39.
40. Бонч-Бруевич В. Д. Воспоминания / сост. и авт. вступ. ст. П. Николаев. М. : Худож. лит., 1968. 206 с.
41. Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. В 2 ч. Ч. 2. Днепропетровск, 1962. 260 с.
42. Бруцкуса Б. Д. Проблемы народного хозяйства при социалистическом строе // Экономист. 1922. № 1. С. 48–65.
43. Буравченков А. О., Полохало В. І. Вчительство України напередодні Жовтневої революції // Радянська школа. 1976. № 12. С. 10–15.
44. Бурлюк Д. Фрагменти зі спогадів футуриста (за 40 років, 1890–1930) // Український авангард 1910–1930 років : альбом / авт.-упоряд. Д. О. Горбачов. Київ, 1996. С. 374.

45. Бутенко Н. К. Малая украинская проза периода Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1920 гг.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1970. 19 с.
46. Бутягин А. С., Салтанов Ю. А. Университетское образование в СССР. М. : Изд-во МГУ, 1957. 296 с.
47. В національному питанні : резолюція XII з'їзду РКП(б) від 25 квіт. 1923 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 201–210.
48. В. И. Ленин, КПСС об интеллигенции : сборник / сост.: С. А. Федюкин, И. К. Эльдарова. М. : Политиздат, 1979. 295 с.
49. Великая Октябрьская социалистическая революция и становление советской культуры, 1917–1927 / АН СССР, Ин-т истории СССР ; подгот.: М. П. Ким и др. ; отв. ред. М. П. Ким. М. : Наука, 1985. 526 с.
50. Венгров Н. Путь Александра Блока. М. : Изд-во АН СССР, 1963. 415 с.
51. Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції и гражданской войны на Украине (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 8–23.
52. Верстюк В. Ф. Революція 1917–1921 рр. у різних форматах : (гортаючи числа «Українського історичного журналу») // Український історичний журнал. 2017. № 6. С. 105–122.
53. Вешнев В. Чествование К. Д. Бальмонта // Правда. 1920. 2 июня. С. 2.
54. Винниченко В. Відродження нації (історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). У 3 ч. Ч. 1. Київ ; Відень : Дзвін, 1920. 348 с.
55. Винниченко В. Відродження нації (історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). У 3 ч. Ч. 2. Київ ; Відень : Дзвін, 1920. 328 с.
56. Винниченко В. Відродження нації (історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). У 3 ч. Ч. 3. Київ ; Відень : Дзвін, 1920. 535 с.
57. Витяг із протоколу засідання Всеукраєвкому про виділення коштів на соціальне забезпечення студентів-медиків м. Харкова від 16 лютого 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 133.
58. Вишинський А., Антонов-Саратовський, Львов В. Агенти Міжнародного капіталу перед пролетарським судом : процес шкідників і помічників інтервенції Рамзіна та інших : вирок Найвищого Суду СРСР у справі «Промпартії» // Вісті ВУЦВК. 1930. 9 груд. С. 3–5.
59. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2 ч. Ч. 1. (1917–1945 рр.) / відп. ред., кер. авт. кол. В. І. Пітов. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. 395 с.
60. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2 ч. Ч. 2. (1945–1967) / відп. ред., кер. авт. кол. В. І. Пітов. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 540 с.

61. Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства, зачитана разом з привітанням на Всеукраїнській партконференції КП(б)У // Вісті ВУЦВК. 1924. 18 трав. С. 2.
62. Вісті ВУЦВК. 1924. 10 січ. С. 1.
63. Вісті ВУЦВК. 1924. 3 берез. С. 3.
64. Вісті ВУЦВК. 1924. 5 берез. С. 2.
65. Власенко С. Могутньою рукою твори своє нове вільне життя : 100-річчя Української революції // Голос України. 2017. 4 берез. С. 1, 14.
66. Воззвание ко всем бывшим офицерам, где бы они не находились : к наступлению польских белогвардейцев // Правда. 1920. 30 мая. С. 1.
67. Вольфсон С. Я. Интеллигенция как социально-экономическая категория // Красная новь. 1925. № 6. С. 121–162.
68. Воропаев Д. А., Иовлев А. М. Борьба КПСС за создание военных кадров. 2-е изд., испр. и доп. М. : Воениздат, 1960. 243 с.
69. Врачебное дело. 1919. № 4. С. 4, 5.
70. Всесоюзна сільськогосподарська виставка та агрономи // Вісті ВУЦВК. 1923. 4 квіт. С. 1.
71. Всеукраинский агрономический с'езд // Коммунист. 1922. 24 окт. С. 3.
72. Всеукраинский агрономический с'езд : заключ. заседание // Пролетарий. 1922. 27 окт. С. 3.
73. Всеукраинский агрономический с'езд : днев. заседание 20 окт. // Коммунист. 1922. 22 окт. С. 3.
74. Всеукраинский агрономический с'езд работников земли : открытие съезда // Коммунист. 1922. 19 окт. С. 3.
75. Всеукраїнська Народа Загубнаросвіти // Вісті ВУЦВК. 1921. 20 листоп. С. 3.
76. Всеукраїнська Народа про освіту // Вісті ВУЦВК. 1922. 23 черв. С. 2–3.
77. Всеукраїнський з'їзд по охороні здоров'я // Вісті ВУЦВК. 1922. 31 серп. С. 3.
78. Всеукраїнський учительський з'їзд // Вісті ВУЦВК. 1925. 13 січ. С. 3.
79. Всеукраїнський учительський з'їзд // Вісті ВУЦВК. 1925. 8 січ. С. 2.
80. Вшанування 30-ти річного ювілею проф. Оппокова // Вісті ВУЦВК. 1925. 1 січ. С. 4.
81. Газета Временного рабочего и крестьянского правительства. 1918. 31 янв.
82. Галушко К. «Гидра» украинской контрреволюции: 100 лет правовой альтернативы Украины // Зеркало недели. 2018. 28 апр. – 11 мая. С. 14.
83. Галушко К. Украинское измерение Февральской революции 1917 года в Российской империи // Зеркало недели. 2017. 25 февр. С. 13.
84. Гамрецький Ю. М. Інтелігенція і Великий Жовтень на Україні // Український історичний журнал. 1982. № 11. С. 153–166.
85. Гареколь В. С., Юрилин В. Первый совнархоз Украины (1917–1918 гг.) / под ред. И. Ш. Черномаза. Харьков : Харьк. кн. изд-во, 1964. 171 с.

86. Герцен А. И. По поводу письма из Волыни // Собр. соч. : в 30 т. М., 1958. Т. 15. С. 209–211.
87. Гирак Г. Киев 100 лет спустя: каким был для украинцев революционный 1917 год // Аргументы и факты в Украине. 2016. 28 дек. С. 8–9.
88. Голос життя // Світло. 1912. Кн. 8. С. 42–46.
89. Голос пролетарія. 1918. 1 февр.
90. Горный инженер Степан Михайлович Логинов // Инженерный работник. 1925. № 11. С. 1–3.
91. Грабовський С. Історик, який творив історію: епізоди ідейної еволюції М. Грушевського // День. 2018. 27–28 квіт. С. 20.
92. Граве Дмитро Олександрович (1863–1939 рр.) // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 859.
93. Грицько Г. Доклад на 5-м Всеукраїнском с'їзді Советов // Пролетарій. 1921. 6 марта. С. 2.
94. Гром'як Р. Культура. Політика. Інтелігенція : публіцистика літературознавця. Тернопіль : Джура, 2009. 400 с.
95. Грушевський М. С. За український університет // Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. Київ, 1991. С. 27–29.
96. Грушевський М. С. На Всеукраїнський з'їзд! // Нова рада. 1917. 29 берез. С. 1.
97. Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії // Твори : у 50 т. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 225–266.
98. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
99. Гуревич М. Народное здравоохранение на перепутье // Коммунист. 1921. 12 окт. С. 2–3.
100. Гуревич М. Новый советский врач : беседа с Наркомздравом тов. Гуревичем // Коммунист. 1924. 13 мая. С. 3.
101. Гутянський С. К. Культурное строительство на Украине в годы гражданской войны (1919–1920) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / АН УССР, Отделение обществ. наук. Киев, 1961. 19 с.
102. Гутянський С. К. З історії боротьби за учительські кадри на Україні (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. 1961. № 4. С. 82–87.
103. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Т. 2. Репр. 1955, набрано и напечатано со 2-го изд. (1880–1882). М. : Рус. яз., 1989. 779 с.
104. Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ : Наук. думка, 1991. 96 с.
105. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація?.. Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Літературна Україна. 1990. 4 жовт. С. 4.

106. 25 лет РКП : (тезисы) : (окончание) // Правда. 1923. 1 марта. С. 2.
107. 20 травня 1912 р. Харків // Сніп. 1912. 20 трав. С. 1–2.
108. Дванадцята Всеросійська конференція РКП(б), Москва, 4–7 серпня 1922 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) : пер. з 8 рос. вид. Київ, 1979. Т. 2. С. 359–384.
109. Дев'ятий з'їзд РКП(б), Москва, 29 березня – 5 квітня 1920 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) : пер. з 8 рос. вид. Київ, 1979. Т. 2. С. 144–174.
110. Декларація прав и обязанностей трудящегося и эксплуатируемого народа Украины : із Конституції УСРР, від 10 берез. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 86–88.
111. Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР «Про ліквідацію неписьменності серед населення Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» від 26 грудня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 36–37.
112. Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади» від 20 січня 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 22–24.
113. Декрет Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування плати за навчання в школах» від 4 березня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 85.
114. Дем'яненко Н. Специфіка розвитку загальнопедагогічної підготовки вчителя у період національно-визвольних змагань українського народу (1917–1920 рр.) // Рідна школа. 1999. № 3. С. 71–73.
115. Десняк В. Виступ академіка [С. Єфремова] // Вісті ВУЦВК. 1925. 15 листоп. С. 2.
116. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. 1990. № 5. С. 95–130 ; № 6. С. 128–143 ; № 7. С. 87–108 ; № 8. С. 89–107.
117. Директиви Пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні : постановва Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лют., затв. і допов. Пленумом від 17 жовт. 1922 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 149–154.
118. Додин Е. Я. Рецензия на книгу К. Аймермахера «Политика и культура при Ленине и Сталине, 1917–1932» // Культурология : дайджест / РАН, ИНИОН. М., 2001. № 4. С. 88–99.

119. Доклады Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию очередной сессии 1907 г. По отделу народного образования. Харьков : Изд. Губ. земства, 1908 г.
120. Доклады Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию очередной сессии 1912 г. По отделу народного образования. Харьков : Изд. Губ. земства, 1912.
121. Документы Ф. Э. Дзержинского по хозяйственным вопросам (1922–1926 гг.) : док. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС // Исторический архив. 1960. № 2. С. 44–91.
122. Доленго М. Художні досягнення поживтєвої української літератури (побіжний огляд) // Народний учитель. 1927. 7 листоп. С. 6.
123. Дольд Ю. В. Г. Короленко (до 15-річчя з дня смерті) // Комуніст. 1936. 25 груд. С. 3.
124. Донецкий пролетарий. 1918. 5 марта.
125. Донцов Д. Дух нашей давнины. 2-ге вид. Мюнхен ; Монреаль, 1951. 341 с.
126. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 450 с.
127. Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах : (стат. сб.). М. : Гос. стат. изд-во, 1957. 370 с.
128. Драгоманов М. П. Что такое украинофильство? // Выбранные («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ, 1991. С. 430–456.
129. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / передм. І. Я. Франка ; післямова М. К. Залізняка. Відень : Наклад і друк парт. друк., 1915. 121 с.
130. Дружников Ю. Вознесение Павлика Морозова // Родник. 1990. № 7. С. 63–71.
131. Дукельський М. Відкритий лист «спеціаліста» тов. Леніну // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. / В. І. Ленін. Київ, 1973. Т. 38. С. 212–213.
132. Економічна програма і РКП(б) // Народне господарство України. 1919. № 2/3. С. 14–25.
133. Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции. М. : Наука, 1966. 373 с.
134. Єфіменко Г., Примаченко Я., Юркова О. Україна Радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю», 1917–1938 роки / під заг. ред. Г. Єфіменка. Харків : Клуб сімейн. дозвілля, 2017. 352 с. (Історія без цензури).
135. Єфремов С. Не некролог // Промінь. 1919. 8 жовт.
136. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 1. 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України, Сівер. ін-т регіон. дослідж., Держ. наук. арх. б-ка. Київ : Дух і Літера, 2013. 648 с. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії).

137. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 2. 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України, Сівер. ін-т регіон. дослідж., Держ. наук. арх. б-ка. Київ : Дух і Літера, 2014. 544 с. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії).
138. Жаботинський В. До питання про націоналізм : (відповідь п. Изгоєву) // Вибрані статті з національного питання : збірка. Київ, 1991. С. 25–39.
139. Жванко Л. Що встиг Павло Скоропадський : про основи «людяної політики» української держави / розмову записала Л. Волинська // День. 2018. 7 лют. С. 4.
140. Журжа І. Справа Грушевського // Голос України. 2016. 29 верес. С. 20.
141. З нашого активу : до ювілею газети «Народний учитель» // Народний учитель. 1928. 5 січ. С. 2.
142. Забужко О. С. Дві культури. Київ : Знання, 1990. 48 с.
143. Заграничні газети о процессе Савинкова // Пролетарий. 1924. 3 сент. С. 1.
144. Залкинд А. Б. Революция и молодежь. Л., 1925. 140 с.
145. Запорожец. «Украинский рух» и народная школа // Новое время. 1913. 30 авг. С. 5.
146. Затонский В. П. Помните об учителе // Коммунист. 1923. 14 янв. С. 3.
147. Затонський В. П. Промова тов. Затонського на Першому Всеукраїнському з'їзді учителів // Народний учитель. 1925. 9 січ. С. 3–4.
148. Звезда. 1918. 21 янв. С. 2.
149. Звезда. 1918. 22 февр. С. 1.
150. Звернення Всеукраєвкому до вчителів з закликом взяти участь у будівництві нової, радянської школи від 29 грудня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 130–131.
151. Звернення культосвітньої комісії Центральної Ради профспілок м. Полтави до профспілкових і радянських установ та організацій з закликом сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня трудящих міста від 19 березня 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 70–71.
152. Звернення Народного комісаріату освіти УСРР до працівників освіти про єднання з робітниками і селянами для захисту завоювань революції і виконання її завдань в галузі освіти і культури від 24 червня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 146–147.
153. Звіт завідуючого Чугуєвським відділом народної освіти про роботу відділу з часу заснування від 5 січня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 131–132.

154. Звіт про роботу секції образотворчого мистецтва Чернігівської губнаросвіти за 1920 р., початок 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 176–177.
155. Звіт трупи Роменського радянського театру про безкоштовні спектаклі на користь «Тижня червоних добровольців», не раніше 28 липня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 152–153.
156. Звіт художньої секції при Київському губернському відділі народної освіти про діяльність за період з 16 березня по 14 квітня 1919 р., не раніше 14 квітня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 97–100.
157. Зет. Враження з театру // Сніп. 1912. 22 січ. С. 8.
158. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / ред. М. В. Коваль. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 424 с.
159. Зубалій О. Д., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 12–23.
160. Известия Екатеринославского губисполкома и губкома КП(б)У. 1920. 28 авг.
161. Известия Киевского Совета рабочих депутатов. 1919. 15 марта ; 16 марта.
162. Известия Киевского Совета рабочих депутатов. 1919. 23 февр.
163. Известия советской медицины. 1918. № 28. С. 3.
164. Известия Харьковского Совета и губисполкома. 1919. 13 апр.
165. Известия Харьковского Совета и губисполкома. 1919. 27 марта.
166. Известия Юга. 1918. 1 марта.
167. Известия Юга. 1918. 5 марта.
168. Известия Юга. 1918. 9 марта.
169. Изменения социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов / В. М. Селунская, Ю. С. Кукушкин, А. М. Панфилова и др. М. : Мысль, 1979. 343 с.
170. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования) / АН УССР, Ин-т истории ; редкол.: Ю. А. Курносков (отв. ред.) и др. Киев : Наук. думка, 1988. 187 с.
171. Исторический обзор деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности, 1869–1909 / сост. А. А. Дидрихсон. М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. 261 с.
172. Івшина (Жаловага) Л. «AVE...» : слово до читачів : про кн. «AVE. До 100-ліття гетьманату Павла Скоропадського» (Київ, 2018) // День. 2018. 2–3 листоп. С. 6–7.

173. Із Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про за-вдання радянської влади в галузі освіти» від 26 січня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 73.
174. Із звіту всеукраїнського тетрального комітету Наркомосу УСРР Все-українському відділу мистецтв про роботу робітничо-селянських театрів в м. Києві, Київській та Чернігівській губерніях з 1 червня по 1 липня 1919 р., не раніше 1 липня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 123–126.
175. Із звіту підсекції охорони історичних пам'яток старовини і мистецтва Чернігівського губерньського відділу народної освіти за 1919–1920 рр., кі-нець 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 172–174.
176. Із повідомлення Бюро української преси про вшанування пам'яті ро-сійського композитора О. М. Скрябіна на Україні, не пізніше 27 квітня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і ма-теріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 103.
177. Із повідомлення Бюро української преси про утворення Пролеткульту від 8 травня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 109.
178. Із повідомлення Бюро української преси про шляхи відновлення театраль-но-мистецького життя в м. Харкові від 22 лютого 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 81.
179. Із протоколу засідання колегії народного комісаріату освіти УСРР про структуру відділу мистецтв від 3 лютого 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 77.
180. Із протоколу засідання Наркомосу УРСР про присвоєння М. І. Донцю звання заслуженого артиста УСРР від 26 січня 1924 р. // Культурне будів-ництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 314.
181. Із протоколу засідання Ради Народних Комісарів УСРР про виділен-ня коштів на вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка від 24 лютого 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матері-алів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 82.
182. Із протоколу засідання Раднаркому УСРР про асигнування коштів Народному комісаріату освіти на придбання учбового приладдя від 20

- червня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 119.
183. Із протоколу засідання Робітничо-селянського уряду України про рівноправність мов від 4 квітня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 94.
184. Із резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» про сприяння розвитку української культури від 3 грудня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 36.
185. Із хроніки Бюро української преси про діяльність пересувних червоноармійських театрів від 2 травня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 107–108.
186. Із хроніки Бюро української преси про склад і концертну діяльність Київської хорової капели ім. М. В. Лисенка від 7 червня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 116.
187. Із циркулярного листа ЦК(б)У до губкомів КП(б)У та губполітосвіт про посилення ідеологічної роботи серед трудящих України від 22 вересня 1922 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 224.
188. Інформаційне повідомлення Київського губернського відділу народної освіти про відкриття у м. Києві літніх курсів по підготовці кадрів для єдиної трудової школи, не раніше 2 липня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 126–128.
189. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), ф. 1, № 23542, арк. 2.
190. ІР НБУВ, ф. 1, № 23319.
191. ІР НБУВ, ф. 1, № 23512, арк. 2.
192. ІР НБУВ, ф. 1, № 23932.
193. ІР НБУВ, ф. 1, № 26556, арк. 1.
194. ІР НБУВ, ф. 1, № 26802, арк. 1.
195. ІР НБУВ, ф. 1, № 26809, арк. 17.
196. ІР НБУВ, ф. 1, № 26809, арк. 3 зв.
197. ІР НБУВ, ф. XX, № 109, арк. 1.
198. ІР НБУВ, ф. XXXV, № 624
199. ІР НБУВ, ф. XXXVIII, № 1.

200. ІР НБУВ, ф. XXXVIII, № 4, арк. 10.
201. Історія Академії наук Української РСР. У 2 кн. Кн. 1 / редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1967. 835 с.
202. Історія Української РСР. У 2 т. Т. 2 / АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1967. 859 с.
203. К 80-летию со дня рождения акад. И. П. Павлова // Правда. 1929. 27 сент. С. 3.
204. К товарищам врачам от правления Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова // Общественный врач. 1917. № 9/10. С. 79–80.
205. Касяненко Є. Емігрантські видавництва і Наркомосвіта УСРР // Вісті ВУЦВК. 1922. 10 жовт. С. 1.
206. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 223 с.
207. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
208. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Глобус : Вік ; Едмонт : Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 175 с.
209. Каталог книг учительских библиотек. Вып. 1. Пришкольные библиотеки. Харьков : Изд-во Харьк. губерн. зем. Управы : Отд. нар. образования : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1914. 19 с.
210. Каяття отамана Тютюника // Вісті ВУЦВК. 1923. 27 жовт. С. 2–3.
211. Квириг Э. Партия и учительство : речь тов. Квирига на открытии всеукр. съезда 7 янв. 1925 г. // Коммунист. 1925. 9 янв. С. 4.
212. Ким М. П. 40 лет советской культуры. М. : Госполитиздат, 1957. 388 с.
213. Кіндратець О. Інтелігенція та політична еліта України // Світогляд. 2009. № 6. С. 38–41.
214. Кістерська Л. Д., Янковський О. К. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917–1920 рр.) // Вісник Академії наук України. 1991. № 10. С. 71–79.
215. Клейнер І. Володимир (Зеев) Жаботинський (1880–1940) // Вибрані статті з національного питання : збірка / Володимир Жаботинський. Київ, 1991. С. 7–24.
216. Клим А. Інтелігенція. Нація. Державність / літ. ред. М. Ониськів. Тернопіль : Політек, 2010. 87 с.
217. КМДА (Київський державний міський архів), ф. Р-871, оп. 1, од. зб. 30, арк. 18-зв.
218. КМДА, ф. Р-936, оп. 2, од. зб. 13, арк. 9.
219. КМДА, ф. Р-936, оп. 2, од. зб. 13, арк. 32.
220. Козлов В. А. Культурная революция и крестьянство 1921–1927 : по материалам европейской части РСФСР. М. : Наука, 1983. 215 с.
221. Кока В. Будемо гідні великої нагороди : виступ на V поширеному пленумі ВУКу РОБОС // За культурну революцію. 1930. 2 груд. С. 3.

222. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 400 с.
223. Коммунист. 1919. 22 марта. С. 4.
224. Коммунист. 1919. 30 марта. С. 4.
225. Коммунист. 1919. 2 апр. С. 4.
226. Коммунист. 1919. 7 мая. С. 2.
227. Коммунист. 1920. 28 апр. С. 4–5.
228. Коммунист. 1920. 28 февр.
229. Коммунист. 1920. 7 мая.
230. Коммунист. 1923. 19 июня.
231. Коммунист. 1923. 24 июня. С. 2–3.
232. Коммунист. 1923. 15 авг. С. 2.
233. Коммунист. 1923. 29 нояб. С. 3.
234. Коммунист. 1923. 20 дек. С. 1.
235. Коммунист. 1924. 1 янв. С. 2.
236. Коммунист. 1925. 14 сент. С. 2.
237. Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції // Український історичний журнал. 1989. № 12. С. 3–18.
238. Контр-революция под флагом автокефальной церкви : допрос обвиняемого В. Чеховского // Пролетарий. 1930. 18 марта. С. 6.
239. Копилов В. О. Творення влади, держави : інтелігенція в соціальному проєкті В'ячеслава Липинського // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки : зб. наук. пр. Харків, 2005. № 660. С. 95–100.
240. Короткі нариси з історії Харківського державного університету, 1805–1940 / Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького. Харків, 1940. 132 с.
241. Корчак-Чепурківський О. В. Промовисті підсумки // Вісті ВУЦВК. 1932. 10 груд. С. 3.
242. Коряк В. Войовниче просвітянство // Вісті ВУЦВК. 1922. 1 жовт. С. 1.
243. Коряк В. До світової культури // Вісті ВУЦВК. 1923. 25 берез. С. 2.
244. Кочур Г. Неординарна особистість : літературознавець Ю. Меженко // Сучасність. 1992. № 10. С. 124–126.
245. Кравчук Л. В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Терноп. акад. нар. госп-ва. Тернопіль, 1996. 178 с.
246. Кралюк П. Наша «неправильная» революция 1917–1920 годов: события 1917–1920 гг. в Украине часто называют освободительной борьбой // Зеркало недели. 2017. 25–31 марта. С. 1, 15.
247. Кралюк П. Про два окремі світи : чому в Україні не можуть порозумітися «верхи» і «низи»? // День. 2018. 20–21 лип. С. 21.

248. Кралюк П. Пропащая сила : трагедия Юрия Тютюнника // Зеркало недели. 2017. 18–24 нояб. С. 15.
249. Красная газета. 1918. 13 июня.
250. Кривдіна І. Б., Чістякова І. М. Л. Лук'яненко про роль інтелігенції в українському суспільно-політичному житті у різні історичні епохи // Інтелігенція і влада. Серія: Історія : зб. наук. пр. / Одес. нац. політехн. ун-т. Одеса, 2015. Вип. 33. С. 238–248.
251. Кривицька О. Партійний досвід української інтелігенції (1917–1918 рр.) // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1997. Ч. 2. С. 334–340.
252. Крига зрушилась // Вісті ВУЦВК. 1919. 25 квіт.
253. Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 601.
254. Кропивницький М. Хліборобські нариси // Хлібороб. 1907. № 21 ; 1908. № 4/5 ; 1912. № 1 ; 1913. № 15/16.
255. Крупская Н. К. К учителям социал-демократам // Правда. 1917. 28 апр.
256. Крючков Г. Трансформації : «жити по-новому» очима соціологів // Голос України. 2019. 12 лип. С. 4.
257. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 25 с.
258. Кулик Н. Його називали батьком : про директора першої укр. школи Володимира Дурдуківського // Освіта України. 2016. 31 жовт. С. 14–15.
259. Кулик Н. Лицар української справи : А. Ніковський // Освіта України. 2018. 5 лют. С. 14–15.
260. Кулик Н. Нестерті літери // Освіта України. 2018. 1 жовт. С. 14–15.
261. Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ : Наук. думка, 1979. 665 с.
262. Культурне будівництво Української РСР : стат. довід. Київ : Радян. шк., 1940. 203 с.
263. Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія Української РСР : матеріали до підруч. для 9–10 кл. серед. шк. Київ : Радян. шк., 1989. 96 с.
264. Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. Киев : Наук. думка, 1978. 316 с.
265. Курбас Л. Театральний лист // Літературно-критичний альманах. Київ, 1918. Кн. 1. С. 12.
266. Курильцева В. В., Яворская Н. В. Искусство Советской Украины : Живопись. Скульптура. Графика : очерки / Акад. художеств СССР, Ин-т теории и истории изобразит. искусств. М. : Искусство, 1957. 299 с.

267. Лапис А. Итоги и ближайшие перспективы работы УНТО // Бюллетень научно-технического отделения при Укрсовнархозе. 1921. № 4/5. С. 5–11.
268. Лежнев А. Современники : лит.-крит. очерки. М. : Крут, 1927. 180 с.
269. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). У 3 т. Т. 1. Біо-бібліографічний / за заг. ред. С. Пилипенка. Харків, 1928. 673 с.
270. Лейтес А. На путях украинской литературы // Коммунист. 1925. 18 февр. С. 2.
271. Лейтес А. Цыплячья философия под нэповским соусом : (об Илье Эренбурге) // Коммунист. 1924. 3 апр. С. 5.
272. Ленин В. И. Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б), 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. 1990. № 4. С. 190–195.
273. Ленін В. І. В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства? // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1970. Т. 11. С. 185–196.
274. Ленін В. І. Відповідь на відкритий лист спеціаліста // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 38. С. 212–216.
275. Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1974. Т. 41. С. 1–97.
276. Ленін В. І. Доповідь ВЦВК і Раднаркому 5 грудня : VII Всеросійський з'їзд Рад, 5–9 грудня 1919 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 39. С. 363–388.
277. Ленін В. І. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11 (24) січня : Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 10–18 (23–31) січня 1918 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 35. С. 251–268.
278. Ленін В. І. Доповідь про зовнішню і внутрішню політику Ради Народних Комісарів на засіданні Петроградської Ради 12 березня 1919 р. : короткий газетний звіт // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 38. С. 1–7.
279. Ленін В. І. Доповідь про партійну програму 19 березня : на VIII з'їзді РКП(б) 18–23 берез. 1919 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 38. С. 148–168.
280. Ленін В. І. З приводу однієї статті в органі Бунду // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1971. Т. 14. С. 173–179.
281. Ленін В. І. Завдання революційної молоді : лист перший // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1970. Т. 7. С. 324–337.
282. Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1969. Т. 2. С. 413–449.
283. Ленін В. І. Кар'єра російського терориста // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1971. Т. 20. С. 91–93.
284. Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1972. Т. 24. С. 111–145.

285. Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1969. Т. 4. С. 230–262.
286. Ленін В. І. Наказ у питаннях господарської роботи, прийнятий ІХ Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1974. Т. 44. С. 320–323.
287. Ленін В. І. Нова демократія // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1972. Т. 22. С. 288–289.
288. Ленін В. І. О. М. Горькому : лист від 15 верес. 1919 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1975. Т. 51. С. 47–49.
289. Ленін В. І. Передмова до книги І. І. Степанова «Електрифікація РСФРР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства» // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1974. Т. 45. С. 47–48.
290. Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня : на ХІ з'їзді РКП(б) // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1974. Т. 45. С. 65–109.
291. Ленін В. І. Про диктатуру пролетаріату // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 39. С. 243–253.
292. Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1972. Т. 30. С. 72–124.
293. Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 36. С. 267–296.
294. Ленін В. І. Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади : доп. на об'єднаному засіданні ВЦВК, Моск. ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всерос. ради профспілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 лип. 1919 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 39. С. 28–40.
295. Ленін В. І. Проект програми нашої партії // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1969. Т. 4. С. 203–229.
296. Ленін В. І. Промова в організаційній секції 8 грудня : на VII Всеросійському з'їзді рад // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 39. С. 400–405.
297. Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1974. Т. 41. С. 379–388.
298. Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді працівників освіти і соціалістичної культури 31 липня 1919 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 39. С. 122–129.
299. Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 37. С. 411–414.

300. Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді рад народного господарства 25 грудня 1918 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 37. С. 377–384.
301. Ленін В. І. Промова на робітничій конференції Пресненського району 14 грудня 1918 р. // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 37. С. 354–367.
302. Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі 13 травня 1920 р. : газетний звіт // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1974. Т. 41. С. 112–113.
303. Ленін В. І. Успіхи і труднощі радянської влади // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 38. С. 37–70.
304. Ленін В. І. Цінні признання Питирима Сорокіна // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 37. С. 180–189.
305. Ленін В. І. Чергові завдання радянської влади // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 36. С. 155–195.
306. Ленін В. І. Чому соціал-демократія повинна оголосити рішучу і нещадну війну соціалістам-революціонерам? // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1969. Т. 6. С. 349–352.
307. Ленін В. І. Як організувати змагання? // Повне збір. творів : у 55 т. : пер. з 5 рос. вид. Київ, 1973. Т. 35. С. 189–198.
308. Ликвидация на Украине политического бандитизма // Пролетарий. 1924. 1 янв. С. 2.
309. Литвинова В. П. Борьба за использование буржуазной технической интеллигенции в социалистическом строительстве в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства : (на материалах Украины) : дис. ... канд. ист. наук. : 07.00.02 / Харьк. гос. ун-т им. А. М. Горького. Харьков, 1972. 310 с.
310. Литвинова В. П. Діяльність Української Ради народного господарства по залученню старих спеціалістів до соціалістичного будівництва (1918–1920 роки) // Питання історії СРСР : респ. міжвід. темат. наук. зб. Харків, 1975. Вип. 19. С. 52–59.
311. Литвинова В. П. З історії залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва на Україні в 1917–1921 рр. // Питання історії народів СРСР : респ. міжвід. темат. наук. зб. Харків, 1971. Вип. 11. С. 22–30.
312. Литвинова В. П. Про ставлення буржуазної технічної інтелігенції України до Великої Жовтневої соціалістичної революції // Питання історії СРСР : респ. міжвід. темат. наук. зб. Харків, 1976. Вип. 21 С. 35–43.
313. Литовський Д. В. Утворення професійних організацій та становище єврейського вчителства в Україні за доби Центральної Ради // Інтелігенція і влада. Серія: Історія : громад.-політ. наук. зб. / Одес. нац. політехн. ун-т. Одеса, 2012. Вип. 27. С. 140–147.

314. Література, наука, мистецтво : дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1923. 14 жовт. С. 1.
315. Література, наука, мистецтво : дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1924. 13 січ. С. 4.
316. Лосев І. Симон Петлюра і УНР : між міфами й істиною // День. 2017. 10–11 листоп. С. 26–27.
317. Луцкевич М. Три ювілея на еміграції : (лист із Праги) // Література, наука, мистецтво : дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1923. 30 груд. С. 4.
318. Любченко М. Новий «гріх» чи нова «брехня» : (Винниченко й Укапісти) // Вісті ВУЦВК. 1921. 18 листоп. С. 1.
319. Любченко М. Третя доба української еміграції // Вісті ВУЦВК. 1922. 22 груд. С. 1–2.
320. Любченко П. П. Радянська Україна між XII і XIII з'їздами рад : доп. голови Раднаркому УСРР тов. П. П. Любченка на XIII всеукр. з'їзді рад 15 січ. 1935 р. // Комуніст. 1935. 17 січ. С. 1–3.
321. Любченко П. П. Разворачиваются позорнейшие страницы украинской контр-революции : неразрывная цепь предательств, измен и заговоров : речь общественного обвинителя на процессе «Союза Освобождения Украины» // Пролетарий. 1930. 11 апр. С. 2–3.
322. Мануильский Д. Среди предательства и измены // Коммунист. 1921. 7 нояб. С. 3.
323. Маньківська Т. О. Умови праці та соціальний захист учительства на Слобожанщині в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія : громад.-політ. наук. зб. / Одес. нац. політехн. ун-т. Одеса, 2012. Вип. 27. С. 147–154.
324. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Твори : у 50 т. Київ, 1959. Т. 4. С. 405–441.
325. Маслаков А. Украина осталась без томоса из-за церковной бюрократии и войны // Комсомольская правда в Украине. 2018. 11–18 окт. С. 11.
326. Махун С. «Командант» Второй Речи Посполитой : 5 декабря исполняется 150 лет со дня рождения Юзефа Пилсудского // Зеркало недели. 2017. 2–8 дек. С. 15.
327. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень–грудень 1918 року) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1997. 16 с.
328. Мещеряков Н. Еще о «Смене вех» // Правда. 1921. 19 нояб. С. 1.
329. Миславский В. Н. Фактографическая история кино в Украине, 1896–1930. Т. 3. Ч. 1 : монографія / Харьк. нац. ун-т искусств им. И. П. Котляревского. Харьков : Дім Реклами, 2017. 677 с.
330. Михайлик М. Пути «СВУ»: террор, восстание, интервенция : окончание речи государственного обвинителя тов. Михайлика // Пролетарий. 1930. 16 апр. С. 2.

331. Михайлова О. Ю. Павло Скоропадський. «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ : Парламент. вид-во, 2018. 365 с. : іл.
332. Михеев С. П. Деятельность Коммунистической партии по привлечению интеллигенции на сторону Советской власти в годы гражданской войны (1918–1920 гг.) : (на материалах Украины) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : (07.00.01) / Одес. ун-т им. И. И. Мечникова. Одесса, 1976. 23 с.
333. Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітнянський профрух на Україні) // Народний учитель. 1927. 7 листоп. С. 2–4.
334. Мізерницький О. 30 років творчої роботи : 1 березня – день ювілею 30-річної діяльності Я. Т. Чепіги. Перший з перших // Народний учитель. 1926. 10 берез. С. 2.
335. Міхновський М. Самостійна Україна ; Справа української інтелігенції. Київ : МАУП, 2007. 352 с.
336. Морозов В. А. Володимир Петрович Затонський. Київ : Політвидав України, 1967. 243 с.
337. Москвин И. М. Речь на совещании агитаторов, пропагандистов и беседчиков Фрунзенского избирательного округа г. Москвы // Мастера искусств – депутаты Верховного Совета СССР. М., 1938. С. 108–110.
338. Москвич Л. Г., Сторчак А. І. Видатний історик, археограф-архівіст (до 120-річчя від дня народження О. І. Левицького) // Український історичний журнал. 1968. № 12. С. 125–129.
339. Музиченко О. Ф. 25 років на ниві освіти // Народний учитель. 1925. 22 груд. С. 2.
340. На фронті культури // Література, наука, мистецтво : дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1923. 9 груд. С. 1.
341. На які кошти живе «уряд УНР» // Вісті ВУЦВК. 1922. 6 лип. С. 2.
342. Наказ комісара у цивільних справах м. Києва про відновлення роботи театрів та кінематографів від 29 січня 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 61.
343. Наказ Народного секретаря освіти Української Радянської Республіки про відкриття на Україні шкіл всіх національностей від 15 лютого 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 63.
344. Наказ Секретарства народної освіти України про скасування старих посад в середніх учбових закладах та заміну їх новими, виборними від 22 лютого 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 65.
345. Нариси історії Комуністичної партії України / В. І. Юрчук та ін. ; Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – Філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 4 вид., доп. Київ : Політвидав України, 1977. 763 с.

346. Народний учитель. 1926. 28 лип. С. 1.
347. Національне питання : резолюція першої Всеукр. наради КП(б)У, 2–4 трав. 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 115–120.
348. Нестуля С. І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 – початок 30-х років) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 1998. 17 с.
349. Ніколасенко В. Ю. Жовтнева революція і докорінна перебудова народної освіти на Україні (1917–1921 рр.) // Наукові праці з історії КПРС : міжвід. наук. зб. Київ, 1965. Вип. 5. С. 13–29.
350. Новая жизнь. 1917. 5 нояб.
351. Нове мистецтво. 1926. № 5.
352. Новиков С. А. Климент Аркадьевич Тимирязев : биограф. очерк // Сочинения : в 4 т. / К. А. Тимирязев. М., 1937. Т. 1. С. 49–160.
353. О воспрещении уплаты жалования служащим государственных учреждений, получившим таковое от Директории : декрет // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 9. Ст. 119.
354. О наказуемости агитации, направленной к возбуждению национальной вражды : декрет // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 9. Ст. 114.
355. О призыве на военную службу ветеринарных фельдшеров : приказ // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 33. Ст. 368.
356. О призыве на действительную военную службу ветеринарных врачей : приказ // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 33. Ст. 365.
357. О средней школе (Временное Положение) // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. Ч. 1. Ст. 59.
358. Об организации управления высшими учебными заведениями : постановление Народного Комиссариата Просвещения от 11 марта 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 11. Ст. 270.

359. Об освобождении от призыва на действительную военную службу специалистов сельского хозяйства и землеустройства : декрет Совета народных Комиссаров УССР от 12 марта 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 11. Ст. 278.
360. Об учете и мобилизации медицинского персонала : дополнительное постановление от 14 марта 1919 г. к постановлению от 5 марта 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 28. Ст. 298.
361. Об учете и мобилизации медицинского персонала : постановление от 5 марта 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. № 21. Ст. 233.
362. Об учете и трудовой повинности всех медицинских работников на территории УССР : декрет Совнаркома УССР от 23 мая 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. / Народний комісаріат юстиції. Киев, 1919. Ч. 2. Ст. 52.
363. Об учительстве // Пролетарий. 1921. 31 мая. С. 1.
364. Общие положения инструкции для комиссара полка в действующей армии от 24 ноября 1919 г. // Хрестоматия по истории СССР 1917–1925 / сост.: Д. В. Ознобишин, Д. А. Коваленко ; под ред. Д. А. Чугаева. М., 1963. С. 301–302.
365. Оголошення Єлисаветградського відділу народної освіти про відкриття безплатної музично-драматичної і художньої студій для робітників та червоноармійців міста від 6 липня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 149.
366. ОДОА (Одеський державний обласний архів), ф. р-150, оп. 1, од. зб. 292, арк. 1, 218.
367. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов : док. и материалы. Киев : Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. 659 с.
368. Осташко Т. «Буржуй, або навіть феодал» : Є. Х. Чикаленко // День. 2018. 8 лют. С. 9.
369. Осташко Т. «Головним було об'єднати державу та суспільство» : В. К. Липинський // День. 2018. 18 квіт. С. 10.
370. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 24–38.
371. Отчет Наркомпроса УССР за 1920 год. Харьков, 1921.
372. Отчет Народного Комиссариата здравоохранения УССР за 1920 год. Харьков, 1921.

373. Очерк истории Харьковского электромеханического завода. Ч. 1. Рабочие завода «УНИОН»–ВЭК в борьбе против самодержавия и капитализма, 1888–1917. Харьков, 1963. 223 с.
374. П. Г. Виставка АХРР'а // Нове мистецтво. 1926. № 2. С. 8.
375. Падарин Н. Сельские библиотеки // Накануне. 1906. 11 мая. С. 4.
376. Панченко В. Скоропадський і Винниченко, або Чому гетьман не втримав булаву? // День. 2018. 27–28 лип. С. 20–21.
377. Панчук М. І. Історична пам'ять – фактор перебудови // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди : посіб. для вчителів / за ред. Ю. Ю. Кондуфора ; упоряд. С. В. Кульчинський, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. Київ, 1990. С. 203–224.
378. Папакін Г. Гетьман Скоропадський дійсно прагнув дотримуватися моральних засад у політиці : інтерв'ю з істориком Г. Папакіним / розмовляли Л. Івшина, І. Сюдюков // День. 2018. 31 серп. 1 верес. С. 6–7.
379. Папакін Г. Ідея, час якої назрів : Павло Скоропадський та Українська академія наук // День. 2018. 16–17 листоп. С. 21.
380. Папакін Г. Павло Скоропадський: перші роки на еміграції // Культура і життя. 2018. 2 листоп. С. 2–3.
381. Пастернак Б. Письма Д. В. Петровскому // Лит. обозрение. 1990. № 2. С. 6–9.
382. Патон Є. О. Спогади / літ. запис Ю. Буряковського. Київ : Держполітвидав УРСР, 1956. 324 с.
383. Пельше Р. Нэп, идеологический фронт искусства // Коммунист. 1922. 24 окт. С. 3.
384. Первый Всеукраинский учительский съезд : решения съезда по докладу тов. Чубаря об очередных задачах советской власти // Коммунист. 1925. 13 янв. С. 3.
385. Перед Верховным Судом рабоче-крестьянской Украины дает показания ... организатор «СВУ» С. Ефремов // Пролетарий. 1930. 12 марта. С. 2.
386. Перший Всеукраїнський з'їзд Робфаків : другий день // Вісті ВУЦВК. 1923. 1 черв. С. 2.
387. Перший Всеукраїнський з'їзд учителів // Народний учитель. 1925. 11 січ. С. 1.
388. Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року / Українська академія наук. Київ : Друкарня Укр. Наук. Т-ва, 1919. 25 с.
389. Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору // Слово і час. 2010. № 10. С. 79–99.
390. Петров В. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ : Укр. прес-група, 2013. 63 с.
391. Пешков А. Письмо Максима Горького : [присланное на имя акад. С. Ф. Ольденбурга из Италии] // Правда. 1925. 4 сент. С. 4.

392. Пилипенко С. Емігрантська перезва // Вісті ВУЦВК. 1923. 28 січ. С. 2.
393. Пилипенко С. Олесь на чужині // Вісті ВУЦВК. 1923. 18 січ. С. 2–3.
394. Пицьк Н. Е. Александр Александрович Богомолец. М. : Наука, 1970. 303 с.
395. Пісочинець Д. Народні читання українською мовою // Світло. 1912. Кн. 6. С. 6–14.
396. Пісочинець Д. Харківські учительські курси // Світло. 1911. Кн. 1. С. 71–78.
397. По народній освіті : постановва V Всеукр. з'їзду Рад від 3 берез. 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 93–95.
398. Повідомлення бюлетеня Організаційно-інструкторського відділу Народного Комісаріату освіти УСРР про проведення в м. Києві Дня пролетарської культури від 9 квітня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 95–96.
399. Повідомлення газети «Известия Екатеринославского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» про організаційні заходи по створенню мережі робітничих клубів у м. Катеринославі, від 27 квітня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 103.
400. Повідомлення газети «Известия Екатеринославского Совета рабочих и крестьянских депутатов» про відкриття і діяльність в м. Катеринославі професійних курсів для робітників і службовців, від 9 лютого 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 78.
401. Повідомлення про організацію бюро інженерів і техніків при Південній раді народного господарства для допомоги по відбудові промисловості від 21 лютого 1918 р. // Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні : березень 1917 – березень 1921 рр. : зб. док. і матеріалів / Ін-т історії АН УРСР, Архів. упр. УРСР. Київ, 1957. С. 364.
402. Погребняк В. Репресовані книги // Соціалістична культура. 1999. № 9. С. 8–9.
403. Подвойский Н. И. Специалисты // Известия Киевского Совета Рабочих депутатов. 1919. 5 марта.
404. Покровский М. Советская глава нашей истории : семь лет пореволюционной русской истории // Большевик. 1924. № 14. С. 10–19.
405. Полтавець. Ознака української самосвідомості // Рідний край. 1908. 8 січ. С. 5.
406. Попов Н. Судорги украинской контр-революции // Правда. 1930. 11 марта. С. 2–3.

407. Порошенко П. О. Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених : звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років // Урядовий кур'єр. 2017. 18 берез. С. 2.
408. Постанова Комісара в справах друку Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів про заборону контрреволюційної пропаганди на сторінках преси від 24 січня 1918 р. // Вестник УНР. 1918. 25 січ.
409. Постанова Народного комісаріату освіти УСРР про заборону виконання релігійних обрядів та викладання релігійних дисциплін у школах республіки, не раніше 22 січня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 72.
410. Постанова Народного комісаріату освіти УСРР «Про мобілізацію професорів і вчителів» від 24 травня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 141.
411. Постановления Первого общеземского съезда по народному образованию в Москве 16–30 августа 1911 г. // Вопросы народного образования на Первом общеземском съезде / В. Чарнолуцкий. СПб., 1912. С. 145–169.
412. Постернак С. Із історії освітнього руху в Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ : Вид. т-во «Друкарь», 1920. 127 с.
413. Постишев П. П. Закінчення промови у президії ЦВК СРСР // Комуніст. 1935. 10 черв. С. 2.
414. Правда. 1917. 9 апр.
415. Правда. 1917. 8 дек.
416. Правда. 1918. 20 марта.
417. Правда. 1919. 28 апр. С. 4–5.
418. Правда. 1920. 10 июля. С. 1.
419. Правда. 1922. 26 янв. С. 1.
420. Правда. 1922. 7 апр. С. 3.
421. Правда 1922. 31 авг.
422. Правда. 1923. 31 авг. С. 1.
423. Правда. 1929. 13 сент. С. 1.
424. Приговор Верховного Суда УССР по делу «СВУ» // Пролетарий. 1930. 20 апр. С. 1–2.
425. Примаченко Я. Л. Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище: проблеми методології дослідження // Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 184–197.
426. Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Україна: наука і культура : щорічник / АН УРСР, Т-во «Знання» УРСР. Київ, 1991. Вип. 25. С. 103–120.
427. Про використання театру, музики, живопису і кіно як засобу пропаганди : наказ Народного Комісаріату освіти УСРР від 1 лип. 1920 р. // Культурне

- будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 147–148.
428. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році : із постанови Верховної Ради України // *Голос України*. 2017. 4 берез. С. 1.
429. Про відкомандирування з установ студентів вищих технічних навчальних закладів для продовження занять : декрет РНК УСРР від 30 листоп. 1920 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.* : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 75–76.
430. Про відкриття нульсеместрів для підготовки робітників до вузів : постановою відділу вищої школи народного комісаріату освіти УСРР, не пізніше 15 червня 1919 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927* : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 118.
431. Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви : декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січ. 1919 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.* : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 28–30.
432. Про воєнспеців // *Вісті ВУЦВК*. 1919. 31 лип.
433. Про вступ до вищої школи : декрет РНК УСРР від 2 берез. 1919 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927* : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 84.
434. Про вшанування пам'яті Тараса Шевченка : постановою Народного Комісаріату освіти УСРР від 7 берез. 1919 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927* : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 85.
435. Про деякі зміни в складі устрою державних навчальних і вищих навчальних закладів УСРР : декрет РНК УСРР від 18 трав. 1919 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.* : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 50–51.
436. Про заснування рентгенівської академії : постановою РНК УСРР від 30 лип. 1920 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927* : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 153.
437. Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам : декрет РНК УСРР від 7 трав. 1919 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.* : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 47.

438. Про минуле заради майбутнього : збірник / П. Л. Варгатюк та ін. ; упоряд. Ю. І. Шаповал ; голова редкол. І. Ф. Курас. Київ : Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1989. 408 с.
439. Про мобілізацію всіх радіофахівців України : постанова РНК УСРР від 31 трав. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 51–52.
440. Про мобілізацію професорів і вчителів : постанова Народного комісаріату освіти УСРР від 24 трав. 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 141.
441. Про мобілізацію технічних сил : декрет РНК УРСР від 27 лют. 1919 р. // Збірники законів та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України за 1919 р. / Народний комісаріат юстиції. Київ, 1919. № 16. Ст. 180.
442. Про облік і мобілізацію спеціалістів сільського господарства і землевпорядкування : декрет РНК УРСР від 11 берез. 1919 р. // Збірники законів та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України за 1919 р. / Народний комісаріат юстиції. Київ, 1919. № 24. Ст. 269.
443. Про облік культурно-освітніх робітників : інструкція Народного Комісаріату УРСР // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. Ч. 1, № 18. Ст. 347.
444. Про організацію Всеукраїнського Бюра реєстрації та розподілу технічних сил : постанова Президії Промислового Бюра та Уповноваженого Народного Комісаріату Праці // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. Ч. 1. № 12. Ст. 236.
445. Про організацію Науково-Технічного Відділу : постанова президії Ради народного господарства УРСР // Збірники законів та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України за 1919 р. / Народний комісаріат юстиції. Київ, 1919. Ч. 2. Ст. 101.
446. Про охорону майна і жител членів академії наук УСРР : обов'язкова постанова РНК УСРР від 4 лип. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 55.
447. Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти : декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січ. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 72–73.

448. Про перехід всіх приватних вищих шкільних закладів на державне утримання : декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 24 квіт. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 102.
449. Про поліпшення становища вчених-спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва : декрет РНК УСРР від 31 серп. 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 157–158.
450. Про поліпшення становища робітників лікарсько-санітарної справи : постанова РНК від 10 черв. 1920 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. № 14. Ст. 260.
451. Про порядок прийому на службу відповідальних службовців та спеціалістів радянськими установами : постанова Народного Комісаріату праці України від 22 трав. 1919 р. // Збірники законів та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України за 1919 р. / Народний комісаріат юстиції. Київ, 1919. Ч. 2. Ст. 46.
452. Про постачання харчами робітників освіти : постанова Раднаркому України від 22 черв. 1920 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. № 16, ч. 1. Ст. 319.
453. Про призначення одноразової допомоги і пенсії сім'ї покійного композитора О. М. Скрябіна : декрет РНК УСРР від 9 лип. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 55.
454. Про призначення професору Л. Л. Гіршману довічної пенсії : постанова Всеукр. революц. комітету від 9 лют. 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 132–133.
455. Про прискорені випуски інженерів : постанова РНК УСРР від 5 черв. 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 65–66.
456. Про притягнення до трудової повинності робітників мистецтва : постанова // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. № 18, ч. 1. Ст. 350.
457. Про притягнення до трудової повинності медперсоналу : постанова // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. № 1. Ст. 17.

458. Про скасування плати за навчання в школах : декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 4 берез. 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 85.
459. Про соціальний захист заслужених працівників науки : постанова РНК УСРР від 13 верес. 1921 р. // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. 2-е офіц. вид. Харків : Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. № 17. Ст. 515.
460. Про спеціалістів транспорту : постанова // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіц.). Харків, 1921. Ч. 1. № 28. Ст. 597.
461. Про Українську Академію наук : постанова Раднаркому УСРР від 25 січ. 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 177–178.
462. Про утворення першого Українського наукового медичного інституту : постанова РНК УСРР від 20 лип. 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 151–152.
463. Про чергові завдання партії в національному питанні : резолюція Х з'їзду РКП(б) від 15 берез. 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР : важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр. : зб. док. : у 2 т. / М-во культури УРСР та ін. Київ, 1959. Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). С. 100–109.
464. Проблема інтелігенції в реконструктивну добу : диспут в Комакадемії // За культурну революцію. 1930. 12 груд. С. 4.
465. Програма Російської Комуністичної партії (більшовиків) : прийнята на восьмому з'їзді РКП(б) 18–23 берез. 1919 р. у Москві // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) : пер. з 8 рос. вид. Київ, 1979. Т. 2. С. 37–58.
466. Пролетарий. 1923. 19 янв. С. 5 ; 21 янв. С. 5.
467. Пролетарий. 1923. 7 янв. С. 2.
468. Пролетарий. 1930. 15 марта. С. 2.
469. Пролетарская мысль. 1917. 24 дек.
470. Пролетарська освіта. 1920. № 1. С. 37.
471. «Просвіта» // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 599.
472. Протоколи шестого съезда РСДРП (большевиков). Август 1917 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. М. : Госполитиздат, 1958. 487 с.

473. Проф. Грушевський в Києві // Вісті ВУЦВК. 1924. 9 берез. С. 1.
474. Профессиональное движение. 1918. 25 апр.
475. Раскаianie петлюровца Андриевского // Пролетарий. 1924. 24 дек. С. 2.
476. Ребрик А. А. Идеологическая работа Коммунистической партии среди технической интеллигенции : (опыт партийных организаций Украины 1921–1925 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : (07.00.01) / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1978. 22 с.
477. Резолюции 2-й конференции рудничных и горнозаводских комитетов Донецкого бассейна от 25–27 ноября 1917 г. // Борьба за власть советов в Донбассе : сб. док. и материалов / Партийный архив Сталинского обкома КП Украины и др. Сталино, 1957. С. 214–221.
478. Резолюція I Всеукраїнського з'їзду Рад «Про самовизначення України» від 12 грудня 1917 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 51–52.
479. Резолюція учнівських зборів м. Павлограда Катеринославської губернії про підтримку радянської влади та її політики в галузі реформи школи від 1 лютого 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 76.
480. Ренников А. Украинское движение // Новое время. 1913. 7 авг. С. 5.
481. Решение съезда учителей Звенигородского уезда, Киевской губернии, добиваться создания украинских народных школ от 23–24 апреля 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине : сб. док. и материалов : в 3 т. / Центр. гос. архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. Киев : Госполитиздат, 1957. Т. 1 : февраль – октябрь 1917. С. 90.
482. Рижков В. гетьманат очима учасників // День. 2018. 6–7 лип. С. 18–19.
483. Рижков В. «Така книга потрібна студентам» : презентація книги «АВЕ. До 100-ліття гетьманату Павла Скоропадського» (Київ, 2018) // День. 2018. 8 листоп. С. 10.
484. Ровинский Н. Советские финансы и культурная революция // Финансы СССР за XXX лет, 1917–1947. М., 1947. С. 195–230.
485. Родченко А. М. Статьи. Воспоминания. Автобиографические записки. Письма. М. : Совет. худож., 1982. 224 с.
486. Розпорядження Катеринославського губернського виконавчого Комітету Рад повітовим радам про охорону пам'ятників старовини, мистецтва і науки від 26 лютого 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 68.
487. Розпорядження Наркомосу УСРР губвідділам народів освіти про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка від 27 лютого 1920 р. // Культурне будівництво в

- Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 134.
488. Рыков А. И. Пора сделать окончательный выбор ... : докл. тов. Рыкова на общегор. собрании инженер.-техн. и науч. работников в Москве 16 февр. // Пролетарий. 1930. 21 февр. С. 2.
489. Рыков А. И. Пора сделать окончательный выбор ... : окончание докл. на общегор. собрании инженер.-техн. и науч. работников в Москве 16 февр. // Пролетарий. 1930. 22 февр. С. 2.
490. Ряппо Я. П. Наркомпрос и научные работники : (докл. тов. Ряппо на Первом Всеукр. съезде науч. работников) // Коммунист. 1925. 3 февр. С. 5.
491. Ряппо Я. П. Основні етапи розвитку української системи народної освіти // Народній учитель. 1927. 7 листоп. С. 2–3.
492. Ряппо Я. П. Основные задачи Наркомпроса в предстоящем учебном году // Коммунист. 1925. 11 сент. С. 2.
493. Ряппо Я. П. Просвещение на Украине за годы революции // Путь просвещения. 1922. № 6. С. 1–32.
494. Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924) : сб. ст. и докл. Харьков : Госиздат, 1925. 145 с.
495. Ряппо Я. П. Свято Української культури : розмова з заст. Наркомосвіти Я. П. Ряппо з питань роботи пленуму Укрголовнауки // Вісті ВУЦВК. 1926. 4 лют. С. 2.
496. С. Й. Українська «зміна віх» // Вісті ВУЦВК. 1922. 7 квіт. С. 1.
497. Савинков Б. Почему я признал советскую власть? : письмо Бориса Савинкова // Пролетарий. 1924. 13 сент. С. 2.
498. Савченко Я. П'ять років історії українського театру // Більшовик. 1924. 12 груд. С. 3.
499. Садовский В. Из земской жизни на Украине: националистическая теория и «сепаратическая» практика // Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 70–80.
500. Сборщиков Н. Последний гетман : друг Германии, русский монархист и украинский патриот : Павел Скоропадский // Комсомольская правда в Украине. 2017. 15 мая. С. 10.
501. Сверстюк Є. Народження української інтелігенції // Психологія і суспільство. 2015. № 2. С. 7–12.
502. Село про школу // Вісті ВУЦВК. 1925. 4 січ. С. 3.
503. Сельские библиотеки // Харьковская жизнь. 1906. 29 марта.
504. Сельскохозяйственный фронт зовет : Всеукраинский агрономический съезд // Коммунист. 1922. 21 окт. С. 3.
505. Сергійчук В. Центральна Рада представляла віковічні прагнення нашого народу до суверенності // Голос України. 2017. 17 берез. С. 1, 5.
506. Синецкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. М. : Совет. наука, 1950. 235 с.
507. Сірополко С. Короткий курс бібліотекознавства : історія, теорія та практика бібліотечної справи. Львів, 1924. 127 с.

508. С-кий В. «Островок в Советском море»: перед процессом «СВУ» // Пролетарий. 1930. 8 марта. С. 6.
509. С-кий В. Под знаменами контр-революции : перед процессом «СВУ» // Пролетарий. 1930. 27 февр. С. 3.
510. Скоропадський П. П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / голов. ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.
511. Скрипник М. О. Лінія освітньої роботи в будівнанні соціалізму : промова на Всеукр. нараді профспілкових бібл. працівників, 7 берез. 1927 р. // Вибрані твори. Київ, 1991. С. 240–250.
512. Словарь української мови. У 4 т. Т. 4 / збір. ред. журн. «Киевская Старина» ; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959 . 616 с.
513. Сменовеховцы в Харькове // Пролетарий. 1922. 20 июля. С. 3.
514. Смешко І. Невивчені уроки гетьманату та національна ідея України у сучасних умовах // День. 2018. 3–4 серп. С. 6–7.
515. Смешко І. Невивчені уроки гетьманату та національна ідея України у сучасних умовах // День. 2018. 10–11 серп. С. 14–15.
516. Собінов Л. В. Інтерв'ю голови Всеукраїнського музичного комітету Л. В. Собінова кореспонденту Бюро української преси про перспективи розвитку музичної культури на Україні від 17 червня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 118–119.
517. Советская интеллигенция : (история формирования и роста, 1917–1965 гг.) / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС, Каф. истории совет. о-ва. М. : Мысль, 1968. 432 с.
518. Советская интеллигенция : краткий очерк истории (1917–1975). М. : Политиздат, 1977. 317 с.
519. Сподвижники Деникина перед судом республики : (утреннее заседание 26-го апреля) // Пролетарий. 1921. 29 апр. С. 2.
520. Ставицкий В. А. Подготовка учителей начальной школы (начальных классов) в Украинской ССР (1917–1941 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. Киев, 1971. 24 с.
521. Стеллецкий Н. С. Социализм – его история и критическая оценка с христианской точки зрения // Труды Киевской духовной академии. 1905. Кн. 8. С. 560–605.
522. Стефаник В. До В. І. Морачевського : червень 1898 р., Русів : лист // Повне збір. творів : у 3 т. Київ, 1954. Т. 3. С. 141–142.
523. Суд над жовто-блакитною контрреволюцією // Вісті ВУЦВК. 1922. 31 серп. С. 2.
524. Сулима Л. Останній гетьман : до 100-річчя постановня Держави Скоропадського // Голос України. 2018. 28 квіт. С. 15.

-
525. Сумцов Н. Ф. Этюды по человеконенавистничеству : отклик на ст. Д. Муретова «Этюды о национализме» в журн. «Рус. мысль» // Южный край. 1916. 10 февр.
526. Сухоплюев И. Контр-революция под флагом религиозной революции // Коммунист. 1921. 4 окт. С. 2.
527. Сюдюков І. Відповідальний за держбезпеку. Ігор Кістяківський: спроба політичного портрета // День. 2018. 13–14 лип. С. 20.
528. Сюдюков І. Павло Скоропадський – політик та державотворець : про кн. О. Михайлової «Павло Скоропадський. “Крім негідників, усі підуть за мною”» (Київ, 2018) // День. 2018. 25–26 жовт. С. 18.
529. Сюдюков І. Час вирішального вибору : до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського гетьманом України // День. 2018. 27–28 квіт. С. 21.
530. Сюдюков І. «Чути себе українцями...» : до 100-річчя Акту Злуки УНР та ЗУНР // День. 2019. 1–2 лют. С. 20.
531. Т. Н. До Всесоюзного з'їзду : Перший Всесоюзний з'їзд вчительства // Большевик. 1924. 13 листоп. С. 3.
532. Театральная жизнь. 1918. № 24.
533. Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2014. 599 с.
534. Терещенко Ю. І. Перший і другий гетьманати в Україні: козаки та державотворці: прорив у майбутнє // День. 2018. 11–12 трав. С. 20.
535. Терещенко Ю. І. 100 років проголошення гетьманства в Україні // День. 2018. 16–17 лют. С. 14.
536. Терлецький В. М. Академія Наук Української РСР, 1919–1969 : короткий іст. нарис. Київ : Наук. думка, 1969. 295 с.
537. Титко С. Із хвиль життя // Світло. 1914. Кн. 5. С. 45–49.
538. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ : Наук. думка, 1985. 190 с.
539. Тов. Раковський про «зміновіховців» // Вісті ВУЦВК. 1922. 21 лип. С. 3.
540. Товкачевський А. Партикуляризація цінностей // Українська хата. 1914. Кн. 3/4. С. 285–300.
541. 30 років на фронті освіти. Яків Теофанович Чепіга (Зеленкевич) // Народний учитель. 1926. 24 лют. С. 1.
542. Трифонов Н. А. История одного спора Октябрьских лет : (Луначарский и Короленко) // Вопросы литературы. 1970. № 7. С. 33–44.
543. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы, Санкт-Петербург, 3–7 января 1908 г. СПб., 1908. 527 с.
544. Турнальтауб И. Третий фронт : народное образование, искусство // Пролетарий. 1922. 25 нояб. С. 6.
545. Тутковський П. Автобіографія / Всеукр. акад. наук. Київ : Вид. Акад. наук, 1929. 20 с.

546. У військовому питанні : восьмий з'їзд РКП(б) // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) : пер. з 8 рос. вид. Київ, 1979. Т. 2. С. 59–69.
547. Угаров Ф. Я. Вчитель і професійний рух : промова голови ВУРПС т. Угарова на Всеукр. вчит. з'їзді // Вісті ВУЦВК. 1925. 13 січ. С. 3.
548. Українське слово й мистецтво // Рідний край. 1908. Чис. 2. С. 14–15.
549. УСЕ : універсальний словник-енциклопедія / ред. рада: М. Попович (голова) та ін. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Всеуито : Новий друк, 2003. 1414 с.
550. Устав Союза учителей-интернационалистов // Народное просвещение. 1918. № 1/2.
551. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция : из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма / АН СССР, Ин-т истории СССР. М. : Наука, 1972. 471 с.
552. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты. М. : Мысль, 1965. 253 с.
553. Фрадкін В. З., Шейко В. М. Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919 рр.) // Вісник Харківського університету. Харків, 1979. № 182 : Історія, вип. 11. С. 58–65.
554. Франко І. Я. З останніх десятиліть XIX віку // Збір. творів : у 50 т. Київ, 1984. Т. 41. С. 471–529.
555. Франко І. Я. Формальний і реальний націоналізм (кілька уваг про IX і X випуск «Правди» // Збір. творів : у 50 т. Київ, 1980. Т. 27. С. 355–363.
556. Франко І. Я. Щирість тону і щирість переконань // Твори : у 20 т. Київ, 1955. Т. 16. С. 345–355.
557. Хан-Магомедов С. О. Дизайн, архитектура, агитационное и полиграфическое искусство в творчестве художника Александра Родченко // Статьи, воспоминания, автобиографические записки, письма / А. М. Родченко. М. : Совет. художник, 1982. С. 6–38.
558. Харків. 9 (22) грудня 1912 року // Сніп. 1912. 9 груд. С. 1–3.
559. Харківське наукове товариство // Народний учитель. 1928. 7 листоп. С. 4.
560. ХДОА (Харківський державний обласний архів), ф. Р-101, оп. 1, од. зб. 116, арк. 113, 119, 120.
561. Хлібороб. 1913. № 15/16.
562. Храмов Ю. О., Руда С. П. Заснування Української академії наук та її організаційне становлення (1918–1928) // Наука та наукознавство. 1998. № 3. С. 17–29.
563. Цветаева М. Поэт и время : (очерк) // Юность. 1987. № 8. С. 54–59.
564. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 155, оп. 1, од. зб. 322, арк. 39.
565. ЦДАВО України, ф. 161, оп. 7, од. зб. 15, арк. 24.
566. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 15, арк. 82, 84, 87.

-
567. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 16, арк. 1-зв.
568. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 16, арк. 46.
569. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 18, арк. 4.
570. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 22, арк. 2.
571. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 23, арк. 5.
572. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 25, арк. 45.
573. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 27, арк. 1, 10.
574. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 270, арк. 2.
575. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 270, арк. 4.
576. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 270, арк. 10.
577. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 274, арк. 8-зв.
578. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 287, арк. 5.
579. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 321, арк. 5.
580. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 341, арк. 5, 7, 8, 9.
581. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 343, арк. 2.
582. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 405, арк. 35.
583. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 407, арк. 1, 2, 3 ; од. зб. 85, арк. 536.
584. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 44, арк. 80.
585. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 521, арк. 1, 3.
586. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 16.
587. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 18.
588. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 4 ; од. зб. 603, арк. 90.
589. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 7, 9.
590. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 7, 9 ; од. зб. 285, арк. 55 ; од. зб. 891, арк. 2.
591. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 9.
592. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 570, арк. 1, 5, 10, 70.
593. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 570, арк. 1, 70.
594. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 6, арк. 45.
595. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 622, арк. 57.
596. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 622, арк. 64, 79.
597. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 67, арк. 34, 35.
598. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 681, арк. 3.
599. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 890, арк. 34, 35.
600. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 890, арк. 35, 36.
601. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 20.
602. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 21-зв.
603. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 27.
604. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 77.
605. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 77-зв.
606. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 79.
607. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 1, 3, 4.

608. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 1–160.
609. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 3, 4.
610. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 32.
611. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 32, 46, 67.
612. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 46.
613. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 66, 67.
614. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 197.
615. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 208.
616. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 208, 209.
617. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 54.
618. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 55, 56.
619. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 8.
620. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, од. зб. 353, арк. 48.
621. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, од. зб. 353, арк. 49.
622. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, од. зб. 359, арк. 54, 73.
623. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 10, арк. 10.
624. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1618, арк. 47, 48.
625. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1618, арк. 47-зв.
626. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 287, арк. 5.
627. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 287, арк. 6.
628. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 168.
629. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 245, 265.
630. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 932, арк. 54.
631. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 937, арк. 53.
632. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 937, арк. 54.
633. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 12, арк. 105.
634. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 12, арк. 59, 60.
635. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, од. зб. 1189, арк. 13, 15.
636. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 12, арк. 7, 12.
637. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1, 2, 3, 15-зв, 52, 54, 55.
638. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 12.
639. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1–3, 32, 54, 55.
640. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 139.
641. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 54.
642. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 57, 131-зв.
643. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 2-86.
644. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 4, 15.
645. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 63.
646. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 63, 64.
647. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 65, 66.
648. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 66.
649. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, од. зб. 151, арк. 5.

-
650. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, од. зб. 916.
 651. ЦДАВО України, ф. 2, спр. 2, оп. 1, од. зб. 436, арк. 1, 6.
 652. ЦДАВО України, ф. 2, спр. 2, оп. 1, од. зб. 916, арк. 66, 67.
 653. ЦДАВО України, ф. 2579, оп. 1, од. зб. 6, арк. 1.
 654. ЦДАВО України, ф. 2579, оп. 1, од. зб. 6, арк. 1, 18, 21-зв.
 655. ЦДАВО України, ф. 2579, оп. 1, од. зб. 6, арк. 18–21.
 656. ЦДАВО України, ф. 2595, оп. 1, од. зб. 29, арк. 1, 2.
 657. ЦДАВО України, ф. 2595, оп. 1, од. зб. 87, арк. 1, 2.
 658. ЦДАВО України, ф. 2595, оп. 6, од. зб. 2, арк. 11.
 659. ЦДАВО України, ф. 2595, оп. 6, од. зб. 2, арк. 3-зв., 4.
 660. ЦДАВО України, ф. 2600, оп. 1, од. зб. 10, арк. 12.
 661. ЦДАВО України, ф. 2600, оп. 1, од. зб. 16, арк. 18.
 662. ЦДАВО України, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 135, арк. 14.
 663. ЦДАВО України, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 135, арк. 14, 79.
 664. ЦДАВО України, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 135, арк. 175.
 665. ЦДАВО України, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 16, арк. 46.
 666. ЦДАВО України, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 16, арк. 49.
 667. ЦДАВО України, ф. 2699, оп. 3, од. зб. 13, арк. 1, 2, 3.
 668. ЦДАВО України, ф. 2708, оп. 1, од. зб. 44, арк. 1–4.
 669. ЦДАВО України, ф. 2708, оп. 2, од. зб. 407, арк. 5-зв.
 670. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 14, 15.
 671. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 24.
 672. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 34.
 673. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 21, 22, 226.
 674. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 226, 227.
 675. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 234.
 676. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 235.
 677. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 251, 252.
 678. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 286.
 679. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 159, арк. 1-зв.
 680. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 15.
 681. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 159, арк. 19.
 682. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 19, 20.
 683. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 2.
 684. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 20.
 685. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 77.
 686. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 77, 78, 182.
 687. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 171, арк. 18, 19.
 688. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 174, арк. 33-зв.
 689. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 251.
 690. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29.
 691. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29, 30, 40, 80.

692. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29, 31.
693. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 34.
694. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 41.
695. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 51.
696. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 57, 58.
697. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 74, 75.
698. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 67, арк. 104.
699. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 79, арк. 407.
700. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 79, арк. 416.
701. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 171.
702. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 5.
703. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 6.
704. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 16, арк. 46.
705. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 18, арк. 49, 139
706. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 193.
707. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 211, арк. 149–151.
708. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 211, арк. 170, 171.
709. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 38, арк. 10, 328.
710. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 38, арк. 89.
711. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 438, арк. 70.
712. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 10, од. зб. 520, арк. 43.
713. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 2, од. зб. 228, арк. 17.
714. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 2, од. зб. 228, арк. 41 а.
715. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 2, од. зб. 228, арк. 43.
716. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 2, од. зб. 228, арк. 43 а.
717. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 2, од. зб. 228, арк. 43 а-зв.
718. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 1011.
719. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 507, арк. 19, 21, 25, 27.
720. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, од. зб. 1425, арк. 509-зв.
721. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, од. зб. 1425, арк. 606.
722. ЦДАВО України, ф. 573, оп. 1, од. зб. 128, арк. 12, 15.
723. ЦДАВО України, ф. 573, оп. 1, од. зб. 700, арк. 12, 44, 82-зв.
724. ЦДАВО України, ф. 573, оп. 1, од. зб. 700, арк. 13.
725. ЦДАВО України, ф. 573, оп. 1, од. зб. 85, арк. 63, 70.
726. ЦДАВО України, ф. 573, оп. 1, од. зб. 96, арк. 4.
727. ЦДАВО України, ф. 575, оп. 1, од. зб. 97, арк. 85.
728. ЦДАВО України, ф. 575, оп. 1, од. зб. 97, арк. 85, 86, 92, 94.
729. ЦДАВО України, ф. 599, оп. 3, од. зб. 1401, арк. 772, 784, 785.
730. ЦДАВО України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 85, арк. 70.
731. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 7, од. зб. 7465, арк. 18, 19.
732. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 7, од. зб. 7465, арк. 19.
733. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 7, од. зб. 7465, арк. 20.

734. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 1, оп. 4, од. зб. 194, арк. 38.
735. ЦДАГО України, ф. 13, оп. 13-1, од. зб. 15, арк. 49.
736. ЦДАГО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 18, арк. 2, 3.
737. ЦДАГО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 204, арк. 3, 4-зв.
738. ЦДАГО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 33, арк. 14.
739. ЦДАГО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 59, арк. 11.
740. ЦДАГО України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 6, арк. 2-зв., арк. 3, 4, 5.
741. ЦДАГО України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 18, арк. 17.
742. ЦДАГО України, ф. 26, оп. 26-3, од. зб. 1, арк. 4, 80.
743. ЦДАГО України, ф. 26, оп. 26-3, од. зб. 1, арк. 80.
744. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1, арк. 51, 52, 53.
745. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 13, арк. 128.
746. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 196, арк. 52-56.
747. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 210, арк. 4, 7, 14.
748. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 389, арк. 12, 40.
749. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 390, арк. 75.
750. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 416, арк. 94.
751. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 7, 44, 58.
752. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 73.
753. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 744.
754. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 573, арк. 200, 201.
755. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 4.
756. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 6.
757. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 73.
758. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 585, арк. 34.
759. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 79, арк. 131-зв.
760. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 7, од. зб. 16, арк. 43.
761. ЦДАГО України, ф. 29, оп. 7, од. зб. 79, арк. 672-зв.
762. ЦДАГО України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 818, арк. 160.
763. ЦДАГО України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 818, арк. 160-зв.
764. ЦДАГО України, ф. 3, оп. 3-1, од. зб. 600, арк. 2-зв.
765. Циркуляр комісара освіти Донецько-Криворізької області учбовим закладам Харкова і губернії про впровадження в життя Декрету РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 6 березня 1918 р. // Известия Юга. 1918. 6 марта.
766. Циркуляр Народного Комісаріату освіти УСРР про підтримку ініціативи КСРМУ в справі проведення освітньої роботи серед робітничої і селянської молоді від 7 травня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917-1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 139.
767. Циркуляр Полтавського губернського відділу народної освіти повітам, повітовим містам, повітовим та волосним земським управам про відкриття

- сільських шкіл від 31 січня 1918 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін. Київ, 1979. С. 61–62.
768. Чадюк М. Еволюція в часи революції : діяльність Миколи Василенка на посаді міністра освіти Української держави // День. 2018. 11–12 трав. С. 21.
769. Чепіга Я. Т. Пам'яті громадсько-професійного діяча-вчителя : А. І. Лещенко // Народний учитель. 1926. 3 берез. С. 2.
770. Черномаз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 – март 1918). Харьков, 1958. 168 с.
771. Четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, Москва, 9–12 червня 1923 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) : пер. з 8 рос. вид. Київ, 1979. Т. 2. С. 466–473.
772. Что читает деревня? // Харьковские новости. 1906. 14 июня. С. 1.
773. Чубар В. Я. Промова тов. Чубаря на Першому Всеукраїнському з'їзді учителів // Народний учитель. 1925. 7 січ. С. 2.
774. Чубутского П. Предпосылки реальной экономической политики // Экономист. 1922. № 1. С. 66–75.
775. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки : Сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 141 с.
776. Шафаревич И. Социализм как явление мировой истории // Есть ли у России будущее? : публицистика / И. Шафаревич. М., 1991. С. 5–387.
777. Шейко В. М. Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні // Культура України. Серія: Мистецтвознавство : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2017. Вип. 57. С. 138–154.
778. Шейко В. М. Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Культура України. Серія: Мистецтвознавство : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2017. Вип. 56. С. 225–243.
779. Шейко В. М. Інтелігенція України під час голодомору на початку 20-х рр. // Культура України : зб. ст. / Харків. держ. ін-т культури. Харків, 1993. Вип. 1. С. 33–44.
780. Шейко В. М. Історія української культури : монографія. Харків : ХДАК, 2001. 400 с.
781. Шейко В. М. Культура, інтелігенція та влада в Україні (20–30-ті роки XX ст.) // Інтелігенція та влада : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. вищ. навч. закл., учених-дослідників і представників владних структур із проблем сучас. інтелігенції, 14 берез. 2008 р. / Нар. укр. акад. та ін. Харків, 2008. С. 11–15.
782. Шейко В. М. Культура України, інтелігенція та революція (1917–1920 рр.) // Культура України : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2005. Вип. 16 : Мистецтвознавство. Філософія. С. 20–34.

783. Шейко В. М., Богуцький Ю. П., Кушнарєнко Н. М. Наукова творчість у галузі культурології і мистецтвознавства : навч. посіб. / Харків. держ. акад. культури, Ін-т культурології Нац. акад. мистецтв України. Харків : ХДАК, 2016. 329 с.
784. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. 7-ме вид., стер. Київ : Знання, 2011. 310 с.
785. Шейко В. М., Згурський Г. В. Проблеми українізації та культура України на початку ХХ століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. пр. Харків, 2001. № 504 : Історія України, вип. 4. С. 55–75.
786. Шейко В. М. Українська культура та інтелігенція в умовах кризового суспільства // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». Харків, 2001. Т. 6–2 : Громадянськість інтелігенції: шляхи формування у кризовому суспільстві. С. 86–89.
787. Шейко В. Н. Великий Октябрь и культурно-просветительная деятельность научной интеллигенции Украинской ССР (1921–1925) // Вопросы истории СССР : респ. межвед. науч. сб. / Харьк. гос. ун-т им. А. М. Горького. Харьков, 1979. Вып. 24. С. 58–64.
788. Шейко В. Н., Литвинова В. П. Из истории культурно-просветительной деятельности художественной интеллигенции УССР (1921–1925) // Вестник Харьковского университета. Харьков, 1984. № 266 : Социалистическое и коммунистическое строительство в СССР и странах социалистического содружества. С. 12–18.
789. Шейко В. Н. Рецензия // Вопросы истории. 1970. № 8. С. 146–150. Рец. на кн.: Советская интеллигенция : (История формирования и роста. 1917–1965 гг.). М. : Мысль, 1968. 432 с.
790. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть // Україна: наука і культура : щорічник / АН УРСР, Т-во «Знання» УРСР Київ, 1991. Вип. 25. С. 159–167.
791. Шуба П. Путевые наброски // Коммунист. 1921. 26 окт. С. 2.
792. Экономическая контрреволюция в Донбассе : (итоги шахтинского дела) : ст. и док. / под общ. ред. Н. В. Крыленко. М. : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1928. 306 с.
793. Экономическая контрреволюция в Донбассе : следствие по делу о раскрытой в Шахтинском районе контрреволюционной организации закончено // Пролетарий. 1928. 8 мая. С. 1.
794. Южный край. 1917. 14 янв.
795. Юрєнева В. Л. Записки актрисы. М. ; Л. : Искусство, 1946. 236 с.
796. Яворский С. «Внутренняя эмиграция» // Коммунист. 1924. 19 июля. С. 1.
797. Янага О. Сільсько-госп. науковий комітет України // Література, наука, мистецтво : дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1923. 14 жовт. С. 3.
798. Ясь А. Украинская академия. Год 1918-й // Зеркало недели. 2018. 10–16 нояб. С. 1, 10.

Іменний покажчик

- Айзеншток І. Я. 114
Аймермахер К. 293
Алов О. О. 317
Алчевська Х. Д. 150, 152, 417
Альбицький В. І. 206
Альгшулер А. Я. 271
Андрієвський О. М. 400
Андрусов М. І. 321
Анненков Ю. П. 219
Антонович В. Б. 55, 78, 134
Антонович Д. В. 68, 378
Аркас М. М. 270
Артем'єв М. А. 118
Асєєв М. М. 295
Астряб О. М. 114, 168
Ахматова А. А. 420
Ашун-Ільзек А. 207
- Бабій О. Й.** 154
Багалій Д. І. 49, 60, 61, 115, 147,
148, 151, 160, 276, 321, 331,
376
Балицька О. 33
Бакевич М. П. 168
Бальмонт К. Д. 291
Баранцевич К. С. 352
Бардін І. П. 161, 164, 183, 201,
208, 214, 218, 322, 356
Барицький В. А. 245, 400
Бауер О. 141
Бежецький О. 352
Бекетов О. М. 206
Бердяєв М. О. 421
Белій А. 420
Бич-Лубенський К. М. 151
Біленківський М. 376
Білецький Л. Т. 55, 78
Білецький О. І. 20, 114, 398
Біляшівський М. Ф. 67, 69, 321
Біхтер М. О. 270
Блок О. О. 159, 290
Блох Ф. 306
Бобринський О. 152
Бобріщев-Пушкін О. В. 393
Богдашевський Д. І. 143
Боген 338
Богін А. 338
Боголепов О. О. 421
Богомазов О. К. 67, 161, 278
Богомолець О. О. 159
Бойко В. С. 68
Бойко О. Д. 17–22, 24
Бойчук М. Л. 67–69, 278, 376,
387, 390
Бойчук Т. Л. 68, 376
Бокій Б. І. 201
Болбочан П. Ф. 25
Бондар А. Г. 30
Бондарєв І. 170
Бондарчук П. М. 39, 76, 77, 84, 85
Бондарчук С. К. 383
Бонч-Бруєвич В. Д. 292, 323
Борисоглібська Г. І. 271, 378
Бромлей Н. М. 352
Брусилов О. О. 198
Бубнов А. С. 222
Будний 306
Бузескул В. П. 114, 340
Булгаков С. М. 421
Бунін І. О. 420
Буравченков А. О. 29
Бурачек М. Г. 69, 114, 378, 387
Бурлюк Д. Д. 298
Бучма А. М. 273, 390

- Вайда Є. І. 168
Вайсберг Б. С. 159
Ваксов В. 203
Варецька В. Ф. 384
Василенко М. П. 41, 49, 51, 60,
75, 86, 321, 331, 390
Васильєв П. В. 279
Василько В. С. 383
Васильченко С. В. 168, 290, 378,
389
Веріго Б. Ф. 118
Вернадський В. І. 21, 49, 60, 61,
67, 79, 160, 320–322, 329,
330, 381
Верстюк В. Ф. 12, 38
Верховинець В. М. 383
Виготський Л. С. 108
Винниченко В. К. 10, 20–22, 24,
25, 33, 43, 53, 67, 82, 85, 129,
133, 137, 139, 166, 188, 275,
341, 380, 388, 390, 396, 397, 399
Виноградов О. П. 216
Власенко С. 186
Воблій К. Г. 182, 321
Возняк М. С. 376
Волкович М. М. 118, 332
Володарський 306
Вороний М. К. 67, 166, 281, 378,
383
Ворошилов К. Є. 421
Вотчал Є. П. 160
Врангель П. М. 21, 63, 208, 229,
239, 249, 262, 265, 312
Гаєвський Г. П. 281
Гаккебуш Л. М. 378
Галушко К. Ю. 43, 109
Гамрецький Ю. М. 16
Ганицький І. М. 79
Гастев О. К. 269, 289
Гауптман Г. 273, 384
Гермайзе Й. Ю. 55, 78
Герцен О. І. 130, 419
Гіляров О. М. 118
Гіршман Л. Л. 324
Глаголев О. О. 143
Глаголін Б. С. 270, 272
Глебова М. М. 382
Глієр Р. М. 119, 310, 387
Гоголь М. В. 148, 151, 273, 377
Голубець М. 154
Голубович В. О. 231, 233, 343, 362
Гольдоні К. 384
Гопнер С. І. 247, 309
Горбатий П. А. 168
Горбунов-Посадов І. І. 267
Горілий О. Л. 387
Горький О. М. 166, 331–333
Грабовський С. І. 41
Граве Д. О. 118, 160
Гребінка Є. П. 377
Григор'єв Н. О. 52, 53, 197, 225,
397
Григорук Є. М. 188
Гриневецький В. Г. 394
Гриневська І. А. 352
Гринько Г. Ф. 85, 134, 220, 342,
347–351, 357, 367
Грімм В. 420
Грімм Я. 420
Грінченко Б. Д. 55, 68, 78, 132,
134, 151, 152, 377
Грінченко М. О. 161
Гром'як Р. Т. 33
Грузинцев О. П. 118
Грушевський М. С. 10, 20, 22, 24,
41, 42, 54–56, 60–62, 68, 75,
78, 79, 83, 128, 132–134, 137,
139, 174, 228, 231, 332, 340,
371, 376, 390, 396, 401–403

- Грушевський О. С. 79, 134, 144
Грушко Н. В. 352
Гук І. М. 169, 263
Гулак-Артемівський П. П. 377
Гуревич М. Г. 341, 355, 362
Гутянський С. К. 30, 65, 66
- Давидова Н. М. 278
Даденков М. Ф. 114, 168
Даль В. І. 131
Данилевич Г. Є. 322
Данилевський Г. П. 420
Дашкевич Я. Р. 134
Дем'яненко М. 67
Денікін А. І. 19, 50, 63, 75, 166,
168, 224, 229, 246, 248, 259,
272, 310, 317, 329, 331, 351
Держинський Ф. Е. 214, 421
Дзюба І. М. 134–137
Дікенс Ч. 148
Дністрянський С. С. 398
Добровольська М. П. 168
Добружський 185
Довнар-Запольський М. В. 118
Довнар-Запольський О. В. 162
Дога Н. М. 245
Дойл А. К. 420
Доленго М. 177
Домбровський Н. М. 170
Донець М. І. 161, 162, 386
Донцов Д. І. 10, 132
Дорошенко Д. І. 22, 51, 133, 137,
398
Дорошенко М. 400
Драгоманов М. П. 131, 134,
137–139
Дукельський М. П. 196, 229, 230
Дунаєвський А. Ю. 169
Дурдуківський В. Ф. 55, 56, 77, 78
Екстер О. О. 67, 388
- Еллан-Блакитний В. М. 85, 166,
290, 299, 389
Енгельс Ф. 110
Еренбург І. Г. 291, 352
Ернст Ф. Л. 68
Євшан М. 144
Єрмилов В. Д. 390
Єфименко О. Я. 148, 151, 376
Єфімов Б. Ю. 279
Єфремов С. О. 22, 47–50, 56,
67, 68, 78, 134, 228, 231, 269,
330–332, 390, 399
- Жаботинський В. Є. 130, 131
Жванко Л. М. 53
Жук М. І. 69, 376, 378, 387
Журжа І. В. 41
- Забужко О. С. 134
Завицький Г. М. 186
Загаров О. Л. 271, 384
Загірня М. 68
Загул Д. Ю. 290
Зайцев П. І. 68
Заливчий А. І. 68
Замичковський І. Е. 271, 378, 384
Заньковецька М. К. 115, 161,
384, 389
Затонський В. П. 21, 134, 162,
175, 247, 248, 304, 321, 324, 389
Зелений Д. І. 287
Зеров М. К. 56, 78
Зінченко П. І. 151
Золотоверхий І. Д. 29
Зубалій О. Д. 66, 73
Зуєв П. П. 201
- Ібсен Г. 384
Іванов М. О. 216
Іванов С. А. 118

- Івченко М. Є. 188
Івшина Л. О. 44, 81, 82
Ігнарович В. В. 371
Іжевський Б. П. 202
Ізгоев О. С. 421
Ізгур І. Ю. 167
Іконнікова О. Я. 170
Ільїн Б. 270
Істомін Д. М. 212
- Їжакевич І. С. 279
- Йогансен М. Г. 298
- К**авалерідзе І. П. 381
Казанський П. Є. 338
Калішевський Я. С. 280
Карпенко-Карий І. 151, 383
Карсавін Л. П. 421
Картальський С. 378
Картамиць І. 339
Касьянов Г. В. 6, 31, 414, 415
Катерина II 421
Катков Д. С. 212
Кащенко А. Ф. 377
Кащенко М. Ф. 49, 60, 61, 160, 321
Квірінг Е. Й. 173, 237, 411
Квітка К. В. 161
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 151
Керенський О. Ф. 122
Кипоренко-Доманський Ю. С. 382
Кирпичов В. Л. 118
Кізелеттер О. О. 421
Кіндратець О. М. 33
Кістерська Л. Д. 59, 76
Кістяківський Б. О. 49, 60, 329
Кістяківський В. О. 321
Кістяківський І. О. 51, 52
Кларк Ч. Д. 207
Клим А. 33
Клименко І. Є. 354, 366
Клюєв В. П. 245
Ключніков Ю. В. 393–396
Коваленко Г. О. 377
Ковалівський А. П. 114
Ковжун П. М. 388
Козинцев М. І. 161
Козицький П. О. 280
Козінцев Г. М. 388
Козловський І. С. 386
Коломойцев 272
Колос С. Г. 68
Колчак О. В. 166
Коляда І. А. 33
Кондуфор Ю. Ю. 12–16
Кониський О. Я. 55, 78
Коновалець Є. М. 10
Коновалов М. І. 118
Копилов В. О. 33
Корнілов Л. Г. 259
Корнюшин Ф. Д. 176, 177, 244
Короленко В. Г. 120, 166, 268, 290, 292
Коротнев О. О. 118
Корчак-Чепурківський О. В. 79, 330
Коряк В. М. 290
Косач О. 378
Косенко В. С. 280
Косоногов Й. Й. 49, 60
Костомаров М. І. 137
Костюк Г. С. 168
Коцюбинський М. М. 114, 115, 127, 129, 188
Коцюбинський Ю. М. 162
Кочерга І. А. 290
Кошевський К. 271
Кошевський О. 352
Кошиць О. А. 67, 68, 378, 386
Кравчук Л. В. 37

- Кравчук Л. М. 82
Кравчук М. П. 56, 78
Кралюк П. М. 39, 47, 53
Крамаренко Л. Ю. 376, 387
Красицький Ф. С. 114, 279
Краснопольський І. М. 169
Красуський І. А. 317
Крживецький Б. Ф. 384
Кривдіна І. Б. 34
Кривицька О. 34
Кримський А. Ю. 49, 60, 61, 114, 159, 160, 321, 327–329, 331, 337, 360, 381, 416
Кричевський В. Г. 69, 376, 378
Кричевський Ф. Г. 69, 376, 387
Кропивницький М. Л. 149, 151, 190, 383
Кропив'янський М. Г. 198
Круковський А. В. 202
Крупська Н. К. 122, 421
Крушаль Є. Г. 212
Крушельницький М. М. 273
Кулик І. Ю. 188, 270, 290, 299
Кулик Н. 51, 54, 55, 77
Кульчицький С. В. 135
Кун Б. 21
Купрін О. І. 420
Купчинський Р. Г. 154
Курбас Л. 67, 161, 271, 274, 281, 378, 383, 385, 390
Курносів Ю. О. 30, 135
Кухаренко І. А. 348, 349
Кучерови (брати) 270
Кучугура-Кучеренко І. І. 161
- Лажечніков І. І.** 420
Ланге М. М. 118
Лащенко Р. М. 398
Лебедев М. Й. 161
Лебедева-Тонашевич Н. В. 170
- Лебединцев К. Ф. 245
Левашова 325
Левитський Л. М. 347–350
Левицький О. І. 160, 321
Левицький Ф. В. 378, 384
Левчановський М. М. 159
Левченко М. 159, 289
Ленін В. І. 11, 15, 21, 111–113, 119, 122, 124, 155–157, 159, 163, 166, 170–172, 174, 178, 187, 191, 192, 194, 196–201, 205, 216, 218, 219, 229, 230, 235, 243, 255, 266, 269, 292, 320, 323, 327, 331, 332, 336, 407, 409, 410, 421, 422
Ленковський 270
Леонтович В. М. 68
Леонтович М. Д. 67, 68, 114, 161, 280
Лепкий Б. С. 143
Лещенко А. І. 168
Лесков М. С. 420
Лизогуб Ф. А. 51
Липинський В. К. 33, 50
Липківський В. І. 55, 78
Липський В. І. 51, 160, 321
Лисенко М. В. 55, 78, 114, 115, 119, 129, 188, 281
Лисенко М. М. 78
Лисицький 278
Литвиненко-Вольгемут М. І. 382
Литвинова В. П. 30, 31
Лівицький А. М. 396
Ліницька Л. П. 378
Літвицький М. О. 398
Лобода А. М. 79
Логінов С. М. 161
Лозовський Л. 387
Ломоносов М. В. 421

- Лопе де Вега 274
 Лосєв І. В. 52
 Лоський М. О. 421
 Лотоцький О. І. 68
 Лубенець Т. Г. 168, 371
 Лук'яненко Л. Г. 34
 Лук'янов Л. Л. 385
 Лук'янов С. С. 393, 394
 Луначарський А. В. 15, 182, 214,
 236, 292, 351, 352, 421
 Лучицька К. Л. 378, 384
 Лучицький В. І. 79
 Лучицький І. В. 134
 Луцький О. 144
 Любомирський Г. Л. 387
 Людкевич С. П. 129, 398
 Люксембург Р. 421
 Ляпунов О. М. 118
 Лятошинський Б. М. 67
- Мазур** 179
 Макаренко А. Г. 396
 Макаренко А. С. 168
 Маковський В. М. 216
 Максимейко М. О. 114
 Мальганер Г. 261
 Мамонтов Я. А. 290
 Манзій В. Д. 386
 Мануйлов О. А. 133
 Маргулян А. Е. 382, 386
 Марджанов К. О. 270, 274, 382
 Маркс К. 110, 421
 Мартинов С. А. 203
 Мартович Л. 129
 Мар'яненко І. О. 271, 378, 383,
 384, 390
 Маслаков А. 25, 56
 Маслов С. І. 376
 Матов Ю. М. 165
 Махно Н. І. 52, 197, 260
- Махун С. 53
 Машевський О. П. 38, 45
 Маяковський В. В. 295
 Медзвецький М. О. 301
 Меженко Ю. О. 298
 Меллер В. Г. 278
 Мельгунов С. П. 421
 Мережковський Д. С. 420
 Микитенко І. К. 166
 Микіша М. В. 382, 386
 Мирний П. 188, 290, 383
 Миславський В. Н. 85
 Михайличенко Г. В. 68, 166, 290
 Михайлова О. Ю. 45
 Михєєв С. П. 30
 Мізерницький О. М. 120, 255, 266
 Міллер В. Г. 161
 Мітєсов 258, 259
 Міхновський М. І. 132, 151
 Міцкун 306
 Модзалевський В. Л. 49
 Молотов В. М. 422
 Мольєр Ж.-Б. 384
 Мордалевич Ю. А. 399
 Мордкін М. М. 281, 382
 Москвін І. М. 167
 Мощинський В. К. 212
 Музиченко О. Ф. 169, 170
 Муравйов М. А. 23
 Мурашко О. О. 69, 129, 161, 278,
 376, 387
Навашин С. Г. 118
 Назаров І. М. 322, 323
 Нарбут Г. І. 67–69, 129, 279, 376,
 380, 387
 Науменко В. П. 332
 Невський З. 299
 Некрасов М. О. 145
 Немирович-Данченко В. І. 352
 Нєрода Г. В. 387

- Несмеєлов Ю. 340
Нестуля С. І. 38
Нечуй-Левицький І. С. 114, 377
Ніковський А. В. 22, 54, 231
Нікольський О. М. 321
Новіков М. М. 421
- Огієнко І. І.** 375
Одінцов Б. М. 421
О'Коннор-Вілінська В. О. 68
Олександр II 275
Олесь О. 129, 292, 378, 396, 398
Опоков Є. В. 160
Орбелі Л. А. 165
Осоргін М. А. 421
Осташко Т. С. 50, 56, 67, 69
Островський О. М. 420
- Павленко О. Т.** 376
Павленко С. (див. Шелухін С. П.)
Павлов І. П. 165
Павлов М. О. 161
Павлуцький Г. Г. 49, 60, 69, 79
Падалка І. І. 376, 387
Палій (Палій-Сидорянський)
М. Д. 335
Пальмов В. Н. 67
Панейко В. Л. 144
Панченко В. Є. 43
Панчук М. І. 134
Папакін Г. В. 43, 44, 61, 79
Парфенюк В. 169
Пастернак Б. Л. 419
Патон Є. О. 118, 319
Пачовський В. М. 144
Пашковський Ю. П. 169, 263
Пеленський Я. 45
Пельше Р. А. 272
Перетц В. М. 321, 376
- Петлюра С. В. 10, 16, 19, 20,
22, 24, 25, 52–54, 56, 63, 77,
82, 83, 86, 128, 166, 197, 229,
233, 381, 396, 397, 399, 400,
403–405
Петрицький А. Г. 278, 382, 387, 388
Петро І 421
Петров В. П. 34
Петров М. І. 321
Петровський Г. І. 205, 248, 412
Петрусенко О. А. 384
Петрушевич Є. О. 10
Петніков Г. М. 289
Пилипчук П. К. 396
Писаржевський Л. В. 216
Підмогильний В. П. 290
Пілашевський 270
Пілсудський Ю. 53
Пірадов В. Й. 386
Плеханов Г. В. 120
Подвойський М. І. 205
Покровський М. М. 318
Поліщук В. Л. 290
Поліщук К. Л. 188
Польський 270
Попов М. М. 411
Постернак С. П. 66, 73
Постишев П. П. 140, 412
Потебня О. О. 118
Потехін Ю. М. 393, 395
Прахов М. А. 278
Пригожин І. Р. 103, 106
Притика Я. К. 169
Приходько О. К. 68
Пріцак О. Й. 139
Прокопович В. К. 55, 78
Прохоренко 306
Пурішкевич В. М. 157
Пухальський В. В. 119
Пушкін О. С. 421

- Пятаков Г. Л. 222, 350, 407
- Радек** К. 59
- Разін С. Т. 421
- Раковський Х. Г. 77, 222–227,
350, 354, 366, 395, 404, 407
- Рамзін Л. К. 357
- Ребрик О. О. 30
- Рейзен М. Й. 386
- Рейхінштейн Д. Г. 202
- Реннер К. 141
- Рижков В. 42, 44
- Рильський М. Т. 56, 67, 68, 78,
188, 290, 389
- Родніков В. П. 143
- Родченко О. М. 295
- Родзянко М. В. 166
- Рожанський Д. А. 118
- Романович-Ткаченко Н. Д. 377
- Рубін П. Г. 161, 216
- Руда С. П. 59
- Русова М. Ф. 55, 78
- Русова С. Ф. 148
- Ряпо Я. П. 62–65, 176, 182, 221,
262, 265, 314, 315, 329, 341
- Рященко Д. С. 66, 73
- Савінков** Б. В. 402
- Савченко Я. Г. 290
- Сагатовський І. Л. 384
- Садовський В. В. 131
- Садовський М. К. 280, 378, 382
- Саксаганський П. К. 161, 378,
384, 385, 389
- Саліковський О. Х. 128
- Самійленко В. І. 114, 188, 378, 383
- Самійленко П. М. 383
- Самокиш М. С. 129, 279, 387
- Світлицький Г. П. 279
- Седляр В. Т. 376
- Селезньов І. Ф. 387
- Семашко М. О. 188, 351
- Семенко М. 269, 290
- Сенкевич Г. 420
- Сергієнко А. 169
- Сергійчук В. І. 38, 58
- Сердюк О. І. 271
- Сидоренко Є. К. 271
- Синельников М. М. 270, 417
- Синцов Д. М. 118
- Сікорський І. О. 118
- Скоропадський П. П. 10, 21, 23,
25, 36, 38, 42–48, 51, 52, 56,
60–62, 66, 69, 75, 79–82, 86,
239, 275, 351, 380, 384, 385,
388, 396
- Скрипник М. О. 134, 139, 140,
368, 408, 409
- Скрябін О. М. 283
- Слісаренко О. А. 290
- Смешко І. П. 24, 25, 40
- Собінов Л. В. 272, 280, 281, 382
- Соколовський О. 270
- Соловійов В. С. 352
- Сологуб Ф. К. 269
- Сорокін П. О. 421
- Сосюра В. М. 67, 166, 188, 298, 389
- Софокл 383
- Спекторський Є. В. 60
- Сперанський О. В. 49
- Сріблянський М.
(див. Шаповал М. Ю.)
- Сталін Й. В. 82
- Старицька М. М. 161, 378
- Старицька-Черняхівська Л. М.
56, 68, 78, 398, 399
- Старицький М. П. 55, 78, 151,
383, 385
- Стеклов В. А. 118
- Стеллецький М. С. 143

- Степовий Я. С. 68, 114, 161, 280, 281, 386
 Стефаник В. С. 114, 115, 129, 141
 Стеценко К. Г. 67, 68, 114, 129, 161, 280
 Стешенко І. М. 67, 371, 373
 Стешенко І. Н. 382
 Стодоля П. 169
 Столипін П. А. 390
 Страхов А. Й. 279, 387
 Стрельніков І. В. 352
 Струк І. Т. 226
 Суворов О. В. 421
 Сулима Л. 42
 Сумцов М. Ф. 120, 121, 147, 151, 190, 276, 321, 417
 Супруненко Н. В. 169
 Сюдюков І. Р. 51, 52
- Т**
 Тайлор Е. Б. 97
 Тальковський А. 387
 Таранушенко С. А. 115, 276
 Татлін В. Є. 295
 Телячий Ю. В. 34–37
 Терещенко М. І. 290
 Терещенко М. С. 273, 290
 Терещенко Ю. І. 42, 43
 Терлецький В. М. 58
 Терпигорєв О. М. 161, 201
 Тимошенко С. П. 49, 160, 321
 Тимченко Є. К. 49, 60
 Тихвінський М. М. 118
 Тичина П. Г. 67, 68, 166, 188, 269, 290, 389
 Тімірязєв К. А. 159
 Товкачевський А. І. 143
 Тодорович І. 404, 405
 Толстой Л. М. 145, 382, 420, 421
 Толстой О. М. 382
 Торчинський 306
- Трахтенберг В. П. 352
 Трильовський К. Й. 127
 Трохименко К. Д. 279
 Троцький Л. Д. 199
 Труш І. І. 387
 Туган-Барановський М. І. 49, 61, 160
 Тургенєв І. С. 145, 377
 Тутковський М. А. 387
 Тутковський П. А. 49, 60, 118, 160, 321, 326
 Тютюнник Ю. Й. 53, 83, 240, 335, 400–403
- У**
 Угаров Ф. Я. 256, 257, 285
 Угрімов О. І. 421
 Українка Л. (Косач-Квітка Л. П.) 55, 78, 115, 129, 146, 188, 383, 384
 Усатий С. М. 322
 Успенський Г. І. 145
 Устрялов М. В. 393, 394, 410
 Ушинський К. Д. 148
- Ф**
 Федін К. О. 352
 Федоренко І. Н. 216
 Федоровський О. С. 276
 Федюкін С. О. 20, 29, 30, 158, 342
 Флоринський Т. Д. 118
 Флоровський А. В. 421
 Фінкельштейн 306
 Фомін О. В. 160
 Фомін П. І. 201, 203
 Франк С. Л. 421
 Франко І. Я. 114, 115, 129, 130, 137, 139, 145, 146, 377, 383
 Франко П. І. 153
 Франкфурт С. Л. 49, 61
 Фрейд З. 102
 Фрунзе М. В. 279, 421

- Хакен** Г. 103, 104
Халанський М. Г. 147
Ханенко Б. І. 381
Хвильовий М. 298, 411
Хворост С. А. 151
Холодний П. І. 55, 68, 69, 78, 371
Хоткевич Г. М. 386
Храмов Ю. О. 59
Хрущов М. С. 65
- Цветаєва** М. І. 360
Цесевич П. І. 386
- Чавдаров** С. Х. 168
Чадюк М. 51
Чахотін С. С. 393
Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. 168, 170
Черкасенко С. Ф. 377, 383
Чернов Д. К. 161, 207
Чехівський В. М. 231
Чехов А. П. 382
Чижевська Л. Г. 29
Чикаленко Є. Х. 55, 56, 78
Чикаленко Л. Є. 55, 78
Чистяков І. О. 382
Чистякова В. М. 383
Чістякова І. М. 34
Чубар В. Я. 208, 215, 245, 324, 356
Чумак В. Г. 166, 389
Чупринка Г. А. 67, 166, 290
- Шаповал** М. Ю. 24, 67, 144, 396
Шаповал Ю. 134
Шапошников В. Г. 202
Швець Ф. П. 396
Шевченко Т. Г. 53, 144, 148, 150, 151, 235, 273, 275, 276, 381, 382, 388
- Шев'яков** Л. Д. 161
Шейко В. М. 39, 79, 84, 404
Шекспір В. 382
Шелухін С. П. 52, 67
Шептицький А. 129, 143
Шестопалов Й. Г. 168
Шкурупій Г. 290
Шлейман 306
Шміт Ф. І. 190, 332
Шовкуненко О. О. 280
Шпорлюк Р. В. 137, 138
Штейнберг Л. П. 382
Штейнгауз О. М. 207
Шумський О. Я. 85, 133, 134, 323, 411
Шумський Ю. В. 385
- Щедрін** (Салтиков-Щедрін) М. Є. 145
Щепкін Є. М. 118, 310
Щербина В. І. 376
Щур Н. К. 29
- Юра** Г. П. 273, 383, 390
Юренєва В. Л. 274
Юткевич С. Й. 388
- Яблочкіна** О. О. 272
Яворницький Д. І. 114
Янковський О. К. 59, 76
Яновська Л. О. 378
Яновський Л. В. 332
Яновський Ф. Г. 118
Ярошенко В. М. 290
Ярошенко С. П. 118
Ясь О. В. 60

Наукове видання

Шейко Василь Миколайович

**Інтелігенція і влада
в часи Української революції 1917–1921 років**

Монографія

Редактори:

А. А. Троян

Г. С. Положій

Комп'ютерна верстка

І. Г. Колесник

Автор малюнка обкладинки

А. Ментух

Підписано до друку 14.04.2020 р. Формат 60x84/16.

Гарнітура «Times». Папір для мн. ап.

Ум. друк. арк. 27,0. Обл.-вид. арк. 25,0.

Наклад 500 пр. Зам. №

Адреса редакції і видавця:

ХДАК, Україна, 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4

Віддруковано в типографії «Мадрид»

Україна, м. Харків, вул. Гуданова, 18